

BEDROSS DER MATOSSIAN PARÇALANAN DEVRİM DÜŞLERİ

BEDROSS DER MATOSSIAN

PARÇALANAN DEVRİM DÜŞLERİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE HÜRRİYETTEN ŞİDDETE

iletişim

BEDROSS DER MATOSSIAN

Parçalanan Devrim Düşleri

Shattered Dreams of Revolution
From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire
© 2014 Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, Stanford University Press.

İletişim Yayınları 2413 • Tarih Dizisi 112
ISBN-13: 978-975-05-2123-2
© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2016, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Bir Seçim Kurulu, Kasım 1908.
II. Meşrutiyet'in İlk Yılı - 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kasım 2008, s. 160.
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Evrem Türköz
DİZİN Melike Işık Durmaz
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BEDROSS DER MATOSSIAN

Parçalanan Devrim Düşleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete

Shattered Dreams of Revolution
From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire

ÇEVİREN ***Renan Akman***

iletişim

BEDROSS DER MATOSSIAN Nebraska-Lincoln Üniversitesi Tarih Bölümü'nde modern Ortadoğu tarihi konusunda ders vermektedir. Kudüs'te doğmuş, büyümüş, Kudüs İbrani Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Çalışmalarına, aynı üniversitenin İslâm ve Ortadoğu çalışmaları bölümünde başlamıştır. Ortadoğu tarihi üzerine olan doktorasını 2008'de, Columbia Üniversitesi'nin Ortadoğu, Güney Asya ve Afrika çalışmaları bölümünde tamamlamıştır. 2008'den 2010'a kadar, Massachusetts Institute of Technology'nin (MIT) Tarih Fakültesi'nde, Ortadoğu tarihi dersleri vermiştir. 2014 bahannda Chicago Üniversitesi'nde Dumanian Visiting Professor programı kapsamında, konuk öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. İlgi alanları arasında Ortadoğu'daki etnik politikalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda etniler arası şiddet, Ermeni Soykırımı tarihi ve modern Ermeni tarihi yer almaktadır. *Parçalanan Devrim Düşleri-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete* isimli kitabı 2015 yılında, National Association of Armenian Studies and Research'ten (NAASR) Dr. Sona Aronian Book Prizes for Excellence in Armenian Studies ödülünü almıştır.

Babam ve annem Vartan ve Haiganush'a
ve sevgili halam Osanna Der Matossian'a...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

GİRİŞ 17
19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar ve Jön Türklerin yükselişi 27
19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler 31
19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler 42
19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Araplar 48

1 DEVRİM COŞKUSU 55
Vilayetlerde devrim sonrası şenlikler 58
Devrimin üç örnek kişisi 68
Patrik II. Madteos İzmirliyan 69
Elena Kahramanı Fuad Paşa 73
Prens Sabahaddin 74
Devrim ritüellerinin analizi: Mekân, sembolizm ve dil 76
Sembolizm ve dil 80
Sonuç 89

2 İMPARATORLUĞUN GELECEĞİ ÜZERİNE TARTIŞMA 91
Hürriyet 93
Eşitlik ve kardeşlik 98
Eski rejim 102

İmparatorluktaki etnik grupların geleceği ... 108
Geleceğin siyasi sistemi ... 114
Sonuç ... 122

3 "TARİHÎ DÖNEM" VE ETNİK GRUPLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ ... 125
İmparatorluk Ermenilerinin etkisi ... 127
Doğu vilayetleri meselesi ... 131
Devrim sonrası dönemde Ermeni siyasi partileri ... 133
Yahudi milleti içindeki mücadeleler ... 138
Kaçırılmayacak bir fırsat: 1908'den sonraki Siyonist faaliyetler ... 143
İTC ve Arap ayanın politikaları ... 149
Şam ... 150
Lazkiye ... 152
Nablus ... 153
Beyrut ... 154
Cebel-i Lübnan ... 155
Sonuç ... 160

4 SOKAKLARDAN SEÇİM SANDIKLARINA ... 163
Seçimlerden beklentiler ... 165
Parti programları ... 169
Bireysel programlar ... 173
Seçim kampanyası komiteleri ... 176
Vilayetlerde seçimler ... 180
İstanbul'da seçimler ... 187
Seçim sonuçlarıyla yüzleşme ... 190
Sonuç ... 194

5 SEÇİM SANDIKLARINDAN MECLİSE ... 197
Siyasi duruma genel bakış ... 199
Vilayet-i selase mi Makedonya mı? ... 201
Arap mebuslar ... 204
Arap mebuslar töhmet altında ... 206
Mutran hadisesi ... 207
Hicaz Demiryolu ... 209

Bağdat Demiryolu 211
Dil meseleleri 214
Ermeni mebuslar 215
Doğu vilayetleri için reform komisyonu 216
Asayiş bozulmuş muydu? 221
Toplanma hakkının kısıtlanması 225
Sonuç 230

6 KARŞI-DEVRİM VE "İKİNCİ DEVRİM" 233
Karşı-devrim başlıyor 238
Etnik grupların Karşı-devrim'e tepkileri 240
Karşı-devrimin bastırılması 243
Karşı-devrimin vilayetlerdeki etkisi 250
Karşı-devrim ve şiddet: Adana katliamları 253
II. Abdülhamid'in düşüşü 266

SONUÇ 271

KAYNAKÇA 279
DİZİN 297

TEŞEKKÜR

Bu kitabın yazım sürecinde pek çok arkadaş, akademisyen, meslektaş, akıl hocası ve kuruluş önemli bir rol oynadı. Hepsine minnet borçluyum.

En başta, akıl hocalıkları ve paha biçilmez rehberlikleriyle bu projenin gerçekleşmesine muazzam bir katkıda bulunan üç kişiye en derin şükranlarımı sunmak istiyorum. Rashid Khalidi sabrı ve uzmanlığıyla bu kitabın yazılmasında vazgeçilmez bir rol oynadı. Columbia Üniversitesi'ndeyken bana Ortadoğu'da etnik gruplar arası ilişkileri araştırıp inceleme merakını aşıladı. Nader Sohrabi yazım sürecinin farklı aşamalarında bana kılavuzluk ederek, geç Osmanlı tarihini kavrama konusunda önümde yeni ufuklar açtı. Jön Türk dönemine duyduğumuz büyük ilgi, verimli görüş alışverişlerine yol açtı ve bu kitabın somutlaşmasına katkıda bulundu. Karen Barkey geçen on yıl içinde benim için büyük bir akıl hocası ve destekçi oldu. İmparatorlukların ve etnik grupların içinde yer aldığı çerçeveyi eleştirel bir yaklaşımla kavrama konusundaki rehberliği, bu kitabın yönünün belirlenmesinde çok önemli bir rol oynadı.

Bende modern Ermeni tarihinin ardına düşme arzusunu uyandıran ve akademik kariyerim sırasında bana babalık eden Richard Hovannisian'a içtenlikle teşekkür ediyorum. Massac-

husetts Teknoloji Enstitüsü'nden Philip Khoury ve Craig Wilder'a sürekli destekleri ve çok güç zamanlardaki cesaretlendirmeleri için özellikle müteşekkirim.

Stanford University Press yayın yönetmeni Kate Wahl'in desteği olmasa bu proje gerçekleşemezdi. Yazım sürecinin değişik aşamalarındaki yorum ve görüşleri bu kitabın başarıyla tamamlanmasına önemli bir katkıda bulundu. Yayın yönetmeni yardımcısı Frances Malcolm projenin yayınevine sunulmasında önemli bir rol oynadı. Üretim müdürü Mariana Raykov kitabın üretim aşamasını kolaylaştırdı. Dosyayı titizlikle redakte ederken süper bir iş çıkaran Cynthia Lindlof'a özel teşekkürler. Kitabın önceki versiyonları hakkındaki değerli görüşleri için iki anonim okura da teşekkür ediyorum; onların dikkatli yorumları kitabı yeni bir düzeye taşıdı. Önceki versiyonları okuyup yorumlayan Eyal Ginio ve Ronald Grigor Sunny'ye de teşekkürler. Andrea Jones'un dosyayı dikkatle okuması ve yaptığı yorumlar son derece yararlı oldu. Dosyanın önceki versiyonlarını sabırla okuyup yorumlayan dostum ve meslektaşım Ari Ariel'e de kişisel olarak teşekkür etmek isterim. Beni sürekli cesaretlendirmesi, pozitif tutumu ve desteği, bu projenin gerçekleşmesine muazzam bir katkıda bulundu.

Gerekli araştırmaları yapıp bu kitabı yazmamı sağlayan birçok burstan yararlandım. Nebraska-Lincoln Üniversitesi (NLÜ) Tarih Bölümü'ne ve Bölüm Başkanı William Thomas'a bu projeye sağladıkları destek için teşekkür etmek isterim. NLÜ Harris Yahudi Araştırmaları Merkezi'ne ve direktörü Jean Cahan'a da araştırma destekleri için teşekkür ederim. Columbia Üniversitesi'nin Ortadoğu, Güney Asya ve Afrika Araştırmaları Bölümü'nün desteği, lisansüstü yıllarımda çok önemli bir rol oynadı. Sürekli mali destekleri için Clara ve Krikor Zohrab Bursu'na ve Gorvetzian Ailesi Fonu'na özellikle teşekkür ediyorum. Ermeni Ulusal Enstitüsü, Ermeni Genel Hayırseverler Birliği, Gulbenkian Vakfı, GSAS Yaz Bursu, Ortadoğu Enstitüsü yaz bursları ve Maraş Ermenileri Birliği Bursu da, sağladıkları seyahat ve araştırma yardımlarıyla bu projeye büyük katkılarda bulundular.

Bu projeyle ilgili araştırmalar değişik enstitülerde, arşivlerde ve kütüphanelerde yürütüldü. Bu kuruluşların personelinin verdiği destek ve yardım, bu kitap için araştırma yapmamı sağladı. Öncelikle, bana bu kitabın Ermenice birincil kaynaklarının çoğunu sağlayan, Kudüs'teki Gulbenkian Kütüphanesi'nin müdürü ve eski dostum muhterem Peder Norayr Kazazian'a teşekkür ediyorum. Yıllar boyu verdiği sürekli destek ve dostluğu büyük fark yarattı. Halidiye Kütüphanesi'nden (Kudüs) Hayfa el-Halidi'ye, El Aksa Kütüphanesi'nden (Kudüs) Hader Salamah'a, İslâm Mirası Enstitüsü arşivlerinden (Kudüs) Mustafa el-Safardi'ye ve Yahudi Milli Kütüphanesi (Kudüs), Yahudi Halkı Tarihi Merkez Arşivleri (Kudüs) ve Siyonist Merkez Arşivleri (Kudüs) personeline de teşekkür ediyorum. Desteği için Ulusal Ermeni İncelemeleri ve Araştırmaları Derneği'ne (Belmont, MA) ve Ermeni Araştırma Merkezi'nden (Michigan Üniversitesi-Dearborn) Ara Sanjian ve Gerald Ottenbreit Jr.'a, Hoover Institution'dan (Stanford Üniversitesi) Kavous Barghi'ye, Weidner Kütüphanesi (Harvard Üniversitesi) personeline, Firestone Kütüphanesi (Princeton Üniversitesi) ile New York Halk Kütüphanesi personeline teşekkür ederim. Son olarak, Columbia Üniversitesi'ndeki Butler Kütüphanesi personeline bu kitap için ihtiyacım olan kaynakların çoğunu bana sağlayarak sundukları çok değerli destek ve yardımları için teşekkür etmek isterim.

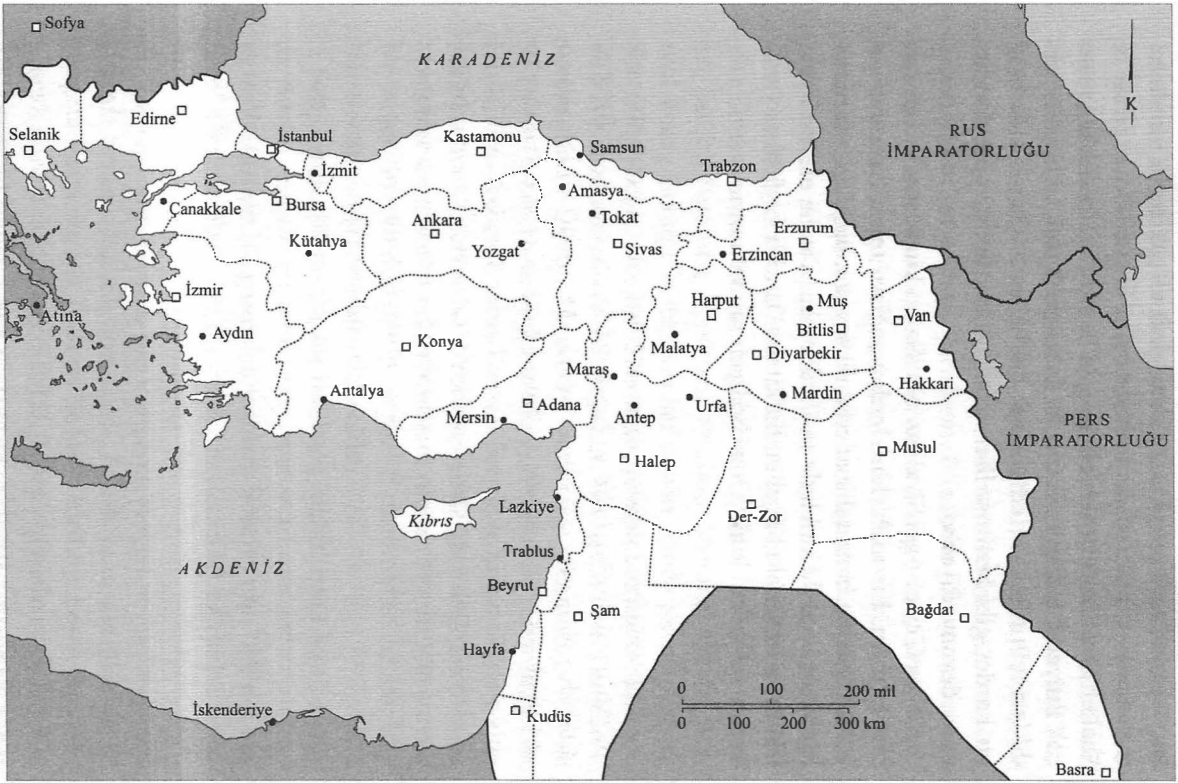
Sebouh Aslanian, Marc Mamigonian, Uğur Ümit Üngör ve Raffi Yezegelian geçen on yıl içinde bana o çok ihtiyaç duyduğum entelektüel ve duygusal desteği sağlayarak büyük bir dostluk gösterdiler. Dostlukları gerçekten büyük bir fark yarattı. Levon Altiparmakian, merhume Paersa Marianne Altiparmakian, Tamar Boyadjian, Mabel Chin, Mary Hoogasian, Vartiter Hovannisian, Antoine Karamanlian, Sergio ve Malina La Porta, Tsolin Nalbantian, Katia Peltekian, Boghos Shahinian, Keith ve Heghnar Watenpaugh ve Salim Tamari'ye candan teşekkürler. Adını sayacağım şu kişiler akademik yolculuğumda bana özellikle yardımcı oldular: Taner Akçam, Reuven Amitai, Sossie Andezian, Aram Arkun, Arman Artuç, Lala Demirdjian-Attari-

an, Anny Bakalian, Kevork Bardakjian, Yuval Ben-Bassat, Houri Berberian, Michael Bobelian, Barbara Bullington, David Cahan, Julia Phillips Cohen, Hamid Dabashi, Assaf David, Daniel DeAngelo, Rina Djernazian, Edma Dumanian, Howard Eissenstat, Lerna Ekmekçioğlu, Ayda Erbal, Roberta Ervine, James Garza, Aret Gıcır, Gloria Hachikian, Martin Haroutunian, George Hintlian, Abigail Jacobson, Elizabeth Johnston, Jeanette Jones, Banu Karaca, Raffi ve Nanor Karagozian, Shant Karakashian, Aylin ve Ara Koçunyan, Asbed Kotchikian, Lori Maness, Vartan Matiossian, Bob Matoush, Mark Mazower, Brinkley Messick, Anahid Mikirditsian, Garabet Moumdjian, Barlow Der Mugrdechian, Marc Nichanian, Seta Ohannesian, Nayire Ohannesyan, Ceren Özgül, Cenk Palaz, Razmik Panossian, Sandra Pershing, Christine Philliou, Mehmet Polatel, Hamid Rezai, George Saliba, Ara Sarkissian, Linda Sayed, Andrea Scott, Bob Scott, Hovann Simonian, Joseph Simonian, Edward ve Silva Siyahaian, Gerald Steinacher, Michael Stone, Lena Takvorian, Kadir Üstün, Alexander Vazansky, Kenneth J. Winkle ve Salem Zway. Bana bu kitaptaki görsel malzemeleri sağladıkları için İsa Akbaş, Lorans Tanatar Baruh ve Edhem Eldem'e teşekkür etmek isterim. New York kentinde geçirdiğim yedi yılda Marianne Olmsted'in oda arkadaşım olması benim için büyük bir şanstı. Sürekli desteğinin ve pozitif tutumunun çalışmalarımın seyrine muazzam bir etkisi oldu.

Son olarak, ailem olmasa bunların hiçbiri mümkün olmazdı. Bütün emeklerini beni yetiştirmeye adayan babam ve annem Vartan ve Haiganush'a minnet borçluyum. "İkinci annem" Osanna Hala, benim (ve kardeşlerimin) eğitimini hayatının amacı yaptı ve bu yolda pek çok engelin üstesinden geldi. Kız kardeşim Victoria'nın ihtimamı, sevgisi ve duaları geçen yıllarda benim için çok önemliydi. Erkek kardeşim Mihran ve yengem Naira, kızları Talar ve Kohar'la birlikte, neşeli bir enerji, şevk ve destek kaynağı oldular. Teyze ve halalarım Salwa Kafity, Berjouhi Kafity, Lucy ve Antoine Abboud, Elizabeth, Lucine, Margo, Mary, Teresa Karamanlian ve merhume Araksi Ghazarian ve Mary Karakashian'a da minnet borçluyum. Geçen bir-

kaç yıl içinde aileme yeni insanlar girdi ve çok zorlu bir süreçte bana destek oldular. Kayınpederim ve kayınvalidem Jerair ve Shakeh Siyahian'a beni bir evlat gibi bağırlarına bastıkları ve en çok ihtiyaç duyduğum zamanlarda sevgi, destek ve cesaret verdikleri için teşekkür ediyorum. Baldızlarım Ani ve Aida beni bir kardeş gibi benimsediler ve o gün bugündür yüreklendirmeye devam ediyorlar.

Nihayet, eşim Arpi Siyahian olmasa bu kitabı nasıl yazardım bilmiyorum. Fırtınalı denizlerden sağlam topraklara uzanan yolculuğumda bana eşlik ederkenki sevgisi, bağlılığı, adanmışlığı ve özverisi kelimelerle tarif edilemez. Tarihe eleştirel yaklaşımı ve hayattaki bilgeliği, bu kitabın her bir sayfasının yazılmasını mümkün kıldı. Ona ebediyen minnettarım.

19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu.

GİRİŞ

30 Ağustos 1908 günü, yani bundan yüz yılı aşkın bir süre önce, Kahire'deki Surp Krikor Lusaroviç Ermeni Apostolik Kilisesi'nde, 24 Temmuz 1908 Jön Türk Devrimi'ni kutlamak üzere büyük bir tören yapıldı. İhtilalci Ermeni Cemiyeti tarafından düzenlenen törene, çeşitli etnik kökenlerden gelen Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenler katılmıştı. Ermeni Episkopos Mıgırdıç Ağavnuni'nin yönettiği etkinlikte, meşhur İslâm âlimi ve hukukçusu Reşid Rıza ve İngiliz yanlısı *El Mukaddem* gazetesinin (adını şehre tepeden bakan dağdan alıyordu) başyazarı Dr. Faris Nemr gibi önemli isimler de hazır bulunmuştu. Tören sırasında Episkopos Ağavnuni, Nemr'i kilisenin mihrabına davet etti[1] ve Nemr konuşmasına başladı:

> Osmanlı kardeşlerim,
> Hanımefendiler ve beyefendiler, sizlere lakaplar ve unvanlar, hürmet ve yüceltme ifadeleri kullanmaksızın, kardeşlerim di-

1 *El Mukaddem*, 31 Ağustos 1908, no. 5906, s. 4. Yakub Sarruf, Faris Nemr ve Bişara Takla tarafından Kahire'de yayımlanan *El Mukaddem*, imparatorlukta Britanya politikasıyla örtüşen bir çizgi izliyordu. Britanyalılar tarafından finanse edildiğini iddia edenler vardır. Gazete 5.000 adet basılıyordu. Bkz. Ami Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Arabic Political Discourse* (New York: Oxford University Press, 1987), s. 177.

ye hitap ediyorum, zira Osmanlı'nın kulağına bu basit tabirden daha hoş gelen bir ifade bulamıyorum ve Osmanlı hürriyetinin tadına varmamızdan, imparatorluğumuzun himayesi altında kardeşlik ve eşitlik taahhüdünde bulunmamızdan sonra, Osmanlılar için bu basit tabirden daha fazla arzulanan, yüreklere bundan daha fazla hitap eden bir ifade bulunmamaktadır.[2]

Nemr konuşmasına, imparatorlukta yaşayan Müslüman ve Hıristiyanların eşit olduklarını vurgulayarak devam etti. Müslüman kalabalık benzer başka konuşmaları da dinledikten sonra heyecanlandı. Dinleyicilerden birkaçı Reşid Rıza'yı omuzlarına alıp Ermeni episkoposa sarılması için mihraba götürdü.[3] Bu sembolik hareketin amacı, devrimin en büyük ideallerinden biri olan kardeşliği pratikte de göstermekti.

1908 Devrimi hiç kuşkusuz Fransa (1789), Japonya (1868), Rusya (1905) ve İran'da (1905-1911) yükselen bölgesel ve küresel devrim dalgalarından ve meşrutiyet hareketlerinden etkilenmişti.[4] Bütün bu devrimlerin ortak noktası, devletlerinin ve toplumlarının içinde bulunduğu açmazları Batı'yı başarılı bir siyasi varlığa dönüştürmüş olan Batı tarzı siyasi reformlarla çözmek gerektiğine duyulan inançtı: Meşrutiyet ve parlamenter düzen monarşinin gücünü dizginlemenin araçlarıydı. Dönemin devrimcileri bu siyasi mekanizmaları mutlakiyetçi eski siyasi sistemlerin sonunu getirmenin biricik güvenli yolu olarak görüyorlardı.

1789 Fransız Devrimi başarı halesiyle olduğu kadar sloganları, sembolizmi ve diliyle de bu dönemin devrimleri için ana şablon, bir bağlamdan ötekine yolculuk eden tarih dışı bir model oldu.[5] Devrimler bazı örneklerde ideallerinin yaşamasını engelleyen iç ve dış faktörler nedeniyle hedeflerine ulaşmak-

2 *El Mukaddem*, 1 Eylül 1908, no. 5907, s. 4.

3 El Mukaddem, 31 Ağustos 1908, no. 5906, s. 4.

4 Bkz. Charles Kurzman, *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008).

5 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011), s. 6.

ta başarısız oldu.[6] Başka örneklerde, meşrutiyet ülke topraklarının bütünlüğünü koruyup güçlendirmenin ve merkezileşmenin aracı olarak kullanıldı.

20. yüzyıl başındaki Ortadoğu devrimlerinin nedenleri ve başlangıçta nasıl hayata geçtikleri konusunda çok şey yazılıp çizilmiştir. Ancak bu devrimlerin karmaşıklığını ve devrim sonrası dönemde farklı etnik-dinî grupların *Weltanschauung*'u [dünya görüşü] üzerindeki etkisini doğru dürüst ele alan malzemeler çok kıttır. Jön Türk Devrimi'nin etkisini inceleyen akademik çalışmalar iki gruba ayrılır. Bir grup, devrimi, etnik gruplar arası ilişkilerde etnik milliyetçiliğin yükselişiyle sonuçlanacak bir gerilemeye yol açan faktörlerden biri olarak görür; diğer grup ise dönemi, Birinci Dünya Savaşı ve imparatorluğun çöküşüyle kesintiye uğrayan olumlu bir projenin başlangıcı olarak görüp romantikleştirir.[7] Her iki yaklaşım da devrimi yeterince sorunsallaştırmakta ve karmaşıklıklarını göstermekte yetersiz kalır. Gerçekte, devrimcilerin meşrutiyet düşüncesini sorgulamadan benimsemeleri, kabul etmeleri ve uygulamaları birleşik bir ulus yaratmanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumanın imkânsız olduğu bir devirde ters tepmiştir. Bu nedenle, dönemi romantikleştirmek ve imparatorluktaki farklı etnik-dinî grupların kendilerini "yurttaş milliyetçiliği" etiketi altında, Osmanlı milletinin parçası olarak görmeye çalıştıklarını iddia etmek yanıltıcıdır.[8] Gerçek, meşrutiyetin yeni bir Osmanlı yurt-

---

6 Elizabeth Thompson, *Justice Interrupted: The Struggle for Constitutional Government in the Middle East* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

7 Etnik milliyetçiliğin eleştirisi için bkz. James L. Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 4-22; Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 1-16 [*Jön Türkler ve Araplar-Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003]; Keith David Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), s. 55-61.

8 Michael Ignatieff'e göre yurttaş milliyetçiliği, "milletin, siyasi millet inancını benimseyen herkesten –ırka, renge, inanca, cinsiyete, dile veya etnisiteye bakmaksızın– oluşması gerektiğini" savunur. Ona göre, bu tür milliyetçilik, milleti "paylaşılan bir dizi siyasi pratik ve değere yurtsever bir bağlılığın birleştir-

taşlığı anlayışı yaratmayı, tüm yurttaşlara eşit haklar tanımayı, onları bir yasama meclisinin çatısı altında bir araya getirmeyi ve nihayet Abdülhamid rejiminin küllerinden Osmanlılığa yeni bir yaşam soluğu vermeyi başaramadığıdır.

Devrim hedeflerine ulaşılmasını imkânsızlaştıran faktör bu hedeflerin muğlaklığı ve çelişkileri kadar, gerek devrim liderlerinin gerek imparatorluktaki etnik grupların çoğunluğunun imparatorluğun yeni siyasi çerçevesi üzerinde bir uzlaşıya varmaktaki isteksizliği olmuştur. Nadir Sohrabi'nin, herkesi memnun eden meşrutiyetin çoksesli olduğunu ve "çokseslilik"in muğlaklık şeklinde okunduğunu" belirttiği devrim öncesi dönemde, devrimci ideallerin ne kadar müphem olduğu iyice açıktı. Bu çokseslilik, "çıkarları birbiriyle çelişen ve çatışan gruplar arasında uzlaşı ve koalisyon inşası için bir katalizör"dü.[9] Ama devrimin yarattığı, "Osmanlılık" etiketi altında yeni, meşruti bir devletin oluşabileceği yönündeki beklentilerin aldatıcı olduğu çok geçmeden kanıtlandı. Bunun başlıca nedeni, Jön Türklerin meşrutiyete yürekten bağlı olmamalarıydı. Onlar için, meşrutiyet sadece amaca ulaşmanın bir aracı, merkezî Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumanın bir yoluydu. Nitekim, Balkan Savaşları sırasında gerçekleştirdikleri 23 Ocak 1913 darbesiyle de kanıtladıkları gibi, meşrutiyet ruhunun ihlali pahasına da olsa imparatorluğu korumaya kararlıydılar. Jön Türkler imparatorluk içinde güçlerini konsolide etmek için idari işlere müdahale, devlet ve ordu personelini görevden uzaklaştırma, vilayetlerde siyasi muhalifleri tasfiye ve en önemlisi, kendi reform anlayışlarını katı bir şekilde uygulama da dahil, kullanılabilecek tüm yöntemlere başvurdular. Reform anlayışları baskın olmayan grupların yeni dönemdeki *Weltanshauung*'uyla tamamen çelişiyordu; bu gruplar, yeni ve muğlak Osmanlılık projesiyle birlikte, etnik ve/veya dinî kimliklerini ve ayrıcalıklarını da korumak istiyorlardı.

---

diği, eşit ve hak sahibi vatandaşlardan oluşan bir topluluk" olarak görür. Bkz. Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994), s. 6.

9 Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, s. 26.

Bu kitap, geniş coğrafi bölgeleri ve çok çeşitli çıkar gruplarını, dinleri, sınıfları, siyasi partileri ve hizipleri temsil eden, kendi içinde farklılaşmış üç etnik grubun, Arapların, Ermenilerin ve Yahudilerin parçalanan düşlerinin hikâyesini anlatıyor. Burada önemli bir noktaya, "ulusal grup" yerine "etnik grup" kavramını kullanmayı tercih etme nedenime açıklık getirmek isterim. Etnik grup terimi, "ortak kültürel özellikleri paylaşan ve/veya ortak bir kökenden geldiğini ya da ortak bir tarihsel deneyimi paylaştığını kabul eden" bir topluluğu ifade eder.[10] Ayrıca, etnik gruplar bağlamında, "Ermeniler", "Araplar" ve "Yahudiler" terimini kullanırken, niyetimin bunları özselleştirmek ve hem zamanda hem de uzamda tutarlı ya da statik topluluklar olarak göstermek olmadığını belirtmek isterim. Milletler ve milliyetçilik düşünceleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başında imparatorlukta yükselen kültürel ve siyasi milliyetçiliğin habercisi olan aydınlar ve siyasi aktivistlerle sınırlıydı. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan grupların çoğunluğu, kendilerini bir milletin değil, etnik-dinî bir topluluğun parçası olarak görüyordu. Kimlikleri, bir yandan dinsel, dilsel ve kültürel çeşitlilikle, diğer yandan bölgesel ve yerel bağlılıklarla vurgulanan, birbiriyle örtüşen bir kimlikler yelpazesi içinde iç içe geçiyordu. Örneğin, birinci dili Arapça olan, Bağdat'ta yetişmiş Iraklı bir Yahudi'nin kimliği, Selanik'te yaşayan ve birinci dili Ladino (Yahudi İspanyolcası) olan Selanikli bir Yahudi'ninkiyle aynı değildi. Benzer biçimde, Sivas'ta yaşayan ve yerel Osmanlıca lehçesiyle konuşan bir Ermeni'nin kimliği, akıcı bir şekilde Ermenice konuşan ve Ermeni burjuva sınıfıyla özdeşlemiş, İstanbullu bir Ermeni'ninkiyle aynı değildi. Dil, kültür, din, mekân, bölge ve sınıf çeşitliliğine rağmen, bir etnik grup bloğunun içine giren çeşitli gruplar, kendi etnik sınırları içinde hâlâ önemli bir ortak bağa sahipti.

Sosyal antropolog Fredrik Barth'tan ödünç aldığım bir kavram olan etnik sınırlar, "en iyi, insanların zihinlerinde yer alan ve kolektif inşa ve bakım çabalarının sonucu olan bilişsel ya da

10 Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, the Middle East and Russia, 1914-23* (Londra: Routledge, 2001), s. 6.

zihinsel sınırlar şeklinde anlaşılır".[11] Barth etnik sınırların doğasına, 20. yüzyıla girerken Osmanlı İmparatorluğu'nun taşıdığı özelliklere de uyan iki önemli açıklama getirir. Birincisi, bir gruptan ötekine gerçekleşen insan akışına rağmen, etnik sınırlar varlığını sürdürür. Barth'a göre, etnik ayrımlar bu gruplar arasında mobilite, temas ve bilgi yokluğuna dayanmaz, tam tersine "bireysel hayat hikâyeleri sırasında değişen katılım ve aidiyete rağmen, farklı kategorilerin korunduğu toplumsal dışlama ve içerme süreçleri içerir". İkincisi, "bu gibi sınırlar üzerinden kalıcı, devamlık gösteren, çoğunlukla da yaşamsal önemde toplumsal ilişkiler yürütülür ve bu ilişkiler sıklıkla, tam da iki parçaya bölünmüş etnik statülere dayanır". Başka bir deyişle, Barth etnik ayrımların toplumsal etkileşim yokluğuna dayanmadığını, tam tersine, bunların tam da, kucaklayıcı toplumsal sistemlerin üzerine inşa edildiği temelleri oluşturduğunu vurgular.[12] O halde "Ermeniler", "Araplar" ve "Yahudiler"in yanı sıra, büyük Osmanlı kitlesini oluşturan diğer etnik grupların arasındaki etnik sınırlar etkileşim yokluğundan değil, tersine, aralarındaki yaygın etkileşim sonucunda varlığını sürdürmüştür. Bu etkileşim bir grubu diğerinden ayıran kilit faktörlerden biriydi. Böylece, grup kimliklerinin bulanık olduğu ve birbiriyle örtüştüğü bu zamansal ve uzamsal düzlemde, etnik sınırlar akışkan bir şekilde de olsa varlığını sürdürdü.

Bu gruplara atıfta bulunmak için "etnisite" terimini kullanmamın teorik nedeni buyken, "Kürtler", "Türkler", "Ermeniler", "Yahudiler", "Araplar" ya da "Arnavutlar" gibi niteleme sıfatlarını, hepsi de etnik gruplara bu şekilde atıfta bulunan devrim sırasında ve sonrasında yayımlanmış gazetelerin ruhuna bağlı kalmak için de kullanıyorum. Bunların niyetinin, bu grupları ulusal, etnik ya da dinsel kategoriler olarak mı yok-

11 Bent D. Jørgenson, "Ethnic Boundaries and the Margins of the Margin in a Postcolonial and Conflict Resolution Perspective", *Peace and Conflict Studies*, 4 (1997), http//www.gmu.edu/programs/icar/pcs/jorgens.html

12 Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Prospect Heights, IL: Waveland Press, 1998), s. 10 [*Etnik Gruplar ve Sınırları*, çev. Seda Gürkan, Dr. Ayhan Kaya, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001].

sa bu kategorilerin bir birleşimi olarak mı göstermek olduğunu söylemek güçtür, zira bu kullanım her gazetenin ve her makalenin yayımlandığı tarihsel ve siyasi bağlama göre değişiyordu. Ben, yer adı kullanımlarımı da dönemin gazete pratiklerine dayandırdım. Örneğin, metin boyunca göreceğimiz gibi, etnik basın organlarının çoğu, "Türkiye" ve "Osmanlı İmparatorluğu" terimlerini birbirinin yerine kullanıyordu.

Bu kitap, devrimin ve meşrutiyetin, devrim sonrası çalkantı ortamında bu grupların beklentilerini nasıl yükselttiğini ve aynı grupların, dönemin hızla değişen siyasi atmosferinde uzamlarını ve kimliklerini müzakere ederek, devrimi nasıl içselleştirdiklerini inceliyor. Son olarak, baskın olmayan gruplar arasındaki devrim sonrası şenliklere egemen olan coşkun duyguların yerini, nasıl olup da etnik gerilimlerde çarpıcı bir tırmanışa ve karamsarlığa bıraktığını anlatıyor. Bunun sonucunda, söz konusu grupların, düşlerinin gerçekleşmesinin aracı olarak gördükleri devrime ve meşrutiyete olan inançları zayıflamaya başladı. Devrimlerin etkisini baskın olmayan grupların bakış açısından anlamak ve bunu yönetici elitin bilinen bakış açılarıyla sentezlemek, devrimlerin gerçek karmaşıklıklarını kavramak açısından büyük önem taşır. Ne var ki, bu proje devrimin Osmanlı İmparatorluğu'nun baskın olmayan tüm gruplarına etkisi konusunda kesin sonuçlar sunmamaktadır. Tüm dilleri bilmenin imkânsızlığı ve incelemenin kapsamı, dönemin başlıca tarihyazım sorunlarına tek bir çözüm sunmak üzere bütün bu grupları –Rumlar, Arnavutlar, Kürtler, Bulgarlar, Süryaniler ve Makedonyalılar dahil– kapsamayı fazlasıyla iddialı bir hedef haline getirmektedir. Gene de, bu proje bir mikro tarih çalışması da değildir. Tek bir bölgeye yoğunlaşmamakta ve büyük sonuçlar çıkarmaya çalışmamaktadır; daha ziyade, merkezden periferiye imparatorluğun değişik bölgelerini içeren bir makro tarih yaklaşımını benimsemektedir. Bu kitabın amacı karşılaştırmalı, topluluklar arası, topluluklar içi ve kültürler arası bir analizle, devrimlerin karmaşıklıklarına ışık tutmak ve çeşitli disiplinlerden akademisyenler arasında yeni bir diyalog başlatmaktır. Bunu yaparken, son

birkaç yıldır bu konuda yapılan kayda değer akademik çalışmalara da katkıda bulunacaktır.[13]

1908 Devrimi'nin incelenmesi, içinde çelişkiler taşıyan bir iştir; devrimin anlaşılması için görünürde birbiriyle bağdaşmaz iki bakış açısından ele alınması gerekmektedir. Bir yandan, hareketin mimarları imparatorluğun açmazlarının üzerine gitmek için ilk başta meşruti ve parlamenter düzeni yeniden kurma niyetinde olduklarından, devrimin modernitenin olumlu bir tezahürü olarak anlaşılması gerekir. Öte yandan, devrimin imparatorluğun geleneksel, temel yapılarını ve altyapılarını sarsan, ince ayarlı iç dengelerini bozan ve etnik, dinî ve siyasi çatışma-

13 François Georgeon'un derlediği bir kitapta toplanan yakın tarihli makaleler, Jön Türk Devrimi hakkında yenilikçi araştırmaları ortaya koyar. Bkz. François Georgeon (der.), *"L'ivresse de la liberté": La Révolution de 1908 dans l'Empire ottoman* (Paris: Peeters, 2012). Şükrü Hanioğlu'nun klasikleşmiş çalışmaları *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001) ve *The Young Turks in Opposition*'a (New York: Oxford University Press, 1995) ilaveten bkz. Nader Sohrabi'nin çığır açan kitabı *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran.* Devrimin Filistin bölgesine etkisi üzerine en son inceleme için bkz. Yuval Ben-Bassat ve Eyal Ginio (der.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule* (Londra: I. B. Tauris, 2011) [*Jön Türklerin Filistin'i*, çev. Erkal Ünal, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016]. Aynı bölge hakkında bkz. Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011) [*Osmanlı Kardeşler: Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler*, çev. Mine Yıldırım, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015] ve Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011). Yakın tarihli başka katkılar için bkz. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011) [*Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013] ve Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest, and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2013). Makedonya bölgesi için bkz. İpek Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013); Julia Phillips Cohen, *Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era* (New York: Oxford University Press, 2013); Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2009); Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997); Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East* ve Kayalı, *Arabs and Young Turks.*

ların Pandora kutusunu açan olumsuz bir olay olarak görülmesi de gerekmektedir. Modernite ile gelenek arasındaki sürtüşmelerin, gerilimlerin ve müzakerelerin anlaşılması devrim sonrası döneme ilişkin doğru bir görüş sahibi olmak için zorunludur. Bu gibi gerilmeler Osmanlı örneğine özgü olmadığı ve bölgesel ve küresel yayılımlar da gösterdiği için, böyle bir perspektifin daha geniş içerimleri de vardır. Dönemin diğer çok etnisiteli imparatorlukları Avusturya-Macaristan ve Rusya da böyle muazzam zorluklarla ve baş döndürücü karışıklıklarla boğuşuyordu.[14]

Jön Türklerin, etnik grupların siyasi özlemlerine samimiyetle karşılık vermedeki gönülsüzlüğü, değişik etnik grupların muğlaklıklarına rağmen bağlanmış oldukları devrim ideallerinin sonunu getirdi. Yönetici elit ile baskın olmayan gruplar arasında imparatorluğun siyasi sistemlerine ilişkin samimi bir müzakere sürecinin olmaması, milli kimliklerin konsolidasyonuyla birlikte etnik siyasetin yükselişi ve Osmanlı devleti üzerindeki uluslararası baskı, devrim ilkelerinin gerçekleşmeden kalmasına neden oldu. Bunların hepsi modernite ile geleneğin harmanlanmasının önünde ciddi güçlükler yaratan ve sağlıklı bir siyasi gelişime ket vuran faktörlerdi.

Kitap İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) tarihinde önemli bir an olan 1919 Karşı-devrimi [31 Mart Olayı] üzerine bir tartışmayla son buluyor. Karşı-devrim bu dönemde Adana vilayetinde çok büyük bir katliama uğrayan Ermeniler açısından, yeni rejimin beceriksizliğini ve samimiyetsizliğini kanıtlayarak, Jön Türklere ve devrim ideallerine beslediklerı güveni sarsan bir dönüm noktası oldu. Bazı Arap ayan için bu dönemeç önceki statülerini talep edemez hale gelmeleriyle sonuçlandı ve bazılarının yeni rejimle işbirliği yapmasına, başkalarının da hoşnutsuzluklarını ifade etmek için alternatif yollar ara-

14 Üç imparatorluk hakkında iki mükemmel karşılaştırmalı inceleme için bkz. Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires* ve Karen Barkey ve Mark Von Hagen, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* (Boulder, CO: Westview Press, 1997) [*İmparatorluk Sonrası Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları*, çev. Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul, 2012].

maya başlamasına –örneğin, sonradan Arapçılık olarak somutlaşacak olan proto milliyetçilik yoluyla– neden oldu. Yahudiler için, Jön Türklerin karşı-devrime tepkisi imparatorluğun kırılganlığına ışık tuttu ve Siyonistleri Jön Türklerin hiçbir grubun ulusal özlemlerine tahammül etmeyecekleri konusunda uyardı. Son olarak, Jön Türklerin kendileri için, bu dönem meşruti bir rejimin zayıf noktalarını gösterdi ve onları etnik gruplara meşrutiyet başlığı altında çok fazla özgürlük tanımanın, imparatorluğun istikrarını ve toprak bütünlüğünü korumaya yönelik çabalarını baltalayacağına ikna etti. Jön Türkler arasındaki bu değişimlerin en önemli sonucu meşrutiyet ruhunun ciddi bir şekilde ayaklar altına alınması ve baskın grupların baskın olmayanlara yönelik tutumunda düşmanlığın artması oldu. O halde, bölgede daha sonra yaşanacak gelişmeler için bir bağlam sunması nedeniyle bu dönemin incelenmesi büyük önem taşır. Bu gelişmelerin başında da farklı etnik grup, siyasi parti, dinî oluşum ve hizipler ile baskın olan ve olmayan grupların kendilerini devrimle ulaşılan yeni, istikrarsız siyasi çerçeveye adapte ederek ve bu çerçeve içinde hareket ederek, konumlarını nasıl müzakere edip yeniden tanımladıkları gelir.

1908 Devrimi azınlıktaki etnik gruplara yeni fırsatlar sunmakla birlikte, hem bu gruplar hem de devrimin mimarları için ciddi zorluklar da yarattı. Devrim sonrası dönem, devrimin ana ilkesinin kalıcılığı –imparatorluğa sadakat temelinde eşitlik, kardeşlik ve özgürlüğe dayalı bir Osmanlı yurttaşlığının yaratılması– için önemli bir sınav oldu. İmparatorluğun çeşitli etnik gruplarından her biri Osmanlı yurttaşı olmanın anlamı konusunda kendine ait görüşlere sahip olduğundan, bu hedefin gerçekleştirilmesi son derece zordu. Osmanlılığın Jön Türk versiyonu etnik farklılığın asimile edilmesini, Osmanlıcanın birinci dil olmasını, merkezî bir idari sistemi ve etnik-dinî ayrıcalıklardan vazgeçilmesini zorunlu kılarken, etnik gruplar, Osmanlılığı kimliklerinin, dillerinin, etnik-dinî ayrıcalıklarının ve idari ademimerkeziyete dayalı bir imparatorluğun geliştirilmesi için bir çerçeve olarak algılıyordu. Bunu, Jön Türklerin başlıca siyasi partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile çe-

şitli etnik gruplar arasında imparatorluğun geleceği ve bu gelecekteki rolleri konusunda gergin bir mücadele izledi. Bu fikir mücadelesi sırasında etnik gruplar imparatorluktaki yerlerini müzakere ettiler, ama bunu etnik siyaset üzerinden yaparak, devrimin erişmeye çalıştığı birleşik siyasi sisteme ters düştüler. Devrimin en yüce ideali bireylerin ayrı ayrı etnik blokların mensupları olarak değil, imparatorluğun yurttaşları olarak katılacakları bir siyasi sistemin yaratılması iken, gerçekte pek çok kişi Osmanlı yurttaşlığı karşısında kendi etnik kimliğine öncelik tanımaya devam etti.

Jön Türk Devrimi'nin Ermeni, Yahudi ve Araplar üzerindeki etkisini ve aralarındaki güç ilişkilerini nasıl değiştirdiğini tam olarak anlamak için baskın olmayan bu üç grubun 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda geçirdiği büyük dönüşümlere kısaca göz atmak gerekir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar ve Jön Türklerin yükselişi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra, yarı özerk Osmanlı vilayetleri olan Mısır ve Tunus ve daha sınırlı bir ölçekte İran, siyasi güçlerini artırmak ve toprak bütünlüklerini korumak için bir dizi reform başlattılar. En çok Mısır'da, bir dereceye kadar da Osmanlı İmparatorluğu'nda başarılı olan bu savunmacı gelişmecilik, içte merkezileşme, radikal askerî reformlar ve rasyonelleştirilmiş, Batı tarzı yasal normların kabulüyle devleti güçlendirmeyi amaçlıyordu.[15] Stratejiler de, hem yerel hem uluslararası düzeyde güç kaybına uğradıkları bir sırada bu siyasi yapıların küresel konumlarını iyileştirmeyi hedefliyordu. Bu süreç siyaset, ekonomi, toplum ve din alanlarında geniş kapsamlı radikal reformların gerçekleştirilmesiyle sonuçlandı.

Osmanlı İmparatorluğu özelinde, reformlar çağı üç döneme ayrılabilir: III. Selim ve II. Mahmud'un saltanat dönemleri (1789-1839), Tanzimat dönemi (1839-1876) ve II. Abdül-

15 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008), s. 72-108.

hamid dönemi (1876-1909). Bu reformlar imparatorlukta ve İran'da toplumu farklı yönlerden olumsuz etkilemekle birlikte, öncelikli hedeflerine kısmen de olsa erişebildi. Ancak Tanzimat döneminin, özellikle 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi ve 1856 Hatt-ı Hümayunu'yla imparatorluktaki gayrimüslim gruplar üzerinde derin bir etkisi oldu. Bu fermanlardan ilki reformların, inancına ya da dinî mensubiyetine bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasını kapsamasını taahhüt ederken, ikincisi Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebaası arasında eşitlik vaadinde bulunuyordu. Gülhane fermanı, 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'yle daha açık bir şekilde tanımlanacak olan Osmanlı tebaası kavramının doğmasına da yol açtı.[16]

İki ferman da imparatorluğun Avrupa topraklarında milliyetçi çalkantıların yükselmekte olduğu bir sırada, Hıristiyan imparatorluk tebaasının bağlılığını güvence altına almayı amaçlıyordu. Bu nedenle, fermanlarla milletlerin dinî ve kültürel özerkliği ortadan kaldırılarak, Osmanlılık nosyonu şekillendirilmeye çalışıldı. Reformlar bu hedeflerine ulaşamasa da, gayrimüslimler arasındaki güç dinamiklerinde azımsanamayacak değişimlere neden oldu. Bu, gayrimüslim cemaatlerinin idaresinde reform yapmayı amaçlayan 1856 fermanı için özellikle geçerliydi.[17]

---

16 Kemal H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* içinde, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), (New York: Holmes and Meier, 1982), s. 162-163.

17 Reform dönemi için bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963) [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2015] Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford: Clarendon Press, 1968); Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I. B. Tauris, 1998); Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline* (Leiden, Hollanda: Brill, 2001) [*Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010]; Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (New York: Oxford University Press, 2001) [*İslam'ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Ya-*

19. yüzyıldaki bu reformlar 1865-1878 arasında gelişen ve esas olarak kendilerine Genç Osmanlılar diyen bir grup aydın tarafından temsil edilen meşrutiyetçi bir hareketin doğmasına da yol açtı.[18] Bu grup Tanzimat'ın bir yan ürünü olmasına rağmen, reformlara son derece eleştirel yaklaşıyor, bunları müstebit Osmanlı devlet adamlarının Osmanlı toplumunun İslâmi değerlerini dikkate almaksızın uygulamaya geçirdikleri Batılı temayüllerin yüzeysel bir taklidi olarak görüyordu. Gerçekten yeni bir Osmanlı kimliğini savunmanın yanı sıra, bazı bireysel hakların ve yurttaşlık gibi liberal kavramların benimsenmesini talep ediyorlardı. Tasavvur ettikleri, Osmanlı toplumu Batılı yönetim biçimleri ile İslâmi Osmanlı geleneklerinin bir sentezi olacaktı. Bu unsurlar pek çok engelle karşılaşmalarına rağmen, çok kısa bir süre için dahi olsa Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyeti hayata geçirmeyi başardılar.[19]

Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876-1878) II. Abdülhamid'in (1876-1909) meclisi kapatarak anayasayı askıya alması ve otuz yıldan uzun sürecek bir istibdat yönetimi kurmasıyla kesintiye uğradı.[20] Gene de, Genç Osmanlıların mirası 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında başat bir siyasi rol oynayacak olan baş-

---

pılandırılması, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013]; Benjamin C. Fortna, *The Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002) [*Mekteb-i Hümayün-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005]; Itzchak Weismann ve Fruma Zachs, der., *Ottoman Reform and Muslim Regeneration* (Londra: I. B. Tauris, 2005).

18 Jön Türkler için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000) [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996] ve Nazan Çiçek, *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century* (Londra: I. B. Tauris, 2010).

19 Bkz. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963). Dönemin yeni bir analizi için bkz. Aylin Koçunyan, "Negotiating the Ottoman Constitution 1856-1876" (doktora tezi, European University Institute, Floransa, 2013).

20 Sultan Abdülhamid için bkz. François Georgeon, *Abdülhamid II: Le sultan calife (1876-1909)* (Paris: Fayard, 2003) [*Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012].

ka bir etkili grup tarafından devralınıp yaşatıldı. Kendisine Jön Türk hareketi diyen bu grup 19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve sürgünde yaşayan Osmanlılar arasında doğdu. Grubun başlıca siyasi partisi olan İTC, hareket içinde baskın güç durumuna geldi. Jön Türkler o dönemde Avrupa'da revaçta olan siyasi akımlardan etkilenmişlerdi. Bunların başında da entelektüel gelişmelerini biçimlendirecek olan pozitivizm ve bilimsel materyalizm geliyordu.[21] Otuz yıldan uzun süren amansız bir mücadeleden ve siyasi aktivizmden sonra 1908 Jön Türk Devrimi'ni gerçekleştiren bu grup, Osmanlı anayasasını yeniden yürürlüğe sokarak meclisi açtı. Böylece, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesiyle sona eren İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni (1908-1918) başlatmış oldu.[22] İTC'nin meşrutiyetle amaçladığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda liyakatin siyasi sistem reformunda belirleyici rol oynayacağı yeni bir sistem kurmaktı. Bu sistem İTC'nin imparatorluk üzerindeki kontrolünü güçlendirmesi için bir platform işlevi görecekti.

---

21 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, 200-212; ve "Blueprints for Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, Elisabeth Özdalga (der.) (Londra: Routledge, Curzon, 2005), s. 27-116.

22 Jön Türkler hakkında geniş bir kaynakça mevcuttur; ben burada, sadece en önemli incelemeleri sayacağım: Georgeon, *"L'ivresse de la liberté"*; Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* ve *Young Turks in Opposition*; Aykut Kansu, *Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden, Hollanda: Brill, 1997) [*1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995] ve *Politics in Post-revolutionary Turkey, 1908-1913* (Boston: Brill, 2000) [*İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016]; Erik Jan Zürcher, *Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden, Hollanda: Brill, 1984) [*Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]; Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969) [*İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016]; M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I. B. Tauris, 2000) [*Jön Türklerin Yükselişi Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013] ve Çetinkaya, *Young Turks and the Boycott Movement*.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler 19. yüzyılda dört büyük dönüşümden geçtiler: Ermeni Rönesansı'nın (*Zartonk*) bir sonucu olarak kültürel milliyetçiliğin doğuşu; Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabul edilmesinden (1863) ve Ermeni Milli Meclisi'nin kurulmasından sonra Ermeni cemaati içindeki güç dinamiklerinin değişmesi; Ermeni tüccar sınıfının yükselişi ve Doğu Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin siyasi durumunda Ermeni devrimci hareketlerinin doğmasına yol açan kötüleşme.[23]

Osmanlı idari sisteminde Ermeniler gibi Rumlar ve Yahudiler de yarı özerk zümreler olan milletler şeklinde örgütlenmişti.[24] Millet sisteminde bu gruplar azımsanmayacak bir yasal, mali ve idari özerkliğe sahipti ve geniş bir dinî ve kültürel özgürlükten yararlanıyorlardı. Örneğin, Ermeni patriği milletinin ruhani işlerinin idaresinde ve din ve hayır kurumları üzerinde mutlak yetkiye sahipti. Bu işlerde kendisine, Osmanlı yönetici elitiyle arasındaki güçlü bağlar aracılığıyla Patrikhane ve cemaat üzerinde muazzam bir nüfuz kullanan, amira denen İstanbullu Ermeni kodamanlar destek oluyordu.[25] Amiralar Osmanlı yönetim kurumları ile Ermeni milleti arasında Arap ayanın 19. yüzyılın ikinci yarısında Suriye ve Filistin'de gördüğü işi anımsatan bir aracılık rolü oynuyordu.[26] Hem İstanbul Er-

---

23 Bu dönüşümler hakkında genel bilgi için bkz. Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006), s. 128-223.

24 Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", Braude ve Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, cilt 1, s. 69-88; Karpat, "Millets and Nationality", s. 142.

25 Bkz. Pūzant Keçyan, *Badmutyun S. Pırgçi Hivantanotsin Hayots' i K. Polis* (İstanbul: G. Pagtatlian Matbaası, 1887), s. 49. Amiralar hakkında İngilizce bir inceleme için bkz. Hagop L. Barsumian, "The Armenian Amira Class of Istanbul" (doktora tezi, Columbia University, 1908). Ayrıca bkz. Pascal Carmont, *The Amiras: Lords of Ottoman Armenia*, çev. Marika Blandin (Londra: Gomidas Institute, 2012).

26 Arap ayan, Arap vilayetlerindeki büyük toprak sahibi ailelerden oluşuyordu.

meni cemaati içindeki siyasi değişimlerin hem de Tanzimat reformlarının sonucunda 19. yüzyılın ikinci yarısında amiraların önemi azaldı.[27] Yerlerini Ermeni esnaf, Ermeni tüccarlar ve orta sınıftan oluşan, yükselen Ermeni burjuvazisi aldı.[28]

Bu yeni gruplar 19. yüzyılın ilk yarısında, yine yükselmekte olan Ermeni entelijansiyasıyla işbirliği içinde Ermeni meşrutiyet hareketinin çekirdeğini oluşturdular; hareketin amacı geleneksel otoriteyi dizginlemek ve cemaat işlerini bir nizamname ve milli meclis aracılığıyla yürütmekti.[29] İki önemli faktör hedeflerini gerçekleştirmelerine yardımcı oldu: Tanzimat reformları ve Osmanlı bürokrasisi içindeki Ermeni meşrutiyet hareketi mensuplarının liberal Osmanlı devlet adamlarıyla kişisel bağlantıları.[30]

Muhafazakâr ve liberal unsurlar arasındaki uzun bir mücadelenin ardından ve Osmanlı hükümetinin müdahalesiyle, Ermeni Milli Meclisi 24 Mayıs 1860'ta Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni oybirliğiyle kabul etti. Nizamname Osmanlı hükümeti tarafından uzun bir gecikmeden sonra 17 Mart 1863'te onay-

27 Bkz. Arşak Alboyacıyan, "Azgayin Sahmanadrut'iwne ir Dzagume ew Kirarut' iwne", *Endartsak Orats'uyts' Surb P'rkich' Hivandanots'i* içinde (İstanbul: H. Madteosian Matbaası, 1910); Vartan Artinian, *The Armenian Constitution System in the Ottoman Empire 1893-1963: A Study of Its Historical Development* (İstanbul: yayıncısı bilinmiyor, 1988) [*Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayınları, İstanbul, 2004].

28 18. yüzyıl sonunda İstanbul'da yaklaşık 65 esnaf vardı. Ermeni esnaf hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hayk Ghazaryan, *Arewmtahayeri Sots'ial-Tntesakan ew K'aghak'agan Kats'utiwne 1800-1870 t't'* (Erivan: Haykakan SSH Gitutyunneri Akademiayi Hratkch, 1967), s. 293-301. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni ticaret ağları için bkz. Bedross Der Matossian, "The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire", *Turcica* 39 (2007): s. 147-174.

29 Ermeni entelijansiyası üzerindeki Fransız etkisi için bkz. James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance* (New York: Twayne Publishing, 1964).

30 19. yüzyılda Ermenilerin Osmanlı bürokrasisi içindeki rolü için bkz. *Harutyun Mrmerian, Hin Orer u Ayd Oreru Hay Medzatunere, 1550-1870* (Venedik: St. Lazzaros Matbaası, 1901); Kevkork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, Insanlar* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003); Carter Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Braude ve Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, s. 339-368.

lanarak yürürlüğe girdi.[31] İmparatorluğun geleneksel olmayan ilk kurumu olan Ermeni Milli Meclisi seçimler, oylamalar, oturumlar, tartışmalar, görüş alışverişleri ve karar alma süreçleriyle bildik şekliyle siyasetin yapıldığı bir tür mini parlamento haline geldi. Ancak, nizamnamenin doğu vilayetlerinde aynen bu şekilde uygulanmadığını belirtmek gerekir.[32] İmparatorlukta Ermeni düşüncesinin gelişmesini asıl kolaylaştıran, Ermeni basınının baskın bir rol oynadığı bir iç kamusal alanının oluşmasıydı.[33] Basın Ermeni çıkar gruplarının siyasi ve idari reformlarla ilgili görüşlerini ortaya koydukları mecra durumuna geldi. 1855-1876 arasında İstanbul'da yüz civarında, İzmir'de de on üç adet Ermenice ve Ermenice-Türkçe gazete yayımlandı. Erzurum, Bitlis, İzmit ve Sivas'ta da böyle gazeteler çıktı.[34]

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilanıyla birlikte, vilayetlerde hızla çoğalan okullar aracılığıyla Ermenice konuşmayanlar arasında Ermeniceyi yaygınlaştırmak üzere bir eğitim komisyonu oluşturuldu. Eğitim alanındaki bu girişimler tüccarlar tarafından temsil edilen, yükselen orta sınıfın doğrudan desteği ve Ermeni cemaati içindeki liberal unsurların yardımı olmaksızın gerçekleşemezdi. Bu eğitim kurumlarından bazıları 19. yüzyılın ikinci yarısında, imparatorluğun kıyı kentlerinde ve büyük şehirlerinde yaşayan Ermeniler arasında kültürel milliyetçiliğin yayılmasında başat bir rol oynadı. En önemlisi merkezi Venedik'te olan Katolik Ermeni Mıkhitarist Cemaati, sonra da Katolik ve Protestan misyonerler olan harici gruplar, modern eğitime geçilmesinde rol aldılar.[35] Protestan misyo-

31 Azgayin Sahmanadrut'iwn Hayots'-Nizamname-i Millet-i Ermeniyan (İstanbul: yayıncısı bilinmiyor, 1863).

32 Bkz. Masayuki Ueno, "'For the Fatherland and the State': Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (Şubat 2013): s. 93-109.

33 Dönemin siyasi söyleminin belirlenmesinde baskın bir rol oynayan bu önemli gazeteler, *Avedaper* (Müjdeci; 1855-1915), *Meğu* (Arı; 1856-1874) ve *Masis*'ti (Ararat Dağı'nın adından; 1852-1908).

34 Amalya Kirakosean, *Hay Parberakan Mamuli Matenagrut'iwn, 1794-1967: Hamahavak' Ts'ank* (Erivan: Al. Myasnikyan Halk Kütüphanesi, 1970), s. 480-482.

35 1717'de kurulan Viyana ve Venedik merkezli Mıkhitarist Cemaati, matbaasıyla, 19. yüzyıldaki Ermeni kültürel rönesansında çok önemli bir rol oynadı.

nerler Antep (1874), Merzifon (1886), Tarsus (1888), Harput (1852), Kayseri (1871), İzmir (1878) ve İstanbul'daki (1863) seçkin kolejler aracılığıyla öğrencilerine Batı'nın siyasi ideallerini aktardılar.

Birinci Meşrutiyet Dönemi, Ermenilerin meclis siyasetiyle ilk karşılaşması değildi; Ermeni Milli Meclisi bu tarihten daha önce kurulmuştu. Ancak, bu dönemde imparatorluğun iki temsili organına, hem Meclis-i Mebusan'a hem de Meclis-i Ayan'a Ermeni vekiller seçildi.[36] Bu süreç II. Abdülhamid'in Balkanlar'da kötüye giden durum, 1877-88 Osmanlı-Rus Savaşı ve her ikisi de Osmanlılar için bir felaket olarak görülen Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları bağlamında baskıcı tedbirlere başvurarak, meclisi kapatması ve anayasayı askıya almasıyla sona erdi.[37] Abdülhamid bunun ardından otuz yıl sürecek bir mutlak monarşi yönetimi kurdu. Bu sürecin bir parçası olarak liberal entelektüellere yoğun baskı uyguladı; bunların pek çoğu Avrupa'ya ve Mısır'a kaçarak sürgünde kamusal alanlar oluşturdu.[38] Radikalleşen bu gruplar arasında azınlıktaki etnik grupların sürgündeki mensupları birbirleriyle etkileşime geçtiler ve medya, halka açık toplantılar ve kongreler aracılığıyla bulundukları ülkelerin hükümetlerini sultana karşı harekete geçirmeye çalıştılar.

"Doğu Meselesi"ne yeni bir çözüm bulmayı amaçlayan 1878 Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını büyük ölçüde değiştirdi, ancak belli başlı hükümlerini iptal etmedi. Antlaşma aynı zamanda "Ermeni Meselesi"ni uluslara-

36 Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için bkz. Elke Hartmann, "The 'Loyal Nation' and Its Deputies: The Armenians in the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy* içinde, Christoph Herzog ve Malek Sharif (der.), (Würzburg, Almanya: Ergon in Kommission, 2010).

37 Ayastefanos Antlaşması'nın (1878) 16. maddesi, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelttikleri, Ermeni vilayetlerinde reformlar yapma talebini ele alıyordu. Bu reformlar Rusya tarafından garanti altına alınacaktı. Bkz. Kh. H. Badalyan, *"Haykakan harts'e" San-Stefanoyi Paymanagrum ev Berlini Kongresum, 1878 T'* (Erivan: Erevani Hamalsarani hratarakch'ut'yun, 1955).

38 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi* (1327; yeniden basım, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri-İbrahim Hilmi, 1911), 3: s. 1064.

rası arenada gündeme de getirdi.[39] Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan Müslüman göçleri sonucunda Anadolu'nun nüfus yapısında meydana gelen değişikliklerin ve Balkanlar'daki gerilimlerin Doğu vilayetlerinde durumun kötüleşmesine önemli bir etkisi oldu. 1862'den 1882'ye kadar geçen yirmi yıl içinde Balkanlar'dan ve Rusya'dan gelen Müslüman göçmenler Anadolu'daki Müslüman nüfusu en az yüzde 40 oranında artırdı.[40] Bu göçmenlerin önemli bir bölümünün doğu vilayetlerine, çoğunluğu köylü olan Ermenilerin yaşadıkları yerlere gitmesi nüfusta bir dengesizlik ve yerli halk ile göçmenler arasında sürtüşme yarattı. Sonuçta, toprakla ilgili gerginlikler büyüdü.[41] Burada, Anadolu vilayetlerinin bazı kesimlerinde durumun zaten kötüleşmekte olduğunu belirtmek gerekir. Sadece toprakla ilgili bu gerginlikler değil, Kürt aşiretlerinin Ermeni köylülere yönelik sıklaşan saldırıları, ağır vergiler, Kafkasya'dan akın akın gelen Müslümanlarla yaşanan sürtüşmeler, idari yolsuzluk ve Ermenilerin bu sorunları diplomatik yollardan çözme çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması da Ermeni devrimci gruplarının doğmasına yol açtı.[42]

---

39 Bkz. Richard G. Hovannisian, "The Historical Dimensions of the Armenian Question, 1878-1923", *The Armenian Genocide in Perspective* içinde, Richard G. Hovannisian (der.), (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1986), s. 19-41.

40 Karpat, *Politicization of Islam*, s. 97; ve *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985) [*Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010].

41 Bkz. Stephan Astourian, "Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 55-81 [*Soykırım Meselesi Osmanlı Imparatorluğunun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

42 Bu ve diğer olaylar için bkz. Karo Sasuni, *K'iwrd Azgayin Sharzhumnere ew Hay-K'rtakan Haraberut'iwnnere, 15 Daren Minchew mer Orere* (Beyrut: Hamazkayin Publications, 1969), s. 162-169. Sivas'taki Hamidiye Kürt Alayı'nın reisi Mehrali'nin eylemleri için bkz. Chahen, "Hamid and Hamidies", *Armenia* 2, no. 7 (Nisan 1906): s. 33-38. Ermeni-Kürt ilişkileri için bkz. Tessa Hoffman ve Gerayer Koutcharian, "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 39, no. 4 (Kış 1986): s. 1-45; Janet Klein, "Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period (1876-1909)", *International Journal of Turkish Studies* 13, no. 1-2 (Temmuz 2007): s. 153-166; Garabed K. Moumdjian, "Armeni-

Anadolu'daki Ermeni siyasi aktivistler arasındaki en büyük ideolojik kırılmanın 1878-1880 arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır; zira, vilayetlerde devrimci hareket ancak bu tarihten sonra yükselişe geçti. Mıgırdiç Portakalyan 1885'te Van'da, alenen devrimci faaliyetlere girişen ilk siyasi parti olan Armenakan'ı kurdu.[43] Bunu, yayın organı *Hınçak*'ın (Çan) kuruluşunu takiben, Ağustos 1887'de İsviçre'nin Cenevre kentinde Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi'nin (Sosyalistakan Demokratakan Hunçakean Kusaktsutyun, SDHP) kuruluşu izledi. Hınçaklar olarak da bilinen Hınçak Partisi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk sosyalist partisi oldu.[44] Parti programı öncelikle Ermeni vilayetlerinde yaşanan adaletsizliklere odaklanıyor ve kitleleri özgürleştirmek için insancıl ve sosyalist ilkelere dayalı yeni bir düzenin kurulması gerektiğini savunuyordu.[45] Hınçaklar devrimin propaganda, ajitasyon, şiddet eylemleri ve örgütlenme yoluyla gerçekleşeceği ve işçi ve köylü eylemlerinin bu amaca ulaşmanın araçları olduğu görüşündeydi. Ne var ki, parti içinde çıkan bir kriz Yenilikçi Hınçaklar olarak tanınacak yeni bir hizbin doğmasıyla sonuçlandı. Bu bölünmenin başlıca iki

---

an Kurdish Relations in the Era of Kurdish Nationalism (1830-1930)", *Bazmawep* 157, no. 1-4 (1999): s. 268-347.

43 Armenakan Partisi'nin programı için bkz. L. Achemean, *Husher Armenak Ekareani 1870-1925* (Kahire: Nor Astgh Press, 1947), s. 81-86. Armenakan Partisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Artak Darbinean, *Hay Azatagrakan Sharzhman Oreren: Husher 1890en 1940* (Paris: Publication of the Armenian National Fund, 1947).

44 Parti programı için bkz. "Sots'ialistakan Demokratakan Hnch'akean Kusakts'ut'iwn", *Tsragir Hnch'akean Kusakts'ut'ean* içinde, 3. baskı (Londra: Hunchak Press, 1897). Parti hakkında bilgi için bkz. Anahit Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement* (Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1984) [*Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012] ve "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923* içinde, Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher (der.) (Londra: I. B. Tauris, 1994, Amsterdam International Institute of Social History'nin işbirliğiyle), s. 109-156 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995].

45 Louis Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley: University of California Press, 1963), s. 108.

nedeni sosyalizm ve parti taktikleriydi. Yeni hizip Avrupalı güçlerin Ermeni meselesine partinin sosyalist doktrinleri nedeniyle sırt çevirdiğine inanıyordu. Bu nedenle, sosyalizmin parti programından çıkarılmasını talep ediyor, ayrıca taktiklerde ve yönetimde değişiklik talep ediyordu. Hizip 1898'de Yenilikçi Hınçak Partisi (Verakazmyal Hunch'akean Kusakts'ut'iwn) adını aldı.[46]

Ermeni devrimci gruplar 1890 yılında tek bir bayrak altında birleşme gereğini duydu. Bu girişim, Rusya'nın Tiflis kentinde Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun (Hay Heghap'okhakanneri Dashnakts'ut'iwn) kurulmasıyla sonuçlandı; böylece, başta Rusya'dakiler olmak üzere çeşitli Ermeni grupları ilk kez tek bir parti çatısı altında birleşmiş oldu. 1892'ye gelindiğinde örgüt EDF, Taşnak ya da Taşnaktsutyun olarak da bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu (Hay Heghap'okhakan Dashnakts'ut'iwn) adı altında yeniden şekillendirilmiş ve konsolide edilmişti; partinin ilk resmî yayın organı *Troşak*'tı (Bayrak).[47] EDF 1892 sonbaharında Tiflis'te yaptığı birinci kongresinde hedefi Türk Ermenistan'ında (T'rk'ayastan) siyasi ve ekonomik özgürlük olan, ademimerkeziyetçi bir örgütlenme yapısının ana hatlarının ortaya konduğu bir programı kabul etti.[48] Bu hedefe propaganda, halkı silahlandırma ve yolsuzluğa batmış devlet memurlarına karşı şiddet eylemleri yoluyla ulaşılacaktı.[49] 19. yüzyılın sonuna geldiğinde, EDF'nin gizli şubeleri Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van, Muş, Bitlis ve Hınıs'ta faal durumdaydı.

EDF'nin programı imparatorluk sınırları içinde özgürlük ve özerkliği amaçlarken, Hınçak Partisi'nin programı Türk Ermenistanı'nın tamamen ayrılıp bağımsızlaşmasını amaçlıyordu. Bu nedenle, söz konusu gruplar amaçlarına ulaşmak için farklı taktikler uyguladılar. Örneğin, Hınçaklar Avrupalıların dik-

46 Manuk G. Chizmechean, *Patmut'iwn Amerikahay K'aghak'akan Kusakts'ut'eants': 1890-1925* (Fresno, CA: Tpagrut'iwn Nor Or-i, 1930), s. 50-70.

47 *Troşak* 1890'da Tiflis'te kurulmuştu. Çarlık yönetiminin zulmü nedeniyle Cenevre'ye taşındı.

48 T'rk'ayastan ya da Tachkahayastan Batı (Osmanlı) Ermenistan'(ın)a gönderme yapıyordu ve Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuret-ül Aziz ve Sivas'ı kapsayan altı vilayetten (vilayet-i sitte) oluşuyordu.

49 *Troşak*, Ağustos 1894, no. 10, s. 1-4 ve Eylül 1894, no. 11, s. 1-4.

katini acilen Ermeni meselesine çekmek için kitle gösterileri düzenlediler. En unutulmaz eylemleri 27 Temmuz 1890'daki Kumkapı gösterisi;[50] 1893'te Anadolu'da gelişen yafta hadisesi[51] ve Ağustos 1894'te göçebe Kürt aşiretlerine ve hükümetin vergi tahsildarlarına karşı başlatılan Sason İsyanı oldu.

Ne var ki, Avrupalıların dikkatini Ermenilerin içinde bulunduğu kötü duruma çeken bu eylemler değil, II. Abdülhamid'in içteki huzursuzluğa karşı gösterdiği tepki oldu. Sultan, Ermeni başkaldırısına misillemede bulunmak için yeni kurulan Hamidiye Alayları'nı kullandı ve Sason katliamlarına yol açtı (1894).[52] Katliamların dehşetengiz haberleri Büyük Britanya, Fransa ve Rusya'yı ayağa kaldırdı ve bu devletler soruşturma yapmak üzere bölgeye ortak bir soruşturma heyeti gönderdi. 11 Mayıs 1895'te de sultana bir nota vererek Türk Ermenistanı'ndaki altı vilayette reformlar yapmasını istediler.[53] Sultanın bu reformları uygulamayı reddetmesi 18 Eylül 1895'teki Bâb-ı Âli gösterisine ve İstanbul'da 3 Ekim'e kadar süren bir katliama yol açtı. Olayların bu ikinci perdesi, Avrupalı güçleri, katliamlar sona ermek üzereyken Ermeni Reform Programı'nı imzalaması için sultana baskı yapmaya sevk etti. Ancak, bu girişim doğu vilayetlerindeki Ermenilere huzur getirmedi. Hamidiye rejimi 1895-1896 arasında Trabzon, Erzincan, Erzurum, Gü-

50 Kumkapı, Ermeni Patrikhanesi'nin bulunduğu semttir. Hınçak Partisi'nin 27 Temmuz 1890'daki Kumkapı gösterisi vesilesiyle yayımladığı broşür, *Hrach' Tasnapetean, Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* (Beyrut: Ermeni Devrimci Federasyonu Yayınları, Librairie Hamaskain, 1984), 1: s. 140-141'de yer alır. Gösteri için bkz. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 118-120.

51 Bu olay nedeniyle, 200'ü aşkın Ermeni tutuklanıp yargılanmak üzere Ankara'ya gönderilmiştir. Ankara yargılamaları için bkz. mektuplar ve notalar no. 97-286, Türkiye'nin Asya Vilayetleriyle İlgili Yazışmalar 1892-93, Türkiye No. 3, 1896, Majesteleri'nin talimatıyla Mayıs 1896'da Parlamento'nun iki kamarasına da sunulmuştur.

52 Hamidiye Hafif Süvari Alayları olarak da bilinen Hamidiye Alayları, II. Abdülhamid'in, imparatorluğun doğu sınırını Rus saldırılarından korumak, Ermeni faaliyetlerini bastırmak ve bölgeyi Osmanlı saflarına katmakla görevlendirdiği seçme Kürt aşiretlerinden oluşan düzensiz birliklerdi. Bkz. Klein, *The Margins of Empire*, s. 1-94.

53 3 Haziran 1895'te Bâb-ı Âli'nin verdiği cevap için bkz. Gabriel Lazean, *Hayastan ew Hay Date est Dashnagreru* (Kahire: Houssaper Press, 1946), s. 60-61.

müşhane, Bayburt, Urfa ve Bitlis'te katliamlara devam etti. Yaklaşık 200.000 Ermeni öldürüldü, yüzlerce mahalle ve köy yağmalandı ve Ermenilere ait on binlerce dönüm toprağa ve mülke Kürt beyleri ve Hamidiye reisleri tarafından el kondu.[54] Katliamlar nedeniyle rejimi sert bir şekilde eleştiren İstanbul Ermeni Patriği II. Madteos İzmirliyan 26 Ağustos 1896'da II. Abdülhamid tarafından görevinden alındı ve Kudüs'e sürgüne gönderildi. Yerine 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar görevde kalacak olan Patrik Mağakya Ormanyan getirildi.

EDF Hınçaklarla bazı amaçları paylaşıyor olmakla birlikte, kitle gösterilerine başvurmaktan kaçınarak hedefe yönelik eylemlere ve suikastlara ağırlık verdi. Bu konuda Narodnaya Volya (Halkın Özgürlüğü) ve Zemlya i Volya (Toprak ve Özgürlük) gibi Rus gizli örgütlerinden etkilenmişti. EDF'nin bu dönemdeki başlıca eylemleri Avrupa'nın dikkatini vilayetlerdeki Ermenilerin kötü durumuna çekmeyi amaçlayan 26 Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası baskını ve 21 Temmuz 1905 günü cuma selamlığından sonra sultana karşı düzenlenen suikast girişimi oldu.[55] Sultan şeyhülislamla sohbete dalıp geciktiğinden suikast girişimi başarılı olmadı.[56] Gene de, olay sürgündeki Jön Türk gazetesi *Şura-yı Ümmet*[57] tarafından övgüyle karşılandı.[58]

---

54 Bkz. Hamidiye katliamları özel sayısı: Ronald Grigor Suny (der.), *Armenian Review* 47, no. 1-2 (Yaz 2002). Klein, *The Margins of Empire*, s. 136-152'de Ermeni topraklarına el koyma sürecinin son derece ayrıntılı bir analizini yapar.

55 Bankanın ele geçirilmesi için bkz. Armen Karo, *Apruats Orer* (Boston: Hayrenik Press, 1948). Kitap İngilizceye çevrilmiştir: Armen Garo, *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo* (Detroit, MI: A. Topouzian, 1990) [*Osmanlı Bankası Baskını-Armen Garo'nun Anıları*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2015]. Suikast girişimi için bkz. Tasnapetean, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar*, s. 173. Kullanılan yöntemler, alternatif planlar, taktik bilgiler ve kullanılan patlayıcı türü de dahil, eylemle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Official Report of the Demonstrative Body to the Fourth Congress", Tasnapetean, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 4: s. 194-223.

56 Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek dinsel makam olan şeyhülislamlığa, ulema sınıfından olanlar gelebiliyordu.

57 1902-1908 arasında Kahire ve Paris'te yayımlanan *Şura-yı Ümmet*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başlıca siyasi gazetesiydi.

58 *Şura-yı Ümmet*, 16 Ağustos 1905, no. 80, s. 1 ve 30 Eylül 1905, no. 83, s. 1-2. Ermeni basının tepkisi için bkz. *Troşak*, Ağustos 1905, no. 8 (161), s. 113; *Armenia* 2, no. 10 (Ağustos 1906): s. 47; *Troşak*, Ağustos 1905, no. 8 (161), s.

Ermenileri imparatorluktaki diğer azınlık gruplarından ayıran sürgündeki Jön Türk hareketiyle aralarındaki yakın ilişkiydi – bu, iki grubun da anayasanın yeniden yürürlüğe konmasında ve Hamidiye rejiminin yıkılmasında menfaati olmasına dayanan bir ortaklıktı.[59] Avedis Aharonyan tarafından temsil edilen EDF ve Yenilikçi Hınçaklar 1902'de Osmanlı Liberallerinin Paris Kongresi'ne katıldılar.[60] İki grubun temsilcileri kongrede bir anlaşmaya varamadı, zira Jön Türkler sadece devrimci taktiklere değil, tüm Ermeni delegelerin ısrarla üzerinde durduğu, Ermenilerin haklarının uluslararası anlaşmalarla güvence altına alınması şartını da kabul etmeye karşıydılar.[61] Sonuçta, Ermeni delegeler kongre kararlarını desteklemeyeceklerini ve bunun yerine kongreye birlikte bir açıklama yapacaklarını ilan ettiler. Bu açıklamada, Ermeniler öncelikle federal bir sistemden yana görüş bildirirken, Jön Türkler merkezileşmeye ve yabancı müdahalesinin önlenmesine ağırlık verdi. Açıklamanın

---

1; *Armenia* 1, no. 12 (Eylül 1905): s. 9 ve *Armenia* 2, no. 2-3 (Kasım-Aralık 1905): s. 70-71.

59 Devrim öncesinde ve sonrasında iki grubun ilişkileri için bkz. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule*; A. Asdvadzadrian, "It't'ihat-Dashnakts'akan Haraberut'iwnnere", *Hayrenik Amsakir* 42, no. 2 (1964): s. 69-80; "It't'ihat-Dashnakts'akan Haraberut'iwnnere, II", *Hayrenik Amsakir* 43, no. 1 (1965): s. 68-71; Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005); Garabed K. Moumdjian, "Struggling for a Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II, 1895-1909" (doktora tezi, University of California, Los Angeles, 2012). Hanioğlu, Jön Türklerin tarihini ele aldığı çok önemli çalışmasında, 1908 Devrimi öncesinde Ermenilerin Jön Türklerle ilişkisine dair bol miktarda bilgi de verir: Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 95-104, s. 191-194. Ayrıca bkz. Houri Berberian, "Connected Revolutions: Armenians and the Russian, Ottoman, and Iranian Revolutions in the Early Twentieth Century", Georgeon, *"L'ivresse de la liberté"* içinde, s. 487-510.

60 Kongrenin ayrıntılı bir analizi için bkz. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 173-199.

61 Osmanlı Liberallerinin Birinci Kongresi'nin düzenleyicileri olan Mahmud Damad Paşa'nın oğulları Prens Sabahaddin ve Prens Lutfallah, Yenilikçi (Verakazmyal) Hınçak Partisi'ne, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yayın organı *Troşak*'ın editörlerine ve *Hınçak* gazetesinin editörlerine davetiye göndermişlerdi. Hınçaklar davete yanıt vermezken, *Troşak*'ın editörleri ve Yenilikçi Hınçak Partisi'nin merkez komitesi kongreye üçer delege yolladı. Bkz. *Troşak*, Şubat 1902, no. 2 (122), s. 23.

yapılmasından sonra Ermeni delegeler görevlerini yaptıklarını düşünüp kongrede bulunmalarının bir faydası olmadığına karar vererek toplantıdan ayrıldılar.[62]

Bu ilk kongreden sonra sürgündeki Jön Türk basını Avrupa'daki Ermeni faaliyetlerine –özellikle de, Avrupa kamuoyunu kazanmayı amaçlayan Ermeni kongrelerine ve imparatorluktaki Ermeni devrimci faaliyetlerine– karşı son derece eleştirel bir tutum takındı.[63] Bu eleştirilerin çoğunun temelinde Jön Türklerin toplumsal değişimin aracı olarak şiddetin ve yabancı müdahalesinin kullanılmasına külliyen karşı olmaları yatıyordu.

Bununla birlikte, sultanın yeğenlerinden ve Liberallerin ideologlarından Prens Sabahaddin Bey'in çabaları sonucunda 1905-1907 arasında Jön Türkler ile EDF arasındaki ilişkiler düzeldi.[64] EDF 1907'deki Dördüncü Kongresi'nde Jön Türklerle işbirliği yapma kararını aldı.[65] Bu, EDF'nin 1907'de Paris'te toplanan İkinci Osmanlı Muhalefet Partileri Kongresi'ne katılmasına yol açtı. Kongre, silahlı direnişi bir devrim yöntemi olarak benimsedi.[66] Ermeni-Türk işbirliği konusunda genelde olumlu bir yaklaşım olmasına rağmen, iki grup da ideolojik uyuşmazlıklarından kaynaklanan kuşkular taşıyordu. Ermeniler değişimin aracı olarak devrime inanırken, Jön Türkler daha diplomatik bir yaklaşımı savunuyordu. Daha önce de belirttiği-

62 *Troşak*'ın Birinci Kongre'ye tepkisi için bkz. *Troşak*, Mart 1902, no. 3 (123), s. 33-35.

63 Jön Türklerin kongreye ve Ermeni gruplarının Avrupa'daki faaliyetlerine yönelik eleştirileri için bkz. *Şura-yı Ümmet*, 9 Mayıs, 1902, no. 3, s. 2-3; 20 Ağustos 1902, no. 10, s. 2; 1 Aralık 1902, no. 17, s. 1 ve 29 Ağustos 1904, no. 56, s. 2. İmparatorluktaki Ermeni devrimci faaliyetlerine yönelik eleştirileri için bkz. *Şura-yı Ümmet*, 17 Nisan 1904, no. 51, s. 1; 13 Ağustos 1904, no. 57, s. 1-2 ve 30 Eylül 1905, no. 83, s. 2.

64 EDF'nin uyum ve işbirliği çağrıları için bkz. *Troşak*, Ekim 1906, no. 10 (176), s. 146; Kasım 1906, no. 11 (177), s. 161-163; Şubat 1907, no. 2 (180), s. 19 ve Mart 1907, no. 3 (181), s. 33-34.

65 İmparatorluktaki diğer etnik unsurlarla (Türkler, Kürtler ve Süryaniler) işbirliği konusu, kongrenin 29. oturumunda gündeme geldi ve 23 Nisan 1907'deki 99. oturumda, bir kez daha gündeme getirildi. Dördüncü Kongre'nin 99. oturumunun tutanakları Tasnapetean, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar*, 3: s. 247'de yer alır.

66 Karar için bkz. *Haytagir Osmanean Endimadir Dareru Kongrein* (Cenevre: Troşak Press, 1907).

miz gibi, Jön Türklerin çoğunluğu ademimerkeziyete, özerkliğe, yabancı müdahalesine ve uluslararası planda güvence altına alınan antlaşmalara karşı çıkarak, bunların sonunda imparatorluğun parçalanmasına yol açacağını da ileri sürüyordu. Böylece, 1905-1908 arasında Ermeni Devrimci Federasyonu ile Jön Türkler arasında hem siyasi düzlemde hem de pratikte temkinli bir yakınlaşma başladı. Pratikteki işbirliği doğudaki Van ve Erzurum vilayetlerinde özellikle belirgindi.[67]

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler

İmparatorluktaki Yahudi cemaatleri, tıpkı Ermeni cemaatleri gibi anayasanın ilanıyla ve Frankolar (İtalyan kökenli Yahudiler), Alliance Israélite Universelle [Evrensel Yahudi Birliği] (AIU) ve çoğu Filistin'de bulunan Siyonistler tarafından temsil eden çıkar gruplarının oluşmasıyla birlikte yapısal dönüşümler geçirdi. İmparatorlukta ilerici Yahudi hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açan bu değişimlerde Ermeni ve Rum milletleri gibi Yahudi milleti için de çok büyük bir değişiklik olan Tanzimat reformlarının da büyük bir etkisi oldu.[68]

Ermenilerin ve Rumların tersine, imparatorluk Yahudileri esas olarak o sırada gerçekleşen siyasi ve ekonomik değişimler nedeniyle, 19. yüzyılda siyasi güç kaybına uğramışlardı.[69]

---

67 Erzurum'daki faaliyetler için bkz. *Troşak*, Kasım 1906, no. 11 (177), s. 164-165. Ayrıca bkz. *Şura-yı Ümmet*, 1 Temmuz 1907, no. 118, s. 1 ve 1 Eylül 1907, no. 120-121.

68 Tanzimat reformlarının imparatorluk Yahudileri üzerindeki etkisi için bkz. Daniel J. Schroeter, "The Changing Relationship between the Jews of the Arab Middle East and the Ottoman State in the Nineteenth Century", *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century* içinde, Avigdor Levy (der.), (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2002), s. 88-107.

69 İmparatorluğun Yahudi tarihinin daha erken dönemi için bkz. Moise Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours* (Paris: Librairie A. Durlacher, 1897); Abraham Galanté, *Histoire des Juifs de Turquie*, 9 cilt (Istanbul: Isis, 1985) ve Salomon Rosanes, *Divre yeme Yisrael be-Torgamah: 'Al-pi Mekorot Rishonim*, 6 cilt (Tel Aviv: Devir, 1930-1938).

Diğer milletler gibi Yahudi cemaati de kendi yasasına (*halaha*) göre yönetiliyordu ve iç işlerinde azımsanmayacak bir özerkliğe sahipti.

Özerk etnik-dinî statülerine rağmen Yahudilerin, Ermeniler ya da Rumlar gibi iç işlerine nezaret edecek büyük bir dinî önderleri yoktu. Bu durum, Yahudi cemaatinin 1835 yılında Abraham Levi'yi hahambaşı tayin etmesine yol açtı.[70] Pozisyonunun Osmanlı hükümeti tarafından tanınmasıyla Levi, Yahudi cemaatinin hem cismani hem de ruhani lideri oldu. Tanzimat reformları, özellikle de 1856 fermanı gayrimüslim cemaatleri kendi işlerini yürütmek üzere dinî ve sivil unsurlardan oluşan meclisler oluşturmaya teşvik etti.[71] Bu reformlar 1865 Yahudi Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle sonuçlandı.[72]

Mülki idare, eğitim ve hukuk alanlardaki reformlar imparatorluğun gayrimüslim topluluklarının önünde yeni ufuklar açtı. İmparatorluk Yahudileri Tanzimat reformlarının etkisini deneyimlerken, Avrupa Yahudileri de Avrupa Aydınlanması'nın etkisi altında önemli dönüşümler geçiriyordu. Batı Avrupa Yahudileri 1750-1850 arasında *Haskala* denen bir Yahudi Aydınlanma hareketi içinde yer aldılar.[73] Hareketin mensupları Doğu Yahudilerinin kültürel açıdan Avrupa Yahudilerinden daha geri olduklarını düşünüyor ve Doğu Yahudilerini bu kötü durumdan kurtarmanın tek yolunun onları medenileştirerek öz-

---

70 Abraham Levi'yi Yahudi cemaatinin mi yoksa devletin mi tayin ettiği konusunda bir tartışma vardır. Avigdor Levy, Levi'nin hahambaşı olarak tayin edilmesinin, imparatorlukta Yahudilerin konumunu iyileştirmeye ve güçlendirmeye yönelik ilk resmî Osmanlı girişimi olduğunu savunur. Avigdor Levy, "Millet Politics: The Appointment of a Chief Rabbi in 1835", *The Jews of the Ottoman Empire* içinde, Avigdor Levy (der.), (Princeton, NJ: Darwin Press, 1994), s. 425-438.

71 Aron Rodrigue, "The Beginning of Westernization and Community Reform among Istanbul's Jewry, 1854-65", Levy, *Jews of the Ottoman Empire* içinde, s. 439-456. Ayrıca bkz. Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Darwin Press, 1992), s. 98-124.

72 Bkz. *Konsotitusyon parah lah Nasyon Yisra'elitah de lah Turkiyah* (İstanbul: Estampari'ah del G'ornal Yisra'elit, 1865).

73 *Haskala*'nın tarihi için bkz. Shmuel Feiner, *Haskalah ve-Historyah: Toldoteha shel Hakarat-'Avar Yehudit Modernit* (Kudüs: Zalman Shazar İsrail Tarihi Merkezi, 1995).

gür Avrupa Yahudilerinin seviyesine yükseltmek olduğuna inanıyordu. Böylece, "Yahudi Doğu Meselesi" doğmuş oldu.[74]

Aslında, Avrupa Yahudiliğinin Osmanlı Yahudilerine ilgisi imparatorlukta gelişen bir dizi olay sonucunda başladı; Peder Tomaso adında İtalyan bir keşişin Hamursuz Bayramı arifesinde Şam'ın Yahudi Mahallesi'nde ortadan kaybolmasının tetiklediği 1840 Şam Vakası bu olayların en önemlisiydi.[75] Şehrin valisi derhal, ayinde insan kanı kullanmak için Peder Tomaso'yu öldürmekle suçlanan bir grup Yahudinin tutuklanmasını emretti. Sonunda, Avrupalı Yahudilerin müdahalesiyle tutuklular salıverildi ve masum olduklarını duyuran açıklamaların yapılması sağlandı. Şam Vakası Avrupa Yahudi topluluklarının Doğu'daki dindaşlarının durumunu tartıştıkları bir mecra olarak basının gelişmesine büyük bir ivme kazandırdı.[76]

Haskala'nın entelektüel duruşu doğrultusunda, Yahudi Doğu Meselesi'nin eğitim yoluyla çözülmesi Avrupa Yahudileri için bir zorunluluk haline geldi. Ancak, İstanbul, Selanik ve İzmir'de Yahudi liderliğinin önde gelen bir unsuru olan İtalyan kökenli Frankoların doğrudan katılımı ve desteği olmaksızın bu hedef gerçekleşemezdi.[77] Eğitim ilerici ideallerin yayılması için önemli bir araç haline gelmişti, ama geleneksel ve ilerici unsurlar arasında bir çatışmanın nedeni de oldu.

---

74 "Yahudi Doğu Meselesi" terimini, 1854'te Ludwig Phillipson üretmişti. Bkz. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 27 Mart 1854, no. 13, s. 151-155. Bu algının ortaya çıkışının ideolojik öncülleri için bkz. Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington: Indiana University Press, 1990), s. 8-17.

75 Bkz. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman*, s. 158-159; Jonathan Frankel, *The Damascus Affair: "Ritual Murder", Politics and the Jews in 1840* (New York: Cambridge University Press, 1997). Ayrıca bkz. Mary Wilson, "The Damascus Affair and the Beginning of France's Empire in the Middle East", *Histories of the Modern Middle East: New Directions* içinde, Israel Gershoni, Hakan Erdem ve Ursula Woköck (ed.) (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2002).

76 1835-1849 arasında 18 kadar Yahudi gazetesi yayımlanmıştı. 1841-1846 arasında, 13'ü beş Avrupa ülkesinde olmak üzere, Yahudi gazetelerinin sayısı 53'e çıktı.

77 Frankoların tarihi için bkz. Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul* (İstanbul: Impr. Husnutabiat, 1942), 2: s. 223-226.

Yahudi cemaati içindeki ilerici akım Haham Yakov Avigdor'un 1860'ta hahambaşılığa seçilmesiyle önemli bir destek kazandı.[78] Avigdor ileri gelen bir Franko olan Abraham Camondo'nun yardımıyla bir meclis-i cismani oluşturdu ve Camondo bu meclisin başkanlığına seçildi. Meclis tüm sinagogların hesaplarını inceleyecek ve dinsel mahkemelerde yolsuzlukla mücadele edecek komisyonların kurulması ve vergilerin toplanması için harekete geçti.[79] Ne var ki, Hahamname Nizamnamesi, Hahambaşı Yakir Geron liderliğinde kaleme alınmıştı. 1865'te devlet tarafından onaylanarak yürürlüğe giren nizamname hahambaşının gücünü sınırlayarak tüm yürütme gücünü laik meclise veriyordu.[80] Yani nasıl Ermeni ve Rum patriklerinin yetkileri kısıtlandıysa Yahudi Nizamnamesi de hahamlığın gücünü azaltmayı amaçlıyordu.

Ancak, Yahudiler özelinde bu reformlar hedefine ulaşmada Ermeniler ve Rumlar için olduğu kadar başarılı olmadı. 1856 Islahat Fermanı'nı izleyen kriz cemaat işlerini felce uğratarak cemaat içindeki farklı hizipler arasında gerginlikler yarattı. Dahası, Moşe Halevi'nin 1872'de hahambaşılığa vekil tayin edilmesiyle muhafazakâr unsurlar daha da güçlendi.[81] Halevi Jön Türk Devrimi'nin baskısıyla, mecbur kalana kadar seçimleri yaptırmadı; bu tutumu muhafazakârlığının kanıtı oldu.[82] Bu durumda, esaslı bir değişim olabilmesi için katkının dışarıdan gelmesi gerekiyordu. Bu rolü 1860'ta Paris'te kurulmuş olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun liman kenti Volos'ta 1865'te açılmış bir şubesi bulunan AIU oynayacaktı.[83] AIU'nun liberal ve

78 *A.g.e.*, s. 251.

79 Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, s. 101-102.

80 Meclis-i umumi seçimi için bkz. Nizamname'nin 3. Bölümü, "Mode d'élection des membres du medjlis-i Oumoumi et leurs attributions", *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie* içinde, haz. Abraham Galanté (Istanbul: Haim, Rozio, 1931), s. 16-18.

81 Halevi, yeni bir hahambaşının seçilmesine kadar, geçici olarak hahambaşının görevlerini yerine getirecekti.

82 Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, s. 258-259.

83 Alliance hakkında klasikleşmiş iki çalışma vardır: André Chouraqui, *Alliance Israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine, 1860-1960: Cent ans d'histoire* (Paris: Presses Universitaires de France, 1965) ve Aron Rodrigue,

siyasi ideolojileri yaymaya yönelik faaliyetleri Moşe Halevi ve destekçilerinde büyük endişe yarattı. Örgüt, kuruluşundan itibaren İslâmi yönetim altında yaşayan Yahudilerin ihtiyaçlarına odaklandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda okullar ve yükseköğrenim kurumları açmadaki başarısını kısmen Frankoların ve Avrupa Yahudiliğinin işbirliğine borçluydu.[84]

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Yahudilerin Meclis'e katılımı yalnızca dört vekille sınırlı kaldı.[85] Jön Türk hareketine katılımları da asgari düzeydeydi. Bununla birlikte, Jön Türk hareketindeki en önemli Yahudi temsilci olan Albert Fua, devrim davasına önemli bir katkıda bulundu. Fua, İTC'nin Paris'teki merkez yayın organı *Meşveret*'in Fransızca ekinde köşe yazarıydı. 1902'deki ilk Jön Türk Kongresi'ne de katıldı. Azınlık bloğunu temsil eden Fua, Türk olmayan birinin bile yabancı müdahalesine karşı olduğunu göstermeye yönelik bir girişimle, bu türden müdahalelerin aleyhinde konuştu.[86]

19. yüzyıl sonunda imparatorluk Yahudilerini etkileyen bir diğer önemli etken de Siyonizmdi.[87] Yahudilerin meşru yurdu olarak Filistin'e odaklanan, milliyetçiliğe dayalı siyasi Siyonizm, Rusya ve Romanya'dan Filistin'e bir göç dalgasına yol açtı. 1890'larda Yahudi meselesine bir çözüm bulunmasını talep eden bazı Siyonist örgütler boy göstermeye başladı.[88] The-

---

Images of Sephardi and Eastern Jewries in Transition: The Teachers of the Alliance Israélite Universelle, 1860-1939 (Seattle: University of Washington Press, 1993). Ayrıca bkz. *French Jews, Turkish Jews*; Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, "L'artisanat juif en Turquie à la fin du XIX siècle: L'Alliance israélite universelle et ses œuvres d'apprentissage", *Turcica* 17 (1985): s. 113-126.

84 Değişik projeler için bkz. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman*, s. 250-258.

85 Hasan Kayalı, "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments", Levy, *Jews of the Ottoman Empire* içinde, s. 519-526.

86 M. Şükrü Hanioğlu, "Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution", Levy, *Jews of the Ottoman Empire* içinde, s. 507-511.

87 Genel bir Siyonizm tarihi için bkz. Waltar Laqueur, *History of Zionism* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972).

88 Daha önce bahsedilen Yahudi Doğu Meselesi'yle karıştırılmaması gereken Yahudi meselesi, 19. yüzyılda Avrupa toplumlarında Yahudilerin statüsünün ne olması gerektiği konusunda yürütülen yaygın tartışmaya gönderme yapıyordu. Yani, Yahudileri "mevcut bir problem" olarak niteleme fikri, Yahudi olma-

odor Herzl bütünlük gösteren, uluslararası bir Siyonist hareket oluşturmak için çalışmaya başladığında Osmanlı İmparatorluğu'nu ihmal etmedi.[89] Herzl'in Filistin'de Siyonist bir proje için Osmanlı hükümetiyle anlaşmaya varma girişimi başarısızlıkla sonuçlandıysa da,[90] Siyonistler Filistin'de Jüdische Colonialbank'ın himayesinde faaliyetlerini sürdürdüler.[91]

Bununla birlikte, Herzl'in çabaları 1897'de Basel'de Birinci Siyonist Kongre'nin toplanmasıyla sonuçlandı. Kongre, hareketin hedefini özetleyen bir programı onayladı: "Siyonizm, Filistin'de Yahudi halkı için kamu hukukuyla güvence altına alınmış bir yurt kurulmasını amaçlar."[92] Yahudilerin kiraya verdikleri mülklerin uzağında yaşayan toprak sahiplerinden toprak satın almaları, yüzlerce Filistinli köylü ailenin mülksüzleşip yerinden olmasına ve Filistin'de Yahudi Yişuvu'nun (koloni) genişlemesine yol açtı. Sonunda, Filistinli köylüler toprak satışlarına tepkilerini gösterdiler ve biri 1896'da Petah Tikva'da, diğeri 1901-1904 arasında Tiberya'da olmak üzere iki büyük çatışma yaşandı.[93] Kudüslü Müslüman ayan Yahudile-

---

yanlar tarafından geliştirilmişti. Yahudi meselesi ve bu kavramın Yahudiler ve Yahudi olmayanlar tarafından farklı kullanımları hakkında derinlemesine bir analiz için bkz. Alex Bein, *The Jewish Question: Biography of a World Problem* (Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1990), s. 18-31.

89 Theodor Herzl, *Der Judenstaat: Versuch einer Modernen Lösung der Judenfrage* (Leipzig: M. Beitenstein, 1896).

90 Herzl'in teklifi, Filistin'de Siyonist projeye sağlanacak destek karşılığında, sultanın doğu vilayetlerinde Ermenilere karşı saldırganlığı konusunda, Avrupa kamuoyunu olumlu bir şekilde etkilemekti. Bkz. Raphael Patai (der.), *The Complete Diaries of Theodor Herzl* (New York: Herzl Press, 1960), s. 344-350, 370; Marwan R. Buheiry, "Theodor Herzl and the Armenian Question", *Journal of Palestine Studies* 7, no. 1 (Güz 1977): s. 75-97.

91 Jüdische Colonialbank, 1898'de Basel'de toplanan İkinci Siyonist Kongre'de, Filistin'de Siyonist hedefin gerçekleştirilmesi için, Siyonist Teşkilat'ın mali organı olarak kurulan ilk Siyonist bankaydı. Banka hakkında, döneme ait bir kaynak için bkz. H. Fram, *The Jewish Colonial Trust (Juedische Colonial Bank), Limited: Its Importance and Possibilities* (Los Angeles: The Young Zionists' Association, 1905).

92 Heiko Haumann (der.), *The First Zionist Congress in 1897: Causes, Significance, Topicality* (New York: Karger, 1997), s. 22.

93 Bu iki çatışmanın önemine dair daha fazla bilgi için bkz. Khalidi, *Palestinian Identity*, s. 99-104. Toprak kavgaları hakkında, bkz. Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley: University of California Press,

rin toprak satın almasının yasaklanmasını ve Filistin'e göçlerinin sınırlanmasını talep eden dilekçeler gönderdi.[94] Osmanlı hükümetinin nizamnamelerine rağmen, Filistin'e Yahudi göçü devam etti. Jön Türk Devrimi'nin arifesinde Filistin'deki Yahudi sayısı 70.000'e yükselmişti; bu, 1882'deki rakamın üç katıydı. Yahudilerin satın aldıkları toprakların genişliği 400.000 dönümü bulmuş ve koloni sayısı 26'ya çıkmıştı.[95]

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Araplar

19. yüzyıldaki Osmanlı reformları Arapların yaşadığı bölgeleri hemen etkilemedi, ama yüzyılın ikinci yarısında etkileri hissedilmeye başladı.[96] Arap cemaatlerinde reformların sonuçları görünür hale geldiğinde, öncelikle Müslüman Arapların siyasi statüsü ve reformların Ermenilere ya da Yahudilere sağladığı avantajlar nedeniyle, Araplar üzerinde bu iki cemaat üzerinde olduğu kadar büyük bir etki yaratmadı. Mesela, Ermeniler ve Yahudiler, millet örgütlenmesi nedeniyle imparatorlukta zaten yarı özerk, etnik-dinî cemaatler halinde yaşıyorlardı. Müslüman Araplar ise Arap vilayetlerinde çoğunluğu oluşturduklarından, ayrı ve özerk bir grup olarak tanınmamışlardı. Ne var ki, yüzyılın ikinci yarısında Arap vilayetlerindeki nüfusun bazı kesimleri, cemaatlerinin durumunu iyileştirmenin nihai aracı olarak özerkliği öne çıkaran, dine ya da etnisiteye dayalı bir kimlik bi-

1976). Ayrıca bkz. Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Justice and Protest in Late Ottoman Palestine* (Londra: I. B. Tauris, 2013) ve "Rural Reactions to Zionist Activity in Palestine before and after the Young Turk Revolution of 1908 as Reflected in Petitions to Istanbul", *Middle Eastern Studies* 49, no. 3 (Bahar 2013): s. 349-364.

94 Khalidi, *Palestinian Identity*, s. 59.

95 Bkz. Alex Bein, *Toldot ha-Hityashvut ha-Tsiyonit mi-Tekufat Hertsl .e-'ad Yamenu* (Ramat Gan, Israil: Masadah Matbaası, 1970), s. 47.

96 Satı el-Husri, Tanzimat reformlarının Arap vilayetlerinde parça parça uygulandığına işaret eder. Reformlar önce Suriye, Beyrut ve Halep vilayetlerinde, sonra Bağdat ve Basra vilayetlerinde uygulanmıştı. Yazar ayrıca, merkezileşmenin Arap vilayetlerine zarar verdiğini, ama gayrimüslimler üzerinde aynı etkiyi yaratmadığını iddia eder. Satı el-Husri, *Al-Bilad al-'Arabiyah wa-al-Dawlah al-'Uthmaniyah* (Beyrut: Dar al-Ilm lil-Malayin, 1960), s. 93-96.

linci geliştirmeye başladılar. Bu süreç, Hıristiyan Araplar arasında doğan ve devrim sonrası dönemde Suriye, Lübnan, Irak ve Filistin'de ivme kazanan Arap siyasi hareketlerinin doğmasıyla sonuçlanacak bir kültürel rönesansla (*el-Nahda*) başladı.

1856 Islahat Fermanı'nın ilanı Arap vilayetlerinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerde belirleyici değişikliklere neden oldu. Yerel Hıristiyanların reformlarla elde ettikleri daha büyük ayrıcalıklar nedeniyle, Suriye ve Filistin'de tepkiler genelde olumsuzdu; Suriyeli Hıristiyanlar ise ıslahatı memnuniyetle karşıladılar. Böylece, yeni reformlar sadece Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında değil, Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkileri de kötüleştirdi.[97] Yavaş yavaş, Hıristiyan Arapların entelektüel faaliyetlerinde ve sosyoekonomik statülerinde iyileşmeler oldu.[98] Hıristiyanların konumunun iyileşmesinden kaynaklanan gerilimler Nablus ayaklanmaları ve 1860 Şam katliamlarıyla sonuçlanan etnik çatışmaların doğmasına yol açtı.[99]

Şam katliamları Avrupa güçlerinin duruma müdahale ederek, Lübnan'a özel statü vermeleriyle sonuçlandı. Bâb-ı Âli 9 Haziran 1861'de İstanbul'da tanzim edilen ve Cebel-i Lübnan'ın özel bir Osmanlı mutasarrıflığı olarak teşkilatlandırılmasını öngören Lübnan Nizamnamesi'ni imzaladı. Bu mutasarrıflık Bâb-ı Âli tarafından tayin edilen Hıristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilecekti. İlk mutasarrıf Davud Paşa için üç yıllık bir görev süresi belirlenmişti.[100] Yükselen Hıristiyan tüc-

97 Bkz. Moshe Ma'oz, "Changing Relations between Jews, Muslims, and Christians during the Nineteenth Century, with Special Reference to Ottoman Syria and Palestine", Levy, *Jews, Turks, Ottomans* içinde, s. 108-118.

98 Fruma Zachs, *The Making of Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut* (Leiden, Hollanda: Brill, 2005), s. 88.

99 Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War: Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley: University of California Press, 1995).

100 İlk Lübnan mutasarrıfının yaşamı ve çalışmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ep'rem Poghosean, *Karapet Art'in P'asha Tawutean, Kusakal ew Endhanur Ka.avarich' Libanani, 1816-1873: Keank'n ew gortsuneut'iwne* (Viyana: Mıkhitar Matbaası, 1949). Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı için bkz. Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920* (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 78.

car sınıfı, 19. yüzyılın sonunda, Hamidiye rejimi ve Jön Türkler karşıtı siyasi eğilimin şekillenmesinde başat bir rol oynadı. Buna karşılık, Batı'yla benzer bir ticaret ilişkisi içinde olmalarına rağmen, Müslüman tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimini destekleme eğilimi gösterdiler ve Arap-Türk ilişkisini yabancı müdahalesi tehdidine karşı bir birlik unsuru olarak gördüler.

Ermeni dindaşları gibi Hıristiyan Araplar da Suriye, Lübnan ve Filistin'deki Protestan ve Katolik misyoner faaliyetlerinden etkilenmişlerdi. Bu etki Arap vilayetlerinde eğitim ve basın aracılığıyla yayılan edebi bir rönesansın doğmasına yol açtı. Bu dönemde, Arap kültürel uyanışını (*el-Nahda*) örnekleyen Butrus el-Bustâni (1819-1883) ve Nasif el-Yazıcı (1800-1871) gibi önemli simalar öne çıktı.[101] Bu hareketle yer alan entelektüeller Batı düşüncesinden etkilenmiş olmalarına rağmen, Doğu medeniyetini savunuyorlardı.[102] Arap vilayetlerinde aynı tarihlerde İslâm kültürüne vurgu yapan bir akım daha doğdu. Cemaleddin Afgani'nin (1839-1897) –ileride de müritleri Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza'nın (1865-1935)– temsil ettiği bu akım, Avrupa'nın bilim ve teknoloji alanındaki başarılarına İslâm dairesi içinde yer açılmasını savunuyordu.

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclis, Arap mebusların cemaatlerini ilgilendiren meseleleri tartıştıkları önemli bir forum haline geldi. İki toplantı döneminde Meclis'te yer alan toplam 232 mebusun 32'si Arap'tı ve Arap vilayetleri Halep, Suriye, Bağdat, Basra ve Trablus'u temsil ediyorlardı. II. Abdülhamid Meclis'i kapatıp anayasayı askıya alınca, bu entelektüellerin ve siyasi aktivistlerin çoğu Mısır'a yerleşti; Mısır bundan sonra,

101 1860 katliamlarından sonra, el-Bustâni, Suriye halkını Osmanlı rejimine karşı birleşmeye çağıran, haftalık bir gazete olan *Nefîr-u Suriye*'yi (Suriye Zurnası) yayımlamaya başladı. Bkz. Butrus Abu Manneh, "The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies* 2 (1980): s. 287-304.

102 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 107 [*Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Hüseyin Yılmaz, Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul, 1994].

başta Suriyeliler olmak üzere sürgündeki Arap düşünürler için bir merkez haline geldi. Bu düşünürler ülkede gazeteciliğin gelişmesine ve siyasi fikirlerin yayılmasına çok büyük katkılarda bulundular.[103] Reşid Rıza ve Muhammed Refik el-Azım önderliğindeki bu entelektüeller, Şura-yı Osmani Cemiyeti'ni kurdular ve *El-Menar* (Fener) dergisini yayımladılar. Türkler, Araplar, Ermeniler, Rumlar ve Kürtlerden oluşan cemiyet, Osmanlı yönetimini meşruti bir rejime dönüştürmek ve imparatorluğun çöküşünü önlemek için Osmanlı milletlerini birleştirmeyi amaçlıyordu.[104]

Arap muhalefet hareketinin konsolide olmasından korkan ve özellikle Balkanlar'dan ümidi kestikten sonra, Arapların sadakatini kazanmayı amaçlayan Abdülhamid, Arap ayanı kendine çekmeye çalıştı.[105] Sultanın yeni rejiminin özelliği, İslâm'a ve halife olarak sultanın rolüne yapılan vurguydu. Abdülhamid en muhafazakâr Müslüman Arapları da kendisine danışman olarak seçti.[106] Sonuçta, saltanatının bu döneminde Suriye ve Hicaz gibi Arap vilayetleri sarayda önem kazandı.[107] Bu siyasi değişiklik Jön Türk basınında eleştiri konusu oldu ve saray hizipleri arasında gerginlikler yarattı.[108]

Abdülhamid, Arap vilayetlerinde merkezî hükümet ile yerel nüfus arasında eskiden beri geleneksel aracılık rolünü oynamakta olan Arap ayanla da ilişki kurmaya başladı. Bu durum,

---

103 Bkz. Robert Haddad, *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1970).

104 *El-Menar* 9, no. 12 (13 Şubat 1907): s. 951.

105 Bkz. Buzpınar, Ş. Tufan, "Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882" (doktora tezi, University of Manchester, 1991), s. 84-120.

106 Tawfiq Barru, *Al-'Arab wa-al-Turk fi al-'Ahd al-Dusturi al-'Uthmani, 1908-1914* (Şam: Talas Matbaası, 1991), s. 34-36.

107 Engin Deniz Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation* içinde, David Kushner (der.), (Kudüs: Yad Yitzhak Ben-Zvi, 1986), s. 77.

108 Bunların saray kliği içindeki rolü, dönemin en önemli Jön Türk tarihçisi tarafından da sert bir şekilde eleştirilmişti. Bkz. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, s. 537-563. Ayrıca bkz. *Şura-yı Ümmet*, 10 Ekim 1904, no. 61, s. 2.

nüfuzlu yerel ailelerin gücünün ve etkisinin artmasına yol açtı. Örneğin, Şam'da, ulemadan olmayan toprak sahibi bürokratlar Hamidiye döneminde yerel siyasette başat bir rol oynadılar. Bu aileler siyasi güçlerini İstanbul'la işbirliği yaparak elde ettiklerinden, devlet ideolojisi Osmanlıcılık ile çıkarlarının büyümesi arasında sıkı bir ilişki kurmuşlardı.[109] Bu da, Hamidiye rejiminin statüsünde meydana gelebilecek bir değişikliğin vilayetlerdeki, özellikle de Suriye'deki Arap ayan için olumsuz sonuçlar doğuracağı anlamına geliyordu; bu durum ayanın 1908 Devrimi'ni neden coşkuyla karşılamadığını açıklar. Abdülhamid rejiminin geleceğine yaptıkları bu yatırıma rağmen, Araplar muhalefet gruplarının düzenlediği iki büyük kongreye katıldılar. Ancak, Ermenilerin tersine Jön Türklerin etkili bir müttefiki olmadılar: 1908'den önce vilayetlerdeki Arap liderler ile devrimciler arasındaki ilişkiler asgari düzeydeydi.

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan dönüşüm dalgalarının, imparatorluğun farklı unsurları üzerinde güçlü, ama değişken derecelerde etkisi oldu. Osmanlı devleti tarafından başlatılan savunmacı modernleşme/Batılılaşma reformlarının parçası olan dönüşümler bu grupları, cemaat içi güç dinamiklerindeki değişimlerden cemaatlerin devletle ilişkilerine, merkez-periferi ilişkilerinden etnik gruplar arasındaki ilişkilere ve örtüşen muğlak kimliklerin başkalaşmasına kadar uzanan çok çeşitli biçimlerde etkiledi. Bu bölümde gösterildiği gibi, dış faktörler de bu dönüşümlerde önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte, başka durumlarda bu dönüşümlerin, hedeflerine ulaşmayıp ters teptikleri kanıtlandı – örneğin, Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısında "Osmanlılık" gibi muğlak bir başlık altında, birleşik bir Osmanlı kimliği yaratma girişimi gibi. Bu dönüşümlerin etkisinin, bir yere kadar, sadece imparatorluğun merkez ve kıyı şehirleriyle sınırlı kaldığını ve periferide yaşayan nüfusun çoğunluğunu etkilemediğini de belirtmek gerekir. Örneğin, vilayetlerdeki Ermenilerin çoğunluğu rençberlikle uğraşan köylülerdi. Avrupa'nın liberalizm, meşru-

109 Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 35.

tiyet ya da milliyetçilik düşünceleri onlara yabancıydı. On yıllardır devam eden toprak meselesine bir çözüm bulunması bakımından, adaletin kavramının hayata geçirilmesi onları daha fazla ilgilendiriyordu.

Bu karmaşık siyasi ve sosyoekonomik çalkantılar bağlamında, 1908 Devrimi imparatorluk tarihinde kader belirleyici bir an oldu. İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi, iki tarafı keskin bir kılıç haline geldi. Bir yandan, yeni bir başlangıç ve daha iyi bir gelecek vaadinde bulunarak, imparatorluk içindeki devrimcilere ve hoşnutsuz unsurlara ümit verdi; diğer yandan, imparatorlukta derin bir düş kırıklığı yarattı.

1

DEVRİM COŞKUSU

25 Temmuz 1908 günü Osmanlı başkenti İstanbul'da halk, anayasanın yeniden ilanı nedeniyle sevinç gösterilerine başladı. Bütün inançlardan –Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler– binlerce tüccar, sanayici ve diğer meslek erbabı, sokakları dolduran kalabalığa katıldı. *Levant Herald* İstanbul'daki reaksiyonu şöyle betimliyordu: "Son günlerde halkımızı saran coşkuyu tam olarak nakletmek imkânsız olacaktır. ... Başkent halkının, ismi büyük reformcuların yanında ebediyete kadar yaşayacak olan Sultan Hazretlerinin bu eyleminin kapsamını ve büyüklüğünü tam olarak kavraması 24 saat aldı."[1] Başkent halkı bayraklar dalgalandırıyor "ve her yerde Sultan HAZRETLERİNİN ismi yüceltiliyordu."[2]

Kutlamalar 26 Haziran'da da devam etti. Harbiye Nezareti'nin bulunduğu meydanda çeşitli loncaların temsilcilerinin katıldığı büyük bir miting gerçekleşti. Kalabalık oradan Yıldız Sarayı'na

---

1 *Levant Herald and Eastern Express*, 27 Temmuz 1908, s. 1. İngilizce Fransızca olarak yayımlanan günlük bir gazete olan *Levant Herald and Eastern Express*, 1856 yılında İstanbul'da kurulmuştu.

2 *Püzantiyon*, 25 Temmuz 1908, no. 3587, s. 2. *Püzantiyon* (adını gazetenin başyazarından alıyordu) Püzant (Biwzand) Keçyan tarafından çıkarılan ve İstanbul'da yayımlanan (1896-1918) Ermenice bir günlük gazeteydi. Öğleden sonra basılan gazetenin tirajı 7-8.000 civarındaydı.

Resim 1. Pera Balık Pazarı'ndaki Üç Haran Ermeni Kilisesi'ndeki devrim kutlamaları. (Kaynak: *Resimli Kitap,* Eylül 1908, s. 60.)

doğru yürüyüşe geçti ve orada konuşmalar yapıldı.[3] İstanbul'da gerçekleşen en önemli etkinliklerden biri, 13 Ağustos 1908'de Pera Balık Pazarı'ndaki Üç Horan (Surp Yerrortutyun) Ermeni Kilisesi'nde düzenlenen ayin oldu (**Resim 1**). Ayinden beş gün önce, yerel Ermeni basınında bir duyuru yapılmış ve Osmanlı devlet adamlarına ve ileri gelenlerine davetiyeler gönderilmişti. Kiliseye giden sokaklar bayraklarla donatılmıştı. Osmanlı devlet adamları, ileri gelenleri ve içlerinde şeyhülislamın da bulunduğu tüm inanç temsilcileri törene katıldı.[4] Töreni Ermeni pat-

3 Mr. G. Barclay'den Sir Edward Grey'e (alınma tarihi 27 Temmuz), İstanbul, 26 Temmuz 1908, "Correspondence respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908", *Parliamentary Papers* içinde, 1909, s. 13.

4 Toplantıya katılan tüm ileri gelenlerin ayrıntılı bir listesi için bkz. *Püzantiyon*, 13 Ağustos 1908, no. 3602, s. 3 ve 14 Ağustos 1908, no. 3603, s. 2; *Arevelk*, 14 Ağustos 1908, no. 6863, s. 2-3. *Arevelk* (Doğu) Arpiar Arpiaryan ve diğer Ermeni entelektüelleri tarafından 1884'te İstanbul'da kurulan Ermenice bir gazeteydi. Demokratik eğilimleri olan, ulusal, siyasi ve edebi bir yayın organıydı. Etkinlikle ilgili daha ayrıntılı bir haber *İkdam*, 14 Ağustos 1908, no. 5108, s. 2'de çıktı. *İkdam* gazeteci Ahmed Cevdet tarafından 1894 yılında kurulan bir günlük gazeteydi. İstanbul'da en çok okunan gazetelerden biriydi ve ya-

rik vekili Episkopos Yeğişe Turyan yönetti ve yurtsever bir konuşma yaptı.[5] Kalabalık daha sonra Taksim Bahçesi'ne yürüdü ve orada kutlamalar doruğa çıktı. Çeşitli etnik grupların temsilcileri coşkulu konuşmalar yaptı ve binlerce kişi "Türk-Ermeni kardeşliği"ni kutlamak için bahçede toplandı.

İstanbul'daki sevinç gösterileri ve devrim şenlikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı kentlerini ve etnik gruplarını saran devrim sonrası coşkuyu kanıtlar. Bu etkinlikler, aynı zamanda, devrimle ortaya çıkan ve hem yerel yazılı kültürü hem yerel ritüelleri, çeşitli etnik ve dinî grupların parçası haline geldikleri yeni Osmanlı milletinin kültürüne katılmasını –yavaş yavaş da, bu kültürün tanımlamasını– sağlayacak şekilde kullanan yeni kamusal alanın başlangıcına da işaret eder. Ne var ki, bu süreç her zaman işbirliğine dayanmadı ve yeni kamusal alan etnik grupların milli bir siyasi kültür yaratmak için mücadele ve rekabet ettikleri çekişme alanı oldu.

Başarıya ulaşan devrim için düzenlenen kutlamalar ve şenlikler yeni bir devir başlattı ve eski rejimin sonunun habercisi oldu.[6] Bu, yeni toplumsal ve siyasi tanım kategorilerinin, yeni sembollerin benimsenmesini ve tüm etnik gruplar arasında bir uzlaşı sağlama girişiminde bulunulmasını gerektirdi. Bu süreç kapsamında, etnik gruplar için toplumsal dayanışmayı sağlayacak ve ayrım yerine birliği öne çıkaracak "sivil bir din" yaratma girişimi de oldu. Devrim sonrasında ne kutlanıyordu? Bu kutlamalara ve şenliklere kimler katıldı? Bu kutlamaların anatomisi neydi?

---

yın hayatı 1928'e kadar sürdü. Devrimden sonra, *İkdam* Liberallerin gazetesi oldu ve İTC'ye muhalefet etti. Ayrıca bkz. *Pro Armenia*, 20 Ağustos 1908, no. 188, s. 1. 1900'de Pierre Quillard (1864-1912) tarafından yayımlanan *Pro Armenia*, Avrupa'daki etkili EDF gazetelerinden biri olarak görülüyordu; *Levant Herald and Eastern Express*, 14 Ağustos 1908, s. 1; *Tanin*, 14 Ağustos 1908, no. 14, s. 4. *Tanin* (Tını/Yankı) devrimden sonra çıkan ve yayın hayatı 1925'e kadar süren bir günlük gazeteydi. Hüseyin Cahid Yalçın'ın başyazarı olduğu gazete İTC'nin sözcüsü oldu.

5 Patrik Turyan'ın eksiksiz bir biyografisi için bkz. *T'orgom Gushakean, Eghishe Patriark' Durean* (Kudüs: Surp Hagop Matbaası, 1932).

6 Vilayetlerdeki devrim gösterilerinin Osmanlı basınına dayalı bir değerlendirmesi için bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Ağustos* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).

Vilayetlerde devrim sonrası şenlikler

Devrimleri izleyen dönemlerde gerçekleşen yürüyüşler ve törenler, kültür tarihinin son derece önemli bir veçhesini oluşturur ve sembol yaratmanın, dili etkin bir şekilde kullanmanın, söylem inşa etmenin ve bu sembollerin algılanışının taşıdığı önceliği ortaya koyar.[7] Yakın tarihlerde, başka devrim sonrası toplumlarda devrimin kutlanma biçimi üzerine ilginç araştırmalar yapılmıştır.[8] Kamusal şenlikler üzerine çalışan bir akademisyene göre, gösteriler toplumsal aktörlerin iletilecek ve üzerinde düşünecek hangi konuların ve fikirlerin bulunduğuna karar verdikleri, kamusal alanda cereyan eden toplumsal ilişki dramalarıdır.[9]

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı etnik gruplarının gazeteleri devrimin hemen ardından düzenlenen kutlamalarla ilgili zengin bir veri kaynağı oluşturur.[10] Devrim kutlamaları, gösterileri ve şenlikleri kamusal alanda gerçekleşti ve bunların gerçekleşmesi hem katılımcıların hem de izleyicilerin olmasını gerektiriyordu. Gazete yazıları, bu etkinliklerin hem yönetenler ile yönetilenler, hem de katılımcılar ile izleyiciler arasında yürütülen müzakereleri içerdiğini gösterir.[11] Etkinlikler incelendiğinde, çeşitliliği öne çıkaran –dolayısıyla da devrim idealiyle çelişen– bir "dayanışma" da olsa, yeni rejimle güçlü bir kolektif dayanışmanın ifade edildiği görülür. Ayrıca, etnik gruplar bu yazıları gazetelerinde basarak, kapsamı büyük ölçüde ge-

---

7 Kültür tarihi için bkz. Peter Burke, *Varieties of Cultural History* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997).

8 Gösteri ve şenlikler hakkındaki yazına ve bunların kamusal alanla ilişkisine genel bir bakış için bkz. John L. Brooke, "Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians", *Journal of Interdisciplinary History* 29, no. 1 (Yaz 1998): s. 43-67.

9 Susan G. Davis, *Parades and Power: Street Theatre in Nineteenth-Century Philadelphia* (Philadelphia: Temple University Press, 1986), s. 6.

10 Dönemin iki büyük Osmanlı gazetesi *Tanin* (İTC) ve *İkdam* (Liberaller), devrim ritüelleri konusunu sık sık ele almazlar. Ermenice, Arapça, İbranice ve Ladino basın ise şenliklere geniş yer vermiştir.

11 Simon Newman, *Parades and the Politics of the Street* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997), s. 8.

nişlemiş bir okur kitlesi anlayışının oluşmasına da katkıda bulundular. Devrim kutlamalarıyla ilgili haberlerin paylaşılması, etnik gruplar arasında ritüel faaliyetle ilgili ortak bir milli dilin ortaya çıkmasını kolaylaştırdı ve bu kamusal ritüeller farklı etnik grupların birbirlerini etkiledikleri ortamı oluşturdu.

Ritüeller, doğmakta olan yeni rejimi meşrulaştırmanın ve eski rejimin meşruiyetini ortadan kaldırmanın yanı sıra, uzlaşının olmadığı yerde halk dayanışmasını kolaylaştırdı. Radikal siyasi değişimlerin yaşandığı bir sırada, yeni kurumsal düzenin desteklenmesinde çok önemli bir rol oynadı.[12] Nitekim, Mona Ozouf'un Fransız Devrimi hakkındaki çalışmasında gözlemlediği gibi, devrim şenlikleri yurtseverlik tehlikede olduğu sürece gelişir ve yurtseverlik güvence altına alınır alınmaz sönümlenir.[13] Başka bir deyişle, baskın olmayan grupların devrim şenliklerine yaygın katılımı yeni rejime bağlılıklarını kanıtlıyordu.

Anayasanın ilan edildiği haberleri vilayetlere yayıldıkça İstanbul dışında da benzer kutlamalar düzenlenmeye başladı. Hürriyet ilan edilir edilmez Adana ve Mersin halkı tüm sokakları ve evleri donatmaya başladı. Kent sakinleri hemen birbirlerini ziyaret etmeye başladılar ve kiliselerde sultan ve Osmanlı milleti şerefine ayinler düzenlendi.[14] 2 Ağustos 1908'de, üç yüz ayan ve ileri gelenden oluşan bir heyet, Osmanlı İmparatorluğu arması ve padişah tuğrasıyla donatılmış bir trenle Adana'dan Mersin'e geldi. Tren, hürriyeti ve anayasayı selamlayan muazzam bir kalabalık tarafından karşılandı. Bando eşliğinde hükümet konağına doğru yürüyüşe geçen kalabalığı mutasarrıf ve pek çok subay karşıladı. Etkinlik İTC'nin düzenlediği bir kabul töreniyle son buldu. Grup Adana'ya dönüş yolunda Tarsus'a uğradı ve "Çok yaşa padişah! Çok yaşa hürriyet!" diye bağıran muazzam bir kalabalık tarafından karşılandı. Adana'ya

12 David Kertzer, *Ritual, Politics, and Power* (New Haven, CT: Yale University Press, 1988), s. 153.

13 Mona Ozouf, *Festivals and the French Revolution* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988), s. 22.

14 Adana'daki kutlamalar için bkz. Hakop T'erzean, *Atanayi Keanke* (İstanbul: Zareh Perperean Press, 1909), s. 33-35.

dönüşte, heyeti karşılamak için 4.000'in üzerinde insan toplandı. Bunun hemen ardından, belediye bahçesine geçen kalabalığı mutasarrıf ve sancak memurları karşıladı. İTC'nin yerel şubesinin lideri İhsan Fikri Efendi yeni siyasi düzenle ilgili coşkulu bir konuşma yaptı.

Tarsus İTC üyeleri kardeşlik ahdini yenilemek için 7 Ağustos'ta Mersin'e benzer bir ziyarette bulundular.[15] Mersin'e varışında treni muazzam bir kalabalık ve ileri gelenler karşıladı. Başında bir bandonun yer aldığı binlerce kişilik kalabalık belediye binasına doğru yürüyüşe geçti ve binanın önünde –pek çoğu askerî zevat tarafından olmak üzere– Osmanlıca, Türkçe, Ermenice, Arapça ve Fransızca konuşmalar yapıldı.[16]

Ancak, vilayetlerde bu tür kutlamaların hepsi hemen başlamadı. Örneğin, Osmanlı anayasasının ilan edildiğini duyuran fermanın telgrafı Van'a 25 Temmuz'da ulaştı. Vali Ali Rıza sultana sadakatinden halkı telgraf konusunda bilgilendirmeyi kabul etmedi. Diğer bütün vilayetler hürriyetin ilanını kutlarken, Van olaydan habersiz kalmıştı. 28 Temmuz'da devrimciler için genel af ilan edildiğini bildiren bir telgraf geldi. Bunun gereğini yerine getirmeyen vali, affın sadece sürgüne gönderilenler için olduğunu öne sürdü ve merkezî hükümetten konuya açıklık getirilmesini talep ettiğini belirtti.[17] 11 ya da 12 Ağustos'a kadar da, gelen emirleri uygulayıp mahpusları salıvermedi.[18] Anayasa kutlamaları bunun hemen ertesinde, 14, 15 ve 16 Ağustos'ta başladı ve Eylül ayında da devam etti. 6 Eylül'de

15 *Lisan'ül Hal*, 19 Ağustos 1908, no. 5793, s. 3. 1877'de Halil Serkis tarafından kurulan *Lisan'ül Hal* (Şimdinin Sesi), Beyrut'ta yayımlanıyordu. Gazete, Arap vilayetlerindeki en İTC yanlısı yayın organı olarak kabul edilir.

16 Olayın ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. *Püzantiyon*, 30 Ağustos 1908, no. 3608, s. 1; *Lisan'ül Hal*, 19 Ağustos 1908, no. 5793, s. 3; *Levant Herald and Eastern Express*, 13 Ağustos 1908, s. 2. Adana'daki anayasa gösterileri için bkz. Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, s. 188-193.

17 *Püzantiyon*, 5 Eylül 1908, no. 3621, s. 1; Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (teslim alınma tarihi 10 Ağustos), Tarabya, 4 Ağustos 1908, *Parliamentary Papers* içinde, s. 45. Van'daki anayasa gösterileri için bkz. Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, s. 207-212.

18 1908 Devrimi'nden sonra salıverilen devrimcilerin çoğu, eski rejim tarafından, siyasi inançları ve faaliyetleri nedeniyle hapse atılmıştı.

Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi'nde Ermeni ve Türk şehitleri anmak için bir ayin düzenlendi. Ermenilerden ve Türklerden oluşan en az 2.000, belki de 3.000 kişilik büyük bir kalabalık kiliseye doğru yürüyüşe geçti. Kilisenin girişi bayraklarla donatılmış, önüne kurulan büyük sahne de kan, yas ve hürriyeti simgeleyen kırmızı, siyah ve beyaz bayraklarla kaplanmıştı. Patrik vekilinin ayinden sonra ölülerin ruhuna yaptığı duada, asker ve sivil Osmanlı devlet erkânı da hazır bulundu. Kalabalık bundan sonra Ermeni mezarlığına yürüdü ve katılımcılar Ermeni şehitlerin mezarlarına çelenkler koydu. Bir düzine Osmanlı devlet görevlisinin ve Türk ve Ermeni ileri gelenlerin katılacağı anma etkinliği için, mezarlıkta bir sahne kurulmuştu. Yapılan çok sayıda konuşmada devrim kahramanları Niyazi ve Enver beylerin isimleri övgüyle anıldı. Kafile bundan sonra Khrimyan "Hayrik"in, ardından da diğer şehitlerin evlerini ziyaret etti.[19]

İzmir'de anayasanın ilanı haberi büyük bir sevinç ve coşkuyla karşılandı.[20] Bayraklarla donatılan şehrin her yerine "Hamidiye Marşı"nı,[21] "Marseillaise"i ve Britanya ve Yunan milli marşlarını çalan bandolar yerleştirilmişti.[22] Yahudi Gençlik Birliği de çok büyük bir kutlama düzenledi. Etkinlikten bir gün önce yayımlanan bir duyuruyla tüm etnik gruplar katılmaya davet edildi: "O halde, sevgili kardeşler! İşinizi gücünüzü bırakınız; siz de mutluluk içinde hislerinizi gösteriniz. ... Şehirlerinizi, dükkânlarınızın ve mağazalarınızın cephelerini

19 *Püzantiyon*, 26 Eylül 1908, no. 3639, s. 1. "Hayrik" (baba) lakaplı Mıgırdiç Khrimyan, 19. yüzyıldaki Ermeni edebi ve siyasi rönesansının en önemli simalarından biriydi. İstanbul patriğiydi (1869-1873); daha sonra tüm Ermenilerin katolikosu oldu (1892-1907).

20 *İkdam*, 28 Temmuz 1908, no. 5091, s. 3.

21 Özünde sultana karşı olan "Hamidiye Marşı", bir Ermeni olan Dikran Çuhacıyan tarafından bestelenmişti. "Doğu'nun Offenbach'ı" olarak tanınan Çuhacıyan, geleneksel Osmanlı müziğine armoniyi ve Batı müzik standartlarını getiren ilk besteci olarak kabul edilir. Şark Musiki Cemiyeti'nin kurucusu olan Çuhacıyan, ilk Osmanlı operası olan *Arif'in Hilesi*'ni bestelemiştir. Bkz. "Tchouhadjian et l'opéra arménien" ve "Tchouhadjian et l'Italie", *Catalogue de l'exposition Roma-Armenia* içinde, Claude Mutafian (der.), (Vatikan: Bibliothèque apostolique du Vatican, 1999).

22 *Levant Herald and Eastern Express*, 27 Temmuz 1908, s. 1.

donatınız."[23] Yaklaşık 2.000 Yahudinin hükümet konağına yürüyüşü beş saat sürdü. Osmanlı ileri gelenleri de onlarla birlikte yürüdü ve hep beraber "Çok yaşa padişah! Çok yaşa vatan! Çok yaşa hürriyet!" diye bağırdılar.[24] Yürüyüşçülerin başını çeken, çiçeklerle bezeli büyük bir at arabası, Osmanlı bayrakları ve milli renklerde fularlar sallayan, melek kıyafeti giydirilmiş altı genç kızı taşıyordu. Daha sonra 500 kadar Yahudi genci de yürüyüşe katıldı; bunlar Yahudi-Türk Cemiyeti'nin amblemi olan kırmızı ve beyaz fularlar takmışlardı ve sopalara takılı bayraklar ve gene sopaların ucuna asılı fenerler taşıyorlardı. Yürüyüşe Hıristiyanlar ve Müslümanlar da iştirak ettiler ve "Bravo! Yahudi hemşerilerimiz!" diye bağırdılar. Yürüyüşçüler "Çok yaşa millet!" ve "Çok yaşa padişah" diye sloganlar atarak, hükümet konağına kadar gittikten sonra şehrin bütün mahallelerini dolaştılar.[25]

Yahudiler gibi Ermeniler ve Rumlar da İzmir'de büyük gösteriler düzenlediler.[26] Ermeni ileri gelenler 1 Ağustos'ta İzmir'de Osmanlı ordusu şerefine çok büyük bir ziyafet verdiler. Osmanlı subayları ve siyaset adamları garnizon bandosu eşliğinde Kramer Palas'a geldiler ve Ermeni kardeşleriyle kucaklaştılar.[27] Ardından, Vali Faik Bey otele giriş yaptı ve kalabalık salonlara doluştu. Ziyafete İzmir Osmanlı Federasyonu lideri Binbaşı Tahir Bey ve siyasi ve askerî zevatın da aralarında bulunduğu 300'ü aşkın kişi katıldı. Akşam yemeğinin ardından Ermeniler ve askerî ve sivil Osmanlı görevlileri sıcak ve coşku dolu konuşmalar yaptılar.[28]

Beyrut'ta anayasanın ilanını kutlayan gösteriler hemen dü-

23 *El Tiempo*, 7 Ağustos 1908, no. 92, s. 1080. *El Tiempo*, 1872-1930 arasında İstanbul'da Ladino dilinde yayımlanan bir gazeteydi. İkinci Meşrutiyet döneminde İTC yanlısı, Siyonizm karşıtı bir yayın çizgisi izledi. David Fresko'nun editörlüğünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hahambaşısı Hayim Nahum'u destekledi.

24 *Levant Herald and Eastern Express*, 5 Ağustos 1908, s. 3.

25 *El Tiempo*, 7 Ağustos 1908, no. 92, s. 1080.

26 *Levant Herald and Eastern Express*, 7 Ağustos 1908, s. 1.

27 Kramer Palas, Poseidon'la birlikte İzmir'in en meşhur otellerinden biriydi. Bugün, Cumhuriyet Meydanı'nın ve Atatürk anıtının yakınında bulunur.

28 *Arevelk*, 7 Ağustos 1908, no. 6857, s. 1.

zenlenmedi. Fransa'nın Lazkiye'deki konsolosluk temsilcisinin Beyrut'taki Fransa başkonsolosuna gönderdiği bir mektubun tanıklık ettiği gibi, söylentiler ve durumun belirsizliği bu gibi kutlamaların düzenlenmesine engel olan bir kafa karışıklığı yaratmıştı.[29] Devrimin başarısıyla ilgili resmî haberlerin Beyrut'a ulaşması birkaç gün aldı ve ilk kutlama 31 Temmuz'da Hamidiye Bahçesi'nde gerçekleşti. Bir hükümet bandosu müzik çalarak sokakları dolaştı. Sokaklar bayraklarla donatılmıştı ve dükkânların, otellerin ve evlerin girişlerine büyük harflerle yazılar yazılmıştı: "Çok yaşa hürriyeti bahşeden ve meşrutiyeti veren" ve "Meşrutiyet milletin hayatıdır ve çok yaşa millete hayat veren sultan".[30] Kuran ve Kitab-ı Mukaddes'ten ayetler yan yana asılmıştı: "Allah katından bir yardim ve yakın bir zafer vardır" (Kuran, 61:13) ve "Rab korkusudur bilginin temeli" (Süleyman'ın Meselleri, 9:10). Başka yazılar, yeni hükümet bağlamında Müslüman-Hıristiyan dostluğunu daha açık bir dille vurguluyordu: "Yaşasın Müslüman-Hıristiyan kardeşliği" ve altında, "Yaşasın hürriyet".[31] Yerel basında bu önemli açıklamalar ve maddi tezahürleriyle ilgili yorumlar yapıldı: *Levant Herald* muhabiri, "Kulaklarımıza ve gözlerimize inanmamız neredeyse imkânsızdı" diye yazıyordu. "Sonra, gün içinde pek çok yerde ve saatte, insanların gözüne Hıristiyan bir rahip ve sarıklı bir Müslüman iliştiğinde, bunları birbirlerinin kollarına itip öpüştürdüler!"[32]

Beyrut'taki 31 Temmuz kutlamaları farklı dinlerden yaklaşık 2.000 kişinin toplandığı Hamidiye Bahçesi'nde doruğuna ulaştı: Bir grup Ermeni geçit yürüyüşü yapan askerlerin peşinden yürüyüp, Osmanlı'ya bağlılıklarını kanıtlamak için asker-

29 Fransa'nın Lazkiye'deki konsolosluk temsilcisi M. Geoffroy'dan Beyrut Lazkiye'deki Fransa başkonsolosu M. Fouques-Duparc'a, 12 Ağustos 1908, *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban et des pays du Proche-Orient du XVIIe siècle à nos jours*, Maurice Chéhab'ın himayesinde, Adel İsmail tarafından alınan belgeler (Beyrut: Éditions des œuvres politiques et historiques, 1975) içinde.

30 *Lisan'ül Hal*, 1 Ağustos 1908, no. 5778, s. 1-2.

31 *Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ağustos 1908, s. 1.

32 *A.g.e.*

lerin tüfeklerini öptüler.[33] Çeşitlilik içinde dayanışma duygusu 1 Ağustos Pazar günü Beyrut Ermeni Kilisesi'nde düzenlenen çok büyük bir gösteriyle devam etti. Gösteriye birliklerin kumandanı, subaylar ve askerî bando da katıldı. Ermeni episkoposu, papazlar ve Müslüman ileri gelenler kardeşlik konuşmaları yaptılar. *Levant Herald*'a göre, bu konuşmalarda "herkes bugün Ermenistan'da yaşanan korkunç olaylardan duyduğu üzüntüyü dile getirdi ve hürriyet, eşitlik ve kardeşliğin, Ermeni meselesi denen şeyi ebediyen sona erdireceği yeni devre hoş geldin dedi".[34]

Anayasanın yeniden ilan edildiği haberi Şam'a 24 Temmuz'da ulaştı ve yerel ahali tarafından kuşkuyla karşılandı. Ama Şamlılar kısa sürede "vakıanın gerçekliğine teslim oldular. Böylece kendilerini bütün kalplerden taşan mutluluk seline bıraktılar."[35] Şam'da biri Kuvvetli Kahvehanesi'nde, diğer dördü Defterdar Bahçesi'nde olmak üzere beş resmî kutlama yapıldı.[36]

Şenlikler 30 Temmuz'da, Harbiye öğrencileri ile yirmi kadar subayın, kumandanın evine doğru yürüyüşe geçip, siyasi suçlu olduğu gerekçesiyle yedi yıldır hapiste tutulan Fuad Paşa'yı serbest bırakmasıyla başladı. Fuad Paşa ertesi gün Emevi Camii'nde cuma namazına katıldı. Camiden çıkarken, "Çok yaşa hürriyet; çok yaşa anayasa; çok yaşa Fuad Paşa!" diye slogan atan binlerce kişi paşanın etrafını sardı.[37] İTC aynı akşam Defterdar Bahçesi'nde ruhani liderlerin, askerî ve sivil erkânın ve yaklaşık 50.000 kişilik muazzam bir izleyici kalabalığının katıldığı bir tören düzenledi. Toplantıda hürriyet ve adaletin yararlarını, yobazlığı ve milleti oluşturan halklar arasında ayrılığın zararlarını, dini camilerle ve kiliselerle sınırlama gereğini vurgulayan pek çok konuşma yapıldı. Ve "Çok yaşa hürriyet ve çok yaşa ordu" sesleri göğe yükseldi.

---

33 *El Mukaddem*, 6 Ağustos 1908, no. 5885, s. 4.

34 *Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ağustos 1908, s. 1.

35 *A.g.e.*, s. 2.

36 Defterdar vilayetin en yüksek maliye görevlisidir.

37 *El Mukaddem*, 22 Ağustos 1908, no. 5899, s. 3.

Son şenlikler 7 Ağustos Cuma günü Defterdar Bahçesi'nde yapıldı ve toplantıya vali, Müslüman ve Hıristiyan ruhani liderler ve askerî ve sivil erkân katıldı. Göğüslerinde "hürriyet, eşitlik ve kardeşlik" yazılı rozetler taşıyan katılımcıları İTC üyeleri karşıladı. Yapılan pek çok coşkulu konuşmada eski rejimin yaptığı fenalıklar ve yeni rejimin faydaları anlatıldı. Şeyh Abdülkadir el-Hatip el-Mağribi istibdat rejimini meşruti rejimle kıyaslayarak, etnik ve dinî ayrımların ötesine geçen bir yakınlık hareketiyle, ikisi arasındaki farklılıkların altını çizdi. Rum Katolik bir piskoposun elini sıkarken, "Çok yaşa kardeşlik, çok yaşa vatan yobaz; ve cahil herkese ölüm!" diye bağırdı.[38]

Kudüs'te halk anayasanın yeniden ilan edildiğini ancak iki hafta sonra öğrendi.[39] *El Tiempo* gazetesinin bir muhabiri Kudüs'te anayasanın ilanından bir hafta sonraki durumu anlatırken, kimsenin anayasanın anlamını bilmediğine işaret ediyordu: "Herkes kelimeyi farklı bir şekilde anladı; bazıları hükümetin artık bedel-i askerî almayacağını söyledi, başkaları bunu, herkesin istediğini yapmakta serbest olduğu şeklinde anladı."[40] Bu sözler devrim haberlerinin bazı vilayetlerde uyandırdığı kuşkuyu ve tereddüdü gösterir. 6 Ağustos'ta tellal tüm etnik gruplardan herkesin, fermanın okunacağı 8 Ağustos Cumartesi günü öğleden sonra saat altıda kışlanın önünde toplanması gerektiğini duyurdu.[41] Duyuru gazetelerde de yayımlandı. Sokaklar, binalar ve taşıtlar dallarla, çiçekli bezeklerle ve bayraklarla donatıldı ve gece şehir aydınlatıl-

38 *A.g.e.*

39 *Hapoel Hatzair* 1, no. 10 (Temmuz 1908): s. 18. 1907'de Yafa'da yayımlanmaya başlayan *Hapoel Hatzair* (Genç İşçi), Yahudi siyasi partisi Hapoel Hatzair'in yayın organıydı. Sosyalizme yakın olan bu parti İkinci Aliya'yla Filistin'e yeni gelen işçiler için bir forum oluşturmak üzere 1905'te kurulmuştu.

40 Bedel-i askerî (gayrimüslimler için askerlikten muaf tutulma vergisi), 19. yüzyılda Tanzimat reformları kapsamında getirilen cizyenin yenilenmiş bir biçimiydi. *El Tiempo*, 21 Ağustos 1908, no. 98, s. 1143.

41 Kışla, Osmanlı askerlerinin kışlık ikametgâhıydı. Bugün, Eski Kudüs kentinde, Ermeni Mahallesi'nin yakınındaki en büyük polis karakoludur. *Arevelk*, 26 Ağustos 2006, no. 6873, s. 1; ayrıca bkz. *Hapoel Hatzair* 1, no. 10 (Temmuz 1908): s. 18.

dı.[42] Kutlamalar cuma akşamı başladı. Cumartesi günü şehrin dört bir yanından gelen binlerce kişi Mutasarrıf Ali Ekrem Bey tarafından okunacak fermanı dinlemek üzere Davud Kulesi'nin yanında yer alan kışlanın önündeki meydanda toplandı.[43] Kudüs'teki kutlamalara da çeşitlilik içinde birlik duygusu damgasını vurdu. Surp Hagop camiasının bir kısmı ve yaklaşık 200 diğer Ermeni cemaat üyesi Ermeni Mahallesi'nin önünde toplandı ve hemen askerî bir bando tarafından karşılandı. Grup daha sonra kışlaya doğru yürüyüşe geçti; kışlanın önünde onlara Yahudi ve Rum grupları da katıldı.[44] Binlerce Sefarad Yahudisi tapınağa gittikten sonra kışlaya geldi.[45] Günlerden cumartesi olduğundan Aşkenaz Yahudileri kutlamalara katılmadılar. Ayrıca, "uluorta Şabat'ın kutsallığına hürmetsizlik eden" Sefarad Yahudilerini eleştirdiler.[46] Ama pazar ve pazartesi günleri kutlamalara katıldılar.

Akşam binlerce kişi meydanı doldurdu ve konuşmaların yapılması için bir sahne kuruldu. Mutasarrıf Ali Ekrem Bey bir söylev verdi ve fermanı okumaya geçmeden önce "Padişahımız çok yaşa!" diyerek halkı selamladı. Bu arada askerî bir bando "Hamidiye Marşı"nı çaldı. Sayıları 2.000'i bulan Rumlar da müzik, bayraklar ve konuşmalarla sevinçlerini gösterdiler.[47] Altı ya da yedi hükümet görevlisi ile *Kudüs-ü Şerif* gazetesinin yayıncısı Abdülselim Efendi konuşmalar yaptı. Grup daha sonra Ermeni Sertrak Minasyan'ın Arapça bir konuşma yapacağı be-

42 *Habazeleth* (Zambak), 10 Ağustos 1908, no. 74, s. 2. *Habazeleth* 1863'te Kudüs'te yayımlanmaya başlayan İbranice bir gazeteydi. 1870'ten 1911'e kadar İsrael Dov Frumkin tarafından yönetildi. Sonraki yıllarda, Kudüs-Hasidi yönelimi ağır bastı. Ayrıca bkz. *Levant Herald and Eastern Express*, 14 Ağustos 1908, s. 1.

43 David Kushner, *Moshel Hayiti bi-Yerushalayim: Ha-'Ir veha-Mahoz be-'Enav shel 'Ali Ekrem Bai: 1906-1908* (Kudüs: Yad Yitzhak Ben-Zvi, 1995).

44 *Arevelk*, 26 Ağustos 2006, no. 6873, s. 1.

45 *Hashkafa*, 10 Ağustos 1908, no. 93, s. 2. *Hashkafa* (Görünüm) 1896-1908 arasında (1901'de yayınına bir süre ara verdi) Kudüs'te, Eliezer Ben-Yehuda tarafından yayımlanan bir dergiydi. Dergi, Ben-Yehuda'nın başlıca yayını olan *HaZvi/Ha-Or*'a (1884-1914) bağlıydı.

46 *Habazeleth*, 10 Ağustos 1908, no. 74, s. 2; *Hapoel Hatzair* 1, no. 10 (Temmuz 1908): s. 18.

47 *El Tiempo*, 21 Ağustos 1908, no. 98, s. 1143.

lediye bahçesine geçti. Mahallelerinin önünde toplanmış olan Ermeniler yaklaşık 6.000 kişinin beklediği Yafa Kapısı meydanına geldiler. Belediye şehir kapısının önüne çok büyük bir tak kurup bayraklar, çiçekler ve "Çok yaşa sultan, çok yaşa ordu, çok yaşa hürriyet! Hürriyet, eşitlik, kardeşlik" yazılı büyük bir pankartla donattı. Ordu komutanı paşa, tüm devlet erkânı ve halk da daha küçük, benzer bayraklar taşıyordu.[48] Artık bir insan seline dönüşmüş olan kalabalık Yahudi, Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşuyordu.

Konuşmalar Posta-Telgraf İdaresi'nin balkonundan yapıldı. Ermeni ruhban okulundan bir öğrenci Osmanlıca konuşarak, anayasanın anlamını açıkladı. Yoğun alkış alan bu konuşmanın ardından bir Arap söz alıp Arapça bir şiir okudu. Konuşmalar bir Yahudi çocuğunun okuduğu, Peygamber İşaya'dan bir alıntıyla son buldu: "Ve kurt kuzu ile beraber oturacak ve kaplan oğlakla beraber yatacak ... ve artık cengi öğrenmeyecekler" (İşaya 2:4). Bundan sonra kalabalık ellerini havaya kaldırıp İbranice "Yaşasın kral, yaşasın hürriyet, yaşasın adalet ve eşitlik, yaşasın kardeşlik", Arapça "Allah padişaha ışık tutsun", Osmanlıca "Padişahım çok yaşa" diye sloganlar attı.[49] Şenliklerden sonra 40.000 kadar Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan kışlanın önünde toplandı. Paşa onları selamladıktan sonra limonata, kahve ve sigara dağıttı.[50]

Gruplar daha sonra kutlamalara devam etmek için mahallerine döndüler. Yahudiler kapağı altın yaldızla işli bir Torah, Osmanlı bayrakları ve Davud Yıldızlı Siyon bayrağıyla Yahudi mahallesine gittiler.[51] Kalabalığa seslenen Kudüs hahambaşı vekili Elyahu Panigel'in ve "Karanlıkta yürüyen kavim ışığı gördü (İşaya 9:2) ayeti üzerine İbranice bir konuşma yapan Nissim Danon adındaki genç bir hahamın da aralarında bulunduğu pek çok Yahudi ileri gelen, konuşmalar yaptı.[52] Ermeni

48 *Hashkafa*, 10 Ağustos 1908, no. 93, s. 2.

49 *El Tiempo*, 21 Ağustos 1908, no. 98, s. 1144.

50 *Habazeleth*, 10 Ağustos 1908, no. 74, s. 2.

51 *Levant Herald and Eastern Express*, 14 Ağustos 1908, s. 1.

52 *El Tiempo*, 21 Ağustos 1908, no. 98, s. 1144.

grup Ermeni Mahallesi'ne döndü. Başepiskopos İzmirliyan burada coşkulu bir konuşma yaptı. Ermeni manastırının avlusu renkli lambalarla donatılmıştı ve bir Alman bandosu gelip Ermeniler şerefine konser verdi. Manastırın önünde Ermenilerin "bu selamet mücadelesi"ndeki rollerini ve gayretlerini öven Almanca bir konuşma da yapıldı. Kudüs'teki kutlamalar on-on beş gün devam etti.[53]

Filistin'in Yafa, Safed ve Hayfa gibi başka yerlerinde de kutlamalar oldu. Yafa'da 6 Ağustos'ta, tellal fermanın o gün okunacağını ve milli tatil ilan edildiğini duyurdu. Kentin dört bir yanına Osmanlı bayrakları asıldı. Binlerce kişi hükümete ve orduya ait binaların arasında yer alan meydanda toplandı. Farklı etnik grupların sözcüleri, konuşmalar yaptı.[54] 15 Ağustos'ta Yafa Yahudi cemaati de anayasanın ilanını desteklemek için bir gösteri düzenledi.[55] Yahudi yerleşmeleri Petah Tikva, Rişon Letziyon, Rehovot, Ekron ve Kastinje'den (Beer-Tobiah) binlerce atlı, köylerden gelen şeyhler ve yerleşmelerden gelen Yahudi müzisyenler eşliğinde Yafa'ya ulaştı. Kortej hükümet konağına doğru yürüyüşe geçti ve orada kaymakam ve memurlarca karşılandı. Kaymakam, Yahudilerin Neve Şalom'da inşa ettikleri kulübeyi de ziyaret etti. Kaymakama askerî bir bando eşlik ediyordu ve etrafı "Çok yaşa padişah, çok yaşa ordu ve çok yaşa hürriyet" yazılı bayraklarla çevriliydi. Tüm mezheplerden 10.000'i aşkın kişi yürüyüşü izlemek için sokaklara döküldü ve Müslümanlar ve Yahudiler tarafından konuşmalar yapıldı.[56]

Devrimin üç örnek kişisi

Devrim ritüellerinin yapıbozumunda, törenlerin yanı sıra, devrim kahramanlarının oynadıkları rol de büyük önem taşır. Devrim sonrası toplumlarda önemli bir rol oynayan kahramanların

53 *Arevelk*, 26 Ağustos 1908, no. 6873, s. 1.

54 *Habazeleth*, 7 Ağustos 1908, no. 73, s. 3.

55 *Habazeleth*, 17 Ağustos 1908, no. 77, s. 2.

56 *Levant Herald and Eastern Express*, 3 Eylül 1908, s. 2.

yüceltilmediği bir devrim ritüeli tahayyül edilemez. Bu insanlar yeni, kapsayıcı bir kimlik yaratma çabasında, çeşitli grupları birleştiren kült figürler haline gelir. Bu kahramanların incelenmesi etnik grupların kahramanları aracılığıyla kendilerini nasıl devrim sonrası toplumla bütünleşmiş hissettiklerini gösterir.

Osmanlılar özelinde Jön Türk Devrimi'nin en önde gelen kahramanları Niyazi ve Enver beylerdi. Bu kişiler sadece etnik ve dinî sınırları değil, imparatorluğun coğrafi sınırlarını da aşarak, devrimin zaferini ve eski rejimin ölümünü temsil eden popüler ikonlar haline geldiler. Baskın olmayan etnik gruplar, ezilmiş cemaatlerini temsil eden kahramanlara da büyük bir hürmet gösterdiler. Devrim sona erdiğinde bu kahramanların çoğu ya sürgünde ya da hapisteydi; dolayısıyla, salıverilmeleri ve geri dönüşleri kamusal alandaki devrim sonrası ritüellerin önemli bir bileşeni haline geldi.

Eski rejimin ölümünü ve yeni devrin başlangıcını simgeleyen bu kişiler etnisitelerinin ötesine geçip Osmanlı milli kahramanları oldular. Geri dönüşleri muzaffer devrim sürecinin tamamlandığını gösteriyordu. Bu reentegrasyon anlarına damgasını vuran ritüeller kahramanın halkın önünde boy göstermesini gerektiriyordu. Bu da, İstanbul'a gelmeden önce bir vilayetten ötekine gitmesi anlamına geldiğinden, pek çok yerde gerçekleşen bir gösteriydi. Ritüelin bu yönü özellikle önem taşıyordu, zira kahramanın farklı vilayetlerden ve farklı etnik kökenlerden insanlar tarafından karşılanması yeni devrin kutsanışını temsil ediyordu.

Niyazi ve Enver beyler hakkında çok şey yazılmıştır, ama Ermenilerin, Arapların ve Yahudilerin perspektifinden yazılanlar çok daha azdır. Bu gruplar için üç önemli figür milli kahraman haline gelmiş ve yeni devrin başlangıcını kutsamıştır: Başepsikopos İzmirliyan, Fuad Paşa ve Prens Sabahaddin.

Patrik II. Madteos İzmirliyan

İstanbul Ermeni Patriği (1894-1896) II. Madteos İzmirliyan 1896 Hamidiye katliamlarını cesurca kınadığı için, 26 Ağus-

tos 1896'da II. Abdülhamid tarafından görevinden alınıp Kudüs'e sürgün edilmişti (Resim 2).[57] On iki yıl boyunca, "hürriyet günü gelene kadar bir polis memurunun gözetimi altında tutulduğu" Kudüs'teki Surp Hagop Katedrali'nde kaldı.[58] Anayasanın ilan edildiği haberi Kudüs'e ulaştığında, Mutasarrıf Ekrem Bey ilkin bu haberi ilan etmeyi reddetti ve Başepiskopos İzmirliyan'ın seyahat etmesini engelledi. Ama birkaç gün sonra Kudüs'te hürriyet ilan edildi ve İzmirliyan'ın İstanbul'a dönmesine izin verildi. Hürriyetine kavuştuğu için İzmirliyan'a imparatorluğun farklı kesimlerinde 200 kadar tebrik telgrafı geldi.[59] Patrik Kudüs'ten ayrılmadan önce, bütün eşyalarının satılmasını ve paranın Kudüslü fakirlere dağıtılmasını buyurdu.[60]

İzmirliyan'ın maiyeti Kudüs'ten ayrıldıktan sonra Kudüs'teki İTC şubesi üyelerinin refakatinde Yafa'ya gitti. İTC üyeleri ona, Ermeni şehitlerinin hatırasına İstanbul'daki Şişli Ermeni Mezarlığı'na koyması için bir çelenk verdiler.[61] Şerefine bayraklarla donatılmış olan Yafa'da, İzmirliyan yerli Araplar ve askerî bir bando tarafından karşılandı.[62] Oradan, maiyetiyle birlikte, yerli Türkler ve Araplar tarafından karşılanacağı Beyrut'a geçti. Grup bundan sonra İzmir'e gitmek üzere yola çıktı.

---

57 İzmirliyan'ın kısa bir biyografisi için, bkz. Simon Gapamachean, *Amenapatiw T. T. Matt'eos S. Ark'episkopos Izmirlean, Bardzrashnorh T. Eghishe S. Ark'episkopos Durean: Kensagrut'iwn* (İstanbul: Z. N. Berberian Press, 1908). Kudüs'e sürülmesi için bkz. s. 35-36.

58 *Habazeleth*, 24 Ağustos 1908, no. 80, s. 3.

59 Örneğin bkz. Peder K. Aslanyan'dan Başepiskopos Madteos İzmirliyan'a (İstanbul, 18 Temmuz 1908), M. Madenataran, İzmirliyan Arşivleri içinde, dosya 13, belge 403 (13); Peder Boğos'tan Başepiskopos Madteos İzmirliyan'a (Beytüllahim, 19 Temmuz 1908), İzmirliyan Arşivleri içinde (14); Peder Karekin Haçaduryan'dan Başepiskopos Madteos İzmirliyan'a (Maraş, 31 Temmuz 1908), İzmirliyan Arşivleri içinde (22); Peder Mesrob Naroyants'dan Başepiskopos Madteos İzmirliyan'a (Armaş, 20 Ağustos 1908), İzmirliyan Arşivleri içinde (49). Sandro Behbudyan, (der.), *Vaveragrer Hay Ekeghets'u Patmut'yan: Girk' 8. Matt'eos II Izmirlean Kat'oghikos Amenayn Hayots': 1872-1910t't'* içinde (Erivan: "Hayastan" Yayınları, 2001).

60 *Levant Herald and Eastern Express*, 19 Eylül 1908, s. 1.

61 *Püzantiyon*, 27 Ağustos 1908, no. 3614, s. 2.

62 *Habazeleth*, 17 Ağustos 1908, no. 77, s. 2.

Resim 2. Patrik II. Madteos İzmirliyan.
(Kaynak: *Arevelk*, 23 Ekim 1908, no. 6931, s. 1.)

24 Ağustos Pazartesi günü, "Çok yaşa İzmirliyan", "Çok yaşa anayasa" ve "Çok yaşa hürriyet" yazılı bayraklarla donatılmış dört gemi müzisyenler eşliğinde İzmir Körfezi'nden denize açıldı. İzmir Ermeni Milli İdaresi, Ermeni din adamları ve bir İTC heyeti bu gemilerden *Osmaniye*'ye binmişti. İzmirliyan'ın gemisi o gün öğleden sonra saat dörde doğru limana yaklaştı. Kalabalık İzmirliyan'ı görünce onun için özel olarak bestelen-

miş "Yüce Hürriyet Kahramanı; İzmirliyan Sonsuza Kadar Yaşa" şarkısını söylemeye başladı.[63] İzmirliyan da buna cevaben gemiden coşkulu bir konuşma yaptı.

İzmirliyan'ı körfezde bir araba bekliyordu. Kırk kadar araba daha bando eşliğinde korteje katıldı. Yolda bekleyenler "Yaşasın asker, yaşasın ordu ve yaşasın İzmirliyan" diye bağırıyorlardı. Ermenice madalyonlar basılmıştı ve kortej körfezden içeri doğru ilerlerken bunlar dağıtıldı. Madalyonların bir yüzünde İzmirliyan'ın sureti ve Ermenice "Çok yaşa Anayasa", diğer yüzünde de Osmanlıca "Çok yaşa hürriyet" sözcükleri ile devrimin gerçekleştiği gün olan 11 [24] Temmuz 1908 tarihi yazılıydı.[64] Kortej karşılama vesilesiyle donatılmış olan İzmir Ermeni mahallesine doğru yürüyüşe geçtikten sonra Surp Stepanos Ermeni Kilisesi'ne gitti. Arabadan inen ve kiliseye giren İzmirliyan, üçü Osmanlı paşası altı gencin taşıdığı bir sayvanın altında sıraların arasından ilerledi.[65] Kilise Ermeni ve Türklerle doluydu. İzmirliyan burada birliğe vurgu yaptığı bir vaaz verdi:

> İnsan için hürriyet soluyacak hava kadar gereklidir. İstibdat döneminde halk bu nimetten yoksundu, ama şimdi, ilahi müdahalesiyle bize bunu verdiği için Tanrı'ya şükredelim. Bu nimetin kıymetini bilelim ve buna layık olduğumuzu kesin biçimde gösterelim. Bütün memleketlilerimizle uyum içinde yaşayalım. Bilhassa Türk memleketlilerimizin fedakârlıklarını ve cesur yürekli Osmanlı ordusunun uğurlu girişiminin kıymetini takdir edelim.[66]

---

63 Ermenice, "Azatut'ian veh akhoyan-hawerzh Gets'ts'e İzmirliyan."

64 Edhem Eldem, *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004), s. 368.

65 Sayvan (Ermenice, ambhovani), sadece üst kademe din görevlileri için geçit törenlerinde kullanılan bir semboldür. Dört ya da altı adet sopanın taşıdığı, ipekli kumaştan, kare şeklinde, oldukça geniş bir gölgeliktir ve bir geçit töreni sırasında, önde gelen dört ya da altı kilise adamı tarafından, din görevlisinin başının üzerinde yatay pozisyonda taşınır. İzmirliyan örneğinde, taşıyıcılardan üçü Hıristiyan değildi; bu da, olayın önemine ve kutsal bir ritüeli sekülerleştirme girişimine işaret eder.

66 *Püzantiyon*, 27 Ağustos 1908, no. 3614, s. 2.

İzmirliyan ertesi gün gemiyle İstanbul'a doğru yola çıktı. Onu karşılamak için yirmi beş kadar gemi Galata limanından denize açıldı. İzmirliyan'ın gemisi limana yaklaştığında 100.000'e yakın Ermeni ve Türk onu bekliyordu.[67] Kalabalık Tophane'den Galata Köprüsü'ne, Galata'dan Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'ne kadar uzanıyordu.[68] Kortej şehrin en büyük Ermeni kilisesine doğru yürüyüşe geçti ve Şişli'deki Ermeni Mezarlığı'nda hürriyet uğruna hayatını kaybeden şehitlerin anısına önemli bir tören yapıldı.

Elena Kahramanı Fuad Paşa

Mısır doğumlu bir Çerkes olan Fuad Paşa (1835-1931) 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sırasında orduda komutandı. Cesurluğu nedeniyle "Deli" lakabıyla anılıyordu. Osmanlıların Rusları yenilgiye uğrattığı Elena Muharebesi sırasında Osmanlı birliklerine komuta etti. Böylece "Elena Kahramanı" olarak anılmaya başladı ve II. Abdülhamid tarafından müşirliğe terfi ettirildi. 1902'de padişaha karşı komplo düzenlemekle suçlanarak, Şam'a sürgün edildi. Anayasanın ilan edildiği haberi Şam'a ulaştığında, harbiye öğrencileri ve 30 subay, siyasi suçlu olduğu gerekçesiyle yedi yıldır hapiste tutulan Müşir Fuad Paşa'nın salıverilmesini talep ederek, Şam'daki ordu komutanının evine yürüdüler.[69] Komutan hükümetle görüşüp durumu netleştirmek için 24 saate ihtiyacı olduğunu belirtti. Subaylar ona bu süreyi tanımayı reddederek, hapishaneye gittiler ve Fuad Paşa'yı salıverdiler. Paşa ertesi gün Şam'daki Emevi Camii'nde namaz kıldı. Camiden çıkışında binlerce kişi tarafından selamlandı.[70] İTC

---

67 *Pro Armenia*, 5 Eylül 1908, no. 189, s. 1350.

68 *Levant Herald and Eastern Express*, 28 Ağustos 1908, s. 2.

69 70. *Lisan'ül Hal*, 8 Ağustos 1908, no. 5784, s. 2-3; *Times*, 11 Eylül 1908, no. 38749, s. 6. Paşanın büyük bir fotoğrafı İbranice *Ha-Olam* gazetesinde de (4 Eylül, 1908, s. 464) çıktı. Yayın hayatına 1907'de başlayan ve 1950'ye kadar devam eden *Ha-Olam*, Nahum Sokolow'un kurduğu Dünya Siyonist Örgütü'nün merkezî yayın organıydı.

70 *El Mukaddem*, 22 Ağustos 1908, no. 5899, s. 3. Ayrıca bkz. *Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ağustos 1908, s. 2.

o akşam Defterdar Bahçesi'nde ruhani liderlerin, askerî ve sivil erkânın ve yaklaşık 50.000 kişilik bir kalabalığın katıldığı bir tören düzenledi.

6 Ağustos 1908'de Fuad Paşa için Beyrut'ta da benzer bir karşılama töreni düzenlendi. Binlerce kişi istasyona doğru yürüyüşe geçti.[71] Öğleden sonra saat üç sularında süvarilerin eşlik ettiği askerî bir bando geldi. Bir saat kadar sonra da bayraklar ve pankartlar taşıyan ve Fuad Paşa için bestelenmiş şarkılar söyleyen gençler geldi. Kahraman yaklaşırken "insan deryası çalkalanmaya başladı". Fuad Paşa geldiğinde bando "Hamidiye Marşı"nı çalmaya, insanlar da "Fuad Paşa çok yaşa" diye bağırmaya başladı. Bir araba, subaylarla selamlaşması için paşayı kışlaya götürmek üzere bekliyordu. Bunların arasında İTC lideri Rıza Bey de vardı. Paşa bundan sonra, mason delegasyonu tarafından karşılanacağı Curci Bey Sursuk'un evine gitti. 8 Ağustos sabahı Cortina Han'da bir veda partisi verildi. Paşa orada gene askerler ve "Hamidiye Marşı"nı çalan bir bando tarafından karşılandı. Daha sonra, Osmanlı bayrağını taşıyan ve göğüslerinde "Hürriyet, adalet, eşitlik" yazılı rozetler olan Beyrut Ermeni Cemiyeti mensupları paşanın yanına geldi. Heyet üyeleri "Osmanlılıklarının bir kanıtı" olarak paşaya bir demet çiçek verdi.[72]

Patrik İzmirliyan gibi paşanın yolculuğu da başkentte son buldu. Fuad Paşa 12 Ağustos'ta *Sahalin* gemisiyle İstanbul'a vardı.[73] Onu karşılamak için birçok gemi denize açıldı ve paşa, şerefine yapılan tüm hazırlıklar için halka teşekkür etti.[74]

Prens Sabahaddin

Prens Sabahaddin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tehlikeye atan etnik gerginliklerin çözüm yolu-

71 *Lisan'ül Hal*, 7 Ağustos 1908, no. 5783, s. 1; Beyrut Britanya Başkonsolosluğu'ndan İstanbul'daki Sir G. Lowther'a, 8 Ağustos 1908, FO195/2277 [Foreign Office Archives]; *Arevelk*, 13 Ağustos 1908, no. 6862, s. 2; Fahri Barudi, *Mudhakkirat al-Barudi* (Şam: Dar al-Haya Press, 1951), s. 65-66.

72 *Lisan'ül Hal*, 7 Ağustos 1908, no. 5783, s. 2 ve 8 Ağustos 1908, no. 5784, s. 2.

73 Fuad Paşa'nın İstanbul'a geliş fotoğrafı için bkz. *Resimli Kitab*, Eylül 1908, s. 30.

74 *İkdam*, 13 Ağustos 1908, no. 5107, s. 3.

nun idari ademimerkeziyetten geçtiği görüşüyle[75] bütün etnik gruplar, ama özellikle Ermeniler açısından Jön Türk Devrimi'nin sona ermesinden sonraki en önemli şahsiyetti.[76]

"Ermeni davasının en büyük savunucusu" olarak nitelenen Sabahaddin, İstanbul'a gelmeden önce İzmir'e uğradı ve Kramer Palas'ta Ermeniler, EDF ve İTC tarafından karşılandı.[77] Prens Sabahaddin'in 2 Eylül 1908'de İstanbul'a varışından günlerce önce, Türkler ve Ermeniler onu karşılamak için hazırlıklara başladılar.[78] Prens beraberinde babası Mahmud Damad Paşa'nın naaşını da getirdi.[79] İTC Sabahaddin'i karşılamak için ayrıntılı bir program hazırlamıştı. Osmanlı bayraklarıyla donatılmış altı gemi prensi karşılamak üzere, öğleden sonra saat dörtte Sirkeci'den denize açıldı. Hınçaklar'parti üyelerini taşıyan bir vapur kiralamıştı. Osmanlı Meşrutiyet Kulübü'nü temsil eden resmî heyet ve 300 kadar aydın, tüccar, hukukçu, hekim ve din adamı da bir vapur kiralamıştı. Vapurlar, Prens Sabahaddin şerefine, Osmanlı Cemiyeti'nin tedarik ettiği, Ermenice ve Osmanlıca "Yaşasın hürriyet ve adalet" yazılı kırmızı-beyaz şeritlerle donatılmıştı. Vapurlar denizdeyken, Sabahaddin ve onun ademimerkeziyet programı, Osmanlı anayasasının gözden geçirilmesi konularında çeşitli konuşmalar yapıldı. Ermeni episkoposlar ve papazlar da Marmara Denizi'nde hayatını kaybeden Müslüman şehitlerin ruhuna dua okudular.

Sabahaddin'in gemisi *Principessa Maria* saat on bir sularında

---

75 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 142-166.

76 Liberalleri temsil eden Prens Sabahaddin'in sloganı "ademimerkeziyet ve tevsi-i mezuniyet"ti. Bkz. M. Sabahaddin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah* (İstanbul: Cihan, 1324 [1908]); ve *Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324 [1908]).

77 *Püzantiyon*, 5 Eylül 1908, no. 3621, s. 2. Karşılama için bkz. *İkdam*, 8 Eylül 1908, no. 5128, s. 1; *Arevelk*, 3 Eylül 1908, no. 6879, s. 2. Krikor Zohrab da olay hakkında ayrıntılı biçimde yazmıştır. Bkz. *Surhandak* (Haberci), 5 Eylül 1908, no. 72, s. 1 ve 9 Eylül 1908, no. 74, s. 1. *Surhandak* 1888'de, Diran Papazyan yönetiminde, *Hınçak* dergisinin devamı olarak kurulan haftalık bir dergiydi. Ayrıca bkz. *El Tiempo*, 4 Eylül 1908, no. 104, s. 1199-1200.

78 *Püzantiyon*, 1 Eylül 1908, no. 3617, s. 2.

79 Mahmud Damad Paşa'nın naaşının geliş fotoğrafı için bkz. *Resimli Kitab*, Eylül 1908, s. 30.

Yeşilköy'e geldiğinde liman yakınında yedi-sekiz vapur tarafından bekleniyordu. Rumlar bir vapur kiralamış, Haydarpaşa Yahudileri de bayraklarla ve Ladino dilinde "Yahudi Gençlik" yazılı devasa bir pankartla donattıkları bir vapur tutmuşlardı.[80] Aşağı yukarı aynı saatte Sabahaddin'i ve Mahmud Damad Paşa'nın naaşını taşıyan gemi de geldi. Bütün vapurlar "Çok Yaşa Sabahaddin!" sloganları arasında geminin çevresini sardı. *İzzeddin* gemisi Sabahaddin'in biraderi ile İTC üyelerini *Principessa Maria*'ya götürdü. Daha sonra bütün tekneler muazzam bir kalabalığın beklemekte olduğu Galata'ya döndü. Sabahaddin ilk söylevini 1 Eylül'de Varyete Tiyatrosu'nda verdi.[81]

Devrim ritüellerinin analizi: Mekân, sembolizm ve dil

Devrim şenliklerinden bazıları kendiliğinden gerçekleşmiş olsa da, hepsi belli bir örgütleme ve planlama da içeriyordu. Kutlama için uygun bir kamusal alanın bulunması kutlama sürecinin önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Halkın hiçbir engel ya da ayak bağı olmaksızın bu alanda sevincini tekrar tekrar gösterebilmesi gerekiyordu. Ayrıca, burası, etnik kökenine bakılmaksızın tüm Osmanlı yurttaşlarının o gün ortaklaştıkları tek şey olan hürriyet ve anayasa kutlaması için toplandıkları yer olacaktı. Ozouf'un sözcükleriyle, ihtiyaç duyulan şey "gelgit sularının yükselişi gibi, sonu gelmez, bastırılamaz ve barışçı hareketi içinde tutabilecek bir şenlik alanı" idi.[82] O halde, kutlamanın gerçekleşebilmesinin ilk koşulu, en büyük avantajı hatıraların olmadığı bir uzam olarak, yeni devre geçişin sembolleştirilmesine olanak vermek olan bir açık hava mekânının bulunmasıydı. Devrim şenlikleri ve ritüelleri için üç önemli mekân kullanıldı: bahçeler, mezarlıklar ve dinî yapılar. Bazı durumlarda bu üç mekân türü birbirinin peşi sıra kullanıldı ve bu şekilde devrim kutlamasının ideal ritüelleriyle bir çelişki oluştu.

80 *El Tiempo*, 4 Eylül 1908, no. 104, s. 1199.

81 Konuşmanın tamamı için bkz. *Arevelk*, 17 Eylül 1908, no. 6891, s. 3.

82 Ozouf, *Festivals and the French Revolution*, s. 129.

Bahçeler ve açık alanlar devrim şenlikleri için ideal yerler oldu. Bunlar bu tür kutlamalar için aranan üç temel şartı karşılıyordu: Hiçbir kesintinin ya da engelin olmadığı açık hava alanlarıydılar; hatıraların olmadığı alanlardı ve yeni düzene geçişi sembolleştiren doğal alanlardı. Böylece yeni hatıralar yaratmak için ideal yerler oldular. Bu yeni hatıralar farklı etnik grupların katılımıyla kutsanıyordu. Taksim Bahçesi (İstanbul), Belediye Bahçesi (Adana), Hamidiye Bahçesi (Beyrut), Defterdar Bahçesi (Şam) ve Belediye Bahçesi (Kudüs) hep devrim şenliklerinin doruğa ulaştığı açık alanlardı. Binlerce kişi bu bahçelere ve açık alanlara akarak, insan deryaları oluşturdu. İlginçtir ki, bu alanların çoğu donatılmamıştı, zira taşıdıkları hatıralar yoktu. Bezemeler sadece, hafızanın canlı olduğu eski bir yeri yenisine dönüştürme rolü oynadıkları yerlerde gerekliydi. Bahçeleri donatan doğaydı.

Devrim şenlikleri çoğu örnekte bahçelerde son bulmakla birlikte, kiliselerde, cami ve sinagogların dış kısımlarında ve belediye binalarında başladı. İstanbul, Adana, Şam ve Kudüs'te gerçekleşen şenlikler bunun örnekleridir. Hatıraların canlı olduğu bu gibi fiziksel yapılar ideal devrim kutlamasıyla çelişmelerine rağmen, meşruiyet sağlayıcı bir işlev gördüler. Devrim şenliklerinin yeni bir hafıza yaratmak için bu meşruiyete ihtiyacı vardı.

Kiliseler devrim şenliklerinin başlıca merkezleriydi. İçlerinde bir dizi engel barındırmaları ve güçlü bir hafıza taşımaları nedeniyle ideal devrim kutlamasıyla çeliştiler. Ozouf Fransız Devrimi'ne atıfta bulunarak, kiliselerdeki devrim şenlikleri için "iç mekân dağılımını tamamen göz ardı ettiler ve bunun duygusal dayanaklarından habersizmiş gibi göründüler" der. Ozouf'un analizi bizim örneğimiz için son derece önemli ve geçerlidir. Ermeni kiliselerinin iç mekânı bütün anlamını yitirmişti, zira "sütunlar görüşü engelliyor, tonoz kutlama yapanların üzerine sahte göğünü örtüyor, kilise mimarisi adeta törenle rekabet ediyordu. Kilise kötü planlanmıştı, uygunsuz bir salondu, hedefine bile ulaşmayan sanatsal bir yanılsamaydı."[83] Pe-

83 *A.g.e.*, s. 135-136. Pek çok Ermeni kilisesinde kubbe dört bağımsız sütun tarafından taşınır.

ra Balık Pazarı'ndaki Üç Horan Ermeni Kilisesi, Van'daki Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi, İzmir'deki Surp Stepanos Ermeni Kilisesi, Beyrut Ermeni Kilisesi ve Kahire Ermeni Kilisesi devrim şenlikleri için hep önemli birer mekân işlevi gördü. Ancak, söz konusu kiliselerin bu işlevi yerine getirmeleri için değiştirilip yeni mekânlara dönüştürülmeleri gerekiyordu. Bu dönüşüm dinsel kökenlerine bakılmaksızın tüm etnik grupların girebilecekleri yeni bir "seküler mekân" yaratan bezemelerin kullanılmasıyla sağlandı. Kiliselerdeki bezemeler geçmişin yansımalarını tamamen silemeseler de, eski hatıraların üzerini örttüler. Örneğin, şenlikler sırasında bu kiliselere giden bütün yollar ve girişler Osmanlı bayrakları ve farklı dillerde devrim sloganlarının yazılı olduğu pankartlarla donatıldı. Bazı örneklerde kiliselerin içleri de donatıldı.

İlginçtir ki, camiler ya da sinagoglar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.[84] Ne camiler ne de sinagoglar "seküler mekânlar"a çevrildi ya da dönüştürüldü. Bu nedenle de tüm etnik ya da dinsel grupların girebildikleri yerler olmadılar. Sadece dindaşlar için dua edilen ve cuma namazı kılınan birer toplanma merkezi işlevi gördüler. Devrim kutlamaları bu yapıların dış alanlarında gerçekleşti. Bu, akla önemli sorular getirir: Neden sadece kiliselerin içleri ve dışları dönüştürüldü? Camilerin ve sinagogların neden sadece dışları dönüştürüldü? Bu olgu devrim sonrası ritüellerle ilan edilen birlikte çatlakların oluşmaya başladığına mı işaret eder?

Mezarlıklar devrim ritüellerinin özel bir veçhesi olan yas ve ölüm ayinleri için önemli mekânlardı. Bu ayinlerle dava için can verenlere ve "Hürriyet davası için şehit düşen Türk ve Ermeni Osmanlı Kardeşler"e saygıda bulunuluyordu. Mezarlıklar devrim sonrası kutlamaların mekânsal gramerinde dinî mekânlar ile bahçeler arasındaki orta yeri oluşturur. Engel ya da kesintilerin olmadığı, yarı doğal "bahçeler" olarak bahçelerle kiliselerle olduğundan daha fazla ortak noktaları vardır. Ne var ki, görüşü engelleyecek sütunların bulunmamasına rağmen,

84 Esther Benbassa, Ha-Yahadut ha-'Ot'manit ben Hitma'arvut le-Tsiyonut, 1908-1920 (Kudüs: Zalman Shaver Center for the History of Israel, 1996), s. 30.

kelimenin tam anlamıyla "gömülmüş" pek çok hatıra da taşırlar. Ayrıca, tüm etnik gruplar için mezarlıklarda yaşayan hafıza dinsel yapıların taşıdığı hafızadan çok daha büyük bir anlama sahiptir. Her şey bir yana, bu hafıza yeni devrin gelmesi için canlarını feda etmiş olan, pek çok farklı kökenden insanla doğrudan ilişkilidir. Devrimin yas ritüellerinin çok önemli bir parçasıdır ve yeni bir tarih, yas düşüncesiyle başlar.[85]

Şişli Ermeni Mezarlığı ve Erzincan, Ordu ve Van Ermeni mezarlıkları hep bu amaca hizmet ettiler. Örneğin, 6 Eylül 1908'de Van'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde ölülerin ruhuna dua okundu. Patrik vekili Zaven'in yönettiği ve Osmanlı paşalarının ve devlet görevlilerinin katıldığı ayinden sonra, kalabalık, mezarlığa yürüdü ve Ermeni şehitlerin mezarlarına çelenkler kondu. Mezarlıkta anma etkinliği için bir de sahne kurulmuştu. On-on beş Osmanlı paşası ve içlerinde EDF liderlerinin de bulunduğu çok sayıda Ermeni ile Türk ileri gelenleri törende hazır bulundu.[86] Erzincan'da Jön Türklerin girişimiyle, askerî bir bandonun eşlik ettiği çok sayıda subay ve sivil ileri gelen Ermeni mezarlığını ziyaret ederek, geçmişle ilgili üzüntülerini dile getirdikleri konuşmalar yaptılar. Konuşmacılardan biri, "Ey cesur Ermeniler, sizin temiz kanınız ve bizim samimi gözyaşımız kara geçmişi silmeye yetebilir" dedi. Ertesi gün askerler de mezarlığa bir ziyaret yaptılar.[87]

Benzer biçimde, Başepiskopos İzmirliyan 25 Ağustos'ta İstanbul'a geldiğinde Şişli Ermeni Mezarlığı'nda önemli bir tören gerçekleşti. Başepiskopos İzmirliyan, Türk erkân ve çok büyük bir kalabalık mezarlığa doğru yürüyüşe geçti. Kortejin başını Osmanlı bayrağı ile Kudüs İTC şubesinin İstanbul katliamlarında hayatını kaybedenlere saygılarını göstermek için Başepiskopos İzmirliyan'a verdiği çelengi taşıyan bir muhafız çekiyor-

85 Gerçek tarihin yas tutma eylemiyle başladığı görüşü, ilk defa, Ermeni şair Yeğişe Çarents'in (1897-1937) yazdığı *Yerkir Nairi*'de dile getirilmiştir. İlginç bir eleştiri için bkz. Marc Nichanian, *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century* (Londra: Taderon Press; Gomidas Enstitüsü'yle anlaşarak, 2002), s. 46.

86 *Püzantiyon*, 26 Eylül 1908, no. 3639, s. 1.

87 *Pro Armenia*, 10 Ekim 1908, no. 91, s. 1369.

du.[88] Kortej şehitler tepesine doğru ilerledi. Başepiskopos İzmirliyan okunan ilahiler ve ayetler eşliğinde çelengi şehitlerin mezarına bıraktıktan sonra bir konuşma yaptı.[89]

Sembolizm ve dil

Hükümet, ritüeller ve semboller olmadan var olamaz, zira bunların ikisi de gücün kullanımı için hayati önem taşır.[90] Siyasi semboller ve ritüeller gücün araçları ve sonuçlarıdır. "Söze dökülmeyen binlerce yoldan yönetmenin meşruiyetini aktaran ve teyit eden" dil, işaretler ve semboller olmadan hükümet edilemez. Bu ölçüde, meşruiyet "işaretler ve semboller üzerindeki genel mutabakattır".[91] Devrim şenlikleri sırasında, sembolizm ve dil, imparatorluğun farklı etnik gruplarının *Weltanshauung*'unun tanımlanmasında önemli bir rol oynadı. Devrim öncesinde (Hamidiye döneminde) sembollerin kullanımı meşruiyeti sürdürmeyi amaçlayan bir devlet girişimiydi.[92] Ama devrim sonrası dönemde bu işlev kamusal alana havale edildi. Devrim sonrası dönemin kamusal alanları, ters tepecek olan, birleşik ve kapsayıcı bir kimlik yaratma girişimiyle, sembolizmi devletin ve hükümdarın tekelinden aldılar.

Kuşkusuz, devrim şenliklerini örgütleyenler katılımcılar üzerinde daha geniş bir etki yaratmak için, devrim ritüelleri sırasında görsel temsilleri, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekil-

88 *Arevelk*, 29 Ağustos 1908, no. 6876, s. 2. Çelengin üzerindeki bir yazıda, "Kudüs ITC'den, 1896'da İstanbul'da yaşanan malûm olayda hayatını kaybeden mazlum ve masum Ermeni kardeşleri için kutsal bir hatıra" yazıyordu. Bu katliamlar, ERF mensuplarının 2 Ağustos 1886'da Osmanlı Bankası'nı ele geçirmelerinden hemen sonra yaşanmıştı. Şişli Ermeni Mezarlığı'na doğru yürüyen kortejin bir fotoğrafı için bkz. *Resimli Kitab*, Ekim 1908, s. 176.

89 *Arevelk*, 29 Ağustos 1908, no. 6876, s. 2-3.

90 Clifford Geertz, "Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power", *Culture and Its Creators: Essays in Honor of Edward Shils* içinde, Joseph Ben-David ve Terry Nichols Clark (der.) (Chicago: University of Chicago Press, 1977), s. 150-171.

91 Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley: University of California Press, 1984), s. 54.

92 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I. B. Tauris, 1998).

de manipüle ettiler. Ritüel toplumsal olarak standartlaştırılmış ve tekrar eden sembolik unsurlar ağının yarattığı bir eylemdir. Öte yandan, sembolizm içermeyen eylemler ritüel değildir; bunlar gelenekler ve âdetlerdir. Ritüeli diğer eylemlerden ayıran unsur sembolizmin varlığıdır. Ayrıca, bu sembollerin doğası ve kullanılma biçimleri bunların toplum üzerindeki etkilerine dair başka şeyler de anlatır.[93] Ancak, bu ritüellerde sembolizm tek başına kullanılmadı. Devrimin yeni yeni gelişen sembolizminin hemen anlaşılmasını sağlamak için, genellikle Osmanlıca, Ermenice, Arapça, Rumca, İbranice ve Ladino'da sözel açıklamalarla birlikte kullanıldı.[94] Çok dillilik bu yeni sembollerin anlamını açıklamanın ve toplumsal dayanışma ihtiyacını ifade etmenin yanı sıra, milli bütünleşme işlevine de hizmet etti.[95]

Bayrak tüm devrim ritüellerinde farklı etnik gruplardan ve dinsel kökenlerden insanların altında toplandığı başlıca sembol oldu. Esas olarak, Osmanlı milletini somutladı. Taşıdığı anlamlar kamusal alanın mülkü haline gelince, bayrağın ve pankart benzeri diğer sembollerin değişik kullanımları devletin resmî tekeline bir meydan okuma biçimini de aldı.[96]

1908 şenlikleri sırasında çoğu bayrağa devrim sloganları yazıldı ve bunlar gösterilerde taşınmak üzere satıldı. Etnik basın devrim sonrası ritüellerde yoğun bayrak kullanımını haber yaparak, bayrakların İstanbul, İzmir, Adana, Trabzon, Beyrut, Şam, Van ve Kudüs'te oynadığı önemli role dikkat çekti. Döneme ait hatıralık eşya da bu olguya tanıklık eder: Örneğin, meşruti dönemden bir posta kartında, resimdeki hemen herkes baş hizasının üstünde bir Osmanlı bayrağı taşır (**Resim 3**). Sultan Abdülhamid kartın ortasında, bulutların arasına yerleştirilmiş olarak görülür. Halkın üstünde ve görünüşe göre ilahi bir ışık kaynağının altında durur. Ama iki yanında ondan yukarı uza-

93 Kertzer, *Ritual, Politics, and Power*, s. 9-11.

94 Bkz. Roland Barthes, "Rhetoric of the Image", *Image, Music, Text* içinde, çev. Stephen Heath (New York: Hill and Wang, 1977), s. 32-51.

95 Kertzer, *Ritual, Politics, and Power*, s. 23-24.

96 Eldem, *Pride and Privilege*, s. 366.

Resim 3. Anayasanın ilanı kutlamalarını gösteren 1908 tarihli kartpostal. (İsa Akbaş koleksiyonundan, Edhem Elden, *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medols and Decorations* içinde, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004, s. 135.)

nan Osmanlı bayrakları vardır; bu, bayrakların sembolik üstünlüğünü ifade eder. Yeni devletin yeni gelişen sembolizminin bir parçası olan dilin oynadığı role uygun olarak, kartta beş dilde –Ermenice, Rumca, Osmanlıca, Fransızca ve Ladino– yazılmış bir metin yer alır. Aynı şekilde, döneme ait bir başka posta kartı Osmanlı ordusunu, Osmanlıca ve Fransızca olarak "Nizam, Adalet, Usul, Yaşasın Kanun-i Esasi!" yazılı bir bayrağın altında gösterir (**Resim 4**).

Bu kutlamalarda Osmanlı bayraklarına ilaveten, yerel etnik grupların bayraklarının da öne çıktığını belirtmek gerekir. Örneğin, Prens Sabahaddin'i karşılamaya giden teknelerin bazıları İTC ve EDF bayraklarıyla donatılmıştı. Kudüs'te şenliklere katılan Yahudiler Davud Yıldızlı Siyon bayrakları taşıyordu. Van'da Ermeni kilisesinin yakınına, sırasıyla kan, yas ve hürriyeti simgeleyen kırmızı, siyah ve beyaz renkte bayrakların asıldığı bir sahne kurulmuştu.

Şenliklerde hürriyeti simgeleyen beyaz ve kırmızı bayraklar da yaygındı. Ayrıca, gene çoğunlukla kırmızı ve beyaz renk-

Resim 4. "Nizam, Adalet, Usul, Yaşasın Kanun-i Esasi!" 1908 tarihli kartpostal. (İsa Akbaş'ın koleksiyonundan, Eldem, *Pride and Privilege* içinde, s. 367.)

lerde flamalar, şeritler, kurdeleler ve rozetler de yaygın biçimde kullanıldı. Bunların bir örneği, "Kanun-i Esasi'nin Yadigârı 1326" (1908) yazılı bir meşrutiyet kokartıdır (Resim 5). İstanbul'da anayasanın ilanından sonra yüzlerce sokak satıcısı üzerinde "hürriyet, eşitlik ve adalet" yazılı kırmızı şeritler satmaya başladı. İnsanlar bu şeritleri kollarına ya da feslerine doluyordu. Şam'daki devrim şenlikleri sırasında İTC üyeleri, kortejleri, göğüslerine taktıkları "hürriyet, eşitlik ve kardeşlik" yazılı rozetlerle karşıladılar.

Binalardaki bezemeler bu mekânlarda canlandırılan hatıraların üzerlerini örterek, buraları yeni bir devrin temsiline dönüştürmeyi amaçlarken, bu bayraklar, şeritler ve kurdeleler Ermeni, Arap, Türk, Yahudi ve Rum'un bedenini Osmanlı denen yeni bir varlığa ve kimliğe dönüştürmeyi amaçlıyordu.

Bayraklar insanlar üzerinde sembolik etkide bulunmayı amaçlarken, pankartların amacı devrim sonrası dönemin yeni ve değişen sembolizmine sözel açıklamalar getirmekti. Bu pankartların içeriklerini tartışırken, Osmanlı devrim sloganlarında Fran-

Resim 5. Meşrutiyet kokartı. (İsa Akbaş'ın koleksiyonundan, Eldem, *Pride and Privilege* içinde, s. 368.)

sız devrim retoriğinin öne çıktığı hatırlanmalıdır.[97] Bunların en önemlisi, farklı etnik grupların devrim sonrası ritüellerinde yaygınlaşan "liberté, fraternité, égalité" (hürriyet, uhuvvet, müsavat) sloganıydı. Ancak, devrim sloganındaki üçlemeye yapılan önemli bir ek vardı: Adalet. Bu yeni devrim sloganı yeni milletin tüm dillerine çevrilmişti. Bunun bir örneği, anayasanın ilanını duyuran ve herkesin devrim ilkelerini zihnine kazımasını kolaylaştırmak için, sloganın Ermenice, Rumca, Türkçe, Fransızca ve Ladino yazılı olduğu posta kartıdır (bkz. Resim 3). Başka örneklerde "kardeşlik" sözcüğünün yerine "adalet" geçirilerek, "Yaşasın anayasa, hürriyet, eşitlik ve adalet" sloganı üretiliyordu.

Pankartlarda "hürriyet, kardeşlik, eşitlik ve adalet" çeşitlemelerinin yanı sıra, "Padişahım çok yaşa" sloganının çeşitlemeleri de yaygın olarak kullanıldı.[98] Sultan pankartlarda yüceltiliyor-

97 Bkz. Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44, no. 1 (2002): s. 45-79.

98 *Lisan'ül Hal*, 30 Temmuz 1908, no. 5776, s. 1.

du, zira milletine anayasayı bağışlayan oydu ve sözcüklerin sıralanışıyla önceliğine tekrar tekrar işaret ediliyordu. Yeni devrin yüceltilmesine gelince, en başta sultan geliyor, onu ordu ve hürriyet izliyordu. Örneğin, Yafa ve Kudüs'te "Yaşasın padişah, yaşasın ordu, yaşasın hürriyet" yazılı pankartlar görüldü.[99]

Başka tip pankartlarda çoğulluk teması işlendi ve imparatorluğun farklı etnik grupları ve dinleri arasındaki bağların güçlendirilmesi amaçlandı. Kardeşlik "yeni" Osmanlı milletini betimlerken kullanılan kilit kavramlardan biri haline geldi; örneğin, bir posta kartında, Osmanlı milleti, hepsi kendi kıyafetlerini giymiş, farklı etnik grupların gösterilmesiyle tasvir edilir. Bir Arap, bir Türk, bir Çerkes ve bir Ermeni papazı, hepsi temsil edilmiştir. Kartın ortasında hepsini birleştiren temel figür yer alır: Bu, Fransızca ve Osmanlıca olarak, "Vatanın Uğruna İttihad" yazılı bir bayrak taşıyan Osmanlı askeridir (**Resim 6**). Bayrağı devrimin başlıca aktörü olan Osmanlı askerinin taşıması sürpriz değildir. Kardeşlik teması vilayetlerde kullanılan pankartlarda da yaygındı. Örneğin, İstanbul'da, Pera'daki Ermeni Kilisesi'ne asılan bir pankartta "Hürriyet davası için şehit düşen Türk ve Ermeni Kardeşlerin ölümsüz anısına, 31 Temmuz 1908" yazılıydı.[100]

Pek çok örnekte, pankartlara işlenen mesajlar dinî coşkunun izlerini taşıyordu. Osmanlı örneğinde, yeni toplum sözleşmesinin dinî ahitlerle bir analojiye ihtiyacı vardı, zira ilahi müdahale sonucu sultan anayasayı yeniden ilan etmeye karar vermişti. Bu tema, devrim sırasında yapılan konuşmalarda ve diğer söylevlerde belirgin olsa da, pankartlarda da görünür hale geldi. *Levant Herald*'ın bir muhabiri Beyrut'taki şenlikler sırasında "yeni ruh halini Kuran'dan bir ayetle ve Kitab-ı Mukaddes'ten bir ayetle yan yana seslendiren" büyük bir yazı gördüğünü bildiriyordu. Ayetler "Başlangıçta Allah vardı, zafer yakın" ve "Efendimizin korkusu, bilgeliğin başlangıcıdır" diyordu.[101]

---

99 *Habazeleth*, 17 Ağustos 1908, no. 77, s. 2 ve 10 Ağustos 1908, no. 74, s. 2.

100 Ermenice,"Azatut'ean Datin Hamar Nahatakwats T'urk' ew Hay Osmants'i Eghpayrnerun Anmah Hishatakin 31 Hulis 1908." *Arevelk*, 14 Ağustos 1908, no. 6863, s. 2. Ayrıca bkz. *Ikdam*, 14 Ağustos 1908, no. 5108, s. 2.

101 *Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ağustos 1908, s. 1.

Resim 6. "Vatanın Uğruna İttihad". 1908 tarihli kaptpostal.
(İsa Akbaş koleksiyonundan, Eldem, *Pride and Privilege* içinde, s. 367.)

Kuşkusuz, çoğu devrim ritüelinde laf kalabalığı oluyordu. Mekânlar, semboller ve sloganlar devrim şenliklerinin sembolik boyutuna damgasını vururken, konuşmalar bu kutlamaların son hükmünü, kapanış bölümünü temsil ediyordu. Günü bağlamına oturtan, eski rejim hakkında yorum yapan ve yeni devri temsil eden konuşmaların olmadığı bir devrim ritüeli tahayyül edilemez. Semboller yeni milletin bedenini oluşturuyorsa, konuşmalar da bu bedenlere can verir. Devrimin ardından kamusal alanda dilin nasıl birçok kullanımı olduysa, Osmanlı devrim ritüellerindeki konuşmaların çoğu imparatorlukta yaşayan tüm etnik grupların bağlılığını sağlayabilmek için birden çok dilde yapıldı.[102] Ne var ki, konuşmacılar farklı diller kullanarak, kitlelerin sadece bir kısmı tarafından anlaşılabildiler ve devrimin ana ilkesi olan birlik sağlama ilkesine ters düştüler. Bu konuşmaların ortak gayesi çeşitliliğe dayalı paradoksal bir birlik yaratmaktı.

102 Osmanlıca, Ermenice, Arapça, Fransızca ve Rumca bizim ele aldığımız konuşmalarda en sık kullanılan dillerdi.

Bu girişimin sınırlılıkları dönemin gözlemcilerinin gözünden kaçmamıştır. Örneğin, *El Mukaddem*'in yayıncısı Faris Nemr, Kahire Ermeni Kilisesi'nde orada hazır bulunan Ermenilerin çoğunun anlamadığı bir konuşma yapmıştı. İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazetesi *Püzantiyon*'da çıkan haberde "Katılımcılardan pek çoğunun, bu çok zengin dilin [Arapça] ağdalı tabirlerini anlamamaları yazık oldu" deniyordu.[103] Konu, Kahire'de devrimi kutlamak için yaptığı bir konuşmada Nemr tarafından da gündeme getirildi: "Ve tüm unsurların ve cemaatlerin bu coşkulu toplantıyı birbirleriyle farklı diller yerine, tek bir dilde konuşarak bitirmelerini isterdim. Allah izin verir de yaşarsam, milletimin insanlarının şenliklerinde tek bir dil, yani hükümetimizin resmî dili olan Türkçe [Osmanlıca] konuştukları günü görmeyi umut ediyorum."[104]

Daha iyi bir gelecek tahayyülü geçmişteki durumu tartışmayı da gerektiriyordu. Nitekim, devrim konuşmalarının çoğunda geçmişe dair uzun tartışmalar oldu. Devrim kutlamaları sırasında açılan pankartların çoğunda yer alan sloganlar gibi, bu konuşmalar da Fransız devrim retoriğinden etkilenmişti. Geçmiş, eski rejim (*ancien régime*) kavramıyla niteleniyordu. Gerçekten de, bu konuşmalarda Fransız Devrimi'yle dolaysız karşılaştırmalar yapılıyordu. Örneğin, Mısır'da Britannia Theatre'daki bir şenlik sırasında, Dr. Şerafeddin Bey, töreni Osmanlıca bir konuşmayla açtı:

> Hanımefendiler, beyefendiler, sevgili vatandaşlar, 14 Temmuz Fransızlar için nasıl milli bir günse, 26 [24][105] Temmuz da Osmanlılar için öyledir. 14 Temmuz'da, Fransızlar Bastille zindanının demir parmaklıklarını yıktılar ve istibdadın zincirlerini parçaladılar ve 24 Temmuz'da, 150.000 asker Makedonya'da ayağa kalktı ... ve anayasanın iadesini ve milletin hürriyetini talep etti. Ve bu nedenledir ki Türk, Arap, Ermeni, Çer-

103 *Püzantiyon*, 8 Eylül 1908, no. 3623, s.2.

104 *El Mukaddem*, 1 Eylül 1908, no. 5907, s. 4.

105 Yazının orijinalindeki tarih 26 Temmuz'dur; bu, bir dizgi hatası gibi görünmektedir.

kes, Rum ve İsraili [Yahudi], bu günü en büyük bayram olarak görüyor.[106]

Aynı gün, devrin önde gelen Şamlı entelektüellerden Refik Bey el-Azın da bir konuşma yaptı ve geçmiş üzerine düşüncelerini paylaşarak, imparatorlukta hürriyetin ilk defa kutlanmadığını söyledi. Benzer kutlamaların Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde de olduğunu belirtti. Sultanın, anayasayı, kimilerinin dediği gibi, imparatorluk çeşitli milletlerden ve kavimlerden oluştuğu için değil, millet henüz parlamenter yönetimi kabul etmeye hazır olmadığı için kaldırdığını öne sürdü. El-Azın, anayasayı yazanların güçlerini göstermek için anayasaya başvurduklarını ve hürriyeti istismar ettiklerini savundu; böyle olunca da sultan onları cezalandırmıştı.[107]

Çoğu konuşmada anayasanın ilahi müdahale sonucu yeniden ilan edildiği söyleniyordu. O halde, devrim eyleminin dinî olarak haklı çıkarılması gerekiyordu. Örneğin, Faris Nemr 31 Ağustos'ta Kahire'de yaptığı bir başka konuşmada şöyle diyordu: "Bu acıların geçtiğini hissediyoruz ve bu Allah'ın iradesiyle oldu. Allah o acıları geri getirmeyecek. Genel olarak, kısmen, açıkça ve bir grup içinde özel olarak, tüm milli haklarımıza kavuştuğumuzu hissediyoruz."[108] Başepiskopos İzmirliyan İzmir Ermeni Kilisesi'nde verdiği hürriyet ve takdir-i ilahi konulu vaazında "İstibdat döneminde halk bu nimetten [hürriyet nimetinden] mahrum edilmişti, ama ilahi müdahaleyle bunu bize verdiği için Tanrı'ya şükredelim"[109] diyordu. Yeni ülkenin dört bir yanında açılan pankartlarda boy gösteren birtakım sloganlarda olduğu gibi, bazı konuşmalarda da dinî ahitlerden alınan ayetler devrim eylemini ilahi projeye bağlıyordu.

Hiç kuşkusuz, bu konuşmaların ana teması kardeşlikti. Ne de olsa, bu toplantıların başlıca amacı bir birlik duygusu oluştur-

106 *El Mukaddem*, 29 Temmuz 1908, no. 5878, s. 1. Etkinlik için ayrıca bkz. *İkdam*, 9 Eylül 1908, no. 5134, s. 2. Devrimin Mısır'da yarattığı etki için bkz. *İkdam*, 5 Ağustos 1908, no. 5099, s. 3.

107 *El Mukaddem*, 29 Temmuz 1908, no. 5878, s. 2.

108 *A.g.e.*, s. 4.

109 *Püzantiyon*, 27 Ağustos 1908, no. 3614, s. 2.

maktı. Konuşmacılar tekrar tekrar, devrimin bir çoğulluk yaratarak, etnisiteler arası ilişkileri nasıl değiştirdiğini göstermeye çalıştılar. Bu eğilimin bir örneği de Adana Episkoposu Muşeğ Seropyan'ın 13 Ağustos 1908'de Taksim Bahçesi'nde düzenlenen büyük kutlamada yaptığı kapanış konuşmasıdır. Seropyan konuşmasında devrimci grupların ortaya çıkmasının temel nedeninin istibdat ve adaletsizlik olduğunu savunduktan sonra, sözlerine şöyle devam etmişti: "Ermeni ve Türk şehitlerin döktükleri kan ve ordunun desteği sayesinde, istibdadın son bulduğu ve adaletsizliğin bittiği bugün ... artık, yeni bir kardeşlikle sağlıklı bir devlet yapısının [*petakan marmin*] etrafında toplanmış Osmanlılar olabiliriz. Hürriyet ve adalet sağlıklı bir bedenin çocukları, aynı zamanda da rehberleridir. Onları koruyalım ve muhafaza edelim."[110] Kardeşlik teması Krikor Zohrab'ın aynı gün yaptığı Osmanlıca konuşmada da yankılandı. Zohrab konuşmasında, "Bizler kardeşlik ahdini imzalamadan önce, vatanları için canlarını feda eden Ermeniler ve Müslüman şehitler, mezarlarında çoktan kucaklaşmışlardı"[111] diyordu.

Kardeşlik konusunu ele alan bu konuşmalarda, genellikle, kardeşlik ahdini kutsayan önemli bir sembolik bileşen de bulunuyordu. Konuşmalar umumiyetle farklı etnik grupların ruhani liderlerinin el sıkışıp kucaklaşmasıyla bitiyordu. Bu sembolik hareket konuşmalarda tartışılan ilkenin pratikteki uygulamasıydı. Şam'daki kutlamalardan birinde, Şeyh Abdülkadir el-Hatip el-Mağribi bu bağlantıyı açık biçimde ortaya koymuştu. İstibdat rejimini meşruti rejimle karşılaştırdıktan ve yobazlığa meydan okuduktan sonra, Rum Katolik piskoposun elini sıkmıştı.[112]

Sonuç

Jön Türk Devrimi'nin en önemli sonuçlarından biri birden çok rakip kamusal alanın oluşmasıydı. İmparatorluğun dört bir ya-

110 *Püzantiyon*, 17 Ağustos 1908, no. 3605, s. 3.

111 *İkdam*, 14 Ağustos 1908, no. 5108, s. 2. Zohrab'ın o gün yaptığı konuşmanın tamamının çevirisi için bkz. *Arevelk*, 14 Ağustos 1908, no. 6863, s. 2-3.

112 *El Mukaddem*, 22 Ağustos 1908, no. 5899, s. 3.

nına dağılmış farklı etnik gruplar, baskın olmayan grupların devrime reaksiyonlarını ortaya koyarlar. 1908 Devrimi'nin kamusal ritüellerindeki sembolizmin, mekânın, dilin, konuşmaların ve devrimci figürlerin incelenmesi, yeni bir Osmanlı yurtseverliği yaratmanın çok önemli araçları olan şenliklerin yeni bir anlayışla kavranmasını sağlar. Semboller, anlamı yoğunlaştırmaları ve çokseslilikleriyle tüm etnik grupları tek bir kimlik –Osmanlı kimliği– altında birleştirmeyi amaçlayan, muğlak bir ortak sembolik kültürün varlığını kanıtladı. Millete sadakatin etnik-dinî bağlılıkların önüne geçmesi gerekiyordu. Gene de, milli birlik çabasının ötesinde, devrim idealiyle çelişen dinamikler –mezhep ayrılıkları, dil farklılıkları, hizipçilik ve ayrı kimlik iddiaları– devrim sonrası ritüellerde açıkça ortadaydı. Aslında, farklı etnik grupların kimlikleri kısmen, devrim kutlamalarına katılımlarıyla kamusal alanda oluştu ve gözden geçirildi.

Devrimin biçimlendirdiği siyasi kültürle dışa vurulan devrim sonrasının coşkun duyguları, bu tür büyük dönüşümler geçiren tüm toplumlarda görülür. Ancak, Jön Türk Devrimi özelinde bu coşkun duygular, tabi konumdaki grupların, devrim için meşrulaştırıcı bir güç olarak ve yeni devrin kutsanması anlamında sürece katılmalarıyla sıkı sıkıya bağlantılıydı. Bu grupların sürece katılmaları istibdat döneminde çektikleri ezadan geçici olarak kurtulmalarını ve onlarca yıldır bastırılmış olan şikâyetlerini ortaya dökmeleri için bir fırsat sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etnisiteli ve çok dinli nüfusunun bu sürece katılımı, 1908 Devrimi'nin siyasetini de büyük bir paradoksa soktu. Devrim ritüelleri aracılığıyla yeni bir Osmanlı milleti oluşturmaya yönelik çelişik girişimler bu paradoksun bir boyutunu oluşturur. Diğer boyut ise kendini, bu çelişik ritüellerden önce gelen siyasi söylemde gösterdi.

2

İMPARATORLUĞUN GELECEĞİ ÜZERİNE TARTIŞMA

1908 Devrimi ayrıştırıcı bir kırılmaya neden oldu ve imparatorluğun tarihinde yeni bir sayfanın açılması fırsatını yarattı. Devrim sonrası dönemin siyasal söylemi bu kırılmadan yararlanarak kendi muğlak mantığını üretti ve eski rejimin yerleşik siyasi inançlarını reddederek, yeni devri tanımladı. Baskın olmayan etnik grupların Jön Türk Devrimi'nin hemen ertesinde tartıştıkları konular, devrim sonrası döneme özgü değildi.[1] Daha önce de belirttiğimiz gibi bunlar Kahire, Tiflis, Moskova, Cenevre, Paris, Londra ve Boston'da, sürgündeki entelektüeller ve siyasi aktivistler arasında kamusal alanlarda tartışılmış meselelerdi. Bununla birlikte, devrimden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda daha güçlü bir şekilde tartışılır oldular.[2]

1 Bu tartışmaların ilki, Ami Ayalon'un Arap Ortadoğu'da siyasi sözlüğün gelişmesini ele aldığı çalışmasının konusunu oluşturur. Bkz. Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Arabic Political Discourse* (New York: Oxford University Press, 1987); Ofra Bengio, *Saddam's Word: Political Discourse in Iraq* (New York: Oxford University Press, 1998). İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin siyasi söylemini belli ölçüde ele alan tek çalışma, Palmira Brummett'in dönemin karikatürleriyle ilgili kitabıdır: *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: State University of New York Press, 2000) [*İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003].

2 Bu tartışmaların çoğalmasına katkıda bulunan en önemli faktörlerden biri, Hamidiye döneminde eğitim sisteminde gerçekleşen ilerlemeydi. Bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom.*

Fransız Devrimi'nin ideolojisinin, başarı halesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet tartışması üzerinde muazzam bir etkisinin olduğuna kuşku yoktur.[3] Fransız Devrimi'nin miras bıraktığı ana fikir, özellikle de devrimin üç ideali –özgürlük, eşitlik, kardeşlik– çeşitli etnik gruplar arasında ve bu grupların basınında güçlü bir yankı buldu.[4] Devrim sonrası dönemde etnik gruplar arasında tartışılan konular Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerlerini, kimliklerini ve politikalarını tanımlamalarında belirleyici oldu. Fransız etkisi doğrultusunda, siyasi söylemde tartışılan başlıca temalar hürriyet, eşitlik ve kardeşlik, eski rejim ve kurulması arzulanan siyasi sistemdi. Bununla birlikte, bu temaları tanımlama mücadelelerinin monolitik olmadığını belirtmek gerekir. Başka bir deyişle, Ermenilerin, Arapların, Yahudilerin ve Türklerin bu temalar hakkında farklı düşündükleri söylenemez. Böyle bir analiz fazla basit ve yüzeysel olacaktır. Devrim sonrası dönemin muğlaklığının, değişkenliğinin ve karmaşıklığının bir kanıtı da bu etnik söylemleri birbirinden ayıran net çizgilerin bulunmamasıydı. Bu dönemdeki muğlaklık artık "çıkarları birbiriyle çelişen ve çatışan gruplar arasında uzlaşı ve koalisyon inşası için bir katalizör" değildi;[5] tersine, imparatorluğun farklı unsurları arasındaki müzakereleri zayıflatan büyük bir katalizör haline geldi. Siyasi söylem devrimin önündeki en büyük güçlüklerden birini

3 Bkz. Roger Chartier, *The Cultural Use of Print in Early Modern France* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989); *The Cultural Origins of the French Revolution* (Durham, NC: Duke University Press, 1991); *Culture of Print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe* (Cambridge: Polity Press, 1989); Jack Censer, *Prelude to Power: The Parisian Radical Press, 1789-1791* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976); Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2004). Çin için bkz. David Apter ve Tony Saich, *Revolutionary Discourse in Mao's Republic* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994). Afrika için bkz. Pieter Boele van Hensbroek, *Political Discourses in African Thought: 1860 to the Present* (Westport, CT: Praeger, 1999).

4 George Rudé, *Face of the Crowd: Studies in Revolution, Ideology, and Popular Protest: Selected Essays of George Rudé*, der. ve giriş Harvey J. Kaye (New York: Harvester/Wheatsheaf, 1988), s. 135-136.

5 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011), s. 26.

gözler önüne serdi: Herkesi hoşnut edecek ve imparatorluğun siyasi çerçevesinin temelini oluşturacak bir siyasi plan oluşturma çabasında, baskın ve baskın olmayan farklı siyasi güçler arasında bir uzlaşıya varma güçlüğü.

Etnik grupların gazetelerindeki haber ve köşe yazıları imparatorluğun farklı coğrafi bölgelerindeki siyasi söylemi analiz etmek için zengin bir veri kaynağı oluşturur. Basın, söylemler kurmanın ve bunları biçimlendirmenin yanı sıra, siyasetçiler ile halk arasında aracı rolünü de oynayarak, kitleler ile siyaset arasında bağlantı kurdu. Toplumun tüm kesimlerinde endişe ve kafa karışıklığının yaygın olduğu devrim sonrası kırılgan dönemde halkı eğitme ve disipline etme rolünü de üstlendi.[6]

Hürriyet

Etnik basının devrime ilk tepkisi, 1878'de II. Abdülhamid tarafından askıya alınmış olan 1876 Osmanlı Anayasası'nı yayımlamak oldu. Hemen hemen tüm gazeteler anayasanın maddelerini yayımladılar. Bu tepkinin neredeyse istisnasız olması anlamlıdır. Devrimin meşru siyasi otoritede yarattığı boşluğun doldurulması gerekiyordu. Devrim öncesi dönemde sultan tek siyasi meşruiyet kaynağıyken, devrim bir başka meşruiyet kaynağı olarak anayasayı yeniden yürürlüğe koymak suretiyle bu statükoyu değiştirmişti. Buna uygun olarak, 1908 Devrimi'nin hemen ertesinde sultan ve anayasa siyasi söylemin ayrılmaz parçaları oldular. Bir gazetecinin, Ermeni gazetesi *Püzantiyon*'da belirttiği gibi: "Her yerde, ZAT-I ŞAHANELERİ'nin adı yüceltiliyordu, zira ZAT-I ŞAHANELERİ şanlı saltanatının baş-

6 Bu eğiticilik rolü, en çok Jön Türk basınında belirgindi. Devrimin hemen ardından, *Tanin*,"Neler Bilmeliyiz: Öğreniyoruz Öğretmiyoruz" başlıklı bir yazı dizisi yayımlamaya başladı. Dizinin başlığı, gazetenin kendisinin de kitlelerle birlikte öğrenme sürecinde olduğuna ve kendi görüşlerini onlara dayatmak gibi bir niyeti olmadığına işaret eder. Gazetenin her sayısında başlığın arkasından siyasetin çeşitli yönlerini ele alan farklı konu başlıkları geliyordu. Örneğin bkz. "Devlet nedir? gâye nedir?", *Tanin*, 22 Ağustos 1908, no. 22, s. 1; "Meclis-i Mebusanda Azaların Mikdarı", 16 Ağustos 1908, no. 16, s. 2; "İntihabatta [Seçimlerde] İki Derece", 7 Eylül 1908, no. 38, s. 1; "Hürriyet-i Matbuat", 12 Eylül 1908, no. 43, s. 2.

langıcında kabul edilen Osmanlı devleti ANAYASA'sının yeniden ilanına rıza göstermişti."[7] Bu, etnik yayın organlarının çoğunda dile getirilen bir duyguydu.

Ne var ki, gerçekte, devrim geleneksel meşruiyet kaynağında radikal bir ihlale neden oldu. Güç anayasaya, dolayısıyla da meclise ve millete verilmişti. Gene de, sultan ve iradesi geleneksel yerleşik otoriteler olduğundan, anayasanın uygulanması için büyük önem taşıyordu. Neticede, imparatorluğun dört bir yanındaki etnik basın anayasanın yeniden ilanında kilit aktör olduğu halde Jön Türklerin rolünü önemsizleştirdi. Buna karşılık ordu Jön Türkler için sembolik bir cephe durumuna geldi. Bu müzakerelerin sonucunda hürriyetin şu üç önemli unsurun bileşimine bağlı olduğu görüşü oluştu: sultan, anayasa ve ordu.

Bununla eş zamanlı olarak hürriyet, devrim sözlüğünün en önemli kavramlarından biri ve büyük bir muğlaklık kaynağı durumuna geldi. Hürriyet kavramının tanımlanması, sağladığı ayrıcalıkların ve sınırlarının anlatılması, gazetelerin halkı eğitme ve disipline etme sürecindeki başlıca görevi oldu. Bu eğitim ve disipline etme girişimi öncelikle hürriyetin kötüye kullanılmasının önüne geçmeyi hedefliyordu. Beyrut'ta yayımlanan çeşitli gazete ve dergilerde çıkan yazılar bu sürece tanıklık eder.[8] Arapça *Lisan'ül Hal* gazetesinden bir yazar, gazetenin hürriyet kavramını tanımlamayı ve açıklamayı "kötü davranışların önüne geçmek için" seçtiğini söylüyordu.[9] *El İttihad el Osmani* ise halkı devrim sonrası durumun tehlikeleri konusunda uyarıyordu:[10] "Evet, devrim dönemi bazı karışıklıklara yol açabilir; fakat, cehaletin gücü aklın gücünü yenerse kaos hâkim

---

7 *Püzantiyon*, 25 Temmuz 1908, no. 3587, s. 2 (orijinal metinde büyük harfle).

8 *Al-Mashriq: Majallah Kathuliyah sharqiyah tab.athu fi al-'ilm wa-al-adab wa-al-fann*, 1908, no. 11, s. 733.

9 *Lisan'ül Hal*, 1 Ağustos 1908, no. 5778, s. 1.

10 *El İttihad el Osmani* Beyrut'ta, Şeyh Ahmed Hasan Tabara tarafından yayımlanıyordu. 1913'te Osmanlı otoriteleri tarafından kapatılana kadar günlük bir gazeteydi. Tabara, Haziran 1913'te Paris'te toplanan Birinci Arap Kongresi'ne katıldı ve Arap milliyetçisi faaliyetleri nedeniyle, 1916 yılında Osmanlılar tarafından asıldı.

olacaktır ve bizi korkutan da budur."[11] Başka gazeteler, devrim şenlikleri büyük coşku uyandırırken, devrimin getirdiği hürriyetle ilgili yaygın bir belirsizlik duygusunun da oluştuğunu yazıyordu. Mısır gazetesi *El Mukaddem*'den bir muhabir devrimin sonucu olan hürriyetin "zihinlerimizi kutlama şarabıyla sarhoş etmeye ve dikkatimizi, hürriyetin gerçek yapısını incelemekten uzaklaştırmaya hakkı yoktur" diyordu. Yazar coşkun kutlama duygularının Beyrut'ta ve imparatorluğun başka yerlerinde var olan derin husumetleri yansıtmadığını da savunuyordu.[12]

Yahudi gazeteleri de bu konuları ele alıyordu. Filistin'de yayımlanan Siyonist *Hapoel Hatzair* dergisi hürriyetin muğlaklığı konusunda şunları yazıyordu: "Tek kelimeyle hayat değişti ... ve konular değişti, kavrayış eksikliğinden dolayı çeşitli anlamlara çekilen ve yorulan hürriyet sözcüğü ağızlardan düşmüyordu."[13] Hürriyetin ikircikliği başka Yahudi gazeteler tarafından da vurgulandı. Yahudi gazeteci ve yazar Yakov Rabbinovitz İbranice *Haşiloah* dergisinde[14] –klasik bir oryantalist yaklaşımla da olsa– Arap vilayetlerindeki Arapların hürriyeti pek önemsemediklerini, asıl istediklerinin adalet ve hukuk olduğunu savunuyordu.[15] Bunu kanıtlamak için, Arapların başarılı olan devrime bir haftadır hiçbir ilgi emaresi göstermedikleri Yafa örneğini veriyor ve şöyle devam ediyordu: "Dahası, sakin sakin oturup kendi tartışmalarıyla meşgul olmaya, kahve içmeye ... ve nargilelerini tüttürmeye devam ettiler."[16]

11 *El Ittihad el Osmani*, 5 Ekim 1908, no. 12, s. 1-2.

12 *El Mukaddem*, 27 Ağustos 1908, no. 5903, s. 1.

13 *Hapoel Hatzair* 1, Temmuz 1908, no. 10, s. 18.

14 *Haşiloah*, 1896'da Berlin'de, bu şehirde Ahad Ha'Am olarak da tanınan Asher Ginzberg tarafından kurulan İbranice bir dergiydi. *Haşiloah*, Işaya'da adı geçen ve Ahad Ha'Am'ın Siyonizminin sembolü haline gelen ırmağın adıydı. Hayim Nahman Bialik ve Hayim Weizmann gibi önde gelen Yahudi entelektüelleri, dergide görüşlerini ve makalelerini yayımladılar. Bkz. Ali Mohammed Abd El-Rahman Attia, *The Hebrew Periodical ha-Shiloah (1896-1919): Its Role in the Development of Modern Hebrew Literature* (Kudüs: Hebrew University Magnes Press, 1991).

15 Yakov Rabbinovitz, Siyonist bir eylemci ve "Hibat Siyon" Siyonist hareketinin faal bir üyesiydi. 1905-1908 arasında Filistin'i ziyaret etti ve 1908-1909 arasında, *Hed ha-Zman*'a düzenli olarak katkıda bulundu.

16 *Haşiloah* 19, Temmuz-Aralık 1908, s. 280.

Farklı etnik gazetelerin temel kaygısı, okurlarının yasadışı davranışlarda bulunmasının önüne geçmekti. Devrimin yarattığı siyasi otorite boşluğuyla birleşen, yurttaşların, akıllarına eseni yapmakta özgür oldukları yolundaki genel kanının anında etnik gerginlikleri tırmanmasına yol açabileceğinden korkuyorlardı. Hürriyet kavramını ele alan başyazıların ve köşe yazılarının çoğu "Hürriyet nedir?", "Hürriyet ne anlama gelir?" ya da "Hürriyeti nasıl kullanmalıyız?" gibi sorularla başlıyordu. İstanbul'da yayımlanan yüksek tirajlı *Püzantiyon* gazetesinde, Ermeni bir yazar devrimden üç gün sonra şunları yazıyordu:

> Nasıl kullanacağını bilirse, hürriyet insanlık için en büyük nimettir, lakin hürriyeti kabul eden millet bunu bir oyuncak gibi telakki ederse, bu durumda hürriyet en başarısız neticeleri verecektir. Tarih buna şahittir. Hürriyet kanunsuzluk ya da anarşi değildir. Hürriyet bizi, her birimizin içinde uyuyan barbarlıktan koruyan kanuna gönülden itaat etmektir.[17]

Bu örneklerin de işaret ettiği gibi çoğu gazete yazısı kitleleri uyarmak için hürriyetin olumlu yanlarını vurgulamanın ötesine geçerek, olumsuz yönlerinin üzerinde duruyordu. Bir düstur, bir düşünce tarzı olarak hürriyetin ehlileştirilmesine ve iyiye olduğu kadar kötüye de kullanılabileceği durumların tanımlanmasına ihtiyaç vardı.[18] Pek çok örnekte bu yazılar Fransa'da devrim sonrasında yazılanlardan etkilenmişti. Örneğin, *Püzantiyon*'un yayıncısı Püzant Keçyan hürriyetin temel suiistimallerinden biri olarak aşırılıkçılık üzerine bir başyazı yazmıştı. Başyazının alt başlığında Fransız Devrimi'nde aktif rol oynamış olan ünlü Fransız devlet adamı Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord'dan bir alıntıya yer vermişti: "Pas trop de zèle, surtout pas de zèle" (fazla gayretkeşlik yok, sakın ha gayretkeşlik yok").[19] Liberallerin aşırılığa kaçmamaları gerektiğini savu-

17 *Püzantiyon*, 28 Temmuz 1908, no. 3589, s. 1.

18 Bkz. *El İttihad el Osmani*, 5 Ekim 1908, no. 12, s. 1 ve 8 Ekim 1908, no. 15, s. 1.

19 *Püzantiyon*, 28 Temmuz 1908, no. 3589, s. 2. Talleyrand, çeşitli biçimlerde aktarılan bu vecizeyi, kendisine, Fransa Dışişleri bakanı olarak sürdürdüğü uzun

nan Keçyan, milleti ne yaptığının farkında olmayan bir sarhoşa benzetiyordu. "Milletimiz şu anda siyasi hürriyet nektarından sarhoş olmuş durumdadır" diyordu. "Milletimizi bu neşesinden dolayı kutluyoruz, lakin fazla sarhoş olmamasını istiyoruz, zira sarhoşluğun ertesi günü o kadar hoş olmayabilir."[20] Keçyan Ermenileri ayrılıkçı eğilimlere kapılmamaları için uyarıyor ve Türkiye'nin her yerinde reform ve kalkınma olması için özveride bulunmalarını salık veriyordu.[21] Hürriyetten kaynaklanan aşırılıkçılık başka gazetelerde de ifadesini bulan bir kaygı konusuydu. Bir *Lisan'ül Hal* muhabiri, her şeyde –gösterilerde, konuşmalarda, yayınlarda, hatta birlikte– itidalin bir mecburiyet olduğunu, aşırılığın ise "vatan sevgisi dışında her şeyde kötü" olduğunu yazıyordu.[22]

Kaosun kanun yoluyla kontrol altına alınması etnik basının hürriyet konusundaki siyasi söyleminin bir başka boyutunu oluşturuyordu. Hürriyetin mevcut kanunlara itaat edilmesini gerektirdiği konusunda fikir birliği vardı; aksi takdirde hürriyet kaosa yol açardı. Kanunlara riayet konusu hürriyetin ilk gününden itibaren farklı etnik gazetelerde vurgulandı. Püzant Keçyan *Püzantiyon*'da hür bir milletin zafere, kanuna riayet ederek ulaşacağını yazdı: "O halde, istibdat altında yaşamayan meşruti bir ülkede kimsenin kanunu eline alıp arzusuna göre kullanmaya hakkı yoktur. ... Hür bir milletin zaferi kanuna riayette yatar. Hür bir millet çıkarılan kanuna riayet etmekle, kendisini kanun çıkaracak, kanun ilan edecek duruma getirir".[23] Bu gazeteler incelendiğinde bazı yazarların hürriyet kavramını

---

ve parlak bir meslek yaşamının ardından emekliye ayrıldıktan sonraki başarısının sırrının ne olduğunu soran genç diplomatlara cevaben söylemişti.

20 Devrim sonrasında coşkuya kapılma ya da sarhoşluk teması, diğer tüm gazetelerde de ele alınıyordu. *El Tiempo*'da çıkan, "Istanbul'daki Kardeşlerimiz"e seslenen bir başyazıda, hürriyet duygusuyla sarhoş olan bir millete aynı çağrı yapılıyordu. Gazetenin yayıncıları, dindaşlarına sabırlı olmalarını ve sakinleşmelerini nasihat ediyorlardı. *El Tiempo*, 31 Temmuz 1908, no. 90, s. 1033. Ayrıca bkz. *Al-Mashriq: Majallah Kathuliyah sharqiyah tab.athu fi al-'ilm wa-al-adab wa-al-fann*, 1908, no. 11, s. 732.

21 *Püzantiyon*, 28 Temmuz 1908, no. 3589, s. 2.

22 *Lisan'ül Hal*, 8 Ağustos 1908, no. 5784, s. 1.

23 *Püzantiyon*, 11 Ağustos 1908, no. 3600, s. 1.

tanımlamaya çalıştığı, başkalarının hürriyetin iyiye ve kötüye kullanılma durumlarına dikkat çektiği, üçüncü bir grubun ise kanunlara riayeti ele aldığı görülür. Bu da, etnik grupların bu nazik dönemde sadece hasımlarının değil, kendi cemaat mensuplarının hürriyet suiistimalleriyle ilgili kaygılarını dile getirdiklerine işaret eder.

Eşitlik ve kardeşlik

Önceki bölümde de belirtildiği gibi, devrim şenliklerinin amacı, farklı etnik grupları tek bir bayrak altında birleştiren bir Osmanlı kimliği yaratmaktı. Ama bu çeşitliliğe dayalı paradoksal bir birlik olduğundan, Osmanlı devrim şenlikleri kendi idealleriyle çelişkiye düştü. Bir Osmanlı kimliği yaratmaya yönelik bu ikinci girişim basın aracılığıyla yürütüldü. Etnik basın birleşik bir kimlik yaratmada başarılı oldu mu? Gruplar etnik kimliklerini yeni gelişen Osmanlı kimliğiyle nasıl bağdaştırdılar? Etnik basında kendi "eşitlik", "kardeşlik" ve "millet" tanımlarını kabul ettirmek için birbiriyle mücadele eden, çatışan söylemler olduğunu da belirtmek gerekir. Bu, çatışan söylemlerin gerek etnik basınların kendi içinde, gerek etnik basın arasında öne çıktığını gösteren son derece önemli bir noktadır.

Tikelcilik ile evrenselcilik arasındaki mücadele etnik basında daha ilk günden aşikârdı. Örneğin, Ermeni gazetesi *Jamanak* (Zaman) Başepiskopos Madteos İzmirliyan'la İstanbul Ermeni patriği seçilmesinden önce yaptığı bir görüşmede, ona Osmanlı milletinin tüm milletleri içinde eriten bir pota olduğuna inanıp inanmadığını sormuştu.[24] İzmirliyan'ın cevabı şöyleydi: "Ben tek bir ruhu ve kalbi olan bir Osmanlı milletinin olabileceğine inanıyorum, ancak bu milleti oluşturan farklı unsurlar birbirinden farksız hale gelemez. Her biri kendi özellikleri-

24 *Jamanak* 8 Ekim 1908'de, İstanbul'da, Misak Koçunyan tarafından kurulmuştu. Koçunyan ailesinin sahipliğinde, Türkiye'de hâlâ yayınına devam eden en eski Ermeni gazetesidir. Gazetenin şu anki yayın yönetmeni Ara Koçunyan'dır.

ni taşımalıdır."[25] Etnik gazetelerin ön sayfalarında kardeşlik ve eşitlik şiirleri de basılıyordu. Aleksandr Panosyan'ın 31 Temmuz 1908 tarihli şu şiiri, Osmanlılık propagandasıyla kardeşliği sağlama amacını yansıtır:[26]

Osmanlı

Bizler kardeşiz, tek yürek, tek irade, tek ruh.
Sevgimizde teslim olmayız kimselere.
Işıkla övülmüş hürriyet bayrağı altında
Sahibiz aynı hislere, isteğe ve şiveye.
Osmanlı – tüm dünyanın gıpta ettiği adımız.

Bizler hürriyet ahdiyle kardeş olmuşuz
Hep el ele, yan yana yaşamak isteriz
Hep dürüst, doğru, saygılı
Kardeşliğe örnek olacağız.
Osmanlı – başka bir şana da hazineye de yok ihtiyacımız.

Bizler gözyaşı, ıstırap kardeşleriyiz
Kutsal çimentoyla öyle bir bağlanmışız ki
Orada, Türk ve Ermeni, rızamızla ya da feleğe karşı
Hiç ayrılmadan, birlikte duracağız.
Osmanlı – tek bir kişinin adı gibidir bu.

Bizler kardeşiz, yer gök inlesin
Tüm devletler, milletler birlik olursa
"Hürriyet, Adalet ve Kanun" diye haykırarak
Hep seveceğiz birbirimizi.
Osmanlı – susturacağız dedikoducu dilleri.

Şiir Osmanlıların hürriyet sonucunda kardeş olduklarını savunur. Bununla birlikte, şiirin sadece Ermeniler ile Türkler arasındaki kardeşliğe gönderme yapması ilginçtir. Bu algı Ermeni basınında çok belirgindir. Anlaşıldığı kadarıyla, bu kısmen, kardeşliğin ancak baskın grubu da içine alırsa mümkün olabileceği düşüncesine dayanıyordu. Bu düşüncenin

25 *Jamanak*, 5 Ekim 1908, no. 8, s. 1.

26 *Püzantiyon*, 1 Ağustos 1908, no. 3593, s. 1.

ağır basmasının bir diğer nedeni Ermeniler ve Türkler arasındaki sürekli çatışmaydı. Kardeşliğin bu çatışmayı çözerek, yeni bir başlangıcı mümkün kılacağı düşünülüyordu. *Püzantiyon*'da çıkan bir makale iki halkın kaderini şu şekilde özetler:

> Kanlarını dökenler, esas olarak, birbirlerinin yanı başında yaşayan, yüzyıllar boyunca kaderlerinin iç içe geçtiğine tanık olan bu iki unsurdu. Onlar, Rumların ve Bulgarların Makedonya'nın selameti için yaptıkları gibi, imparatorluğun tamamında reform davası için canlarını feda eden Ermeniler ve Türklerdir. Hürriyetin dillerini ve kalemlerini zincirlerden kurtardığı bugün, Türk vatandaşlarımız, Jön Türklerin çabalarının binlerce Ermeni şehidin döktüğü kanla gerçekleştiğini, hürriyetin de bunun sonucunda yerleştiğini kabul ediyorlar. ... Bu kanlı olaylar, Ermenilere ve Türklere büyük şevk bir verdi ve kardeşlik bağları kan ve adanmışlık bağlarıyla güçlendi.[27]

Ermeni basınında, özellikle de Ermeni gazetesi *Arevelk*'te Osmanlı devletine bağlılığın tekrar tekrar vurgulanması, Ermenilerin ayrılıkçı siyasi eğilimleri olmadığına ve gerçek bir Türk-Ermeni kardeşliğini arzuladıklarına işaret eder.[28] Peki, Osmanlıca basın Ermenilerin kardeşlik çağrılarına nasıl tepki veriyordu? İTC'nin yayın organı *Tanin*'de çıkan bir yazı hürriyet mücadelesinin en büyük fedakârlıkları çektirdiği Ermenilere atıfta bulunur:

> İçlerinden, Osmanlılardan tamamen kopmak gibi aşırı fikirlerin peşinden gidenlerin çıktığı doğrudur. Ancak, sağduyu sahibi çoğunluk her zaman bağımsız bir Ermeni ülkesinin kurulamayacağı ve güçlü kalamayacağı kanaatinde olmuştur. Ermenilerin talebi adaletti. Ve şimdi adalet ve eşitliğin sahibi oluyorlar. O halde, Ermenilerin bu hakları bizimle tek bir ruhla ve tek bir yerde kucaklayacaklarından ve bizimle birlikte ülkemizin ortak refahı için çalışmaktan başka emeller gütmeyeceklerin-

27 *Püzantiyon*, 18 Ağustos 1908, no. 3606, s. 1.

28 Bu Türk-Ermeni kardeşliği ve birlikte yaşama teması, *Arevelk* gazetesinin yayın yönetmeni Yervant Sırmakeşhanlıyan tarafından özellikle öne çıkarılıyordu. Bkz. *Arevelk*, 26 Kasım 1908, no. 6950, s. 1 ve 5 Aralık 1908, no. 6958, s. 1.

den eminiz. Vatandaşımız Ermeniler, insan toplumundaki modern akıntının, dünyayı küçük devletlere bölünmeye doğru değil, çok büyük imparatorluklardan meydana gelen bir bütünün oluşmasına doğru sürüklediğini iyi biliyorlar.[29]

Püzantiyon'da ertesi gün yayımlanan, bu açık amaç birliğinin altını çizen bir yazıda *Tanin*'in yaklaşımı onaylanarak, Ermenilerin bağımsızlık değil, özerk yönetim talep ettikleri belirtilir. Yazıya göre, "her tebanın imparatorluğun savunmasına eşit ölçüde katkıda bulunmasına kadar eşitliğin hâkim olamayacağını" bilen Ermeniler, askere yazılmayı canı gönülden kabul edeceklerdir.[30]

Bu mutabakat anlarına rağmen, *Tanin*'in yayıncısı Hüseyin Cahid'in millet-i hâkime kavramının propagandasını yaptığı ve imparatorlukta yönetici elit olarak Türk unsurunun üstünlüğünü savunduğu bir yazı yayımlamasıyla, Ermeniler ile Türkler arasında söylemsel bir kriz çıktı.[31] Cahid imparatorluğun gayrimüslim unsurlarına yetki verildiği takdirde, Osmanlı çıkarlarının bunların eylem ve hareketlerinde birinci öncelik olmayacağını ileri sürüyordu. Ona göre, Müslüman unsurlar yaşam tarzlarını korumak istiyorlarsa "yetkiyi ve nüfuzu" ellerinde tutmalı ve başkalarının bunları ele geçirmesine izin vermemeliydi.[32]

Ermeni basını Cahid'in görüşlerine şiddetle tepki gösterdi.[33] *Jamanak*'ta çıkan, H. M. Şahe imzalı "Türkiye Türklerindir" başlıklı böyle bir yazıda, Türkiye'yi bitmek bilmez bir adaletsizlik ve çalkantı içinde yaşatan temel faktörlerden birinin

29 *Tanin*, 7 Ağustos 1908, no. 6, s. 1. Ayrıca bkz. *Levant Herald and Eastern Express*, 7 Ağustos 1908, s. 1. *Tanin, Servet-i Fünun'da* çıkan ve Anadolu'da Ermeniler ile Kürtler arasındaki karşılıklı dostluğun aşikâr olduğunu savunan bir yazıyı da basmıştı. Bkz. *Tanin*, 9 Ağustos 1908, no. 8, s. 4.

30 *Püzantiyon*, 8 Ağustos 1908, no. 3598, s. 1. Askere yazılmanın farklı etnik gruplar arasında eşitlik açısından yaşamsal önemini tartışan bir başka yazı için bkz. *Püzantiyon*, 22 Ağustos 1908, no. 3611, s. 1.

31 *Tanin*, 7 Kasım 1908, no. 97, s. 1. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahid'in yazısı, *Tanin*, 10 Kasım 1908, no. 100, s. 1.

32 *Tanin*, 7 Kasım 1908, no. 97, s. 1.

33 Yervant Sırmakeşhanlıyan da *Tanin*'e karşı sert bir başyazı yazdı. Bkz. *Arevelk*, 9 Kasım 1908, no. 6935, s. 1. Ayrıca bkz. millet-i hâkime (Ermenice, Dirogh Azge) hakkındaki yazı, *Arevelk*, 20 Kasım 1908, no. 6945, s. 1.

milliyetler sorunu olduğu savunuluyordu.[34] Yazara göre, milliyet sorunu çözülmezse Türkiye'ye hiçbir zaman barış hâkim olmayacaktı. Bu gerilimler artacak, hatta imparatorluğun dağılmasının nedeni dahi olabilecekti. Ona göre, devrim düşleri Cahid'in ve Osmanlıca gazetelerde yazan diğer yazarların Ermenilere karşı takındıkları tutum nedeniyle parçalanmıştı. Şahe, Osmanlıca gazetelerin gayrimüslim nüfusa karşı tavırlarını eleştirerek, bunların Ermenileri Ermeni, Rumları Rum olarak kabul etmek istemediklerini savunuyordu. Bunlar, söz konusu etnik grupları milli ayrıcalıklarından mahrum etmeyi ve meclis seçimlerinde nispi temsili kaldırmayı da istiyorlardı. Yazar makalesini öfkeli bir tonla bitiriyordu: "Biz yüz binleri bu şekilde anlaşılan bir anayasa için kurban vermedik. Yıllarca acı çektik ve şayet elde ettiğimiz buysa eski rejimi aramaya da başlarız."[35]

Başka yazarların işaret ettiği gibi, eşitlik gayrimüslimlerin uzun süredir yararlandıkları ayrıcalıkları kaybetmeleri anlamına da geliyordu. Örneğin, Arap basınında çıkan bir yazı Osmanlı anayasasını baskın ve baskın olmayan gruplar açısından inceliyordu. Yazıya göre başlangıçta imparatorluk iki büyük nüfusa bölünmüştü: Müslümanlar ve gayrimüslimler. Türkler fethedenler oldukları için diğerlerinden daha büyük ayrıcalıklara sahipti. "Ancak, anayasa, farklılıkları ortadan kaldırdı ve herkes yekdiğerinin haklarına sahip bir Osmanlı durumuna geldi." Yazara göre, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde meydana gelen en büyük değişikliklerden biri gayrimüslim gruplar arasındaki ayrıcalıkların nedenlerinin ortadan kaldırılmasıydı. Yeni Osmanlılık, çeşitliliğiyle birlikte, akıllı bir şekilde hayata geçirilecek olursa tüm milletler gerçekten Osmanlı olacaktı.[36]

Eski rejim

Gerek geçmişteki gerek şimdiki biçimiyle eski rejime ilişkin tartışma, devrim öncesinde olduğu gibi devrim sonrasında da

34 *Jamanak*, 11 Ekim 1908, no. 13, s. 1.

35 *A.g.e.*

36 *Lisan'ül Hal*, 14 Ağustos 1908, no. 5879, s. 1.

tüm etnik grupların basınında yaygın biçimde yürütüldü. Şenliklerin alıp yürüdüğü devrim sonrası dönemin ilk günlerinde gazeteler halkı yeni rejimin kırılganlığı konusunda dikkatli olunması ve eski rejim memurlarına karşı ihtiyatlı davranılması konusunda uyardılar. Hatta bazı yazarlar Jön Türk Devrimi kansız olduğu için eski rejimin kökünün kazınmadığına işaret ettiler. Ermeni bir yazara göre hürriyetin Fransız Devrimi ölçeğinde kan dökülerek elde edilmiş olması gerekirdi.[37]

Benzer biçimde, bir Yahudi gazetesi çok büyük karışıklıklar olmadan, kan dökülmeden ve muazzam fedakârlıklar yapılmadan Türkiye halkının bir millet için en değerli olan şeyi, yani meclisi elde edebildiğine işaret ediyordu.[38] Yazıda, eski rejimden pek çok kişi ya ülkeden firar ettiği ya da hâlâ makamında oturduğu için durumun son derece nazik olduğu belirtiliyordu. Başka bir deyişle, "otuz yıl boyunca sultanı kandırmış olan" eski hükümetin başlıca aktörleri devrimden sonra tutuklanmamışlardı ve yeni millet için ciddi bir tehdit oluşturuyorlardı.[39]

Devrim öncesi dönemin siyasetçileri ancak 6 Ağustos 1908'de, Sadrazam Said Paşa hükümetinin düşmesinden sonra tutuklandılar; bu arada pek çoğu kaçmıştı.[40] Bu çöküşten önceki dönemde *Püzantiyon*'da çıkan bir başyazıda, Said Paşa'nın kabinesini oluşturduktan sonra neden eski rejimin temsilcilerini görevlerinden uzaklaştırmadığı tartışılıyordu.[41] Yazıda halkın imparatorluğun bir devrim ve kaos döneminde olduğunu unutmaması gerektiği belirtilerek, duruma açıklık getirilmeye

37 *Püzantiyon*, 1 Eylül 1908, no. 3617, s. 1.

38 *Hashkafa*, 31 Temmuz 1908, no. 30, s. 1-2.

39 Önceki bölümde belirtildiği gibi, sultanın saray çevresi tarafından kandırıldığı teması, çoğu etnik basında işlenmiştir. Örneğin, bkz. *El-Menar* 6, 28 Temmuz 1908, no. 11, s. 420. Ancak, bu durum, yalnızca imparatorluk içindeki etnik basın için geçerlidir. İmparatorluğun dışında, etnik basın sultana karşı daha eleştireldi. Örneğin bkz. *Hayrenik* 10, 26 Eylül 1908, no. 15 (182), s. 1.

40 Bu olay etnik basında büyük haber oldu. Örneğin bkz. *El Tiempo*, 31 Temmuz 1908, no. 90, s. 1036; *Habazeleth*, 19 Ağustos 1908, no. 78, s. 2 ve 21 Ağustos 1908, no. 79, s. 5 ve *Levant Herald and Eastern Express*, 8 Ağustos 1908, s. 2. Ayrıca bkz. *Tanin*, 4 Ağustos 1908, no. 3, s. 3.

41 *Püzantiyon*, 7 Ağustos 1908, no. 3597, s. 1. Yazı, eski rejimin paşalarıyla "işbirliği etmiş" Ermenilerin isimlerini de anıyordu.

çalışılıyordu; böyle bir dönemde hürriyet "akan bir sel gibidir ve sel suları püripak olamaz" deniyordu. Başyazıya göre, bu durumun devam etmesine izin verilemezdi ve kanuna dayalı, sakin ve doğal bir durumun egemen olmasını sadece eski rejimin tasfiyesi sağlayacaktı.[42]

Ermeni basınının odaklandığı başlıca kişi, eski rejimin önde gelen isimleri arasında yer alan ve Ermenilere yönelik Hamidiye katliamlarında çok önemli bir rol oynamış olan Ahmed İzzet Paşa'ydı.[43] Bir Ermeni gazetesi paşayı katliamların arkasındaki kişi olarak göstererek, "Yıldız'da [sarayda], İzzet Paşa'nın canavar beyninden çıkan ve imparatorluğun her yerine yayılan, Ermenileri maddi, manevi ve mali bakımdan yok etmeye yönelik özel bir politika vardı" diyordu.[44] Said Paşa hükümetinin düşüşüyle birlikte İzzet Paşa'nın düşüşü de, bir anlamda eski rejimin ölümünü simgeliyordu.[45] Bu gibi gelişmelere rağmen, pek çok yurttaş hâlâ eski rejimin gücüne inanıyordu.[46] Bununla birlikte, sultan genellikle bu suçlamaların dışında tutuluyordu.[47] Sultan ancak karşı-devrimden sonradır ki tüm etnik grupların eleştirilerinin hedefi durumuna geldi, zira, ama haklı ama haksız, bu olayın başlıca kışkırtıcısı olarak görüldü.

Diğer gazetelerle karşılaştırıldığında Ermeni basınının en yoğun biçimde ele aldığı konu devrim öncesindeki değil, devrim sonrasındaki biçimiyle eski rejimdi. *Püzantiyon*'da çıkan böyle bir başyazı halkı durumun tehlikesi konusunda aydınlatmaya çalışarak, Ermenilerin bu çok önemli günlerde aklıselime özellikle ihtiyacı olduğunu belirtiyordu. Ermenilere karışıklıkların

---

42 *A.g.e.*

43 *Püzantiyon*, 5 Ağustos 1908, no. 3595, s. 1. İzzet Paşa için bkz. Caesar Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzet al-'Abid", *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): s. 189-219.

44 *Püzantiyon*, 13 Ağustos 1908, no. 3602, s. 1.

45 Arap basınının, eski rejimin en önemli isimlerinin düşüşüne gösterdiği tepki için bkz. *Lisan'ül Hal*, 4 Ağustos 1908, no. 5780, s. 1-2. Bu yazı, halkın, İzzet Paşa, Ebu'l Hüda ve Selim Melhame Paşa gibi eski rejim görevlilerine olan öfkesini ele alır.

46 İzzet Paşa'nın düşüşü için bkz. *Arevelk*, 31 Temmuz 1908, no. 6852, s. 1. Ayrıca bkz. *Arevelk*, 1 Ağustos 1908, no. 6853, s. 1.

47 Örneğin bkz. *El-Menar* 11, no. 6 (1909): s. 420.

çıkmasına neden olacak bir gerekçe yaratmamalarını salık veren yazı, yaklaşmakta olan 1909 karşı-devrim faciasını öngörmesi açısından büyük önem taşır. Yazıya göre Ermenilere düşen, "Türk kardeşlerine sevgi göstermek ve onları Ermenilere karşı sertleştirebilecek ve eski rejimden kişileri kışkırtabilecek her türlü hareket ve sözden kaçınmak"tı. Başyazı Ermeni ayrılıkçısı gibi görünme konusunda da özel olarak uyarıda bulunuyordu: "'Ermenice' bağırıp çağırma ya da bağımsız Ermenistan'dan söz etme konusunda dikkatli olmamız gerektiğini tekrar ediyoruz. ... Milletin ekseriyeti Türkiye Ermenilerinin durumunun düzelmesinin Türkiye'de reform yapılmasına bağlı olduğu konusunda hemfikirdir."[48]

Bu bizi eski rejime ilişkin siyasi söylemin başat konuları haline gelen, genelde reform, özelde de doğu vilayetlerindeki Ermenilerin durumu meselesine getirir. Hürriyetin ve meşrutiyetin doğu vilayetlerinde yayılması zaman aldı. Bu da Jön Türk Devrimi'nin bir başka boyutunu gösterir: Balkanlar'da ve İstanbul'da meydana gelen siyasi değişiklikler, pek çok eski rejim memurunun hürriyeti ilan etmekte isteksizlik gösterdiği Anadolu ya da Arap vilayetlerindeki durumu yansıtamaz. Merkezde hürriyet ilan edilir edilmez, Ermeni Patrikhanesi'ne, EDF şubelerine ve İstanbul'daki en önemli Ermeni gazetelerine eski rejimin hâlâ hüküm sürdüğü doğu vilayetlerindeki katlanılmaz durumla ilgili acı, üzüntü ve endişelerin dile getirildiği binlerce mektup yağdı. Bu mektuplar Ermeni basınında "Vilayetlerin Durumu" başlığı altında yayımlandı.[49] İstanbul Ermeni Patrikhanesi vekili doğu vilayetlerinde olanları öğrenir öğrenmez Dahiliye Nazırı Hakkı Bey'e bir telgraf çekerek, krizin üzerine gidilmesi için vilayetlere acilen bir telgraf göndermesini istedi. Bu kritik soruna farklı bir şekilde yaklaşmayı seçen Hakkı Bey, Muş, Erzurum, Van, Diyarbekir, Harput, Bitlis, Sivas, Adana ve Halep valilerine gönderdiği telgrafta toplumun farklı unsurları arasında uyum ve birlik çağrısı yaptı, halka birbirleriyle uyum

48 *Püzantiyon*, 31 Temmuz 1908, no. 3592, s. 2.

49 *Arevelk*, 17 Eylül 1908, no. 6891, s. 1; 23 Eylül 1908, no. 6896, s. 3; 12 Ekim 1908, no. 6918, s. 3 ve 19 Ekim 1908, no. 6917, s. 3.

içinde yaşamalarını nasihat etti ve bu hedeflere ulaşmak için tedbirler alınması talimatını verdi.[50]

Hakkı Bey'in telgrafı Ermeni basınında çalkantı yarattı ve bu konuda başyazılar yazılmaya başladı. Böyle bir başyazıda anayasanın ve hürriyetin ilanının üzerinden iki ay geçmiş olduğu halde, başkente her gün "Ermenistan'ın pek çok yerinde, eylemleri ve hareketleri cezasız kalan ... Kürtlerle işbirliği ederek halkı sömüren ve zulmeden ... eski rejimin hâlâ sürdüğü"ne işaret eden mektup ve telgrafların yağmakta olduğu belirtiliyordu.[51] Bir başka yazıda hükümetin tutumu anlayışla karşılanıyor ve zaman ve kaynak sıkıntısı nedeniyle hükümetin meşrutiyet karşıtlarını ortadan kaldıracak imkânlara sahip olmadığı öne sürülüyordu. Hükümet vilayetlere gayretli meşrutiyetçi memurlar gönderemiyorsa, hiç değilse kendini savunması için halka silah dağıtmalı ve onları sivil savunma birlikleri olarak görmeliydi.[52] Başka yazarlar tek çözümün özerklik olduğuna inanıyordu. Örneğin, bu yazarlardan biri, çözümün Ermeni ve Rum gruplarının çoğunlukta olduğu bölgelere soruşturma komisyonları yollamaktan değil, Ermeni ve Rum valiler atamaktan geçtiğini savunuyordu.[53]

Bundan bir hafta sonra, Dahiliye Nezareti Ermeni vilayetlerine tam bir sükûnetin hâkim olduğunu ve vilayetlerden İstanbul'a yağan mektup ve telgrafların EDF tarafından gizli gündemlerle üretilen, sahte belgeler olduğunu belirten bir duyuru yayımladı. Aslında bu, hükümet dışındaki kişilerce de benimsenen bir yaklaşımdı.[54] 26 Ekim'de, Liberallerin yarı resmî yayın organı *İkdam*'da çıkan bir yazıda vilayetlerdeki katliam ihtimali hakkında Kilikya Katolikosluğu'ndan alınan bir telgrafa dayanılarak aynı kuşku dile getirildi.[55] *İkdam* telgrafa şüp-

50 *Püzantiyon*, 2 Eylül 1908, no. 3629, s. 3.

51 *Arevelk*, 8 Ekim 1908, no. 6908, s. 1.

52 *Jamanak*, 3 Ekim 1908, no. 6, s. 1.

53 *Arevelk*, 21 Ekim 1908, no. 6919, s. 1.

54 *Arevelk*, 27 Ekim 1908, no. 6924, s. 1.

55 *İkdam*'ın yazısı, *Arevelk*'te de yayımlanmıştır. Bkz. *Arevelk*, 31 Ekim 1908, no. 6928, s. 1. Klikya Katolikosluğu 1239'da, Kilikya Ermeni Katolikosluğu'nun başkenti Sis'te kurulmuştur. 1441'den günümüze biri Eçmiyadzin'de, diğeri Ki-

he düşürerek, böyle tehlikelerin var olduğuna inanmak istemediklerini ve bu tür haberleri yayanların, "özel bir gayesi olduğunu ve bunun tabii ki meşruti idareyi hedef aldığını" yazdı.[56] *İkdam* ayrıca EDF'yi, Heyet-i Vükela'yı Berlin Antlaşması'nın (1878) 61. maddesini uygulamaya mecbur etmek için vilayetlerden 1895 katliamlarıyla ilgili mektuplar göndermekle suçladı.[57] EDF buna karşılık *İkdam*'ın iddialarını reddeden bir bildiri yayımlayarak, bunların temelsiz olduğunu ve vilayetlerden gelen telgrafların gerçek durumu yansıttığını savundu.[58]

Eski rejimin yaşamaya devam ettiği teması Ermenice basında, Arap ya da İbranice/Ladino basında olduğundan daha fazla işlense de, Arap ve Yahudi gazetelerindeki bazı yazılarda da ele alındı. Örneğin, Mısır gazetesi *El Mukaddem* halkın devrim şenliklerine ve kutlamalarına aldanmaması gerektiğini belirterek, dikkatini süregiden ayrılık ve istibdat ruhuna vermesi gerektiğini savundu. Bu özel örnekte, dinî önderlerin sadakatleri sorgulanıyor ve bunlar genel faydanın sağlanmasında en büyük etkiye sahip olduklarından, halka, cemaatin dinî liderlerinin hareketlerini gözlemeleri salık veriliyordu. Yazar spesifik olarak, bu liderlerden çoğunun muzaffer halkın dostu olduğunu iddia ettikleri halde, önceki cehalet devrinin bölünmelerine meylettiklerini savunuyordu.[59]

---

likya'da (Sis) olmak üzere, iki katolikosluk kesintisiz biçimde varlığını sürdürmüştür. 1915-1923 Ermeni Soykırımı'ndan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Sis Katolikosluğu Antelyas'a (Lübnan) taşındı. İki katolikosluk da bağımsızdı ve kendi yetki alanına sahipti. 1461'de Ermeni Patrikhanesi'nin kurulmasından sonra, Kilikya Katolikosluğu faaliyetine Sis'te devam etti. Katolikosluğun yetki alanında Adana, Sis, Payas, Maraş, Antep, Antakya, Yozgat ve Kıbrıs dahil, on beşin üzerinde episkoposluk bölgesi bulunuyordu.

56 *Arevelk*, 21 Ekim 1908, no. 6919, s. 1. Dahiliye Nezareti'yle durumu netleştirdikten sonra, *Tanin* de bu iddiaların temelsiz olduğunu açıkladı. Bkz. *Tanin*, 21 Ekim 1908, no. 82, s. 7-8.

57 Ayrıca bkz. sonradan Osmanlı Meclisi'nde Bağdat mebusu olan, *Tanin*'in köşe yazarlarından İsmail Hakkı'nın (Babanzâde) *İkdam*, 22 Ekim 1908, no. 5177, s. 1'deki yazısı. Ermenilerin bu yazılara tepkisi için bkz. *Arevelk*, 28 Ekim 1908, no. 6925, s. 2. *Püzantiyon*, Hüseyin Cahid'i, 61. maddeye ihtiyaç olmadığı yönündeki iddiasından dolayı eleştirdi. Buna karşılık, Cahid de, *Püzantiyon*'u, niyetlerini saptırmakla eleştirdi. Bkz. *Tanin*, 19 Ekim 1908, no. 80, s. 1.

58 EDF'nin resmî bildirisi için bkz. *Hayrenik* 10, 20 Kasım 1908, no. 58 (200), s. 1.

59 *El Mukaddem*, 27 Ağustos 1908, no. 5903, s. 1.

Eski rejimin devam eden etkisinin yarattığı kaygılar ile eskiden beri mevcut kültürel ayrılıkların birleşmesi sonucunda, İbranice ve Ladino basında Bağdat Yahudilerinin içinde bulunduğu kötü durumla ilgili benzer eğilimler baş gösterdi. Anayasanın ilanından sonra Bağdat'ta Yahudi karşıtı gerilimler yüksekti. Filistin'de çıkan İbranice *Habazeleth* gazetesi bu dönemde pek çok mürtecinin valiyi tehdit etmek için, eski rejimin adamları olan yerel ayanın yönetimi altında toplandığını yazıyordu. Gazeteye göre bu mürteciler anayasanın tekrar yürürlüğe konması halinde şehirdeki Hıristiyanları ve Yahudileri öldürme tehdidinde bulunmuşlardı. Çarşıda Yahudilere saldırarak, içlerinden dördünü yaralamışlardı. Bunun üzerine binlerce kişi anayasaya karşı gösteri yapmak için hükümet konağının önünde toplanmıştı.[60]

İmparatorluktaki etnik grupların geleceği

Jön Türk Devrimi sırasında oluşan kamusal alan etnik gruplara, cemaatlerinin imparatorluğun geleceğindeki yerlerini tartışabildikleri bir platform sağladı. Bu gruplar ne tür siyasi sistemler tasavvur ediyorlardı? Hükümetten ne bekliyorlardı? Etnik grupları arası ve içi ilişkileri nasıl görüyorlardı? Spesifik birer Ermeni, Yahudi ya da Arap politikası olduğunu ileri sürmek biraz iddialı olacaktır. Her etnik grubun içinde birbirinden çok farklı, çekişen, çelişen ve iddialı politikalar olduğundan böyle bir temsil yüzeysel ve sorunlu olur.

Temmuz Devrimi ertesinde devrim şenlikleri ve coşkun duygular doruğa çıkarken, etnik basın organları kendi grupları için politikalar üretmeye başladı. Örneğin, *Püzantiyon*'da "Siyasi Programımız" başlıklı bir dizi başyazı yayımlandı. İşlenen konular Ermeni-Türk ve Ermeni-Kürt kardeşliği, yaklaşan seçimlerde Ermenilerin tutumu, Osmanlı ordusundaki Ermeniler, devlet görevlerindeki Ermeniler ve milli eğitimdi. Diğer Ermeni gazeteleri gibi *Püzantiyon* da imparatorluktaki Türk un-

60 *Habazeleth*, 23 Kasım 1908, no. 21, s. 3. Bağdat'ta Yahudilere yapılan saldırı hakkında daha ayrıntılı bir haber dosyası için bkz. *El Tiempo*, 11 Kasım 1908, no. 16, s. 152 ve 19 Kasım 1908, no. 19, s. 177-178.

surla iyi ilişkiler kurulması gereğine vurgu yaptı; zira iki grup da "imparatorluğun tamamında reform davası için fedakârlık etmişti".[61] Benzer biçimde, "meşruti sistemde Ermenilerin politikası Kürtlerle kardeş gibi yaşamak"tı.[62] Ermenilerin orduya yazılmasına gelince, Ermenilerin Osmanlı ordusuna asker verme ilkesini canı yürekten benimsemiş olmaları, onlara harp okullarına girme hakkını veriyordu.[63]

Ermenilerin tavrına ilişkin yazı ve başyazıların çoğu Ermeni halkının nihayetinde benimseyeceği siyasi program ne olursa olsun, bu politikanın ancak reformların gerçekleştirildiği, birleşik bir Türkiye bağlamında hayata geçirilebileceğine işaret ediyordu. 27 Ağustos'ta *Püzantiyon*'da çıkan bir yazı bu noktanın altını çizmek için Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin Rusya ve İran'daki Ermeniler karşısındaki avantajlarını vurgulayarak, "Türkiye'de Ermenilerin durumu çok daha iyidir" diyordu. Yazara göre, bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri tüm çabalarını Türkiye'nin bütünlüğünü ve dokunulmazlığını korumaya hasretmeliydi.[64]

1908 Devrimi, sürgündeki etkilerini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyaset sahnesine yansıtan geleneksel etnik siyasi partilerin yeniden ortaya çıkmalarına zemin hazırladı. Ayrıca, farklı etnik grupları ve çıkar gruplarını temsil eden yeni siyasi partiler oluştu. Bu siyasi partilerin etnik basında yayımlanan programları ve açıklamaları Jön Türk Devrimi sonrasındaki siyasi politikaya ilişkin söyleme bir başka boyut ekledi. Bu birleşme ve ayrışma noktaları kafa karıştırıcı olabilir, ancak, söz konusu siyasi partilerden birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaset sahnesinde önemli roller oynadığından, yönelimlerinin ve amaçlarının anlaşılması önem taşır.

Siyasi partilerin ilk işi, izleyecekleri politikalar konusunda cemaatlerini aydınlatacak yazılar yayımlamak ve konferanslar düzenlemek oldu. Örneğin, EDF İcra Komitesi devrimden son-

61 *Püzantiyon*, 18 Ağustos 1908, no. 3606, s. 1.
62 *Püzantiyon*, 19 Ağustos 1908, no. 3607, s. 1.
63 *Püzantiyon*, 22 Ağustos 1908, no. 3611, s. 1.
64 *Püzantiyon*, 27 Ağustos 1908, no. 3614, s. 1.

ra bir açıklama yaparak, meşruti hükümetin şu tedbirleri almasını istedi: Ermeni vilayetlerinde serbest dolaşım; Hamidiye döneminde el konmuş olan Ermeni cemaatine ait mülklerin iadesi; 1895-1908 arasında geliştirilen Ermenilere karşı zulüm yöntemlerinin ilgası ve sayıları 90.000'i aşan Ermeni mültecilerin geri dönmesi. Açıklamada, EDF'nin diğer milliyetçi partilerle mutabakat içinde, tüm gücünü seçimlerde tam bir özgürlük sağlanması ve anayasanın ademimerkeziyet ilkesi doğrultusunda gözden geçirilmesi için harcayacağı belirtiliyordu.[65] Parti bundan başka, öngördüğü sistemin siyasi ve ekonomik boyutları konusunda halkı aydınlatmak için başkentte ve vilayetlerde, Ermenilerin yaşadıkları mahallelerde halka açık konferanslar başlattı. Bu konferanslarda partinin sosyalist gündeminden federal sistemin dinamiklerine kadar uzanan çeşitli konular ele alındı ve farklı Ermeni mezheplerine birleşme çağrısı yapıldı.[66]

Diğer önemli Ermeni partisi Hınçak'ın duruşu da halka açık çeşitli konferanslarla topluma iletildi.[67] Bu konferanslardan ilkini *Hınçak* editörü Sabah Gülyan 6 Eylül 1908'de Gedikpaşa'da verdi.[68] Gülyan konuşmasında, selamlanması gerekse de, anayasanın "halkın gerçek talepleri"ni tam olarak karşılamadığını savundu. Ona göre bu talepler demokratik bir anayasanın uygulanması ve imparatorlukta yerel özerkliğin hayata geçirilmesinden oluşuyordu. Gülyan konuşmasını herhangi bir grubun halk tarafından elde edilen haklara zarar vermeye kalkışması halinde, "bu hakları korumak için elimizde silah, halka ilk gidecek olan bizler oluruz" diyerek tamamladı.[69]

---

65 Açıklama hakkında bkz. *Troşak*, Ağustos 1908, no. 8 (196), s. 124; *Hayrenik* 10, 25 Ağustos 1908, no. 35 (477), s. 1; *Pro Armenia*, 20 Ağustos 1908, s. 1341.

66 Bkz. *Arevelk*, 28 Ağustos 1908, no. 6885, s. 2.

67 Yenilenmiş Hınçak Partisi'nin duruşu, İstanbul'da yayımlanan parti gazetelerinden *Dzayn Hayrenyats*'a (Vatanın Sesi) yansıdı. Bkz. *Dzayn Hayrenyats*, 23 Ekim 1908, no. 1, s. 1-3 ve 30 Ekim 1908, no. 2, s. 9-10. Partinin programı için bkz. *Dzayn Hayrenyats*, 23 Ekim 1908, no. 1, s. 4-5.

68 *Püzantiyon*, 12 Eylül 1908, no. 3627, s. 1. Bu, Gülyan'ın konuşmasının birinci bölümüdür. Konuşmanın ikinci bölümü için bkz. *Püzantiyon*, 14 Eylül 1908, no. 3628, s. 1.

69 *Püzantiyon*, 14 Eylül 1908, no. 3628, s. 1.

Ermeniler siyasi programlar oluşturmaya yönelik bu çabalarında yalnız değildi. İstanbul'da yaklaşık 2.600 Arap, vilayetlerdeki tüm Arapları temsil eden bir cemiyetin kurulması ve Osmanlı Araplarına anayasa, hürriyet ve kardeşlik ilkelerini anlatacak bir gazete yayımlanması konularını tartışmak üzere bir salonda toplandı. Eski rejimin görevden azledilmiş Arap memurları Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'ni kurdu.[70] Bu yeni cemiyet Arapça ve Osmanlıca bir gazete çıkarmaya karar verdi – bununla amaçlanan hem milli dayanışma hem de etnik özerklik işareti vermekti. Gene de, bu yeni örgütün ayrılıkçı amaçlar beslediği konusunda kaygılar vardı. Örneğin, *El Mukaddem*'deki haberler, başkentte yayımlanan Osmanlıca gazetelerin cemiyetin ismini eleştirdiklerini, bunun Arap birliği gibi bir şeyi akla getirebilecek olmasından çekindiklerini gösteriyordu.[71] Pratikte, Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'nin programı tereddütsüz bir biçimde imparatorluğun tüm unsurları arasında birliği savunuyordu.[72]

Benzer biçimde Filistinli Yahudiler de Yahudilerin haklarını korumak ve siyaset sahnesinde daha fazla yer almak için Osmanlı Yahudileri Birliği'ni ("Agudat ha-Yehudim ha-Otmanim") kurdular.[73] Birlik bu amaçlara erişmek için gazeteler yayımladı, konferanslar düzenledi ve gece kurslarında Yahudilere Osmanlıca öğretti. Ne var ki, Yahudi kesiminde siyasi toplum Siyonistler ile Sefarad Yahudileri arasında bölünmüş durumdaydı. Siyasi söylemi Jön Türk Osmanlıcılığına yakın olan *El Tiempo* İstanbul'daki Sefarad Yahudilerinin en güçlü sözcüsüydü.[74] Siyo-

70 Arapça, "Cemiyet'ül iha el-Arabi el-Osmani". Bu cemiyet için bkz. Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: F. Cass, 1993), Bölüm 7.

71 *El Mukaddem*, 9 Eylül 1908, no. 5914, s. 4.

72 *El Ittihad el Osmani*, 29 Eylül 1908, no. 7, s. 1-2.

73 *Habazeleth*, 24 Ağustos 1908, no. 80, s. 2.

74 Filistin'de, Sefaradların Siyonist bakış açısını yansıtan başlıca gazete, 1909'da yayımlanmaya başlayan *Ha-Herut*'tu (Hürriyet). Daha fazla bilgi için bkz. Abigail Jacobson, "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question' in Pre-First World War Palestine: A Reading of Three Zionist Newspapers", *Middle Eastern Studies* 39, 1 Nisan 2003, no. 2, s. 105-130; ve "The Sephardic Jewish Community in Pre-World War I Jerusalem Debates in the Hebrew Press", *Jerusalem Quarterly*, no. 14 (Güz 2001): s. 23-34.

nist yayınlar siyasi özerklik yönünde güçlü emelleri dile getirmeye daha yatkındı. Örneğin, devrimden sonra *Hapoel Hatzair* imparatorlukta Yahudilerin geleceği konusunu ele aldı. Gazete Siyonistlerin Filistin Yahudilerine siyasi güç kazandırmak için Filistin'deki tüm Osmanlı Yahudilerini birleştirmeleri ve onları siyasi özerklik konusunda eğitmeleri gerektiğini savunuyordu. Yazar Filistin'de Yahudilerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelere (Kudüs, Safed ve Tiberya) idari ademimerkeziyet tanınmasını ve buralarda resmî dilin İbranice olmasını talep ediyordu. Yahudi özerkliğini daha açık bir şekilde amaçlayan bir siyasi tutumu savunarak, yazısını "Siyonizm için pazarlık zamanı geçti. Şimdi taleplerimiz açısından milli arzularımız ve amaçlarımız açık olmalı" diyerek bitiriyordu.[75]

Ancak, Siyonizm içinde bile anlaşmazlık vardı. *Haşiloah* dergisinde bir başka Siyonist yazar özerklik taleplerine daha temkinli yaklaşarak, "Karanlığın güçleri henüz ölmedi; sadece bir süreliğine sahneden indiler" diyordu. Ona göre, Jön Türklerin bayrağına yazılı olan temkin ve itidal, Yahudi bayrağına daha da derinden yazılmalıydı. Yazar Yahudilerin, zaten derin olacağını öngördüğü bölünme duygusunu güçlendirmemeleri gerektiğini belirterek, imparatorluktaki çoğu Hıristiyanın yeni hükümette ademimerkeziyeti arzulayacağını, Araplar dahil Müslümanların ise merkeziyetçi bir görüşü destekleyeceklerini anlatıyordu. "Asya Türkiyesi"ndeki Yahudilerin durumundan yakınarak, bunların baş aşağı gittiklerini ve kültürel değerlerini yitirdiklerini söylüyor ve bu durumdan AIU'yu sorumlu tutuyordu. Dönemin diğer idealist Siyonistlerinin tersine Siyonizmin siyasi emelleri konusunda daha pragmatik görünen yazar, bu "bizi Uganda'ya götüren ve dosdoğru İsrail Toprağı'na [Eretz İsrail] gitmekten alıkoyan boş bir hayaldi" diyordu. Neticede, pratik Siyonizmin hedefinin Filistin'deki Yahudi nüfus aracılığıyla ve Yahudilerin bölgede toprak satın almalarıyla gerçekleşeceğine inanıyordu. Bu amaçla, uzun vadeli ödemeler karşılığında Yahudilere Filistin'de toprak verecek ve orada fabrika ve iş kurmak isteyen Yahudilere kredi açacak bir toprak

75 *Hapoel Hatzair* 1, Temmuz 1908, no. 10, s. 20-21.

fonunun kurulması için çağrı yapıyordu. Bu iyimserliğine rağmen, pragmatik bir yaklaşımla Filistin'de yaşayan başkalarının –Araplar– da olduğunu ve bunların Türkiye'den ayrılmak istemeyeceklerini belirtiyordu. "Aç kurtlar arasında zayıf bir koyun olarak var olmamız mümkün değildir" diyordu.[76] Büyük ölçüde Araplarla meskûn olan ve Hıristiyanlar kadar Müslümanlar için de büyük önem taşıyan bir bölgede bir Yahudi devletinin kurulmasının son derece güç olacağı yönündeki kaygılarını dile getiriyordu.

Bu örneklerin işaret ettiği gibi, Jön Türk Devrimi etnik gruplar içindeki güç dinamiklerinde ciddi değişikliklere neden oldu. Aslında, dinî liderler tarafından temsil edilen bu etnik grupların çoğu, devrimi, ülkenin eski düzeniyle birlikte kendi eski rejimlerinin de değişmek zorunda olduğu yeni bir devrin başlangıcı olarak görmüştü. Bu yaklaşım, örneğin, 1908 yılından sonra Hahambaşılığa vekalet eden hahambaşını "tiran Moşe Halevi" diye niteleyerek, derhal ona karşı bir kampanya başlatan *El Tiempo*'da çok belirgindi.[77] Bu da bizi devrim sonrası dönemde ruhani liderlerin rolü ve bu tarihsel kavşakta cemaatlerinin siyasi sistemiyle ilgili görüşleri konusuna getirir.

Patrik seçilmeden önce Ermeni gazetesi *Jamanak*'a verdiği bir mülakatta, Başepiskopos İzmirliyan'a eşitlik ilkesini milli ayrıcalıklarla bağdaştırıp bağdaştıramadığı sorulmuştu.[78] İzmirliyan cevabında bu değerlerin birbirinden ayrılmaz olduğunu savunmuştu: "Elbette. Milli ayrıcalıklar gayrimüslim halka eşitlik ilkesi gözetilerek verilmiştir. ... Geçmişte devlet tarafından bize verilen ayrıcalıklar bizim milli esasımızı oluşturur, dolayısıyla hiçbir şey karşılığında bunlardan vazgeçemeyiz."[79] Diğer etnik grupların dinî liderleri de gündemlerini açıklamak ve yaymak için basını kullandılar. Örneğin, Haham Nahum Paşa, imparatorluğun hahambaşılığına se-

76 *Haşiloah* 19, Temmuz-Aralık 1908, s. 282, 461, 556, 191-192.

77 *El Tiempo*, 7 Ağustos 1908, no. 92, s. 1078-1079.

78 Milli ayrıcalıklar, Osmanlı devletinin, millet sistemi çerçevesinde, etnik-dinî gruplara tanıdığı yüzlerce yıllık ayrıcalıklara gönderme yapar. Bu grupların özerkliği, din, kültür, eğitim ve yargı kurumlarını kapsıyordu.

79 *Jamanak*, 5 Ekim 1908, no. 8, s. 1.

çilmesinden önce, Kudüs merkezli İbranice *Hashkafa* gazetesine verdiği bir mülakatta, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi cemaati için yeni dönemi nasıl gördüğünü anlatıyordu. Öncelikli hedeflerinden biri de okullardaki çocukların iyi İbranice konuştuklarını görmekti. Ayrıca her şehirde Yahudi milletinin maneviyatını güçlendirip geliştirecek ve İsrail kavminin bilgeliğini yayacak derneklerin kurulmasından yanaydı.[80] Dinî liderlerin devrim sonrası dönemdeki görüşleri son derece önemlidir, zira bunlar genelde Osmanlı toplumunun, özelde de kendi cemaatlerinin siyaset sahnesine girdiklerini gösterir; bu ise devrimin etnik grupların etnik-dinî ayrıcalıklarına son vererek, onları eşit Osmanlı yurttaşları yapmaya çalıştığı görüşüyle çelişen bir durumdur.

Geleceğin siyasi sistemi

Bu dönemde etnik gruplar arasındaki en büyük tartışma konularından biri de imparatorluğun bundan sonraki siyasi sisteminin ne olacağı idi. Çoğu etnik grup kendilerine daha fazla özerklik sağlayacağı için ademimerkezî bir idari yapı fikrini benimsediğinden, siyasi sisteme ilişkin yüksek beklentilere sahipti. Ademimerkeziyetin başlıca savunucusu imparatorluğun liberal hizbini temsil eden ve görüşleri nedeniyle İTC tarafından eleştirilen Prens Sabahaddin'di. Örneğin, Hüseyin Cahid, Sabahaddin'in teşebbüs-i şahsi yaklaşımının ülkeye yararlı olduğunu ve böyle bir girişimin her anayasal partinin programında yer alması gerektiğini söylüyordu.[81] Bununla birlikte, ademimerkeziyete hararetle karşı çıkıyor ve Prens Sabahaddin'in yaklaşımında aşırıya kaçtığını, bunun da kesinlikle ülkenin yararına olmayacağını savunuyordu.[82]

---

80 *Hashkafa*, 18 Eylül 1908, no. 104, s. 3.

81 Prens Sabahaddin'in ademimerkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi görüşleri, Frédéric Le Play ve Edmond Demolins'in toplumsal kuramlarından etkilenmişti. Sabahaddin bu iki yaklaşımı Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesinin habercileri olarak görüyordu. Bkz. Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai ve Programı* (İstanbul: Kadar Matbaası, 1334 [1918]).

82 *Tanin*, 4 Eylül 1908, no. 35, s. 1. Ayrıca bkz. *Tanin*, 19 Eylül 1908, no. 50, s. 1.

Ademimerkeziyetçi yaklaşım Ermeni basınında ve Ermeni liderlerin verdikleri konferanslarda yaygın biçimde tartışıldı. Temmuz Devrimi'nden iki buçuk ay kadar sonra, Sabahaddin'in partisinin temsilcilerinden Nihad Bey İstanbul'daki Üç Horan Kilisesi'nde Ermeni-Türk uyumuna ve ademimerkeziyet ilkelerine vurgu yaptığı bir konferans verdi.[83] Konferansında en yararlı idari sistem olarak ademimerkeziyetçiliği övdü. EDF kurucularından Simon Zavaryan konferans bittikten sonra Nihad'ın sözlerine destek olmak için kürsüye çıkarak, ademimerkeziyetçiliği daha etraflı bir şekilde anlattı ve hem sistemi hem de teorisini övdü. Zavaryan bilhassa Türkiye gibi ırk ve dil farklılıklarının olduğu bir ülkede yerel özerkliğin son derece arzulanır bir şey olduğunu savundu.[84]

Bir başka konferansta *Hınçak*'ın editörü Sabah Gülyan Hınçak Partisi'nin "münevver her Osmanlı" tarafından kabul edilmesi gereken tek bir şartı olduğunu söyledi: Tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği).[85] "Vilayetlerdeki şartlardan hiç haberdar olmayan bir İstanbullunun neden oraların işlerini yönetmesi gereksin?" diye soran Gülyan, vilayetlerdeki yetkililerin acilen su kanalları açmaları, okullar kurmaları ve bataklıkları kurutmaları gerektiğini, ama bu gibi projeleri hayata geçirmeye yetkileri olmadığı için merkezî hükümetten talimat beklemek zorunda kaldıklarını belirtti. Gülyan'a göre bu da yetmezmiş gibi, merkezî hükümet çoğunlukla yerel şartlardan habersiz oluyor ve temel projeleri uygulamaya yanaşmıyordu.[86]

Etnik gruplar, diğer politika konularında da olduğu gibi, genelde anlaştıklarında bile ayrıntılarda anlaşmazlığa düşme eğilimindeydi. Zavaryan ve Gülyan gibi Ermeniler Sabahaddin'in programının ülke çapında makro düzeyde uygulanmasını savunurken, başkaları programın Ermeni cemaati içinde, mikro

83 *Arevelk*, 17 Eylül 1908, no. 6891, s. 3.

84 *Püzantiyon*, 8 Eylül 1908, no. 3623, s. 3.

85 Yetki genişliği için bkz. Yıldızhan Yayla, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri: Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1984).

86 *Püzantiyon*, 18 Eylül 1908, no. 3632, s. 1.

düzeyde uygulanmasını savunuyordu.[87] Yayıncı Püzant Keçyan *Püzantiyon*'da "Bundan böyle her bir talimatı ve kararı Patrikhane'den [Ermeni Patrikhanesi] beklemek zorunda olmamalıyız ve her kusuru imparatorluğun siyasi durumuna bağlamamalıyız" diye yazıyordu. Milli ayrıcalıklarla ilgili olarak, Patrikhane'nin kilise ayrıcalıklarını koruması gerektiğini ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin eski hak ve ayrıcalıklarını savunmanın müstakbel Ermeni mebusların tamamının görevi olduğunu savunuyordu. Aslında, Keçyan bu ayrıcalıklarla ilgili bir uyarı yaparak, bunlar "milli ve etnik varlığımız için vazgeçilmezdir, zira İstanbul'da olduğu gibi İzmir'de de Jön Türklerin şoven bir kesimi patrikhanelerin yararlandığı ayrıcalıkları ilga etmeyi ve milli okulları kapatmayı düşünmektedir" diyordu.[88]

Aşkenaz Yahudi basını ademimerkeziyetçiliğe Sefarad basınından daha olumlu yaklaşıyordu. Bu bağlamda, Aşkenazların amacının Filistin'de bir çeşit özerklik elde etmek olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Siyonist gazete *Ha-Olam* (Dünya) devrimin "büyük milli girişim"in, yani "ata topraklarındaki [*be-Eretz ha-Avot*] Yişuv girişimi"nin gelişmesiyle sonuçlanacağını belirtiyordu.[89] Filistin'de yayımlanan bir başka Siyonist gazete de Yahudilerin taleplerinin ülkenin diğer etnik gruplarının yerel yönetim ve dille ilgili taleplerine benzer olması gerektiğini savunuyordu.[90]

Bazı Siyonistler bu dönemde siyasi ademimerkeziyet meselesini gündeme getirmemeye dikkat ettiler; ama gene de, bu amacın ancak Filistin'e Yahudi nüfusun yerleşmesiyle gerçekleşebileceğine inanıyorlardı. Örneğin, ileride *Ha-Olam*'ın editörü olacak önemli bir Siyonist entelektüel olan Moshe Kleinman, Türkiye Yahudileri meselesinin sadece kültürel değil, toprakla da

87 Prens Sabahaddin'in konuşması birçok dile çevrildi ve etnik basında yayımlandı. Bkz. *El Tiempo*, 18 Eylül 1908, no. 110, s. 1257-1258. Ayrıca bkz. *Arevelk*, 17 Eylül 1908, no. 6891, s. 3.

88 *Püzantiyon*, 22 Eylül 1908, no. 3635, s. 1.

89 Bkz. *Ha-Olam*, 9 Temmuz 1908, no. 30, s. 393. Filistin'e atıfta bulunan Siyonist yazılarda İbranice isimlendirmeler sıkça kullanılır.

90 *Hapoel Hatzair* 1, Temmuz 1908, no. 10, s. 19-21.

ilgili bir mesele olduğunu savunarak, Yahudilerden Siyonist amacın gerçekleşmesi için hızla harekete geçmelerini ve çok çalışmalarını istiyordu. Yahudileri hiç vakit kaybetmeden Filistin'de toprak satın almaya çağırıyordu, zira "bu yöndeki her türlü ihmal, tamiri imkânsız tarihi bir arıza olacak"tı.[91] Gene de, Siyonistlerin istediği şeyin tam özerklik olmadığına açıklık getiriyordu: "Bizim şu an İsrail Toprağı'nda [Eretz İsrael] bir Yahudi devleti kurmayı amaçladığımızı düşünecek aklı başında tek bir Siyonist yoktur. Orada çoğunluğu oluşturan Arapların yararlanabileceği özerkliğin peşinde de değiliz." Yazara göre, Siyonistlerin amacı Filistin'e taşınmak ve "atalarımızın ülkesinde siyasi ve milli haklar"dan yararlanmaktı. Kleinman Filistin'de Yahudilerin milli kültürünün "YURDUNDA YAŞAYAN BİR MİLLET" gibi gelişip güçleneceği düşüncesindeydi.[92] Bunun sonucunda Yahudiler birer yurttaş olarak görevlerini yerine getirebileceklerdi. Filistin'deki güncel duruma gelince, orayı oğullarının geri dönmesini bekleyen "milleti olmayan bir ülke"ye benzetiyordu. Kleinman yazısını bir şiirden aldığı şu dizeyle bitiriyordu: "Halkı olmayan bir toprağı, toprağı olmayan bir halka verin."[93]

Başka Siyonistlere göre de şayet Yahudiler Filistin'de bir berat istiyorlarsa, ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaları gerekiyordu. Berlinli David Tritch "Siyonistlerin İsrail Toprağı'nda Yahudilerin çoğunluğuna dayanmayan bir Yahudi beratı almanın imkânsız olduğu konusunda kafalarını netleştirmeleri gerekir" diyordu. Tritch Yahudilerden özerklik konusunu ve Filistin'deki tüm Yahudiler için Osmanlı yurttaşlığı elde ederek

---

91 *Haşiloah* 19, Temmuz-Aralık 1908, s. 221.

92 Orijinalinde büyük harf.

93 İbranice, "Havu Eretz bli 'am l'ami bli Eretz." *Haşiloah* 19, Temmuz-Aralık 1908, s. 293-294. Slogan, yanlış bir şekilde, 1905'e kadar aktif bir Siyonist olan, Britanyalı mizahçı ve yazar Israel Zangwill'e atfedilmiştir. Zangwill, *Children of the Ghetto: A Study of a Peculiar People* (1892) başlıklı, çok etkili olmuş bir romanın yazarıdır. Onun, 20. yüzyılın ilk yılında yazdığı cümle, gerçekte, "Filistin bir ülkedir, Yahudiler ülkesiz bir millettir" şeklindedir. Bkz. Israel Zangwill, "The Return to Palestine", *New Liberal Review*, Aralık 1901, s. 615. Ayrıca bkz. Adam M. Garfinkle, "On the Origin, Meaning, Use, and Abuse of a Phrase", *Middle Eastern Studies* 27, Ekim 1991, no. 4, s. 539-550.

ve bu amaçla Osmanlı hükümetiyle görüşmeler başlatarak güçlerini konsolide etmeyi ciddi bir şekilde düşünmeye başlamalarını istiyordu.[94] Ağustos 1908'de Köln'de toplanan ve devrimin heyecan uyandırdığı anlaşılan Siyonist kongrede alınan kararın tonu da buydu. Kongre "Türkiye'nin terakkisinin puslu geleceğinde, aradan kendini gösteren net bir ışık huzmesi var: Atalarımızın vatanındaki tarihî ve kültürel rolümüz. ... Doğumuzun yeni hayata doğduğunun kabul edilmesi bize cesaret veriyor."[95]

Merkezî bir siyasi sistemin mi yoksa ademimerkeziyetin mi benimsenmesi gerektiği sorusu vilayetlerdeki Arapların da gündemlerinin ilk sıralarında yer alıyordu. Bu yorumculardan bazıları vilayetlerdeki idare meclislerinin anayasanın ilkelerine uymaları halinde, idari ademimerkezîleşmeyi tamamlayacaklarına işaret ediyordu.[96] Edvar Murkus gibi başkaları, şayet bazı başkent gazetelerinin iddia ettiği gibi bir aşırılıkçı değilse, Prens Sabahaddin'in haklı olduğunu yazıyordu. Sabahaddin vilayetler için idari ademimerkeziyeti, Almanya ve Amerika'da olduğu gibi "her vilayetin içte ve dışta bütçesiyle kendisinin ilgileneceği, üst ya da alt kademe memurları görevden alıp atayacağı ve vilayet meclisini minyatür bir meclis gibi çalıştıracağı" bir sistem olarak istiyorsa "fazla ileri gidiyordu".[97]

Ne tür bir siyasi sistemin benimsenmesi gerektiği konusu Cebel-i Lübnan örneğinde iyice öne çıktı. Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Meclisi için yapılacak seçimler 1860'taki kanlı iç savaşın ardından, 1861'de ilan edilen Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı Nizamnamesi'yle elde edilmiş ayrıcalıklara bir tehdit olarak görülüyordu. Lübnan İdare Meclisi üyeleri Lübnan'ı temsil edecek mebusları seçme konusunda heyecanlı değillerdi, çünkü bu, ayrıcalıklarında bir gerileme olacağı anlamına geliyordu.[98] Sonuçta Lübnan halkı ikiye bölündü: Bir grup, siyasi serbestiyi sağlamak için Osmanlı Meclisi'ne mebus göndermek ge-

94 *Ha-Olam*, 11 Eylül 1908, no. 36, s. 466.

95 *Ha-Olam*, 14 Ağustos 1908, no. 32, s. 418.

96 *El Mukaddem*, 30 Eylül 1908, no. 5932, s. 1.

97 *El Mukaddem*, 3 Ekim 1908, no. 5935, s. 1.

98 *El Mukaddem*, 27 Ağustos 1908, no. 5903, s. 1-2.

rektiğine inanırken, diğeri Lübnan'ın temsilci göndermeyi reddederek ayrıcalıklarını savunması gerektiğini düşünüyordu.[99]

Osmanlı Meclisi'ne katılmayı destekleyenlere Liberaller deniyordu. Bunlar Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu ve imparatorlukta yabancılar olarak görülmemek için tıpkı Beyrut ve Suriye gibi mecliste vekillerinin olması gerektiğini savunuyorlardı.[100] Ayrıca, Nizamname'nin Cebel-i Lübnan'ın tüm gereksinimlerini karşılamadığını, zira durumun değiştiğini ve zamanın ruhuna uygun reformlara ihtiyaç olduğunu öne sürüyorlardı. Öte yandan, vekil göndermeye karşı çıkanlar Lübnan'ın Mısır, Bulgaristan, Sisam ve Girit gibi ayrıcalıklı bir vilayet olduğunu ve bu vilayetlerin anayasanın yetki alanına girmediğini ileri sürüyorlardı. Ayrıca, Nizamname'nin yerini alacak herhangi bir düzenlemeye uymaya gerek olmadığını, zira böyle bir hareketin bölgenin hürriyetini kısıtlayacağını ve ayrıcalıklarının temelini tehdit edeceğini belirtiyorlardı.

Lübnan'da önemli bir siyasetçi ve yazar olan Dürzi Emir Şekip Arslan, uzunca bir yazıda iki yaklaşımı ele aldı ve iki grubun da Cebel-i Lübnan'ın ayrıcalıklarını korunmanın önemi konusunda hemfikir olduğu sonucuna vardı. Cebel-i Lübnan'ın Osmanlı Meclisi'ne katılmasından yana olan Arslan, bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu ve aksi takdirde varlığını sürdüremeyeceğini savunuyordu. O halde, Cebel-i Lübnan'ın Meclis'e katılması ayrıcalıklarını ortadan kaldırmıyor, aksine güvence altına alıyordu. Başka bir deyişle, Arslan Lübnanlıların kendi ayrıcalıklarını korurken anayasadan da faydalanacaklarına inanıyordu. Ona göre Osmanlı Meclisi'ne katılım, Cebel-i Lübnan'daki tek adam diktatörlüğünden kurtulmanın en iyi yoluydu.[101]

Koyu bir İTC destekçisi olan *El İttihad el Osmani*'nin yayıncı-

99 *El Mukaddem*, 28 Ağustos 1908, no. 5904, s. 7.

100 *El Mukaddem*, 1 Eylül 1908, no. 5907, s. 2.

101 Arslan'ın Lübnan'ın Osmanlı Meclisi'ne katılımıyla ilgili yazısı, *Lisan'ül Hal*, 17 Ağustos 1908, no. 5791, s. 1 ve 18 Ağustos 1908, no. 5792, s. 4'te iki bölüm halinde yayımlandı.

ları da Cebel-i Lübnan'ın siyasi geleceği konusunda benzer görüşlere sahip görünüyorlardı. Örneğin, Davud Maja'es kaleme aldığı uzun bir yazıda Lübnan gazetelerinde Liberaller hakkında dolaşan söylentileri yorumladı. Bu gazeteler özellikle, Lübnan'da kamuoyunun Liberallerin görüşlerine karşı olduğunu iddia ediyordu. Yazar bu iddiaları hararetle eleştirerek, Liberallerin Cebel-i Lübnan'ın ayrıcalıklarına son vermeye çalışmadıklarını, aksine, tıpkı kamuoyu gibi tüm memalik-i mahrusenin Osmanlı Meclisi'ne katılımını sağlamak istediklerini savundu.[102] Ona göre böyle toptan bir katılım Lübnan'ın ayrıcalıklarını güvenceye alacaktı.[103]

Baskın olmayan etnik grupların siyasi söylemindeki bir diğer önemli konu eğitimdi. Devrim sonrası dönemde nasıl bir eğitim sistemi olmalıydı? Şayet herkes eşit birer yurttaşsa, bu, halkın etnik/özel okullardaki ayrıcalıklarını kaybedeceği anlamına mı geliyordu? Etnik grupların pek çok mensubu devlet eğitimini anadilleri için bir tehdit olarak algılarken, çocuklarının Osmanlıcayı ve Osmanlı tarihini öğrenmelerinin bir ihtiyaç olduğunu da görüyordu. Sonuçta, bazı yorumcular etnik okulları korumak için Osmanlıcanın ve Osmanlı tarihinin diğer derslerle eşit ağırlıkta olması gerektiğini savundu. Bununla birlikte, Maarif Nezareti'nin Hıristiyanlara ait özel ilkokulları teftiş edecek olmasına hararetle karşı çıktılar ve nezaretin görevinin bu kurumları desteklemekle sınırlı olması gerektiğini savundular.[104]

Eğitime ilişkin bu söylem Arap vilayetlerinde de yansımasını buldu. Örneğin, Arap basınından bir yazar imparatorluğun bütün sıkıntılarını eğitim eksikliğine bağlıyordu. Vilayetlerdeki devlet okullarında Arapçaya, diğer tüm dillere göre öncelik verilmesi ve bu dili Osmanlıca, Fransızca ve İngilizcenin izlemesi gerektiğini anlatıyordu.[105] Vilayetten bir başka yazar da

102 Arapça memalik-i mahruse (korunan memleketler) terimiyle, Osmanlı İmparatorluğu kastedilmektedir.

103 *El İttihad el Osmani*, 25 Eylül 1908, no. 4, s. 1-2.

104 *Pūzantiyon*, 22 Eylül 1908, no. 3635, s. 1.

105 *El İttihad el Osmani*, 7 Kasım 1908, no. 38, s. 1.

bu görüşü onaylayarak, ilkokullarda Osmanlıca öğretilmesini eleştiriyordu:

> Biz Suriye halkı ve kardeşlerimiz, Irak ve Arap Yarımadası, Mısır ve Batı halkı Arapça konuşuruz ve İslâm'ın doğuşundan beri bu bizim babalarımızın ve dedelerimizin dilidir. Her çocuğumuz bu dille doğar ve anasının kucağında ve babasının ellerinde ve komşularının yanında Arapça duyar, Arapça konuşur. Ve yedi yaşına gelip de okula gönderdiğimizde, ona hangi dilde eğitim vermeliyiz? Çocuk Türkçe kitaplara konan o ahlakın manasını nasıl öğrenir? ... Öğretmen Arap olmazsa Kuran'ı ve Arapça yazmayı nasıl öğrenir? ... Ve anadili olmadan milletinin tarihini nasıl öğrenir? ... Ben, çocuk kendi diline hâkim olursa Türkçeyi daha kısa zamanda öğreneceğini söylüyorum. Bu dilin yarısı ya da üçte biri Arapçadan alındığına göre nasıl öğrenmesin ki?[106]

Bu alıntı vilayetlerdeki Arap nüfusun bazı kesimlerinin, Jön Türklerin Osmanlıcayı imparatorluğun birinci dili olarak öne çıkarma politikasına gösterdiği tepkiyi ortaya koyması açısından önemlidir. Bu kesimler Arap vilayetlerinin birinci dilinin Arapça olmasında ısrar ettiler ve Osmanlıcanın ikinci dil olarak öğretilmesinin gereğini ve buna istekli olduklarını dile getirdiler.

Diğer yandan, Yahudi basınının bir kısmı Yahudi yurttaşların tamamının Osmanlıca öğrenmesini kuvvetle savunuyordu. Örneğin, Moiz Kohen gibi yazarlar Osmanlıcanın öğrenilmesini teşvik için örgütler ve dernekler kurulması çağrısında bulundular.[107] Bu eğilim en çok, Kudüs'te her yaştan öğrenci

---

106 *El Muktebes*, 27 Aralık 1908, no. 10, s. 4. *El Muktebes* (İktibas Edilen) 1906'da Mısır'da, Suriyeli âlim, tarihçi ve edebiyat eleştirmeni Muhammed Kürd Ali tarafından kuruldu. Kürd Ali 1909'da dergiyi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar yayımlanacağı Şam'a nakletti. Önceden İTC destekçisi olan Kürd Ali, daha sonra Arap Nahda Cemiyeti'nin üyesi oldu.

107 *El Tiempo*, 20 Kasım 1908, no. 20, s. 187-188. Tekin Alp olarak da bilinen Moiz Kohen, Türk milliyetçiliğinin kurucularındandı. Tekin Alp hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jacob Landua, *Turkish Patriot, 1883-1961* (Leiden, Hollanda: Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, 1984) [*Tekinalp-Bir Türk Yurtseveri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996].

için akşamları gidilen dil kurslarının açıldığı Filistin'de belirgindi.[108] Siyonist gazeteler Osmanlıca yerine Fransızca öğreten Filistin'deki eğitim sistemlerini eleştiriyordu. Siyonist gazeteler Osmanlıca öğrenmedikleri için Sefarad cemaatini de eleştiriyordu; bu, onları "kişisel bir kültür geliştiremez ve milli haklar talep edemez" hale getirmişti. Aynı gazeteler imparatorluktaki Yahudileri Ermenilerle ve Araplarla karşılaştırarak, vilayetlerin pek çok kesiminde Ermenilerin daha önce de Osmanlıca konuştuklarını belirtiyorlardı. Ne var ki, okullarda Ermenice giderek yaygınlaştığından bu durum değişiyordu. Araplar da Rusların yönettiği okullarda Arapça öğretiyorlardı. Yazar "İsrail'i canlandırmakla hiç ilgilenmez" gibi görünen Sefarad Yahudilerinin durumundan yakınıyordu.[109]

Sonuç

Etnik gazetelerin Jön Türk Devrimi'nin hemen ertesindeki siyasi söyleminin incelenmesi, bu bölümde tartışılan dönemin önemli konu başlıklarını tanımlamak için birbiriyle yarışan ve çelişen çeşitli söylemler olduğunu ortaya koyar. Etnik basın bu görüşlerin seslendirildiği bir mecra işlevi görmenin yanı sıra, devrim sonrası kırılgan dönemde kitleleri disipline etmeye çalışan bir eğitici rolünü de oynamıştır. Bu eğiticilik rolü gazetelerin hürriyet kavramını farklı boyutlarıyla tanımlama ve geliştirme mücadelelerinde özellikle öne çıkar.

Ülke eski rejimdekine zıt bir kimlik inşa etmeye çalışırken, Fransız Devrimi'nin fikirleri tartışmanın önemli bir parçası durumuna geldi. Bilhassa, kardeşlik ve eşitlik kavramları kimlik mücadelesinin önemli bileşenlerini oluşturdu. Bu ideallerin tam olarak nasıl gerçekleşeceği kuşkusuz açık değildi: Osmanlılık tüm etnik grupların kardeş ve eşit yurttaşlar olmasını gerektirirken, bu grupların edinilmiş ayrıcalıklarından vazgeçmelerini de gerektiriyordu. Bu, önceki rejimlerin tanıdığı ayrıcalıklardan yararlanan etnik gruplar arasında büyük endişeye

108 *Habazeleth*, 31 Ağustos 1908, no. 89, s. 1.

109 *Haşiloah* 19, Temmuz-Aralık 1908, s. 461.

neden oldu. Aynı zamanda, baskın grubun kimi mensupları da imparatorluktaki millet-i hâkime konumlarını yeniden onaylatmayı umut ettiklerinden, Osmanlılığın hayata geçirilmesine kuşkuyla bakıyorlardı. Baskın olmayan grupların mensupları ise baskın gruptaki bu eğilimi doğal olarak, yeni milletin bağlandığı meşrutiyet ilkelerinin ihlali olarak gördüler.

İmparatorluğun siyasi söyleminde, uzama ilişkin mücadele farklı grupların içinde yer aldıkları yeni siyasi sistemi nasıl algıladıklarını gösterdi. Örneğin, bazı Ermeni siyasi partileri imparatorluğun karşı karşıya olduğu dertlerin kesin çözümünün idari ademimerkeziyetten geçtiğini savunurken, başkaları bu görüşe hararetle karşı çıktılar. Cebel-i Lübnan'daki Araplar mutasarrıflığın siyasi geleceğine ilişkin bir ikilem yaşarken, Siyonistler genelde imparatorluktaki, özelde de Filistin'deki Yahudilerin geleceğini ciddi bir şekilde tartışmaya başladılar.

Devrim farklı etnik grupların imparatorluğun geleceğine ilişkin söylemlerini belirlemenin yanı sıra, etnik grupların içinde, cemaatlerinin statüsüne ilişkin bir söylemin gelişmesinin yolunu da açtı. Bu söylem, yeni çıkar gruplarının, cemaatleri uzun zaman yönetmiş olan geleneksel güçlerin meşruiyetine doğrudan bir tehdit oluşturmasından sonra daha da canlandı ve yoğunlaştı. Yönetici elit(ler) arasında devrim sonrası dönemde doruğa çıkan gelenek-modernite gerilimi baskın olmayan gruplar arasında da baş gösterdi. Bu gerilim bir yandan temsil ve yurttaşlık, diğer yandan din ve sekülerlik konulu tartışmalarda özellikle geçerliydi. Devrim muğlak ve çekişen fikirlerin içinde gezindiği yeni bir uzam yaratmanın yanı sıra, imparatorluğun farklı coğrafi bölgelerinde, bu gruplar arasındaki güç dinamiklerinde ciddi değişikliklere de yol açtı. Sonuçta, bir sonraki bölümde de gösterileceği gibi, 1908 Devrimi imparatorluğun farklı etnik gruplarını kendi mikro devrimlerini başlatmaya, kendi zaferlerini talep etmeye ve imparatorlukta gerçekleşen büyük dönüşümlerle birlikte yeni devri selamlamaya itti.

3

"Tarihî Dönem" ve Etnik Gruplar Üzerindeki Etkisi

Püzantiyon'un yayıncısı Püzant Keçyan devrimden altı gün sonra, Ermeni patriği Mağakya Ormanyan'ın (1896-1908) düşüşüyle ilgili uzun bir yazı yazdı. Keçyan sevinçle "Büyük hürriyet seli Ormanyan'ı alıp götürdü" diyordu. "Gün geçmiyor ki, eski rejimin büyük bir temsilcisinin daha yıkıldığını görmeyelim. 1789'da Fransa'da ve 1848'de tüm Avrupa'da olduğu gibi, tarihî bir dönemde yaşıyor olduğumuz doğrudur."[1] Keçyan'ın sözleri bazı etnik gruplar arasında olumlu yankı buldu. Ama bu dönem, başkaları için güçlerini, prestijlerini ve statülerini tehdit eden kritik bir tarihî dönemeç oldu. Devrimler, doğurdukları sonuçlardan bağımsız olarak, içinde gerçekleştikleri devletlerin ve toplumların güç dinamiklerinde derin değişimler yaratırlar. 1908 Devrimi de bunun istisnası değildi. Hürriyet, eşitlik ve adalet düşü kuran, haklarından mahrum edilmiş insanlar için devrim bir kurtarıcı –yeni ve daha iyi bir geleceğin kurulmasını sağlayacak ve onları istibdat zincirlerinden kurtaracak bir araç– oldu. Buna karşılık, olaya temkinli yaklaşan geleneksel elitler için otoritelerinin temellerini sarsan, sadece iktidarlarını değil hayatlarını da tehlikeye sokan berbat bir kâbus haline geldi.

1 *Püzantiyon*, 30 Temmuz 1908, no. 3591, s. 2.

Son zamanda, iktidarın sultandan Osmanlı Meclisi'ne ve İTC'ye geçişi, anayasa ile şeriat arasındaki karşılıklı etkileşim, yürütme ve yasama güçleri arasındaki gerilim ve belli başlı siyasi partiler arasındaki çekişme açılarından devrimin Osmanlı devletine etkisinin izini süren mükemmel makro tarih analizleri yapılmıştır.[2] Buna karşılık, devrimin Osmanlı toplumunun çok etnisiteli nüfusu üzerindeki etkisine ilişkin karşılaştırmalı incelemeler sınırlı kalmıştır.[3] Bu grupların toplumsal yapıları, dinleri, etnisiteleri, dilleri ve kültürleri arasındaki farklılıklar benzerliklerden çok daha fazla olduğundan, bu tür incelemeler son derece uğraştırıcıdır. Söz konusu grupların kültürlerarası karşılaştırmalı bir analizi devrimin etkisi ve devrime gösterilen tepkinin daha iyi bir fotoğrafını sunacaktır. Böyle bir analiz, bu farklı grupların kendilerini devrimle açılan yeni, istikrarsız döneme adapte ederek ve bu süreçte yol alarak konumlarını nasıl müzakere ettiklerini ve yeniden tanımladıklarını gösterecektir.

Devrim öncesinde bu farklı gruplar yüzlerce yıllık toplumsal yapılar içinde yaşıyorlardı. Ama bu, söz konusu toplumların durağan oldukları anlamına gelmez. Egemen statükoya rağmen, bu gruplar toplumlarının tedricen dönüşmesinde etkili olan küresel ve bölgesel değişim akımlarından etkilenmişlerdi. Gene de, devrim bu dönüşümleri hızlandırdı ve önceki devirden bir kopuş yaratmaya çalıştı. Bu ani ve köklü dönüşüm statükoyu korumakta büyük çıkarı olanlar için büyük bir tehdit haline geldi. Devrim değişim isteyenlere büyük bir destek ve nihai bir değişim fırsatı sağladı. Üçüncü bir grup devrim ker-

2 François Georgeon, (der.), *"L'ivresse de la liberté": La Révolution de 1908 dans l'Empire ottoman*; Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, The *Young Turks in Opposition*; Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*; Aykut Kansu, *Revolution of 1908 in Turkey, Politics in Post-revolutionary Turkey, 1908-1913*; Erik Jan Zürcher, *Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* ve M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*.

3 Örneğin bkz. Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), (New York: Holmes and Meier, 1982), 1: s. 401-436. Makale bu cemaatlerin devrimden nasıl etkilendiğine ilişkin bütünlüklü bir fotoğraf sunmaz.

vanına, mensupları devrim ideallerine samimiyetle bağlı olduğu için değil, kendi çıkarlarını koruma arzusuyla katıldı. Devrimin farklı toplumsal gruplar üzerindeki etkisinin incelenmesi, sadece, genelde toplumun farklı katmanları arasındaki değil, toplumun farklı kurumları –dinî, askeri ve siyasi kurumlar– içindeki derin antagonizmaları gözler önüne serer. Devrim sonrası dönemde bu antagonizmalar kendini gösterecek ve devrimlerin, toplumdaki pek çok kişinin mevcut bir hükümeti devirme ve yerine bir yenisini kurma girişiminden daha karmaşık olgular olduğunu kanıtlayacaktı.

İmparatorluk Ermenilerinin etkisi

1908 Devrimi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri arasında meydana gelen büyük değişimlerden biri de liderliğin değişmesi ve güç merkezinin Ermeni Patrikhanesi'nden Ermeni Milli Meclisi'ne (EMM) geçmesiydi. Patrik Mağakya Ormanyan'ın düşüşü Ermeni eski rejiminin yıkılışını ve yeni bir devrin başlangıcını temsil ediyordu. Jön Türk Devrimi böylece imparatorluğun Ermeni milletinin içindeki ilişkilerin tanımlanmasında bir kilometre taşı durumuna geldi. Bu süreç Ermeni Nizamnamesi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, EEM'nin (yeniden) açılması ve II. Madteos İzmirliyan'ın İstanbul patriği seçilmesiyle doruğuna ulaşan bir mikro devrimle sonuçlandı.

Devrim sonrası dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun eski rejimi Yıldız Sarayı kliğinde somutlanırken,[4] Ermeni eski rejimi tek bir kişide somutlanıyordu: Patrik Ormanyan. Püzant Keçyan, Ormanyan'ın cemaat içindeki hâkimiyetini şöyle betimliyordu: "O her şeydi ve XIV. Louis'nin dediği gibi '*L'État c'est moi*'ydı [Devlet, benim]". Hiç kuşkusuz, Ormanyan gerçekten de "Ben patrik, Patrikhane, ruhani, siyasi ve mali meclis, iktisat komisyonu, mali mütevelli, hukuk komisyonu ve eğitim komisyonuyum" demiş olabilirdi. O halde, Ermeni mikro devriminin rakip güç merkezlerini tasfiye etmekte Jön Türk

4 Yıldız Sarayı 1880'de inşa edildi ve II. Abdülhamid tarafından ikametgâh ve saray olarak kullanıldı.

Devrimi'nden daha başarılı olduğu söylenebilir, zira Ermeniler "rejimi, Osmanlı eski rejiminin milli arenadaki bir minyatüründen başka bir şey olmayan" Patrik Ormanyan'dan kurtulmayı başarmışlardı.[5]

Ormanyan iktidar üzerindeki mutlak gücü nedeniyle öfke yaratmanın ötesinde, genelde izlediği politikalar, özel olarak da Yıldız Sarayı'yla "işbirliği"nden dolayı Ermeni devrimci gruplar tarafından eleştiriliyordu. Taşnakların resmî yayın organı *Troşak* Ormanyan'ın gidişini selamladı ve tıpkı âmiri sultan gibi devrim nedeniyle yas tutan "Tatar Patrik" diyerek, onu çok sert bir dille eleştirdi.[6] Ormanyan'ın Eçmiyadzin'de katolikosluk makamına aday olduğu yolundaki söylentiler nedeniyle bu eleştiriler yoğunlaştı.[7] Bütün bu eleştirilerin sonucunda, Ormanyan devrimden hemen sonra görevinden ayrıldı.[8]

Muhalifleri Galata'daki EMM merkezinin önünde protesto gösterisi yaparken, Ormanyan istifasını sunmak için Kapriel Efendi'nin başkanlık ettiği EMM karma komisyonunun önüne çıktı.[9] Uzun müzakerelerden sonra Ormanyan'ın istifası kabul edildi ve Başepiskopos Yeğişe Turyan "halkın iradesi"yle Ermeni patriği vekili seçildi.[10] Ama iş orada bitmedi. Ormanyan'ın istifasından hemen sonra başkentte, sabık patriğin Patrikhane hazinesinden 30.000 altını zimmetine geçirdiği ve kaçmayı planladığı söylentisi yayıldı. Söylenti başkent Ermenileri arasında büyük çalkantı yarattı. 7 Ağustos 1908'de ahali Orman-

---

5 *Püzantiyon*, 22 Ağustos 1908, no. 3610, s. 1.

6 *Troşak*, Temmuz 1908, no. 7 (195), s. 105.

7 Eçmiyadzin (Ermenistan) Ermeni Apostolik Kilisesi'nin merkezi, katolikos da kilisenin baş episkoposudur. Böyle eleştirilere bir örnek için bkz. A. Grigorean, *P'tut'ean Ochakhe, kam, Ormaneani Patriark'ut'iwne* (Boston: Azg Publication, 1908).

8 Ormanyan anılarında, istifasının nedenleri üzerinde ayrıntılarıyla durmuş ve siyaset sahnesinden ayrılması için zamanın geldiğinin aşikâr olduğunu belirtmiştir. Anılarının bu bölümü 15 Eylül 1908'de yazılmıştır. Bkz. Mağakya Ormanyan, *Hishatakagir Erkotasnamya Patriark'ut'ean*, Bölüm 2 (İstanbul: V. ve H. Der Nersisyan Matbaası, 1910), s. 162.

9 *Arevelk*, 29 Temmuz 1908, no. 6850, s. 1.

10 *Püzantiyon*, 29 Temmuz 1908, no. 3589, s. 3. Ormanyan'ın istifa mektubu için bkz. Ormanyan, *Hishatakagir Erkotasnamya Patriark'ut'ean*, s. 171.

yan'ın ikametgâhının yakınında toplandı ve yaptıklarının hesabını vermek üzere derhal Patrikhane'ye gitmesini istedi. Göstericiler bunu yapmazsa onu zorla götürmekle tehdit ettiler.

Gösteriler yoğunlaştığından Taksim serkomiseri kitleleri dağıtmaya yeltendi, ama başarılı olamadı. O gece Ormanyan'ın ikametgâhına girdi ve patriği güvenliği için polis koruması altında Polis Müdüriyeti'ne götürülmesi gerektiğine ikna etti. Ormanyan polis memurlarıyla çevrili bir atlı arabayla ikametgâhından ayrıldı, ama kalabalık bağırarak, lanetler okuyarak ve Patrikhane'ye götürülmesini isteyerek peşine takıldı. Sonuçta, kalabalık arabayı ele geçirip Ormanyan'ı Patrikhane'ye götürmeyi başardı. Bu süreçte Ormanyan müthiş bir şekilde aşağılandı.[11] Halkın önündeki bu alçalma, devrimin amaçlarının gerçekleşmesi için, sokaklarda sürüklenip hırpalanması gereken eski rejimin aşağılanmasını da temsil ediyordu. İTC'nin patrik adına olaya müdahalesinden sonra, Ormanyan sağ salim evine döndü.[12] Ormanyan rejiminin çöküş süreci Başepiskopos Madteos İzmirliyan'ın 4 Kasım'da İstanbul patrikliğine (yeniden) seçilmesiyle noktalandı.[13]

Başkentte olduğu gibi vilayetlerin pek çok yerinde de yerel din adamları Ermeni halk tarafından alaşağı edildi. Örneğin, Harput'ta Ermeniler episkoposu görevden uzaklaştırmayı başardılar.[14] Diyarbekir'de yerel episkopos, geride "cemaatin öfke ve yeisi"ni bırakarak, annesi, dayısı, uşakları ve dört askerle birlikte kaçtı.[15]

11 *Püzantiyon*, 11 Ağustos 1908, no. 3600, s. 1; *Levant Herald and Eastern Express*, 8 Ağustos 1908, s. 2. Ayrıca bkz. Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (alınma tarihi 17 Ağustos), Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908", *Parliamentary Papers* içinde, 1909, s. 53. Ayrıca bkz. A.K. isimli bir avukatın sert eleştirisi, *Püzantiyon*, 14 Ağustos 1908, no. 3603, s. 1.

12 Anıların bu bölümü olaydan yaklaşık beş gün sonra yazılmıştır. Bkz. Ormanyan, *Hishatakagir Erkotasnamya Patriark'ut'ean*, s. 178.

13 *Arevelk*, 5 Kasım 1908, no. 6932, s. 1; *Azgayin Endhanur Zhoghov* [Milli Genel Meclis], Nist E (V. Oturum), 22 Ekim 1908.

14 Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (alınma tarihi 26 Eylül), Tarabya, 20 Eylül 1908, *Parliamentary Papers* içinde, s. 88; *Püzantiyon*, 26 Eylül 1908, no. 3639, s. 3.

15 *Arevelk*, 7 Ekim 1908, no. 6907, s. 3.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve imparatorlukta Ermeni politikalarının belirlendiği merkez haline gelen EMM'nin yeniden açılması devrim sonrası dönemin önemli siyasi gelişmeleriydi. İmparatorluğun dinî ve laik Ermeni liderlerinin çoğu EMM'de yer alıyordu; bunların arasında Ermeni siyasi partilerinin üyeleri, Osmanlı Meclisi'ndeki Ermeni mebuslar ve değişik Ermeni kurumlarının temsilcileri bulunuyordu.

Mecliste yürütülen tartışmaların incelenmesi Ermeni liderliğinin devrim sonrası dönemden karşı-devrime kadarki tutumuna ışık tutar. EMM'nin 25 oturumu incelendiğinde en büyük önemin Ermeni Nizamnamesi'ne verildiği görülür. Meşrutiyet cemaat işlerinin idaresinde temel faktör haline gelmişti. Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin otoritesi en yüksek Ermeni din adamı olan patriğin otoritesinden bile yüksek bir yere konmuştu. Kısmen bu yeni yönelişin bir sonucu olarak, EMM (en azından ilk aşamalarında) partizanlıktan caydıran ve imparatorluğa bağlılığı savunan bir mini parlamento haline geldi. EMM'nin başkanlığına seçildiğinde Minas Çeraz şunları söylemişti:[16]

> Muhterem Delegeler ve Beyefendiler, Osmanlı anayasasının yeniden ilanı sayesinde, istibdat tarafından yıllarca kötürüm edilen Ermeni Nizamnamesi de yeniden yürürlüğe girdi. İki anayasanın da yeniden doğuşu bizler için aynı derecede mutlu olaylardır, zira Osmanlı anayasasının çağrısı ülkenin işlerini adalet ilkelerine göre yönetmek ise, Ermeni Nizamnamesinin çağrısı da milli işlerini adalet ilkelerine göre yönetmektir:

16 Minas Çeraz öğretmen, yazar ve dönemin önemli bir kamusal ve siyasi ismiydi. 1878'de Ermenileri temsil etmek için Berlin Kongresi'ne giden Mıgırdiç Hırimyan (1820-1907) başkanlığındaki heyette yer aldı. Hamidiye döneminde Londra'ya kaçtı ve orada Avrupa kamuoyunu Ermeni meselesi konusunda etkilemek için Fransızca ve İngilizce olarak iki dilde yayımlanan *L'Arménie-Armenia* dergisini çıkardı. 1898'de Londra'dan Paris'e geçti ve derginin yayınını 1906'ya kadar sürdürdü. Jön Türk Devrimi'nden sonra İstanbul'a dönerek, Ermeni Milli Meclisi'nin başkanlığına seçildi. Ermeni Meselesi'ne ilişkin analizi için bkz. Minas Çeraz, *Haykakan Khndir* (Venedik: Surb-Ghazar, 1917). Çeraz'ın yaşamı için bkz. Arşak Alboyacıyan, *Minas Çeraz: Ir Keank'e ew Gortse; Ir 60-ameay Hobeleanin Art'iw* (Kahire: Habet-Baghdasar Matbaası, 1927).

Bu ilkelerin dayanağı halkın sahip olduğu haktır ya da eski bir deyişle, "çokluğun sesi, Tanrı'nın sesi"dir.[17]

Bu dönemde EMM'deki tartışmalarda genel olarak üç konu ağır bastı: Sabık Patrik Ormanyan hakkında soruşturma yürütmek için bir komisyonun oluşturulması,[18] Doğu vilayetleri meselesi ve "Kudüs Meselesi".[19] Bu sorunlardan en acilinin vilayetlerdeki durum olduğu kanıtlandı.

Doğu vilayetleri meselesi

Devrim sonrası dönemde EMM'nin önündeki en büyük meselelerden biri doğu vilayetlerindeki Ermenilerin durumuydu. Bu vilayetlerin bazı kesimlerinde anayasa, ilanını izleyen iki-üç ay içinde hâkim oldu, ama diğer yerlerde eski rejim hüküm sürmeye devam etti. Örneğin, anayasanın ilanı Muş'ta hiçbir reforma yol açmadı ve eski rejime bağlı Kürt aşiretleri ile Hamidiye

---

17 Ermenice, "dsayn bazmats' dsayn Astudzoy." Bkz. *Azgayin Endhanur Zhoghov*, Nist B (II. oturum), 10 Ekim 1908, s. 15.

18 Soruşturma komisyonu için bkz. *Azgayin Endhanur Zhoghov*, Nist D (IV. Oturum), 17 Ekim 1908-Nist ZhA (XI), 12 Aralık 1908. Komisyonun soruşturmasını tamamlaması yaklaşık iki yıl ve 30 oturum sürdü. Bkz. *Kostandnupolsoy Patriark'ut'iwn, Teghekagir Nakhord Patriark' Ormanean S.i Dem Eghats Ambastanut'eants' K'nnich' Handznazhoghovi: Matuts'uats Azgayin Zhoghovoy 1909-1910 Tareshrjani* (Istanbul: Ermeni Patrikhanesi'nin Resmi Yayını, 1910). 12 Mart 1909'da, Ormanyan meclise uzun bir cevap göndererek, kendisine yönelik tüm suçlamaları teker teker reddetti. Bkz. Ormanyan, *Hishatakagir Erkotasnamya Patriark'ut'ean*, s. 219-242. Komisyonun onunla ilgili soruşturması için bkz. *a.g.e.*, s. 287-312. Patrikhane'nin 1897'den 1908'e kadarki mali işleri hakkındaki rapor için bkz. Mağakya Ormanyan, *Npastits' Hants'nazhoghov: Hashwets'uts'ag ew Teghekagir* (Pera: yayıncısı bilinmiyor, 1908).

19 Kudüs Meselesi, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılın başında, kötü idare, yolsuzluk ve lidersizlik açısından içinde bulunduğu berbat durumla ilgiliydi. Devrim, Kudüs Ermeni Mahallesi'nin sınırları içinde, Surp Hagop Cemaati'ne mensup hoşnutsuz unsurlara ve şehrin Ermeni cemaatine patrikliğin durumunu reformla düzeltme umudunu verdi. Halk bunun için EMM'nin desteğini istedi. Bkz. Bedross Der Matossian, "Administrating the Non-Muslims and 'The Question of Jerusalem' after the Young Turk Revolution", *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule* içinde, Yuval Ben-Bassat ve Eyal Ginio (der.), (Londra: I. B. Tauris, 2011), s. 211-219.

Alayları buradaki Ermeni nüfusu ezmeye devam etti.[20] Muş'un durumu Ermeni basınında büyük dikkat çekti ve meclis üyelerine anlamlı bir tepki vermeleri için baskı yapıldı.[21] Aynı şekilde, Bitlis'te anayasanın ilan edildiğinin duyurulmasını şiddetli bir tepki izledi. Kürt aşar vergisi tahsildarları halkı ezmeye devam ettiler ve hükümet sorunun yeni valinin gelmesiyle hallolacağını açıkladı.[22] Hem yerel grupların –Kürt aşiretleri ya da Hamidiye Alayları gibi– tepkisi, hem de karşı tepki toplumsal ve siyasi istikrarı zedeleyen Jön Türk Devrimi'nin doğu vilayetlerindeki güç dinamiklerinde yol açtığı değişimler bağlamında değerlendirilmelidir. Devrim hassas güç dengesini bozarak, nüfusun bazı kesimlerinde büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı.

EMM vilayetlerdeki durumu enine boyuna tartıştı. Krikor Zohrab vilayetlere bir devlet soruşturma komisyonunun gönderilmesini önerdi. Soruşturma komisyonu için bir dilekçe hazırlama ve bunu EMM'ye sunma görevinin, meclisin siyasi komisyonuna verilmesi kararlaştırıldı. Hükümetin vilayetlere bir soruşturma komisyonu göndermesini ve bu doğrultuda, patrik vekili başkanlığında resmî bir delegasyonun Sadrazam Kâmil Paşa'ya resmî bir ziyarette bulunmasını öneren dilekçe 17 Ekim'de meclise sunuldu.[23] Dilekçede komisyonun önceki rejime iştirak etmemiş olan ve halkın güven duyduğu bir vekil ya da müşirin otoritesi altında, farklı milletlerden saygın, dürüst ve liberal görüşlü kişilerden oluşması da tavsiye ediliyordu. Komisyon vilayetlerdeki rüşvetçi memurları görevden uzaklaştırma, Hamidiye Alayları'nı dağıtma, serbest bırakılmış suçlu-

20 Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (alınma tarihi 7 Eylül), Tarabya, 1 Eylül 1908, *Parliamentary Papers* içinde, s. 80.

21 *Arevelk*, 30 Eylül 1908, no. 6901, s. 1; 20 Ekim, 1908, no. 6918, s. 3 ve 5 Kasım 1908, no. 6932, s. 2. Sebuh (Arşag Nersisyan) tarafından Muş'tan İstanbul'daki EMM Mesul Organı'na gönderilen mektup, anayasanın ilanından dört ay sonra Muş'ta süren berbat durum hakkında önemli bilgiler sağlar. Bkz. "C/697-72/ Sebuh'tan Istanbul Mesul Organı'na, 13 Ekim 1908", *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, Eruand Pambukyan (Beyrut: Ermeni Devrimi Federasyonu Yayınları, Librairie Hamaskain, 2010), 6: s. 328-330.

22 Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (alınma tarihi 26 Eylül), Tarabya, 20 Eylül 1908, *Parliamentary Papers* içinde, s. 88.

23 *A.g.e.*, s. 44.

ları tutuklama, Ermenilere ait el konmuş mülkleri sahiplerine iade etme, imparatorluğa dönen tüm Osmanlılara Müslüman muhacirlerle aynı düzeyde yardım sağlama, Ermenileri ezen ağaları cezalandırma, yoksulluk ve açlık çeken Ermenilere buğday ve tohumluk sağlama ve askerî otoritelerin soruşturma komisyonunun çalışmalarına yardımcı olma konularında özel bir talimatname çıkarmakla görevli olacaktı.[24]

Patrik vekili Başepiskopos Yeğişe Turyan başkanlığındaki bir EMM heyeti 4 Kasım'da Sadrazam Kâmil Paşa'yla bir araya geldi ve dilekçeyi teslim etti.[25] Kâmil Paşa vilayetler meselesi hakkında gerekli tedbirlerin alınacağına söz verdi, ama hükümetin imparatorluğun diğer acil meseleleriyle meşgul olduğunu da vurguladı. Vilayetler meselesi bundan birkaç ay sonra, bazı vekillerin hükümete sunulan dilekçenin akıbetini sorgulamalarıyla bir kez daha EMM'nin gündemine geldi. Mebus olan Zohrab ve Bedros Hallaçyan efendiler Osmanlı Meclisi'ndeki Ermeni mebusların bu mesele üzerinde çalışmakta olduğunu ve yeni bir dilekçeye gerek olmadığını savunurken, diğerleri ısrarla yeni bir dilekçe kaleme almanın son derece önemli olduğunu savundular. Vilayetlerle ilgili tartışmalar sürerken karşı-devrim ve 1909 Adana katliamları gerçekleşti; bu olaylar endişeleri artırdı ve meclisteki tartışmaların merkezine yerleşti.

Devrim sonrası dönemde Ermeni siyasi partileri

Devrim, sürgünde faaliyet gösteren Ermeni siyasi partilerinin imparatorluğa dönmelerinin yolunu da açtı. Bu partilerden bazılarının vilayetlerde çoktandır faal olduğunu, ama hepsinin imparatorlukta huzur ve düzeni bozmaya çalıştıkları suçlamasıyla hükümet tarafından yasaklanmış, gizli gruplar olduklarını belirtmek gerekir. Devrimden sonra bu partiler silahlı mücadele yerine siyasete odaklanan yasal gruplar haline geldi. Bu

24 Bkz. *Azgayin Endhanur Zhoghov*, Nist D (IV. oturum), 17 Ekim 1908, s. 49-50. Bu talepleri *Tanin* de yayımladı. Bkz. *Tanin*, 4 Kasım 1908, no. 94, s. 2.

25 *Arevelk*, 5 Kasım 1908, no. 6943, s. 3 ve 6 Kasım 1908, no. 6944, s. 3.

partilerle bağlantısı olan siyasi tutukluların çoğu salıverildi ve devrimci gruplar silahlarını teslim etti.[26] Böylece, devrim bu oluşumları devrimci gruplardan yasal siyasi partilere dönüştürdü. Ancak, bu grupların içinde hareket ettikleri kamusal alan, partilerin cemaat kamuoyunu denetlemek ve Ermeni milletini temsil hakkını ele geçirmek için yürüttükleri sert, bazen de kanlı bir çekişmenin de zemini oldu. Partilerin faaliyet merkezi vilayetlere talimatlar gönderdikleri İstanbul'du.[27]

Devrimden hemen sonra sürgündeki Taşnaklar İstanbul'a geldiler ve partilerinin siyasi ve ekonomik programı konusunda halkı aydınlatmak için konferanslar düzenlemeye başladılar.[28] Partinin başlıca politikaları meşruti rejimin korunması ve savunulması İTC'yle işbirliği yapmak, partinin vilayetlerdeki tüm şubelerini yeniden açmak, Meclis'te bir iktidar bloğu oluşturmak, el konmuş toprakları sahiplerine iade etmek ve idari-kültürel düzeyde temel bir ademimerkezîleşmeyi tedricen hayata geçirmekti.[29] EDF'nin 23 Ağustos 1908'de Galata'da düzenlediği ilk mitingde, Haçadur Malumyan (Agnuni) parti çizgisini büyük kalabalığa şöyle anlattı:

> Vatandaşlar, sizler artık Osmanlı tebaası değilsiniz. Artık hür Osmanlı vatandaşlarısınız. Hürriyetinizin ilelebet süreceğin-

---

26 Bkz. Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (alınma tarihi 19 Ekim), Tarabya, 9 Ekim 9 1908, *Parliamentary Papers* içinde, s. 97.

27 Burada, Massachusetts, Watertown'da muhafaza edilen Taşnak Arşivleri'nden belgelere de yer verilebilmesi, EDF'nin devrim sonrası dönemde yürüttüğü faaliyetlere daha fazla ışık tutabilirdi. Ancak, birkaç kez girişimde bulunan yazarın bu önemli malzemeye erişimine olanak sağlanmadı. Yakın gelecekte, bu değerli belge hazinesinden yararlanmak isteyen akademisyenlerden gelen tüm makul taleplerin onaylanacağı umulur. EDF'nin vilayetlerdeki faaliyetleri için bkz. Dikran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2009). EDF'nin (Doğu ve Batı Büroları) devrim hakkındaki resmî açıklamaları için bkz. "C/18-91/Doğu Bürosu Genelgesi, 12 [25] Temmuz 1908" ve "C/53-147/Batı Bürosu'ndan Amerikan Merkez Komitesi'ne, 13 Ağustos 1908", Pambukyan, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 244-245.

28 EDF programı için bkz. *Arevelk*, 18 Eylül 1908, no. 6892, s. 1-2. Bu belgenin 2. Bölüm'ü, ay.y., 19 Eylül 19, 1908, no. 6893, s. 1-2'de yayımlanmıştır.

29 Bkz. tüm vilayetlere gönderilen, EDF Mesul Organı Genelgesi, İstanbul (3 Ağustos 1908), *Troşak*, Ağustos 1908, no. 8 (196), s. 124.

den emin olabilirsiniz: Önceki rejimin yeniden kurulması diye bir korku yoktur. Taşnaktsutyun'un amacı müstebit Türkiye'de bu hürriyeti yaratmaktı ve bu oldu. Bundan sonra, çabası her ne pahasına olsun bu hürriyeti korumak ve yaymak olacaktır: topla, kılıçla, silahla ve barutla. Paris Kongresi'nde Taşnaktsutyun'la işbirliği yapan farklı unsurlar bu konuda hemfikirdir. Taşnaktsutyun Türkiye için eşitlik içinde bir arada yaşama ilkesine dayalı, hür bir federal devlet kurmaya çalışacaktır; bu sistemin farklı parçaları özerk olmakla, Osmanlı vatanının destekçileri olacaklardır.[30]

EDF vilayetlerdeki etkinlikleri kapsamında Van, Erzurum ve Harput'ta, partinin yarı resmî organları olacak yeni gazeteler kurma kararı aldı. İstanbul'da *Pro Armenia*'nın yayıncısı Pierre Quillard'ın editörlüğünde Fransızca bir gazete kurulmasını dahi gündemine aldı.[31] Ancak, imparatorlukta resmî yayın organını kurmayı, Rupen Zartaryan editörlüğünde *Azatamart*'ı (Hürriyet Kavgası) yayımlamaya başlayacağı Haziran 1909'a kadar erteledi.

EDF vilayetlere de iyice yayıldı. Parti Muş ve Van'da yerel episkoposlukların kontrolündeydi.[32] Gene de, Jön Türk Devrimi vilayetlerdeki Ermeni devrimci gruplarının önüne büyük bir zorluk çıkardı. Devrim artık gerçekleşmiş olduğundan, varlığı "gereksiz hale gelen, karanlık bir köşeye bırakılmış paslı bir tüfeğe" dönmüş bir devrimci sınıf yarattı.[33] Bu devrimci unsur-

30 *Arevelk*, 24 Ağustos 1908, no. 6871, s. 3. Agnuni için bkz. Gabriel Lazean, *Heghap'okhakan Demk'er: Mtavorakanner, Haydukner* (Kahire: Nubar Matbaası, 1947), s. 131-143.

31 Pierre Quillard (1864-1912) Fransız bir gazeteci, şair, oyun yazarı ve çevirmendi. Anarşist, Ermeni meselesinin yılmaz bir destekçisi ve *Pro Armenia*'nın yayıncısıydı. Ermeni meselesi hakkındaki yazıları için bkz. Pierre Quillard, *Pour l'Arménie: Mémoire et dossier* (Paris: Cahiers de la Quinzaine, 1902). Fransa'daki o dönemin Ermeni dostu hareketi için bkz. Edmond Khayadjian, *Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France* (Alfortville, France: SIGEST, 2001).

32 Ruben Ter Minasyan, *Hay Heghap'okhakani me Hishataknere*, 2. baskı (Beyrut: Librairie Hamaskain, 1977), 5: s. 40. Ayrıca bkz. Vahan Papazyan, *Im Hushere* (Beyrut: Librairie Hamazkain, 1952), 2: s. 26. Bu, muhaliflerinin eleştirilerine yol açtı; bkz. Artak Darbinyan, *Hay Azatagrakan Sharzhman Oreren: Husher 1890en 1940* (Paris: Ermeni Milli Fonu Yayını, 1947), s. 80-181.

33 Ter Minasyan, *Hay Heghap'okhakani me Hishataknere*, s. 56.

lar arasındaki krizi gözlemleyen Rupen Ter Minasyan[34] bir yazısında durumu değerlendi. İTC, anayasa artık yeniden yürürlüğe konduğu ve hürriyet ilan edildiği için devrimci gruplara gerek olmadığını iddia ediyordu. Bu nedenle de bu grupların üyelerinin ya silah bırakmalarını ya da Osmanlı ordusuna girmelerini savunuyordu.[35] Kriz Taşnakların İstanbul'daki siyasi merkezi ile vilayetlerdeki devrimci uzantılar arasındaki ilişkiye de yansıdı. Çoğu üyesi yurtdışından gelmiş olan İstanbul'daki liderlik devrim sonrası hükümet konusunda iyimserken, vilayetlerdeki liderlik son derece kötümserdi ve bazıları silahlarını teslim etmekte isteksizdi.

Devrim diğer Ermeni siyasi gruplarının imparatorlukta harekete geçmesinin yolunu da açtı. Devrimden sonra Hınçak Partisi'nin liderliği İstanbul'a döndü ve vilayetlerde şubeler açmaya başladı.[36] Hınçakların net bir politikası vardı: Meşruti bir imparatorluk çerçevesi içinde Ermenistan için siyasi özerklik.[37] Hınçaklar İTC'yle herhangi bir biçimde işbirliğine girmek istemiyorlardı. İstanbul'a dönüşlerinde İTC temsilcileriyle iki partiyi ilgilendiren meseleleri tartışmak üzere çeşitli toplantılar yaptılar, ama bu görüşmeler hiçbir sonuç vermedi.[38] İmparatorlukta şubeler açmak ve halkı silahlandırmak Hınçakların iki temel hedefi durumuna geldi. Hınçaklar ve Taşnaklar aralarındaki farklılıklara rağmen, 1908 Meclis seçimlerinden önce, ortak bir programla kampanya yürütmek üzere bir araya geldi-

34 Ter Minasyan (1882-1951), doğu vilayetlerindeki devrimci harekette önemli bir rol oynayan bir EDF üyesiydi. Yedi ciltlik anıları *Hay Heghap'okhkani me Hishataknere* EDF tarihi ve Anadolu'daki Ermeni-Kürt ilişkileri için en önemli kaynaklardan biridir.

35 Ter Minasyan, *Hay Heghap'okhkani me Hishataknere*, s. 45-57.

36 Arsen Kitur, *Patmut'iwn S. D. Hnch'akean Kusakts'ut'ean* (1887-1962) (Beyrut: Şirak Matbaası, 1962), 1: s. 316. Ayrıca bkz. Hrach Dasnabedian, "The Hunchakian Party", *Armenian Review* 41, Kış 1988, no. 4 (164), s. 17-39.

37 Hınçakların Jön Türklerle ilgili politikası *Hınçak* gazetesinin yayıncısı Sabah Gülyan tarafından *Step'an Sapah-Giwlean, Eritasard T'urk'ia*'da (Paris: Hınçak Partisi Yayını, 1908) ortaya konmuştur. Sabah Gülyan'ın iki bölüm halinde yayımlanan konuşması için ayrıca bkz. *Püzantiyon*, 12 Eylül, no. 3627, s. 1; 14 Eylül, no. 3628, s. 1.

38 Stepan Sapah-Giulean, *Pataskhanatunere* (Providence, RI: Yeridasart Hayastan Press, 1916), s. 230-237.

ler. Ama Hınçaklar İTC'yle yakın ilişkileri nedeniyle Taşnakların niyetleri konusunda çok kuşkulu olduklarından bu toplantılar da hiçbir sonuç vermedi. Hınçaklar, İTC'yle tüm ilişkilerini kestiklerini açıkça ilan etmeleri halinde Taşnaklarla işbirliği yapmaya ve anlaşmalar imzalamaya hazırdılar.[39]

İki parti daha imparatorlukta faaliyet göstermeye başladı: 31 Ekim 1908'de İskenderiye'de kurulan Ermeni Anayasal Demokratik Partisi (Sahmanadir Ramkavar Kusaktsutyun; Ramkavar Partisi olarak da bilinir) ve Yenilikçi Hınçak Partisi.[40] Ramkavar Partisi programında halkın egemenliğinin tanınmasını, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan tüm milletlerin milli hususiyetlerini korumalarını ve idari ademimerkeziyet temelinde yetki genişliğinin sağlanmasını savunuyordu. Ayrıca, Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesini, aşiret sistemine son verilmesini ve beyler ile ağaların kanunlara itaatinin sağlanmasını talep ediyordu.[41]

Söz konusu siyasi partiler arasında partizan basına, EMM'ye ve başta Van olmak üzere vilayetlere yansıyan sert, bazen de kanlı bir çekişme başladı. Hınçaklar ve Ramkavarlar Taşnakların politikasını ve İTC'yle olan ilişkisini çok sert bir şekilde eleştiriyorlardı. 1909 Adana katliamlarından sonra EDF'nin İTC'yle yakın ilişkisini sürdürmesi imparatorluktaki Ermeni siyasi partileri arasında büyük bir gerginliğe yol açtı.

---

39 *A.g.e.*, s. 279. Hınçakların Taşnaklara yönelik eleştirilerini ele alırken dikkatli olmak gerekir. Taşnaklar İTC'ye temkinli bir işbirliği anlayışıyla yaklaştılar ve İTC politikalarını çok eleştirdiler; örneğin, EDF'nin 20 Ekim 1908'de Selanik'teki İTC Merkez Komitesi'ne gönderdiği telgraf. Bkz. "C/193-73/EDF'den Telgraf", Pambukyan, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 256. Bu girift ilişki hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule.*

40 Parti iki Ermeni partisinin birleşmesinden oluşmuştu: Verakazmyal Hunch'akean Kusakts'ut'iwn ve Gaghap'arakts'akan Miwt'iwn (önceden Armenakan ve Miwt'enakan örgütleri). Bkz. Darbinyan, *Hay Azatagrakan Sharzhman Oreren*, s. 195. Yenilikçi Hınçakların devrimle ilgili resmî açıklaması için bkz. "C/2041a-4/Official Declaration of the Reformed Hunchakian Party", Pambukyan, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 255.

41 Bkz. "The Platform of the Armenian Constitutional Demokratic Party", Darbinyan, *Hay Azatagrakan Sharzhman Oreren* içinde, s. 193-204.

Yahudi milleti içindeki mücadeleler

Alliance Israélite Universelle'in (AIU)[42] genel sekreteri Jacques Bigart 25 Ocak 1909'da Osmanlı İmparatorluğu hahambaşısı Hayim Nahum'a[43] yazarak, devrimden duyduğu memnuniyeti dile getirdi: "O halde, Türk devriminin, bizim son derece ılımlı, gene de liberal olan ve ilhamını sadece amme menfaati sevdasından alan fikirlerimizin bir anlamda zaferini temsil ettiği pekâlâ söylenebilir."[44] Jön Türk Devrimi'nin imparatorluktaki Yahudiler üzerindeki etkisi iki açıdan incelenmelidir: Yahudi milletinin içinde meydana gelen mikro devrim açısından ve devrimden sonra imparatorlukta artan Siyonist faaliyetler açısından.[45] Devrim imparatorluktaki ilerici Yahudi hareketinin kendi cemaatlerinde reform yapmaya başlamasının yanı sıra, imparatorluğun siyasi ve ekonomik yaşamına aktif bir şekilde katılmasının da yolunu açtı. Ancak, Ermeni cemaati içindeki görece yumuşak iktidar değişiminin tersine, Yahudi cemaatinde değişim bir önceki haham Moşe Halevi'nin yönetimine bağlı unsurlardan gelen belli bir direnişle karşılaştı.

Yahudi ilerici hareketinin önündeki ilk iş herhangi bir res-

---

42 AIU için bkz. Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*. Hayim Nahum'un AIU'yla ilişkisi için, bkz. Esther Benbassa, "L'Alliance Israélite Universelle et l'élection de Haim Nahum au Grand Rabbinat de l'Empire ottoman (1908-1909)", *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies* içinde, kısım B, cilt 3, *The History of the Jewish People (the Modern Times)* (Kudüs: World Union of Jewish Studies, 1986), s. 83-90.

43 1873'te Manisa'da doğan Haham Hayim Nahum, imparatorluktaki Sefarad Yahudi cemaatinin en önemli simalarından biri durumuna geldi. AIU'nun desteğiyle Paris'teki Yahudi Ruhban Okulu'nda ve École Pratique des Hautes Études'de okudu ve bu sırada Jön Türklerle temas kurdu.

44 Osmanlı İmparatorluğu hahambaşısı seçilmesi vesilesiyle, J. Bigart'dan Hayim Nahum'a (Paris, 25 Ocak 1909), AAIU, yazışmalar, s. 219; Esther Benbassa (der.), *Haim Nahum: A Sephardic Chief Rabbi in Politics, 1892-1923* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1995), s. 154.

45 Bkz. Feroz Ahmad, "The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908-1918", *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century* içinde, Avigdor Levy (der.), (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2002), s. 212-230.

mî atama olmaksızın 35 yılı aşkın bir süredir hahambaşı vekilliği makamında oturan ve bir grup Yahudi ileri geleninden oluşan kara çete (Ladino'da *banda preta*) grubunun etkisi altında olan Haham Halevi'nin kontrolünü elinden almaktı.[46] 17 Ağustos'ta Hayim Nahum'un hahambaşı vekili seçilmesiyle ilericiler başarıya ulaştı.[47] Londra'da yayımlanan *Jewish Chronicle,* seçimi selamlayarak, Nahum'un pek çok tebrik telgrafı almakta olduğunu bildirdi.[48] Ancak, gazetenin imparatorluktaki ruh haline ilişkin yorumu oldukça yanıltıcıydı. Vilayetlerden Hayim Nahum'u kutlayan pek çok telgrafın geldiği doğruydu, ama atanması Yahudi çevrelerinde büyük endişeye de neden olmuştu.[49]

Bu endişe *El Telegrafo* ile *El Tiempo* arasındaki[50] "başkentteki ve vilayetlerdeki dindaşlarımız arasında üzücü bir etki yaratan"[51] çatışmada iyice öne çıktı. *El Telegrafo* Nahum'un seçiminin kanunsuz olduğunu ve bundan *El Tiempo*'nun sorumlu tutulması gerektiğini iddia ediyordu.[52] Nahum bu anlaşmazlığın nasıl çözüldüğünü J. Bigart'a yazdığı mektuplardan birinde şöyle anlatır: "Bu arada size, selefimin yayın organı *El Telegrafo* gazetesinin, beni tayin eden kurulu gayrimeşru ilan edip karşıma problemler çıkarmaya çalıştıktan sonra, kendi okurları ve abonelerince boykot edilme tehlikesi karşısında, sonunda

46 Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews,* s. 123.

47 *El Tiempo,* 17 Ağustos 1908, no. 96, s. 1117.

48 *Jewish Chronicle,* 28 Ağustos 1908, no. 2056, s. 8. *The Jewish Chronicle*'ın Siyonizm karşıtı eğilimleri vardı. Gazetenin İstanbul'daki muhabiri önde gelen Siyonizm karşıtlarından olan, *El Tiempo*'nun yayın yönetmeni David Fresko'nun oğluydu. Baba Fresko sonradan bir kitapçık halinde basılan, Siyonizmi eleştiren bir dizi makale yazdı. Bkz. David Fresco, *Le sionisme* (İstanbul: Impr. "Fresco", 1909).

49 *El Tiempo,* 19 Ağustos 1908, no. 97, s. 1 ve 21 Ağustos 1908, no. 99, s. 1.

50 İstanbul'da yayımlanan *El Telegrafo* (1886-1925), *El Tiempo*'nun başlıca rakibiydi. AIU yanlısı olan gazetenin yayın yönetmeni ve başyazarı Izak Gabay'dı. *El Telegrafo* ile *El Tiempo* arasındaki rekabet aynı zamanda Gabay ile Fresko arasındaki kişisel husumetin sonucuydu.

51 *El Tiempo,* 14 Ekim 1908, no. 3, s. 39.

52 David Fresko, Izak Gabay'a yazdığı uzun bir mektupta *El Telegrafo*'nun seçimleri haber yaparken benimsediği yaklaşımı eleştirdi. *El Tiempo,* 30 Eylül 1908, no. 1, s. 5-8.

tarafıma geçtiğini söylemek zorundayım."[53] Nahum aynı mektupta hahambaşı seçilmesiyle ilgili olarak büyük bir iyimserlik taşıdığını belli ediyordu.

18 Ekim 1908 Pazar günü Hasköy'de Hakikati Arayanlar (Rodfey Emet) tarafından düzenlenen ve yaklaşık 15.000 kişinin katıldığı bir miting gerçekleşti; bu, "İstanbul Yahudi cemaatinin tarihinde eşi benzeri olmayan bir gösteri"ydi.[54] J. Bigart'a yazdığı mektuplardan birinde işaret ettiği gibi, bu mitingin Haham Nahum Paşa'ya güç verdiği anlaşılmaktadır.[55] Görüldüğü kadarıyla, Nahum'un bu makama adaylığına hükümetin desteği de tamdı. Bâb-ı Âli'ye yaptığı ilk ziyarette Nahum'u karşılayan Sadrazam Kâmil Paşa ona destek sözü vermişti: "İmparatorluktaki Yahudi cemaatlerinin durumunu iyileştirmek için harcayacağınız tüm çabalar benden mutlak onay görecektir; desteğime güvenebilirsiniz."[56] Nahum konumunu güçlendirmek için önemli şahsiyetlere resmî ziyaretlerde de bulundu: Örneğin, 8 Eylül günü Prens Sabahaddin'i ziyaret etti;[57] 10 Eylül'de ise *El Tiempo*'ya göre "son derece liberal bir şahıs olan [ve] eski rejim sırasında çok çile çeken"[58] Başepiskopos Madteos İzmirliyan'ı ziyaret etti.

Nahum'un hahambaşı vekilliğine atanmasından kaynaklanan gerginlikler Siyonistler ile AIU arasındaki devrimden sonra tırmanışa geçen gerilimin sonucuydu. Siyonistler İstanbul'daki AIU hareketine karşı koymak için devrim sonrası dönemde gelişme gösteren önemli bir dernek olan Makkabi Jimnastik Kulübü şubesini kurdular.[59] Bu gerilime neden olan, imparator-

53 "Nahum'dan J. Bigart'a (İstanbul, 6 Eylül 1908), AAIU, Türkiye, XXX E", Benbassa, *Haim Nahum*, s. 147.

54 *El Tiempo*, 21 Ekim 1908, no. 7, s. 64; *Jewish Chronicle*, 23 Ekim 1908, no. 2064, s. 11.

55 "Nahum'dan J. Bigart'a (İstanbul, 21 Aralık 1908), AAIU, Türkiye, XXX E", Benbassa, *Haim Nahum*, s. 152.

56 *Jewish Chronicle*, 4 Eylül 1908, no. 2057, s. 9.

57 *El Tiempo*, 9 Eylül 1908, no. 106, s. 1217.

58 *El Tiempo*, 11 Eylül 1908, no. 107, s. 1229.

59 Makkabi Kulübü hakkında en kapsamlı inceleme için bkz. Daniyel Tsiper, *Ha-Degel ha-Tsiyoni me-'al ha-Bosforos: Ha-"Makabi" be-.ush.a ben Tsiyonut le-'Ot'maniyut (1895-1923)* (Kudüs: Alumni Association of the Zionist in Turkey, 2000).

luk Yahudileri üzerinde nüfuz elde etmek için sırasıyla Siyonistlerle ve AIU'yla işbirliği yapan Almanya ve Fransa arasındaki rekabetti. Alman Yahudileri Nahum'un atanmasına karşıydılar, zira bu Ortadoğu'da daha büyük bir Fransız nüfuzu anlamına geliyordu.

Hahambaşı vekilinin tayini gibi Türkiye hahambaşısının seçimi de İstanbul'daki Yahudi basınında öncelikli bir yer işgal etti. Yahudi Milleti Nizamnamesi'ne göre bu görev için Cismani Meclis tarafından beş aday seçilmişti.[60] Adaylar Hayim Nahum, Avraham Danon (Nahum'un kayınpederi), R. A. Şimon (Kahire hahambaşısı), Moşe Haviv (Bursa hahambaşısı) ve Yosef Halevi'ydi (İstanbul Hahambaşılığı'nın Meclis-i Umumi ruhani üyesi).[61] Ancak bu sefer çatışmanın odağını adaylardan çok tayin edilme şartları oluşturdu. Selanik cemaati hahambaşının tayininin üç-beş yılla sınırlanmasını istedi ve bu öneri Edirne cemaati tarafından desteklendi. İki vilayet işi zora koşma gayretiyle seçim için genel kurula temsilci göndermeyi reddetti. Selanik cemaati Yahudi Milleti Nizamnamesi'nde değişikliklerin zorunlu olduğu gerekçesiyle seçimlerin ertelenmesini de istedi.[62] Kurul bu önergeyi oybirliğiyle reddetti, ama tartışma basında devam etti.

Hayim Nahum 24 Ocak 1909'da 74 oyla hahambaşı seçildi.[63] Muhalifleri seçime delegelerin sadece dörtte üçünün katıldığını ileri sürerek, sonucu protesto etti. Gene de, sinagogda toplanmış olan büyük kalabalık Nahum'un başarı haberini büyük bir coşku ve sevinçle karşıladı.[64] *El Tiempo* gazetenin aldığı sayısız telgraf, mektup ve yazının da kanıtladığı gibi, seçim

60 *El Tiempo*, 30 Eylül 1908, no. 1, s. 1289.

61 *El Tiempo*, 22 Ocak 1909, no. 47, s. 451.

62 *El Tiempo*; *El Liberal*, 19 Şubat 1909, no. 7, s. 1. *El Liberal* 1908'de Kudüs'te Moshe Azriel tarafından yayımlanan ve Haim Ben-Attar'ın başyazarı olduğu Ladino bir gazeteydi. Yayın hayatı sadece üç ay sürdü ve 1909 yılında yerini, Avraham Elmaliach editörlüğünde yayımlanan *Ha-Herut*'a bıraktı.

63 Rafael Şimon dokuz, Moşe Haviv iki, Avraham Danon da bir oy aldı. Seçim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *El Tiempo*, 23 Ocak 1909, no. 48, s. 461-64 ve *El Liberal*, 29 Ocak 1909, no. 1, s. 3-4.

64 *Jewish Chronicle*, 22 Ocak 1909, no. 2077, s. 8.

sonuçlarının imparatorluğun tüm vilayetlerinde sevinç ve mutlulukla karşılandığını duyurdu.[65] Nitekim, Selanik hahambaşısı Yakov Meir yeni seçilen Türkiye hahambaşısına bir mektup göndererek, tebriklerini ve mutluluğunu ifade etti.[66] Ve sonunda hükümet de 2 Mart 1909'da seçimi onayladı.[67] Nahum göreve, gücü merkezileştirerek vilayetleri kontrolü altına almak için İstanbul Yahudi cemaatinin yeniden örgütlenmesini öne çıkaran bir gündemle başladı.

Nahum'un seçiminden önce bile vilayetlerden hahambaşına, vekil sıfatıyla, eski rejimi temsil eden ruhani cemaat liderlerini görevden almasını talep eden mektuplar yağmaya başlamıştı.[68] Kudüs, Şam ve Sayda Yahudi cemaatleri hahamlarına karşı gösteriler yaptılar.[69] Kudüs'te sadrazamlığa ve Dahiliye Nezareti'ne, geçici olarak göreve tayin edilmiş olan Haham Elyahu Panigel'in görevden azlini talep eden mektuplar gönderildi. Şam'da Yahudi cemaati "zihniyeti ve eğitimi yeni durumla hiçbir şekilde bağdaşmayan" Haham Mirkado Alfandari'nin görevden alınmasını talep etti. Sayda'da halk "ahalinin yıllardır idari zorbalığına maruz kaldığı" hahambaşının görevden uzaklaştırılmasını istedi.[70] Bu cemaatlerin yöneticileri ayrıca, Bâb-ı Âli'ye telgraflar çekerek, göstericileri desteklediklerini belirttiler. Öte yandan, Adliye Nezareti hahambaşı vekiline yazarak, gecikmeden önlem almasını istedi. Nihayet, Cismani Meclis 3

65 *El Tiempo*, 3 Şubat 1909, no. 51, s. 493.

66 Haham Yakov Meir'in Hayim Nahum'a ve Cismani Meclis Başkanı Avraham Efendi Farhi'ye gönderdiği iki mektup *El Tiempo*'da yayımlandı. Bkz. *El Tiempo*, 5 Şubat 1909, no. 52, s. 501.

67 İlgili ferman için bkz. *Bulletin semestriel de l'Alliance Israélite Universelle* 34 (1909): s. 46-49. Benbassa, *Haim Nahum*, s. 156-157 ve *El Tiempo*, 3 Mart 1908, no. 63, s. 607'de yeniden basılmıştır.

68 Hahambaşına gönderilen mektuplar için bkz. Kudüs İbrani Üniversitesi'ndeki Yahudi Halkı Tarihi Merkez Arşivleri (Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem [CAHJP]), HM2 8639; HM2 8640; HM2 8641.

69 Devrim öncesinde ve sonrasında Şam'daki mücadele için bkz. Yaron Harel, *Ben Tekhakhim le-Mahpekhah: Minui Rabanim Rashiyim ve-Hadahatam bi-kehilot Bagdad, Damesesek ve-Haleb*, 1744-1914 (Kudüs: Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East, 2007), s. 231-235. Devrimden sonra Bağdat'taki Yahudilerin durumu için bkz. *a.g.e.*, s. 306-327.

70 *El Tiempo*, 2 Eylül 1908, no. 103, s. 1188.

Eylül'de Nahum başkanlığında toplandı ve üç hahamın görevden alınmasına karar verdi.[71] Bu üçünden Kudüs haham vekilinin görevden uzaklaştırılması, imparatorluktaki Yahudi basınını meşgul eden en önemli ve karışık mesele haline geldi. Olay yerel basında Ermeni ve Rum emsalleri gibi "Kudüs Meselesi" olarak anılır oldu.[72]

Kaçırılmayacak bir fırsat: 1908'den sonraki Siyonist faaliyetler

Siyonist lider Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky 2 Şubat 1909'da *Ha-Olam*'a devrim sonrası durumu ele aldığı bir makale yazdı: "Türkiye'deki yeni durum önümüzde yeni ve geniş ufuklar açmıştır, ama bu durumdan yararlanmak için enerjimizin ve taktiklerimizin olması gerekir ve taktiklere mi yoksa enerjiye mi daha fazla ihtiyacımızın olduğunu söylemek zordur."[73] 1908 Devrimi gerçekten de imparatorlukta Siyonist faaliyetler ve Siyonist amaçların gerçekleşmesi için önemli alanlar açmıştı.[74] Siyonistler amaçlarını gerçekleştirmek için İstanbul'da daimi bir temsilciye ihtiyaçları olduğunu daha devrimden önce hissetmişlerdi. Dünya Siyonist Örgütü'nün başkanı David Wolffsohn[75] İç Eylem Komitesi'nin (Engeres Aktions-

71 *El Tiempo*, 4 Eylül 1908, no. 104, s. 1194.

72 Bkz. Der Matossian, "Administrating the Non-Muslims."

73 *Ha-Olam*, 2 Şubat 1909, no. 3, s. 1.

74 1908'den sonra Siyonizm için bkz. Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, Zionism: 1897-1918* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1998), s. 120-153; Yosef Katz, "Paths of Zionist Political Action in Turkey, 1882-1914: The Plan for Jewish Settlement in Turkey in the Young Turks Era", *International Journal of Turkish Studies* 4, 1987, no. 1, s. 115-135; Esther Benbassa, "Le sionisme dans l'Empire ottoman à l'aube du 20 siècle", *Vingtième siècle: Revue d'histoire*, Ekim-Aralık 1989, no. 24, s. 69-80; Robert Olson, "The Young Turks and the Jews", *Turcica* 18 (1986): s. 219-235; Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine.*

75 David Wolffsohn hakkındaki en önemli çalışma, Eliav Mordechai'nin kitabı *David Volfson: Ha-Ish u-Zemano: Ha-Tenu'ah ha-Tsiyonit ba-Shanim 1905-1914*'dir (Tel Aviv: Siyonist Araştırma Enstitüsü, 1977). Ayrıca bkz. Abraham Robinson, *David Wolffsohn: Ein Beitrag zur Geschichte des Zionismus* (Berlin: Jüdischer Verlag, 1921) ve Emil Bernhard Cohn, *David Wolffsohn, Herzl's Successor* (Philadelphia: Press of the Jewish Publication Society, 1944).

Comité) Köln'deki toplantısında bu görüşü dile getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ziyaret hakkında bir rapor sunmuştu. Wolffsohn Osmanlı hükümetinin en yüksek kademelerinde Siyonizmle alakadar olmaya yönelik ciddi bir eğilim olduğunu ve siyasi faaliyet için zamanın geldiğini savunmuştu.[76] Aynı toplantıda, İngiliz-Filistin Bankası'nın Beyrut şubesinin müdürü bir Rus Yahudisi olan Dr. Avigodr Jacobson İstanbul'da örgütü temsil etmekle ve imparatorlukta Siyonizmin menfaatlerini koruyup güçlendirmekle görevlendirilmişti.[77] Bu planlar yapılırken Jön Türk Devrimi gerçekleşti ve Jön Türklerin seleflerinin anti-Siyonist politikalarını izlemeyeceklerini umut eden Wolffsohn ve diğerlerinin önünde yeni olasılıklar belirdi.

Jacobson imparatorluğa 26 Ağustos 1908'de geldi. İstanbul'dan haftada iki-üç kez Wolffsohn'a yazarak onu gelişmelerden haberdar etti. İkilinin Merkezî Siyonist Arşivler'de bulunan yazışmaları Wolffsohn'un İstanbul'daki gelişmelere verdiği önemi gösterir.[78] Wolffsohn Jacobson'a yazdığı ilk mektuplardan birinde ona oynaması gereken rolü anlatıyordu. Jacobson'un yapması gereken ilk iş siyasi durumla ilgili bilgi toplamak ve gerek Yahudi cemaati gerek Osmanlı siyaset çevrelerinden kilit şahsiyetlerle müzakerelere girmeden, genel içerikli bir dizi önemli toplantı yapmaktı.[79] Toplantı yapılması gereken kişiler arasında İstanbul, İzmir ve Selanik Yahudi cemaatlerinin liderlerinin yanı sıra Emanuel Karasu, Haham Hayim Nahum, Nesim Mazliyah, Nesim Ruso, Behor Efendi ve Vital Faraci yer alıyordu.[80] Jacobson, Wolffsohn'a yazdığı ilk mektupta Türkiye'deki durumu anlatarak, Siyonist davaya faydalı ola-

76 Eliav Mordechai, *David Volfson*, s. 142.

77 Bkz. Merkezî Siyonist Büro'nun Jacobson'la Sözleşmesi, Merkezî Siyonist Arşivler (sondan sonra MSA) Z2/6, 31 Temmuz 1908.

78 Bkz. MSA Z2/7-12.

79 Wolffsohn'dan Jacobson'a (Köln, 21 Ağustos 1908), MSA Z2/7.

80 Emanuel Karasu Selanik'te İTC'nin önemli bir üyesi; Nesim Mazliyah Osmanlı Meclisi'nde İzmir mebusu; Nesim Ruso Dahiliye Nezareti müsteşarı ve Talat Paşa'nın yakın dostu; İzak Fernandez AIU'nun İstanbul Bölge Komitesi'nin başkanı; Vital Faraci ise Osmanlı Meclisi'nde İstanbul mebusuydu.

cak yeni toprak alım yasalarının çıkarılmasına dair umutlarını dile getiriyordu.[81]

Ne var ki, Jacobson imparatorluğun Yahudi cemaatlerine Siyonist yaklaşımı tanıtmak için daha aktif bir çalışma yapmak ve Osmanlı otoriteleriyle müzakerelere girmek istiyordu. Böyle bir faaliyetin AIU ve Ezra Cemiyeti'nin çizgisiyle uyumlu olacağına inanıyordu.[82] Jacobson, Vital Faraci'yle buluştuktan sonra Wolffsohn'a Faraci'nin Siyonistler açısından toprak taleplerinde bulunmak için zamanın uygun olmadığını düşündüğünü yazdı. Faraci Osmanlı İmparatorluğu'na Yahudi göçü meselesiyle ilgili olarak da Jacobson'a birtakım liderlerden destek alınmasının mümkün olabileceğini, ama basında bu yönde bir kampanya başlatmak için gene zamanın uygun olmadığını söyledi.[83]

Jacobson imparatorlukta yürütülecek Siyonist faaliyetlerin temelini atarken, imparatorluk hahambaşılığını ele geçirmeye yönelik bir çekişme yaşanıyordu. Siyonistler Selanikli Haham Yakov Meir'i kendi adayları olarak destekleyerek, bu çekişmede puan kazanmaya çalıştılar. Gene de, Siyonistlerden pek de hoşlanmayan Haham Nahum seçildiğinde Wolffsohn ona derhal bir tebrik telgrafı çekti.[84] Siyonistler Nahum'un adaylığına açıktan karşı çıkmamış oldukları halde, hem Almanya'daki Ortodoks Yahudileri hem de Ezra Cemiyeti'ni seferber ederek dolaylı yollardan önüne engeller çıkarmaya çalışmışlardı.

1909 başlarında Siyonist liderlik faaliyetleri konusunda iyimser görünüyordu. Bu dönemde İstanbul'da elde ettikleri başlıca başarılardan biri Yahudi mebuslar Nesim Mazliyah ve Nesim Ruso'yu çıkarlarını temsil etmek üzere seferber etmele-

81 Jacobson'dan Wolffsohn'a (İstanbul, 9 Eylül 1908), MSA Z2/7.

82 Jacobson'dan Wolffsohn'a (İstanbul, 10 Eylül 1908), MSA Z2/7. Alman Yahudileri Yardım Birliği (İbranice, Ezra; Almanca, Hilfsverein der Deutschen Juden) 1901'de Alman Yahudileri tarafından, esas olarak, pogromlara ve savaşlara kurban giden Doğu Avrupa Yahudilerine yardım etmek amacıyla kurulmuştu. Bkz. Isaiah Friedman, "Hivrat 'Ezra,' Mesrad ha-Huts ha-Germani ve-ha-Pulmus 'im ha-Tzionim 1901-1918", *Katedra* 20, Temmuz 1981, s. 97-122.

83 Jacobson'dan Wolffsohn'a (İstanbul, 11 Eylül 1908), MSA Z2/7.

84 Bkz. David Wolffsohn ve Menahem Ussishkin'in *El Tiempo*'daki mektupları, *El Tiempo*, 29 Ocak 1908, no. 49, s. 471.

riydi. Bunların ikisi de etkili kişilerdi ve Siyonizme büyük bir ilgi gösteriyorlardı.[85] Wolffsohn onlara bir mektup göndererek Jacobson'la buluştukları için teşekkür etti ve parlamenter yolun Siyonizmin amaçlarına ulaşması için en iyi yol olacağını belirtti. Onlardan Meclis'te Siyonizmin "ayrılıkçı bir özlemi [*une aspiration séparatiste*]" olmadığını açıklamalarını da istedi ve mektubunu Osmanlı Yahudilerini Siyonist davayı savunmaya çağırarak bitirdi.[86] Bir hafta sonra Jacobson, Wolffsohn'a Ruso'nun faaliyetleri hakkında son bilgileri verdi. Ruso "Yahudilerin Türkiye'ye göçünü destekleme"ye hazır olduğunu ifade eden bir Jön Türk lideriyle buluşmuştu.[87]

Ne var ki, Jacobson ile Wolffsohn arasında nasıl yol alınacağı konusunda görüş ayrılıkları da vardı. Jacobson, Ruso'nun çabalarına ilişkin raporunu da içeren mektubunda bu kez öfkeli bir tonla Türkiye'deki kamuoyunu etkilemek gerektiğini tekrar savunuyordu: "Ben başka bir fikir önerdim ve bunun sizin için neden açık olmadığını anlamıyorum. Türkiye kamuoyunu satın almamız, partilerin, Meclis'in ve Osmanlı hükümetinin desteğini kazanmamız gerekiyor."[88] Wolffsohn cevabında Jacobson'un önerisine ilişkin kaygısını dile getirerek, faaliyetleri konusunda temkinli olmaları gerektiğini savunuyor ve "Siyonist Birlikler çok yararlı olabilir, ama aynı zamanda büyük zarar da verebilirler" diyordu.[89] Gene de, başka siyasi akımlarla ilgili olarak kapıyı açık tutuyor gibiydi. Wolffsohn 1909 başlarında Albert Fua'yı liberal hiziplerle buluşması için İstanbul'a gönderdi. Jacobson buna karşı çıktı. Wolffsohn, Jacobson'a cevabında "Bir partiyle özdeşleşmek bize yasaktır; tersine, tarafsız olmamız ve tüm fak-

85 Jacobson'un Mazliyah ve Ruso'yla buluşması için bkz. Jacobson'dan Wolffsohn'a (İstanbul, 1 Ocak 1909), MSA Z2/7.

86 Mektup Fransızca yazılmıştı. David Wolffsohn'dan Nesim Mazliyah ve Nesim Ruso'ya (Köln, 24 Ocak 1909), MSA Z2/7.

87 Jacobson'un mektubunun orijinalinde, "Türkiye'ye" (nach der Türkei) ifadesinin altı (muhtemelen Jacobson'un kendisi tarafından) vurgulama amaçlı olarak çizilmiştir. Jacobson'dan Wolffsohn'a (İstanbul, 2 Şubat 1909), MSA Z2/7.

88 A.g.m.

89 Wolffsohn'dan Jacobson'a (Köln, 3 Ocak 1909), MSA Z2/7, Mordechai, *David Volfson*, s. 157'de yer alır.

törleri göz önünde bulundurmamız gerekir. Liberallerin bugün bir şansı yoksa, siyasi durum tekrar değişebilir" diyordu.[90] Wolffsohn imparatorluktaki Liberallerin Siyonist davaya diğer anaakım çizgiden daha sıcak bakabileceğine inanıyordu.

Siyonistlerin etki alanı genişledikçe İstanbul'da Siyonist düşünceleri yayacak bir gazetenin kurulması Jacobson'un en önemli işlerinden biri durumuna geldi ve 1909 gibi erken bir tarihte bu yönde harekete geçildi. Jacobson böyle bir projeyle en azından 1908 sonundan beri ilgileniyordu. 21 Ekim 1908 tarihli bir mektupta Wolffsohn'a bu konudaki görüşlerini ifade ederek, böyle bir gazetenin "Siyonist görüşleri Türk toplumuna aşılayabilmemizin tek yolu" olduğunu vurguladı. Ayrıca, gazetenin Yahudi azınlık, Yahudi özerkliği ve göç problemleriyle ilgili konulara değineceğini ve Osmanlıca değil Fransızca basılmasının daha iyi olduğunu belirtti. Jacobson tanıtım işiyle uğraşmak için İstanbul'da bir komitenin kurulmasını da önerdi.[91]

Böyle bir komite ancak Mart ayındaki karşı-devrimden sonra kurulabildi. Komitenin üyeleri David Jacobson, Ze'ev Jabotinsky ve Sami Hochberg'di. Üçü birlikte Türkiye'de Siyonizm dahil ülkenin genel meselelerini ele alacak Fransızca bir gazete yayımlamaya karar verdiler.[92] *Hamevaser* (Haberci) adlı İbranice bir gazete de kurdular ve Siyonizmin tanıtılacağı başka dört gazeteye destek verdiler.[93]

Siyonistler Selanik'te görüşlerini yaymak için de özel bir çaba gösterdiler.[94] Yerel Yahudi cemaatin muhalefetine rağmen, Selanik'te siyasi zemin buna İstanbul'dakinden çok daha hazırdı;

---

90 Wolffsohn'dan Jacobson'a (Köln, 20 Şubat 1909), MSA Z2/7.

91 Jacobson'dan Wolffsohn'a (İstanbul, 21 Ekim 1908), MSA Z2/7.

92 Gazete, Jacobson'un Sami Hochberg'le birlikte başyazarlığını yaptığı *Jeune Turc*'tü (Jön Türk).

93 Bu dört gazete *Courier d'Orient*, *Tasvir-i Efkâr*, *İttihad* ve *Journal de Salonique*'ti.

94 Devrimden sonra Selanik için bkz. David Farhi, "Yehudei Salonika be-Mahpekhat ha-Turkim ha-Tze'irim", *Sefunot* 15 (1981): s. 135-152. Ayrıca bkz. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews* 1430-1950 (New York: Alfred A. Knopf, 2005), s. 255-271 [*Selanik Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler 1430-1950*, çev. Gül Çağalo Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2013].

bu, o dönemin gazete haberlerine yansımış bir gerçektir.[95] Selanik'te Hahambaşı Yakov Meir, Dr. İzak Epstein, Belediye Başkanı Jozef Naor ve en büyük Yahudi gazetesi *La Epoka*'nın editörü Saadi Halevi, Siyonizme büyük yakınlık duyuyorlardı. Nitekim, Ze'ev Jacobinsky Selanik'te Siyonizmi savunmaya gönderildiğinde[96] *La Epoka* konferanslarını baş sayfalardan haber yaptı.[97] *La Epoka* halkı Siyonizm konusunda eğitme rolünü de üstlendi.[98] Bu çabalar Selanik mebusu ve Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Emanuel Karasu'nun desteğinin kazanılması da dahil meyvelerini verdi; Karasu'nun desteğinin kazanılması Selanik'teki Siyonist çabaların en büyük siyasi kazanımı olarak görüldü.[99]

Devrim sonucunda imparatorluğun Yahudi cemaati içinde gelişen güç dinamikleri karmaşıktı. Hayim Nahum'un hahambaşılığa yükselmesi Yahudiler arasındaki ilerici hareket için muazzam bir başarı oldu. Devrim Siyonistlerin önünde yeni ufuklar da açtı, ama amaçlarının gerçekleşmesinin önünde, Hahambaşı Hayim Nahum'un şahsında büyük bir engel de yarattı. Nahum ve *El Tiempo*'nun editörü David Fresko imparatorluktaki Siyonist faaliyetlerin başlıca muhalifleri oldular.

Siyonistler bu dış tehditlere ilaveten ciddi iç bölünmelerden de zarar gördüler. Wolffsohn'un Jacobson'a yazdığı mektupların da tanıklık ettiği gibi, Köln'deki liderlik Filistin'e Yahudi göçüyle ilgili olarak Jön Türklerde korku uyandırılmasın-

---

95 Selanik Yahudi cemaati Osmanlı otoritelerinin bunu vatanseverliğe aykırı bulacakları tespitinden hareketle, Siyonizmi bir ölçüde reddetti. Bkz. Rena Molho, *Salonica and Istanbul: Social, Political, and Cultural Aspects of Jewish Life* (İstanbul: Isis Press, 2005), s. 170.

96 Jabotinsky'nin Osmanlı Yahudileri hakkındaki görüşü için bkz. *Ha-Olam*, 2 Şubat 1909, no. 3, s. 1. Ayrıca bkz. *Ze'ev Jabotinsky, Ne'umim*'de (Kudüs: yayıncısı bilinmiyor, 1947) yer alan, 5 Şubat 1912'de Odesa'da, Hovevei Tzion komitesinin genel kurulunda yaptığı konuşma.

97 Örneğin bkz. *La Epoka*, 23 Ekim 1908, no. 1725, s. 1. Jabotinsky'nin ziyareti ve Selanik'te Siyonizm için bkz. Köln'deki Siyonist gazete *Ha-Olam*'a gönderilen, "Selanik" başlıklı II. Mektup ve III. Mektup, *Ha-Olam*, 13 Ocak 1909, no. 2, s. 12-13.

98 *La Epoka*, 8 Ocak 1909, no. 1758, s. 1.

99 Karasu'nun Siyonizm hakkındaki görüşleri için bkz. *La Epoka*, 8 Ocak 1909, no. 1758, s. 1.

dan çok endişeliydi.[100] Köln liderliğinin tutumu Dünya Siyonist Örgütü genel sekreteri Nahum Sokolow'un *Die Welt*'te yayımlanan önemli bir yazısına da yansımıştı. Sokolow bu yazıda "beratın öldüğünü" ve Siyonizm'in Filistin'de özerk bir Yahudi devleti kurmayı amaçlamadığını ilan ediyordu: "Planlarımız, bir Yahudi devletinde [*Judenstaat*] değil, bir yurtta [*Heimstätte*] gerçekleşecektir."[101] Öte yandan, 1909'daki genel kurulunda Odesa Komitesi (Hovavei Tzion) genel olarak Köln liderliğini, özel olarak da Wolffsohn'u sert bir şekilde eleştirdi. Bu ayrılıklar sonucunda Wolffsohn Mart ayı sonunda meseleleri daha yakından takip etmek ve bir gazete yayımlama imkânını araştırmak için İstanbul'a gitmeye karar verdi. Ancak yola çıkmasından hemen önce karşı-devrim oldu. Planları ertelendi ve partiyi birleştirme girişimi askıya alındı.

İTC ve Arap ayanın politikaları

Jön Türk Devrimi'nin Arap vilayetlerine etkisine sadece bu vilayetlerin değil, sarayın perspektifinden de bakmak gerekir. Nihayetinde, yerel ayan ile saray arasında ince ayarlı bir dengenin sürdürülmesinde aracı rolünü oynayan, sultanın Arap vilayetleri kökenli yakın sırdaşlarının güçlerini kaybettikleri yer saraydı.[102] İlk bakışta devrimin gerçekten de Arap vilayetlerindeki güç dinamiklerinde ciddi değişimlere neden olduğu görülür, ama devrimin bu vilayetlerdeki etkisine ilişkin genellemeler yapmak yanıltıcı olacaktır. Devrimden sonra Arap vilayetlerindeki şehirlerde gerçekleşen kitle gösterileri ve coşkun duygular bir kitle hareketinin başlangıcı ola-

100 Jön Türklerin Filistin'e Yahudi göçüne ilişkin tavrı için bkz. David Farhi, "Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)", *International Seminar on the History of Palestine and Its Jewish Settlement during the Ottoman Period* içinde (Kudüs: Yad Yitzhak Ben-Zvi ve Asya ve Afrika Çalışmaları Enstitüsü, Jerusalem Hebrew University, 1970).

101 *Die Welt*, 22 Ocak 1909, no. 4, s. 75-76. Almanca *heimstätte* kavramının en yakın çevirisi "yurt" ya da "vatan"dır.

102 Caesar Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdulhamid II: 'Izzet al-'Abid", *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): s. 189-219.

rak algılanmamalıdır. Jön Türk Devrimi'nden her yer etkilenmişti, ama bu etki yerel şartlara bağlı olarak bölgeden bölgeye değişiyordu.

Devrim haberi Arap vilayetlerine ulaştığında yerel otoriteler bunu temkinle karşıladılar ve anayasanın geçerli olduğunu ilan etmekte isteksiz davrandılar.[103] İçlerinden bazıları bu habere büyük bir kuşkuyla yaklaşırken, başkaları böyle bir adımın toplumsal ve siyasi istikrarın bozulmasına yol açmasından çekiniyordu. Yerel memurlardan başka ayan ve ulema da haberden şaşkına dönmüştü ve bazıları kıdemsiz subayların faaliyetlerine karşı olduklarını seslendirmeye başladı. Devrimin ve güç merkezinin yerel otoritelerden İTC'ye geçmesinin geleneksel meşruiyet, güç, statü ve prestij kaynaklarına zarar vermesinden korkuyorlardı. Bu korkuların hiç kuşkusuz bir temeli vardı: Devrimden sonra Suriye'de İTC şubeleri ve kulüpleri pıtrak gibi çoğalmış ve bu örgütler yerel inisiyatifler olarak başladıkları halde, zamanla Selanik'teki İTC Merkez Komitesi'nin yönetimine bağlanmıştı. Devrim sonrası siyasi boşlukta İTC şubeleri ayanı ve ulemayı Suriye'de yerel siyasette fiilî güç olmakla tehdit ediyordu. Bazı durumlarda, eski rejimle bağlantılı kişiler partiye hiçbir ideolojik yakınlık duymadıkları halde, sırf statülerini korumak amacıyla İTC saflarına katıldılar. Devrim İTC şubelerini Suriye'ye getirmenin yanı sıra, Arap siyasi hareketlerinin doğmasıyla da sonuçlandı; bunların ilki görevden azledilen Arap eski rejim memurlarınca İstanbul'da kurulan Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'ydi.

Şam

Arap vilayetleri arasında Şam ulemanın faaliyetleri açısından önemli bir merkezdi. Bu kısmen, Emevi Camii'nin varlığının şehri geleneksel bir İslâmi ilim merkezi haline getirmesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca, yaklaşık 50 aileden oluşan Şam

103 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 61.

ayanı siyaset mekanizmasını işleten güçlü bir unsurdu.[104] Başka yerlerde olduğu gibi burada da devrim ayan ve ulema sınıfı için büyük bir tehdit oldu. Devrim meşrutiyet, parlamentarizm, hürriyet ve eşitlik sloganlarıyla eski rejimin mevcut zümrelerinin artık güç merkezleri olmayacakları anlamına geliyordu. Ne var ki, bu dönüşüm Şam'da imparatorluğun diğer yerlerinde olduğundan daha başarısız oldu. Şam'da ayan ve ulemanın oluşturduğu geleneksel ağlar devrimin yarattığı bağlardan daha güçlüydü. Gene de, eski güç yapıları devrimden etkilendi ve bu durum siyaset sahnesinde yeni aktörlerin belirmesiyle sonuçlandı; bunların çoğu yeni kurulan İTC şubelerinin üyesi olan asker ve sivillerden oluşuyordu. Genç subaylar başka alanlarda da olduğu gibi, İTC adı altında meşruti kulüplerin kuruluşunda da başı çektiler.[105]

Devrimden sonra oluşan geçici siyasi boşluk mülki idarenin işlerini görmeye başlayan bu İTC şubeleri tarafından doldurulduğu.[106] İTC bu rolü üstlendiğinde Şam'daki ilk işi eski rejim memurlarını iktidar mevkilerinden uzaklaştırmak oldu. Vilayet İdare Meclisi'ni, Şam müftüsünü, şeri mahkemelerin baş kadısını, Zabadani ve Busrâ Eski Şam kaymakamını ve diğer pek çok memuru görevden alması için valiye baskı yaptı.[107] Bu girişimler ulema sınıfı arasında belli bir hoşnutsuzluk yarattı[108] ve bu sınıfın kendi çıkarlarını korumak amacıyla bir cemiyet kurmasıyla sonuçlandı.[109]

---

104 G. P. Devey'den (Şam) Sir G. Lowther'a Istanbul, 4 Eylül 1908, FO195/2277 [Foreign Office Arşivleri, bundan böyle FO].

105 İTC Şam şubesinin üyelerinin adları için bkz. Fakhri Barudi, *Mudhakkirat al-Barudi* (Şam: Dar al-Haya Matbaası, 1951), s. 63.

106 Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e (alınına tarihi 7 Eylül), Tarabya, 26 Ağustos 1908, *Parliamentary Papers* içinde, s. 73.

107 Taj el-Sir Ahmad Harran, "Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period, 1908-1914" (doktora tezi, University of London, 1969), s. 46; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 56.

108 FO 195/2277, dosya 137, Devey no. 33, Şam, 12 Ağustos 1908, Elie Kedourie, "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-Speaking Provinces of the Ottoman Empire", *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (Londra: William Clowes and Sons, 1974), s. 137'de yer verilmiştir.

109 *El Mukaddem*, 30 Ekim 1908, no. 5956, 4; FO 195/2277, dosya 137, Devey no.

Şam'daki gerginlikler devrimden sonra çıktığı gezi sırasında Reşid Rıza'ya gösterilen tepkilere de yansıdı. Rıza Ekim ayının sonlarına doğru Şam'a geldi ve Emevi Camii'nde bir dizi vaaz vermeye başladı. Bu vaazlardan birinde caminin hocalarından Salih Şerif el-Tunisi, Rıza'nın sözünü kesip onu kâfirce Vahabilik telkininde bulunmakla suçladı.[110] Bunun üzerine dinleyicilerden protestolar yükseldi ve Rıza camiden ayrılmak zorunda kaldı. Gene önde gelen bir İTC'li olan komiser muavini de el-Tunisi'yi tutukladı. Silahlı binlerce kişi sokaklarda ve çarşılarda toplanmaya başlayınca olay bir krize dönüştü. Sokağa dökülenlerden pek çoğu belediyeye bir kısmı da Hükümet Konağı'na giderek, el-Tunisi'nin serbest bırakılmasını istedi. Kalabalık Hükümet Konağı'na saldırıp el-Tunisi'yi salıverdi. Bunlar İTC'nin fiilî Suriye yöneticisi Esad Bey'i öldürmek istediler,[111] ama o Beyrut'a kaçtı.[112] Bu, yeni rejimin bir temsilcisini susturmayı ve ortaklarını kentten kaçırmayı başaran ayanın bir başka başarısıydı. Ulema/ayan ile İTC arasındaki bu karşıtlık Şamlı İTC adaylarının yenilgisiyle sonuçlanan Meclis seçimlerinde de meyvesini verdi.[113] Ulema/ayan İTC'yi laiklikle suçlayarak ve dinî duygulara oynayarak seçimleri kazanmayı başardı.

Lazkiye

Lazkiye'de anayasanın ilanı nedeniyle çok az kutlama oldu, gene de iktidar olaysız bir şekilde el değiştirdi.[114] Selanik'teki İTC şubesinden gelen talimatlar doğrultusunda partiyi yerelde temsil etmek üzere bir komite seçildi.[115] Ayrıca, Merkez Komi-

---

33, Şam, 12 Ağustos 1908, Kedourie, "Impact of the Young Turk Revolution", s. 137'de yer verilmiştir.

110 *El-Menar* 12, 22 Ocak 1909, no. 11, s. 944; Barudi, *Mudhakkirat al-Barudi*, s. 70.

111 *El Mukaddem*, 30 Ekim 1908, no. 5956, s. 4.

112 Barudi, *Mudhakkirat al-Barudi*, s. 70.

113 Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, s. 57.

114 *El Mukaddem*, 17 Eylül 1908, no. 5920, s. 1.

115 Yusuf el-Hakim, *Suriyah wa-al-'Ahd al-'Uthmani* (Beyrut: Katolik Matbaası, 1966), s. 60. Yusuf el-Hakim'in hayatı için bkz. C. Ernest Dawn, "Ottoman Affinities of 20th Century Regimes", *Palestine in the Late Ottoman Period: Poli-*

tesi'nin Arap vilayetlerine gönderdiği heyetin bir bölümü Lazkiye'ye geldi.[116] Bu grup, görevi anayasayı korumak ve eski rejim yandaşlarının irticai hamlelerine direnmek olan merkezî bir organ kurdu.

Bu merkezî yapının ve yerel komitenin yanı sıra, konferansların verildiği bir İTC kulübü kuruldu. Lazkiye'deki Osmanlı mahkemelerinde dava vekili olarak çalışan Yusuf el-Hakim anılarında kulüp faaliyetlerinin çok önemli iki boyutunun daha olduğunu söyler: Eski rejimle bağlantılı kişileri mülki idareden tasfiye etmek ve davranışları kötü memurları görevden uzaklaştırmak.[117] Bu çabaların ilk hedefi, açık sözlü ve dürüst biri olarak tanınmasına rağmen görevden alınan yerel mutasarrıf oldu.[118] El-Hakim anılarında Lazkiye'deki İTC'nin eski rejim memurları arasında iyi-kötü ayrımı yapmayıp hepsini görevden uzaklaştırdığını belirtir. Ne var ki, bu kolay başarıların bir bedeli vardı: Kent idaresinde ciddi bir boşluk oluştu ve yeni mutasarrıfın gelişine kadar kaos egemen oldu.[119]

Nablus

Devrim haberi Nablus'a 24 Temmuz'da Beyrut valisinden geldi. Osmanlı memurları ile dostlarının başını çektiği kutlamalar hemen başladı. Bir kulüp de kuran bu gruptakiler, faaliyetleri hakkında görevlilere bilgi vermek ve İTC'nin resmî onayını talep etmek için derhal Selanik'teki İTC liderlerine çektik-

---

tical, Social, and Economic Transformation içinde, David Kushner (der.), (Kudüs: Yad Yitzhak Ben-Zvi, 1986), s.177-180.

116 Lazkiye'deki *El Mukaddem* muhabiri, tüm müzakerelere aracılık edecek, merkez organına bağlı bir temsilcinin olduğunu bildiriyordu. *El Mukaddem*, 2 Ekim 1908, no. 5934, s. 2.

117 *El Mukaddem*.

118 Lazkiye'deki konsolosluk temsilcisi M. Geoffroy'dan Beyrut'taki Fransa başkonsolosu M. Fouques-Duparc'a, Lazkiye, 12 Ağustos 1908, *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban et des pays du Proche-Orient du XVII siècle à nos jours* içinde, cilt 18, Maurice Chéhalo'ın himayesinde, Adel İsmail tarafından alınan belgeler (Beyrut: Éditions des œuvres politiques et historiques, 1975).

119 El-Hakim, *Suriyah wa-al-'Ahd al-'Uthmani*, s. 162.

leri bir telgrafın da tanıklık ettiği gibi, kendilerini İTC'nin parçası olarak görüyorlardı.[120]

Diğer bölgelerin çoğunda olduğu gibi Nablus'taki İTC de hızla otorite merkezi durumuna geldi ve halk, partiye eski rejim memurları hakkında şikâyet mektupları göndermeye başladı.[121] İTC dürüst ama zayıf bir adam olan Nablus mutasarrıfından istifa etmesini istedi ve yerine İTC'den birini atadı. Bu adımlar karşısında Vatan Cemiyeti'nin (Cemiyet-ül Vataniye) başkanı Şeyh Abbas Hac Tevfik gibi kimi eski rejim mensupları konumlarını kaybetme korkusuyla İTC'ye destek gösterisinde bulunmaya başladı. Tevfik İTC'ye anayasa için tebriklerini sunan ve Vatan Cemiyeti'nin devrimden çok önce adalet ve düzeni savunduğunu iddia eden telgraflar gönderdi. Bu yakınlık gösterilerine rağmen, İTC Abdülhamid rejimine bağlılığı nedeniyle Tevfik'e ihtiyatlı yaklaşıyordu. Sonunda, bu güvensizliğin haklı olduğu anlaşıldı. *El Mukaddem* Tevfik'in cemiyetinin 5.000 üyesi olduğunu ve İTC'ye muhalefet ettiğini, ayrıca ilk yayınında İTC'yi zındık olmakla suçladığını yazar. Cemiyet karşı-devrim sırasında İTC'nin aleyhine dönecekti.[122]

Beyrut

Nablus'ta olduğu gibi Beyrut'ta da kutlamalar anayasanın ilanından hemen sonra başladı ve şehre yerleştirilmiş pek çok kıdemsiz subay bu kutlamalara katıldı.[123] Osmanlı Meclisi'nde Beyrut mebusu olan Selim Ali Selam anılarında İTC'nin tüm gücüyle ortaya çıkarak, şehirde tek otorite duruma geldiğini

120 Muhammed İzzet Derveze, *Mudhakkirat Muhammed İzzet Derveze* (Beyrut: Dar al-Gharb al-Islami, 1993), s. 181. Derveze Nablus kentinden Filistinli bir Osmanlı bürokratı, siyasetçi ve tarihçiydi. Devrim sonrası dönemin İk aşamalarında İTC üyesiydi, ama sonradan, Türkleştirme politikaları nedeniyle partiden ayrıldı.

121 İTC faaliyetlerine etkin bir şekilde katılan Muhammed Derveze, anılarında İTC'nin Nablus'ta resmî yönetim haline geldiğini belirtir. Bkz. Derveze, *Mudhakkirat Muhammed İzzet Derveze*, s. 182.

122 *El Mukaddem*, 8 Ekim 1908, no. 5939, s. 3.

123 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 1 Ağustos 1908, FO195/2277.

belirtir.[124] Nitekim, şehirde hemen 100 subay ve sivilden oluşan bir İTC şubesi kuruldu. Britanya konsolosu H. A. Cumberbatch 8 Ağustos'ta Britanya sefirine yazdığı gizli bir mektupta Beyrut'taki İTC'nin Selanik'teki Merkez Komite'yle serbestçe iletişim kurmakta olduğu bilgisini verdi.[125]

Başka yerlerde olduğu gibi, İTC'nin ilk işi pek çok yerel memurun yanı sıra başta vali, polis müdürü ve jandarma komutanı olmak üzere eski rejimin adamlarına karşı harekete geçmek oldu.[126] Şehre bu memurların görevden uzaklaştırılması talimatını veren telgraflar gelirken, yerel gazeteler Beyrut İdare Meclisi'nde reform yapılması talebiyle bir kampanya başlattı.[127] Vali Muhammed Ali Bey görevden alınacağını duyunca Kıbrıs'a firar edip Britanyalıların koruması altına girmeyi planlayarak, Aley'e kaçtı.[128] Ancak planı başarısız oldu. Ertesi gün tutuklandıktan sonra, o ve görevden alınan diğer memurlar halk tarafından fena halde aşağılandı. Toplu halde limana doğru yürüyüşe geçirildikleri sırada binlerce kişi sokaklara dizilip valiyi ve memurlarını lanetledi.[129]

Cebel-i Lübnan

Daha önce belirtildiği gibi, Cebel-i Lübnan 1861'den beri uluslararası güçler ve Osmanlı hükümeti tarafından güvence altına alınmış bir nizamnameyle özerk bir statüden yarar-

---

124 Selim Ali Selam, *Mudhakkirat Selim Ali Selam (1868-1938)*, Hasan Hallaq (der.), (Beyrut: Dar al-Jami'iyyah, 1982), s. 110. Ayrıca bkz. Kamal Salibi, "Beirut under the Young Turks: As Depicted in the Political Memoirs of Salim Ali Salam (1868-1938)", *Les Arabes par leurs archives* içinde, Jacques Berque ve Dominique Chevallier (der.), (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1976), s. 193-216.

125 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 8 Ağustos 1908, FO195/2277.

126 *El Mukaddem*, 12 Ağustos 1908, no. 5890, s. 4.

127 *El Mukaddem*, 13 Ağustos 1908, no. 5891, s. 4.

128 Beyrut'taki Fransa başkonsolosu M. Fouques-Duparc'tan İstanbul'daki Fransa sefiri M. Constans'a, Beyrut, 21 Ağustos 1908, *Documents diplomatiques* içinde, cilt 18.

129 *El Mukaddem*, 20 Ağustos 1908, no. 5897, s. 4.

lanıyordu. Anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği haberi Cebel-i Lübnan'da belli bir ihtiyatla karşılandı, zira toplum Cebel-i Lübnan'ın Osmanlı Meclisi'ne katılıp katılmaması konusunda bölünmüş durumdaydı. Kilise ve kilise karşıtı politikaların rejim değişikliği dinamikleriyle iç içe geçtiği Cebel-i Lübnan'da devrimin yarattığı etkinin anlaşılmasında, Maruni Patrikliği'nin önemli rolü kilit bir faktördür.[130] Maruni kilise çevreleri meclise temsilci göndermeye karşı çıkarken, Dürzi, Rum Ortodoks ve diğer azınlık mezhepleri temsilci göndermekten yanaydı.[131] Ne var ki, Britanya konsolosu 20 Ağustos'ta, liberal bir Maruni grubunun bağlı olduğu örgütten ayrılıp meclis yanlısı gruba katılmasıyla temsilci göndermekten yana olan hareketin güçlendiğini bildirdi. Konsolos bu grubun kilise çevrelerinden gelmesine rağmen, pek çoğu Mason olan Liberallerle birlikte çalışma eğiliminde olduğunu da bildiriyordu.[132]

Bu dinamikler anayasanın, Cebel-i Lübnan'da farklı mezhepler arasında gerilim yaratmanın yanı sıra, kilise karşıtı Maruni harekete ya da Dennis Walker'ın tabiriyle "post-Hıristiyan lümpen burjuva unsur"a, Lübnan'ın Osmanlı Meclisi'ne katılması yoluyla kendi eski rejimlerinden kurtulmalarını sağlayacak yeni bir kapı da açtığına işaret eder.[133] Bu yolla Maruni Patriği İlyas Butrus el-Huveyyik'in (1843-1932; 1899'dan itibaren patrik) otoritesini kıracaklardı. Patrik, bir muhafazakâr olarak Abdülhamid'in toplumsal ya da siyasi değişime muhalif tutumunu paylaşıyordu. El-Huveyyik de Abdülhamid de Jön Türklerin ve post-Hıristiyan burjuva Marunilerin mevcut düzenin istikrarını tehdit ettiği görüşündeydi. Jön Türk Devrimi'nin başarısıyla birlikte Cebel-i Lübnan'da kilise karşıtı hareket güçlen-

130 Dünyevi ve ruhani otoriteler arasındaki ilişkiler için bkz. Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920* (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 163-173.

131 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 1 Ağustos 1908, FO195/2277.

132 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a, 20 Ağustos 1908, FO195/2277.

133 Dennis Walker, "The Relation of Catholic Maronite Patriarch Ilyas Butrus al-Huwayyik with the Ottoman Turks", *Islamochristiana* 28 (2002): s. 109-123.

di ve "Maruni kilise adamlarının zararlı etkisini zayıflatmak ve çok ihtiyaç duyulan idari reformları başlatmak" için faaliyetlerini yoğunlaştırdı.[134]

Lübnan'daki mevcut gerilimler 2 Eylül 1908'de Vali Konağı Beyt-ül Din'de düzenlenen sultanın cülus kutlaması sırasında doruğa çıktı. Aynı gün Deyr el-Kamer'den gelen binlerce Dürzi ve Maruni ellerinde uzun mızraklarla Beyt'ül Din'de toplandı.[135] Dürziler ile Hıristiyanlar arasında iki taraftan da birer kişinin ölümüne ve pek çok kişinin yaralanmasına yol açan çatışmalar çıktı.[136] 5 Eylül'de bu kesimlerin temsilcileri Beyrut'ta bir toplantı yaparak, Lübnan mutasarrıfına verilecek 5 maddelik bir liste çıkardılar: Cebel-i Lübnan'da anayasanın ilan edilmesi, Cebel-i Lübnan İdare Meclisi'nin feshedilmesi ve yeni meclis üyelerinin seçilmesi, yolsuzluğa batmış memurların görevden alınması, yeni vergilerin iptal edilmesi ve geçici bir danışma komitesinin oluşturulması.[137] Mutasarrıf Yusuf Paşa bu taleplerden hiçbirini kabul etmeye yanaşmadı.

Bir hafta sonra, yani 12 Eylül'de Liberal Parti'den 80 kişilik bir heyet Beyt'ül Din'de mutasarrıfa beş ilave talep sundu.[138] Bu girişim sonradan Beyt'ül Din hadisesi olarak anılır olacaktı.[139] Mutasarrıf halkın dileklerini temsil etmedikleri gerekçesiyle bu talepleri kabul etmeyince[140] heyet Selanik'teki

---

134 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 9 Eylül 1908, FO195/2277.

135 Beyrut'taki Fransa başkonsolosu M. Fouques-Duparc'tan İstanbul'daki Fransa sefiri M. Constans'a, Beyrut, 5 Eylül 1908, 7 Eylül 1908 tarih ve 73 sayılı resmî telgrafın eki, *Documents diplomatiques* içinde, cilt 18.

136 *El Mukaddem*, 3 Eylül 1908, no. 5909, s. 4; ve 10 Eylül 1908, no. 5915, s. 4.

137 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 9 Eylül 1908, FO195/2277. Bir grup Lübnanlı tarafından 12 Eylül 1908'de Lübnan mutasarrıfına sunulan "Arzular".

138 Şekib Emir Arslan, *Sirah Dhatiyah* (Beyrut: Dar Tali'ah, 1969), s. 37.

139 Arapça, "Hadisat Beyt'ül Din". Bkz. Bisharah Khalil Khuri, *Haqa'iq Lubnaniyah* (Beyrut: Awraq Lubnaniyah, 1960), 1: s. 57. Sonradan Lübnan cumhurbaşkanı olan (1943-1952) Huri, heyet üyelerinin çoğunun oraya memuriyet istemek için gittiğini öne sürer. Huri'nin babası Beyt'ül Din'deki başlıca devlet görevlilerinden biriydi.

140 *Lisan'ül Hal*, 16 Eylül 1908, no. 5817, s. 1; *El Mukaddem*, 17 Eylül 1908, no. 5920, s. 4.

İTC'yle iletişime geçmek üzere telgrafhaneye gitti.[141] Bu arada Beyt'ül Din'deki Osmanlı takviye gücü gösteriye destek oldu ve mutasarrıfın heyeti desteklemek üzere toplanmış olan kalabalığı dağıtma emrine uymayı reddetti.[142] Sonunda, baskı altındaki mutasarrıf, heyetin taleplerinden birini kabul ederek anayasaya bağlılık yemini etti. Ardından, derhal anayasayı ilan edeceğine, Osmanlı hükümetinden İdare Meclisi'nin feshi ve yenilenmiş bir seçmen listesiyle yeni üyelerin seçilmesi için gerekli izni alacağına ve Cebel-i Lübnan maliyesini yeni İdare Meclisi aracılığıyla yeniden düzenleyeceğine söz vermeye zorlandı.

Paşa, Britanya konsolosuna göre "hepsi heyet üyelerinden birinin ya da diğerinin şahsi rakibi" olan üst düzey memurları görevden almaya da zorlandı. Konsolos heyetin hareketinin "tüm taraflarda, önde gelen Maruni ve Dürziler arasında bile hoşnutsuzluk uyandırdığını ve muhtemelen, Mir. Keblan Maruni partizanının önayak olacağı bir karşı gösteriye yol açacağı" görüşündeydi.[143] Gerçekten de, beş gün sonra görevden alınan beş memurun dostları tarafından örgütlenen karşı gösteriler oldu. Bu gösterilerin örgütleyicileri mutasarrıfa heyetler gönderdi ve liberal heyetin hareketlerini protesto eden dilekçeler kaleme aldı. Britanya konsolosu Beyrut'taki İTC'nin meclis seçimleri için adımlar atmasını sağlamak için mutasarrıfı gizlice sıkıştırdığını da bildiriyordu.[144]

Önemli bilgi kaynakları olmalarına rağmen, Lübnan'daki Britanya ve Fransa konsoloslarının raporlarına temkinli yaklaşmak gerekir. Dürzilerin Cebel-i Lübnan'daki önde gelen temsilcilisi Şekip Arslan'ın anılarında belirttiği üzere, Britanyalıların ve Fransızların Lübnan'da statükonun korunmasında ve Cebel-i Lübnan'ın mecliste temsil edilmesinin önlenmesin-

141 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 18 Eylül 1908, FO195/2277.

142 Arslan, *Sirah Dhatiyah*, s. 37.

143 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 18 Eylül 1908, FO195/2277.

144 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 25 Eylül 1908, FO195/2277.

de büyük menfaatleri vardı.[145] Arslan'dan hoşlanmayan H. A. Cumberbatch'in[146] Dürzilere ve Rum Ortodokslara radikaller diye atıfta bulunmasında şaşılacak bir şey yoktur.[147] Fransa sefaretine, pek çok Lübnan vatandaşının Beyt'ül Din hareketinin düzmece olmasından korktuklarını ve "ülkenin ayrıcalıklı statüsünü anlamayan az ya da çok muhteris şahıslar"ın baskısı altında olay mahallinde bulunduklarını rapor eden Fransa Konsolosu M. Fouques-Duparc da benzer görüşteydi. Konsolos nüfusun çoğunluğunu oluşturan Marunilerin Lübnan'ı ilgilendiren uluslararası antlaşmaları korumak istediklerini ve Arslan'ın politikalarını değiştirmesi için mutasarrıfa baskı yaptığını belirtiyordu. Fouques-Duparc Britanyalı mevkidaşı Cumberbatch'in, anayasaya sağladıkları destekle Dürzilerin "Lübnan'da Maruni unsurun sözde üstünlüğüne karşı etkin biçimde mücadele etme"nin bir yolunu buldukları görüşünde olduğunu da ileri sürüyordu.[148]

Sonunda statüko galip geldi. 30 Ekim'de Cumberbatch Britanya sefirine bir mektup yazarak, Lübnanlıların mebus göndermeyi reddetmekte direttiklerini ve başkonsolosluğa meclis te temsile karşı dilekçelerin yağmaya devam ettiğini bildirdi.[149] Siyasi çevrelerde yürüyen büyük tartışmalardan sonra, Cebeli Lübnan İdare Meclisi, Osmanlı Meclisi'nde temsile karşı yönde oy kullandı. Bulus Musad 1909'da yayımlanan hacimli bir kitapta bu tartışmada kazanan tarafın bakış açısını ortaya koy-

145 Arslan, *Sirah Dhatiyah*, s. 37. Patrik el-Huveyyik, Quai d'Orsay'in (Fransa Dışişleri Bakanlığı) niyetlerini anlamak için Paris'e üç piskopostan oluşan bir heyet gönderdi. Heyet, 16 Ekim'de, Fransa'nın statükonun arkasında durduğu konusunda kesin teminatlar aldı. Devrimden sonra Fransa'nın Lübnan Mutasarrıflığı'na ilişkin politikası hakkında daha fazla bilgi için bkz. John P. Spagnolo, *France and Ottoman Lebanon: 1861-1914* (Londra: Ithaca Press for the Middle Eastern Center, St. Anthony's College, Oxford, 1977), s. 246-270.

146 Arslan, *Sirah Dhatiyah*, s. 41.

147 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 8 Ekim 1908, FO195/2277.

148 Beyrut'taki Fransa Başkonsolosu M. Fouques-Duparc'tan Fransa Dışişleri Bakanı M. Pichon'a, Beyrut, 20 Eylül 1908, Siyasi işler dairesi no. 79, *Documents diplomatiques* içinde, cilt 18.

149 Britanya Başkonsolosluğu'ndan (Beyrut) Sir G. Lowther'a (İstanbul), 30 Ekim 1908, FO195/2277.

du. Cebel-i Lübnan'ın Osmanlı Meclisi'ne katılmaması ve ayrıcalıklarından vazgeçmemesi gerektiğini hem yasal hem de tarihî bir perspektiften ayrıntılı bir biçimde savundu. "Radikal Liberaller"i ve argümanlarını ağır biçimde eleştirdi. Sonuç bölümünde Cebel-i Lübnan halkının iki seçenekle karşı karşıya olduğunu ve bu ikisi arasında bir orta yol olmadığını savundu: Ya tüm haklarından vazgeçip Osmanlı İmparatorluğu'na katılacaklardı ya da ayrıcalıklarını koruyacaklardı.[150]

Sonuç

İmparatorluktaki üç etnik grubun içindeki güç dinamiklerinde meydana gelen değişimleri Jön Türk Devrimi'nin bu gruplara etkisi üzerinden inceledik. Osmanlı İmparatorluğu'nda devrim sonrası etnik politikalara sadece siyasi partiler merceğinden değil, etnisite içi ve etnisiteler arası siyasetin tanımlanmasında kilit bir faktör olan kilise politikaları üzerinden de bakılmalıdır. İlginç olan, devrimin artık sadakati devlete yönelecek, modern ve laik bir Osmanlı yurttaşı yaratmaya çalışmış olmasına rağmen, etnik grupların etnik-dinî siyasi merkezlerini güçlendirmiş olmasıdır. Bu, devrimin söz konusu cemaatler içindeki farklı aktörler arasında iktidar mevkilerini kontrol altına almak için çetin bir rekabetin başladığı uzamı yaratmasıyla oldu. Yahudiler özelinde, iktidar merkezi hahambaşılık olarak kaldı. Hayim Nahum'un hahambaşı seçilmesi hahambaşının Sefarad Yahudilerinin etnik-dinî temsilcisi olma rolünü güçlendirdi, ama Osmanlı İmparatorluğu'nda kamusal alana yeni aktörlerin girdiği bir dönemde bu rolü oynamak giderek zorlaştı. İmparatorluğun Sefarad kamuoyunu davalarına kazanmayı amaçlayan Siyonistler, hahambaşılık ve önde gelen pek çok başka Sefarad ileri gelen tarafından istenmeyen bir unsur olarak görülüyorlardı. Bazı Sefarad Yahudileri Siyonistlerin Filistin'de bir Yahudi devleti kurma hedefinin, imparatorluğun Türk ve Arap unsurlarını ayaklandırabileceğinden korkuyordu. Ermeniler öze-

150 Bulus Mus'ad, *Lübnan ve al-Dustur al-'Uthmani* (Kahire: Maarif Matbaası, 1909), s. 58.

linde, güç merkezi sarsıntısız bir şekilde Patrikhane'den imparatorluktaki Ermeni etnik grubunun temsilcisi durumuna gelen EMM'ye kaydı. Yahudi örneğinin tersine, EMM'de Ermeni dinî ve siyasi akımlarının çoğunun temsilcileri yer alıyordu. Ve 1909 Adana katliamlarından sonra farklı Ermeni siyasi grupları arasında bir mücadele alanı durumuna geldi. Devrim başta Taşnaklar olmak üzere Ermeni siyasi gruplarının güçlenmesinin yolunu da açtı; Taşnaklar büyük devrimde oynadıkları "muhteşem rol"ün propagandasını yaparak, Ermeni çevrelerinde statülerini güçlendirmeye çalıştılar. İTC'yle yakın bağlarını imparatorluktaki Ermeni etnik grubunun temsilcisi olduklarını iddia etmek için kullandılar.

İleri gelenlerin üstünlüğünün girift siyasi gerçeklere damgasını vurduğu coğrafi bölgelerde, devrim bu ince ayarlı dengenin bozulması ve iktidarın ağırlığını İTC temsilcilerinin oluşturduğu yeni siyasetçilere geçmesi tehdidini yarattı. Bununla birlikte, yeni siyasetçilerin vilayetlerde ileri gelenlerin yararlandıkları önemli bir araçtan yoksun oldukları açıktır: Bu, ileri gelenlerin yerel toplumda ve dinî örgütlerde oynadıkları geleneksel roldü. Geleneğin ve dinin oluşturduğu bağları kırmanın güç bir iş olduğu kanıtlandı.

Arap vilayetlerinde iktidar Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi tek bir kişide ya da kurumda somutlanmadığından, bu vilayetlerde eski rejimi ortadan kaldırmanın da özellikle zor bir iş olduğu kanıtlandı. Arap vilayetlerinde iktidar çok sayıda ayanda somutlandığından pek çok geleneksel lideri alaşağı etmek tek bir memuru görevden almaktan daha zordu.

Bu nedenlerle, Arap vilayetlerinde İTC şubelerinin açılmasına ve hükümet üzerinde geçici bir denetim kurulmasına rağmen, bunlar çoğunluğun desteğine sahip değildi. Bu bölümdeki örneklerin gösterdiği gibi İTC hiçbir yerde ayan ya da ulemanın seferber edebildiğine yakın sayıda insanı seferber edemedi. Başka bir deyişle, ayan ve ulemanın meşruiyet tabanı yeni politikacılarınkinden çok daha güçlüydü.

Bununla birlikte, Lübnan Mutasarrıflığı'nda durum Şam, Lazkiye, Nablus ya da Beyrut'ta olduğundan çok daha karma-

şıktı. Cebel-i Lübnan Nizamnamesi beş yıldan uzun bir süre, Akarlı'nın "uzun barış" dediği şeyi sağlamıştı.[151] 1861 olaylarından sonraki bu dengeye rağmen, Lübnan toplumunun bazı unsurları arasında hoşnutsuzluk sürdü. Jön Türk Devrimi bu unsurlara Cebel-i Lübnan'da güç dengesini değiştirme fırsatını sağladı. Diğer bölgelerdeki idare meclislerinden daha önemli olan mutasarrıflığın, İdare Meclisi, Cebel-i Lübnanlı önde gelen aileler, Maruni Kilisesi ve laiklerin birbiriyle çekiştiği bir mücadele alanı durumuna geldi. Gene de, yerel ileri gelenler toplumdaki konumlarını korusalar da, Lübnan'da bile Arap eski rejim memurlarının çoğu iktidar üzerindeki denetimini yitirdi.

151 Akarlı, *The Long Peace*.

4

Sokaklardan Seçim Sandıklarına

Püzant Keçyan seçimlerden önce yayımlanan ilk başyazılardan birinde bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin Osmanlı Meclisi'nde belirleneceğini savunuyordu:

Padişah hüküm sürüyor, ama hükmetmiyor. Bundan böyle, imparatorluğun hükümran otoritesi Osmanlı Meclisi olacaktır. Osmanlı Meclisi'nin Britanya ya da Fransa anayasası kadar demokratik olmadığı doğrudur. ... Şimdi en büyük ihtiyaç, halkı hoşnut etmek ve hükümdarın kaprislerine katlanmamaktır.[1]

Keçyan'ın seçimlerden beklentisi çok yüksekti. Güvenle, Ermenilerin seçim sürecine aşina olduklarını belirterek, vilayetlerden Ermeni Milli Meclisi'ne gelen vekillerin iki dereceli sistemle seçildiğini yazıyordu.[2] İzleyen haftalarda, Ermenilerin vilayetlerden on mebus seçme hakkının olduğunu ileri sürdü, ama bu hedefe ulaşmak için Ermenilerin seçimlerde Türklerle uyum içinde çalışması gerektiği konusunda okurlarını uyardı.[3]

1908 seçimleri demokratik standartları tam olarak karşılamadı, gene de imparatorluktaki etnik grupların toplumsal, siyasi ve ideolojik evrimine ilişkin çok şey anlatan yarışmalı se-

1 *Püzantiyon*, 22 Ağustos 1908, no. 3610, s. 1.

2 *A.g.e.*, Ayrıca bkz. *Püzantiyon*, 28 Ağustos 1908, no. 3615, s. 1.

3 *Püzantiyon*, 12 Eylül 1908, no. 3627, s. 3.

çimler oldu. Asıl yarış İTC ile Liberal Parti arasında geçmekle birlikte, diğer gruplar da önemli bir rol oynadı. Seçimler iki dereceli oylama gerektiriyordu. Yirmi beş yaş üstü, vergi ödeyen her erkek vatandaş ikinci derece seçmenleri belirlemek üzere seçimlerin birinci aşamasında oy kullanma hakkına sahipti. Bundan sonra, sayıları 500-700 arasında değişen ikinci seçmenler Osmanlı Meclisi'nin üyelerini belirlemek için oy kullanacaklardı. Seçimler nispi temsile değil, belli bir seçim çevresi için belirlenen sayılara dayanıyordu.[4] Bazı durumlarda mebuslar oy verme sürecinden önce seçiliyordu; bu, 1908 seçimlerinde yaygın olan ön seçim pazarlıklarını açıklayan bir durumdur. Gene de, bu seçimler Ortadoğu'daki ilk seçim girişimlerinden birini oluşturdu. Etnik gruplar siyasi katılım, seferberlik ve lobi faaliyetleriyle hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle mücadele ederken meclisi meşrulaştırdılar. Bu, 21. yüzyılda hâlâ devam eden, Ortadoğu'nun "demokratikleşme süreci" tarihinde önemli bir gelişmeydi.

Bu sürecin en ilginç yanı seçimlerdeki sandık evresi değil, farklı etnik gruplar arasında ve içinde yoğun pazarlıkların yürütüldüğü, sandığa gitmeden önceki evreydi. Bu pazarlıklar başarılı olsun ya da olmasın, seçimlerin rotasını belirleyecekti. Ayrıca, bu prosedürler bazı grupların "Osmanlı yurttaşları" olarak Osmanlı vatanı uğruna ya da Pan-Osmanlıcılığın hizmetinde "yurttaşlık görevler"ini yerine getirmeye yürekten istekli olmadıklarına işaret eder. Seçimler etnik gruplar arasındaki ve içindeki karmaşık etnik politikaların ve lobicilik faaliyetlerinin gölgesinde geçti – bu olgu seçimlerin kritik evresi boyunca kampanyalarda, pazarlıklarda, ittifaklarda ve politikalarda kendini gösteren çok boyutlu gerilimlere ışık tutar. Etnik grupların seçim kampanyaları ve politikaları birbirinden etkilenmiş olsa da, seçimlerdeki temel duruşları baskın grubun –İTC– programına göre belirlenmişti. Bu nedenle, seçimlerin kampanya ev-

4 Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* 27, Ağustos 1995, no. 3, s. 268-273. Seçimler hakkında en kapsamlı kitap Fevzi Demir'in yazdığı *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*'tür (Ankara: İmge Kitabevi, 2007).

resi farklı etnik grupların siyasi *Weltanschauung*'unun tanımlanmasında son derece önemliydi ve mecliste ortaya çıkacak büyük siyasi bölünmelerin habercisi oldu. Önceki bölümlerde tartışıldığı gibi, etnik gruplar içindeki siyasi anlaşmazlıklar devrim sonrası dönemdeki seçim tercihlerinin ve seçimlerin karmaşıklığının bir göstergesiydi.

Seçimlerden beklentiler

1908 Devrimi'ni takip eden coşku etnik grupların seçim sürecinde daha fazla adalet, demokrasi, eşitlik ve nispi temsil beklentilerini yükseltti. Bu beklentiler ile seçimlerin fiilî sonuçları arasındaki uçurum bazı etnik gruplar arasında çelişkili duygular yarattı. Bazıları sonuçlardan büyük bir hüsrana uğrarken, başkaları sürecin eksikliklerine rağmen neticeden hoşnuttu.

Meclis seçimlerinin devrim sonrası dönemde Ermenileri ve Yahudileri meşgul eden tek seçim süreci olmadığına dikkat etmek gerekir. Bu gruplar kendi milli meclislerini ve ruhani liderlerini seçmekle de meşguldüler. EMM İstanbul Belediyesi, yerel meclisler ve Eçmiyadzin Ermeni katolikosu seçimleriyle uğraşıyorlardı. Yahudiler imparatorluk hahambaşısı ile vilayetlerdeki yerel hahamları seçmekle meşguldüler.

Ermeni liderlerinin meclis seçimlerine yaklaşımı büyük farklılıklar gösteriyordu. *Püzantiyon*'da Ermeni bir avukatın yazdığı uzunca bir yazıda iyimser bir bakış açısı ortaya konuyordu. Yazar heyecanla tüm Ermenileri Meclis seçimlerinde iyi sonuçlar elde etmek için çok çalışmaya çağırıyordu. Sandalyelerin etnik temelde dağılmayacak olması bunu daha da gerekli kılıyor ve mebus başına demografik temsilin eşitsiz olacağı anlamına geliyordu. Bazı durumlarda 15.000 Ermeni için bir mebus seçilecekti; başka durumlarda tek bir mebus 70.000 kişiyi temsil edecekti. Yazar Ermeniler ile Türklerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu bölgelerde bir Ermeni bir de Türk mebus seçilmesi gerektiğini savunuyordu. Bununla birlikte, "bütün bu planlar kâğıt üzerinde çok kolay, ama pratikte çok zor olacak ... zira halkın henüz anayasanın manasını kavramadığı yerler var"

diye itirafta bulunuyordu. İstanbul'dan 3 ya da 4, vilayetlerden ise 30 ila 40 Ermeni mebusun seçileceğini tahmin ediyordu.[5] Öte yandan, EDF'nin önde gelen entelektüellerinden Rupen Zartaryan daha karamsar bir görüş taşıyordu. Seçim sürecinde seçim sistemine ilişkin büyük bir hoşnutsuzluk dile getiren Zartaryan, Türklerin "bir dizi kirli faaliyetle, sayısal avantajlarına dayanarak haksız bir zafer elde ettikleri"ni söylüyordu. İki dereceli seçim sisteminin köylülerin ve meslek sahiplerinin adaylarının başarı kazanmasını engellediğini savunuyordu.[6] Adını vermeyen bir başka Ermeni entelektüel ise seçimin ancak nispi temsille (*hamematakan nerkayatsçutyun*) yapılırsa herkesi hoşnut edebileceğine inanıyordu. Bunun seçim problemini çözmenin tek yolu olduğunu, zira "Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halkın ırk, dil, din, şan, şeref ve fikir bakımından son derece farklı olduğunu ve aynı ruh ve hissiyatla bağımsız olarak seçim yapamayacaklarını" savunuyordu.[7]

Arap vilayetlerinde nüfusun çoğunluğunu oluşturduklarından Arapların seçimlerden beklentileri Ermeni ya da Yahudilerinkiyle aynı değildi. Sonuçta, Arap temsilciler nispi temsil talebinde bulunmadılar. Vilayetlerdeki Arap temsilcilerin çoğu İTC adayları olmakla birlikte, İTC adayları ile rakipleri Arap ayan ve ulema arasında gene de bir rekabet vardı ve bu ikinciler seçimlere bağımsız aday olarak girdiler. Arapların seçimlerle ilgili başlıca kaygısı iyi adaylar seçmekti ve bu durum basına yansıdı. Örneğin, *Lisan'ül Hal*'de çıkan bir yazı tüm adayları sadece isimlerini belirtmelerinin yeterli olmadığı konusunda uyarıyor ve onlara siyasi programlarını da açıklamalarını tavsiye ediyordu.[8] Bir başka yazı Beyrut halkına seslenerek, yasama merciinin usul ve kaidelerinden haberdar olan, iyi, namuslu, eğitimli kişilerden oluşan ehil adaylar seçmelerini salık veriyordu.[9]

---

5 *Püzantiyon*, 24 Eylül 1908, no. 3637, s. 1.

6 *Jamanak*, 26 Kasım 1908, no. 26, s. 1.

7 *Arevelk*, 4 Kasım 1908, no. 6931, s. 1. Bu görüş *Troşak*'ta tekrarlandı. Bkz. *Troşak*, Eylül-Ekim 1908, no. 9-10 (197), s. 140.

8 *Lisan'ül Hal*, 17 Eylül 1908, no. 5818, s. 1.

9 *El Ittihad el Osmani*, 26 Eylül 1908, no. 5, s. 1.

Yahudi basını seçim yapılacak olmasından duyduğu büyük hoşnutluğu dile getiriyordu; hatta seçim sürecini imparatorluğun tüm Yahudi yurttaşlarının yerine getirmesi gereken kutsal bir iş ve görev olarak niteliyordu.[10] Ayrıca, ehil adayların seçilmesi için çağrıda bulunarak, "kanun koyucu bir mecliste milletin mensuplarını temsil etmek için gerekli nitelikleri haiz olmayan" vasıfsız mebusların "hükümdara ihanet suçu işledikleri"ni savunuyordu.[11] Seçimler için vasıflı Yahudi adayların belirlenmesi endişesi, Yakov Friman'ın Filistin'de yayımlanan *Ha-Zvi* (Ceylan) gazetesine yazdığı yazıda da dile getiriliyordu.[12] Friman bu devirde Meclis için vasıflı insanlar bulmanın zor olduğunu ve hükümetin "fenerle vasıflı kişiler aradığını" belirtiyordu:

> Bu [vasıflı] insan yokluğu, Yahudiler arasında özellikle hissedilmektedir. Hükümette hizmet vermeyi hak eden belli sayıda Yahudimiz yok. Ülkenin lisanı olan Türkçeyi [Osmanlıca] bilmeme dezavantajı, yeni nesilden kardeşlerimiz arasında kuvvetle hissediliyor, zira bunların çoğu sadece Fransızca konuşulan AIU'da öğrenim gördüler. Bu birliğin görevini bilmesi gerekmez mi? Zamanın ruhuna daha uygun hale getirmek için programını değiştirecek mi? Yoksa saygıdeğer müdürü gibi şöyle mi diyecek: "*Chez nous pas da [de] progrés* [Bizde gelişme yok]."[13]

Friman daha vasıflı insanlar yetiştirmenin ancak eğitim reformuyla mümkün olacağını savunuyordu. Yenilikçi okulların hem Yahudi hem Osmanlı olması gerektiğini söylüyor ve imparatorluk böyle okullar yaratmayı başaramaza "pişmanlık duyacağız" uyarısında bulunuyordu.[14]

Yahudiler Filistin'den çok İstanbul, Selanik ve İzmir'den Ya-

10 *El Tiempo*, 26 Ağustos, 1908, no. 100, s. 1137.

11 *El Tiempo*, 4 Eylül 1908, no. 104, s. 1199.

12 Siyonist olan Yakov Friman, İstanbul'da *Ha-Zvi*'nin muhabiriydi.

13 *Ha-Zvi*, 2 Ekim 1908, no. 4, s. 2. *Ha-Zvi* 1884'ten 1914'e kadar Kudüs'te, İbranicenin konuşma dili olarak canlandırılmasının önde gelen savunucularından olan Eliezer Ben-Yuhuda tarafından yayımlandı.

14 *A.g.e.*

hudi mebuslar çıkarabileceklerine güveniyorlardı. Özellikle, Siyonistlerin başlıca kaygısı Yahudilerin Kudüs'ü temsil eden bir mebus seçmeyi başarıp başaramayacaklarıydı.[15] Seçilme şansı en yüksek kişi olarak görüp gösterdikleri aday, Osmanlıca bilgisinin, "Kudüs Yahudilerinin bir temsilcisi olarak İstanbul'da yürüteceği çalışmada kendisine yardımcı olacağı" söylenen, Siyonist Arap-Filistin Bankası'nın yöneticisi Yitzak Levi'ydi. Siyonist *Ha-Olam* gazetesi AIU okulunun müdürü olan rakip Yahudi aday Albert Antebi'yi eleştiriyordu. Gazetenin başyazısında "Kendisi yetenekli bir kişi olmakla birlikte, onun doğru kişi olmadığını düşünüyorum, zira ilk işi Eretz İsrail ve Türkiye Yahudilerinin milli durumunu o kadar önemsemeyecek olan Fransız birliğinin [AIU] talimatlarına uymak olacaktır" deniyordu.[16]

Osmanlıca basın da meclise ehil mebusların seçilmesi arzusunda olduğunu dile getirmekle birlikte, seçimler konusunda pek çok kaygıyı da dillendiriyordu. *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahid seçim yasalarının alelacele yazıldığını ve "halkın psikolojik durumunu, [yasaların] uygulanabilirliğini, sonra da faydalarını dikkate alarak yazılmaları" gerektiğini belirtiyordu.[17] Bununla birlikte, Jön Türklerin en büyük kaygısı genelde gayrimüslimlerin, özelde de Rumların siyasi özlemleriydi.[18] Genel temsili destekleyen Jön Türkler nüfusun gayrimüslim unsurları arasında nispi temsil fikrini eleştiriyorlardı.[19] Hüseyin Cahid bu konuda yazdığı uzun bir yazıda nispi temsile açıkça karşı çıkarak, bu politikanın uygulanması halinde imparatorluğun Babil Kulesi gibi olacağını savundu. Bununla birlikte, gayrimüslim vekillerin meclise seçilmesinin kolaylaştırılmasını önerdi.

---

15 *Ha-Olam*, 21 Ağustos 1908, no. 33, s. 440 ve 28 Ağustos 1908, no. 34, s. 450.

16 *Ha-Olam*, 21 Ağustos 1908, no. 33, s. 440

17 *Tanin*, 9 Ağustos 1908, no. 8, s. 1.

18 Seçimlerde Rumlar için bkz. Caterina Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* içinde, Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (der.), (Princeton, NJ: Darwin Press, 1999), s. 192-206.

19 *Tanin*, 29 Ağustos 1908, no. 29, s. 2.

Sancaklar, seçim çevreleri olarak belirlendiği ve çok az sancakta Hıristiyanlar çoğunlukta olduğu için, seçim yasalarının gayrimüslimlerin çok sayıda sandalye kazanma olasılığını ortadan kaldırdığına inanıyordu.[20] Daha sert bir üslup taşıyan bir başka makalede, Hüseyin Cahid gayrimüslimlerin seçimlere yaklaşımını sekter olarak niteleyip eleştirerek, seçim yasasının gruplar arasında ayrım yapmadığını savundu. Seçim yasasının, tam tersine, imparatorluğun farklı unsurlarının meclis için ortaklaşa mebuslar seçmesi şartını getirdiğini ileri sürdü. Son olarak, Osmanlı tebaanın dine ya da etnisiteye göre değil, adayların meziyetlerine ve namusuna bakarak oy vermesi gerektiğini savundu.[21]

O halde, nispi temsil imparatorluğun etnik grupları arasındaki seçim mücadelesinin anahtar kavramıydı. Etnik grupların birçoğu nispi temsilden yanayken, devrime öncülük etmiş olan Jön Türkler seçimlerde nispi temsil yöntemini uygulamanın gayrimüslimlerden kendilerine yönelik doğrudan bir siyasi tehdide neden olacağından korkuyorlardı. Bu, uzun bir seçim geleneği olan, hatta seçim çalışmalarında Yunan hükümetinden destek gören Rumlar için özellikle geçerliydi.

İmparatorluğun etnik gruplarının seçim programları, siyasi dünya görüşlerini ve mecliste izleyecekleri gündemi ortaya koydukları önemli bir mecra oldu. Ayrıca, bu siyasi programlar, etnik grupların birbirlerine karşı duruşlarını etkiledi. Analiz amacıyla programlar iki türe ayrılabilir: Parti programları ve bireysel programlar.

Parti programları

Programını açıklayan ilk partilerden biri EDF'ydi.[22] Programın giriş bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu gibi çokdilli bir imparatorluk için en iyi siyasi sitemin federal, ademimerkeziyetçi bir sistem olduğu belirtiliyordu. Bu idealin arkasında yatan

20 *Tanin*, 10 Eylül 1908, no. 41, s. 1.

21 *Tanin*, 26 Ekim 1908, no. 87, s. 1.

22 *Troşak*, Eylül-Ekim 1908, no. 9-10 (197), s. 129-131.

mantık ayrı ayrı coğrafi, ekonomik ve etnografik özellikleriyle farklı bölgelerin içte idari özerklikten yararlanmaları halinde, imparatorluğu uyum içinde güçlendirecekleriydi. Program aynı şekilde tüm vilayetlerin iç işlerini yürütürken büyük bir özerklikten yararlanmaları gerektiğini savunuyordu. Bu, anayasada ademimerkeziyet düşüncesine dayalı değişiklikler gerektirecekti. Bu sistemde Türkiye Ermenistanı Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olacak ve yerel işlerini imparatorluğun diğer tüm milletlerine eşit ölçüde fayda sağlayacak şekilde yürütecekti. Program bu idealler doğrultusunda milli okulların eğitim dilinin ilgili nüfusun anadili olacağını ve okullarda 4. sınıftan itibaren Osmanlıcanın okutulmaya başlayacağını söylüyordu. Mahkemeler dahil idari kurumlarda Osmanlıcaya ilaveten yerel diller kullanılacaktı. Programa alınan diğer noktalar arasında askere almada eşitlik, zorunlu askerlik hizmetinin iki yıla indirilmesi, Hamidiye döneminde el koyulan tüm toprakların iadesi ve vergi sisteminde köklü bir değişiklik yer alıyordu.

Hüseyin Cahid *Tanin*'in baş sayfasında yayımlanan uzun bir yazıda bazı noktaları kabul edip başkalarına karşı çıkarak, Taşnakların siyasi programını eleştirdi.[23] Gazetenin başyazarları partinin sosyalist olduğunun anlaşıldığını tespit etmiş ve amacına diğer bütün siyasi partilerle birlikte çalışarak tedricen erişeceğine kanaat getirmişti. Hüseyin Cahid bunun oportünist bir yaklaşım olduğunu ve Taşnakların sosyalizminin sadece zihinlerinde olduğunu ileri sürdü. O, anayasanın, Taşnakların ademimerkeziyet projesi doğrultusunda değişmesi için bir gerek görmüyor, yetki genişliğinin zaten anayasada yer aldığını savunuyordu. Şayet EDF'nin amacı ademimerkeziyet adına özerklik sağlamaksa, buna karşı olduğunu da belirtiyordu.[24]

EDF'nin seçim programının yayımlanmasından bir ay son-

23 *Tanin*, 4 Kasım 1908, no. 94, s. 1

24 *A.g.e.*, Cahid'in eleştirilerine Ermenilerin tepkisi için bkz. *Arevelk*, 5 Kasım 1908, no. 6931, s. 2-3. Program, *İkdam*'da ve *El Mukaddem*'in kapağında da yayımlandı. Bkz. *İkdam*, 1 Ekim 1908, no. 5156, s. 2 ve *El Mukaddem*, 8 Ekim 1908, no. 5939, s. 1.

ra, 6 Ekim 1908'de Jön Türklerin partisi İTC, *Şura-yı Ümmet*'te kendi programını yayımladı.[25] Programda hükümetin Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olduğuna ilişkin bir beyan, Meclis-i Ayan mensuplarının üçte birinin sultan, üçte ikisinin de halk tarafından seçilmesi yönünde bir öneri, seçme yaşının 20'ye indirilmesi için bir çağrı, anayasanın 108. maddesinin uygulanacağı bilgisi ve vilayetlerde yetki genişliğine destek açıklaması yer alıyordu.[26] Program ayrıca Osmanlıcanın tüm hükümet yazışmalarında imparatorluğun resmî dili olduğunu kabul ediyor ve Osmanlıcanın ilkokullarda eğitim dili olması gerektiğini ilan ediyordu. Askerî konularda İTC'nin programı da gayrimüslimlerin orduya alınmasını ve zorunlu askerlik hizmeti süresinin kısaltılmasını savunuyordu.[27]

Öngörülebileceği üzere, Hüseyin Cahid İTC'nin programını överek, programın esas olarak anayasanın nasıl ileri götürüleceği hususunu ele aldığını söyledi.[28] Bir başka yazısında pek çok Osmanlı yurttaşının ve yabancının İTC'nin programını bir Türk programı olarak gördüğünü belirterek, bunun gerekçelerini sıraladı: "Bugün bütün Türkler İTC etrafında birleşmiştir; bu partiyi bir toplanma merkezi olarak kurmuşlardır, zira güç birlikten doğar ve İTC'deki insanların çoğunluğu Türk olduğundan program bir Türk programı olmuştur."[29] Cahid bundan sonra, İTC'nin diğer etnik grupların seçim programlarına tepkisini tartışmaya geçti. İTC'nin samimi ve haklı bir amaç güttüğünü ve Osmanlılar kimsenin dinine ya da inancına saldırmadığından, (gayrimüslim) ayrıcalıkları hakkında konuşmaya gerek olmadığını ve ayrıcalıklar mevzuunun mecliste çö-

25 *Şura-yı Ümmet*, 10 Ekim 1908, no. 140 (5), s. 3. *Troşak* EDF'nin programını yayımladıktan sonra İTC'ninkini de yayımladı. Bkz. *Troşak*, Eylül-Ekim 1908, no. 9-10 (197), s. 131-132.

26 1876 Osmanlı Anayasası'nın 108. maddesi vilayetlerin idaresinin ademimerkeziyet ilkesine dayanacağına işaret ediyordu.

27 *Şura-yı Ümmet*, 6 Ekim 1908, s. 1. Seçim programının bir kopyası, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), cilt 1'de yer alır.

28 *Tanin*, 24 Eylül 1908, no. 55, s. 1.

29 *Tanin*, 25 Eylül 1908, no. 56, s. 1.

züleceğini ileri sürdü. Son olarak, İTC programının resmî dil olarak Osmanlıcayla ilgili beyanlarını överken, gayrimüslimlerin "Osmanlı Birliği amacını gütmekten" uzak olduğunu söylediği çokdilli eğitim sistemlerini eleştirdi.[30]

EDF'nin resmî yayın organı *Troşak* İTC'nin programına son derece eleştirel bir tepki verdi: "Jön Türklerin programının milliyetçi bir program olduğu yadsınamaz ve beklendiği üzere gayretleri, yaklaşan meclis seçimlerinde Türk ya da Müslüman unsurun olabildiğince çok temsilci çıkarmasını sağlamak, bunun parçası olarak da ülkenin 'temel' yasasını oluşturmaktır."[31]

Ermeni Patrikhanesi tarafından kurulmuş olan Osmanlı Meclis Seçimleri Danışma Komitesi (Osm. Eresp. Endrutyants Horherdaksakan Hantsanzogov) programını "Osmanlı Meclisi'nin Ermeni Üyelerinin Programı" başlığı altında yayımladı.[32] Bu programın 24 maddesinde komitenin her türlü ayrılıkçı düşünceyi reddettiği ve Türkiye Ermenistanı'nın vatanın ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanıyordu. Programdaki daha önemli noktalar arasında eğitim işleri üzerindeki denetim de dahil olmak üzere farklı milletlerin ve cemaatlerin yararlandıkları ayrıcalıkların korunması; vilayetlerde tam siyasi yetki genişliği; mahkemelerde ve polisle ilgili işlerde yerel dilleri kullanma gereği; Hamidiye döneminde el koyulan mülklerin iadesi; kayırmacılığa son verilmesi ve imparatorluktaki tüm okullarda üçüncü sınıftan başlayarak Osmanlıca öğretilmesi yer alıyordu.

Etnik grupların seçim programları birbirini etkiledi. Örneğin, Yahudi gazetesi *La Epoka* Yahudilerin Selanik'te siyasi varlık göstermiyor olması dediği şeyden yakınarak, İTC'nin, Bulgar Meşrutiyet Kulübü'nün ve Rumların seçim programlarını çoktan yayımladıklarını belirtiyordu. "Ve biz Yahudiler henüz bir program benimsemedik. Var olduğumuz görüntüsünü ver-

30 *A.g.e.*

31 *Troşak*, Eylül-Ekim 1908, no. 9-10 (197), s. 140.

32 Bkz. "*Osmanean Khorherdarani Hay Andamnerun Dzeragire*", *Pūzantiyon*, 13 Ekim 1908, no. 3652, s. 3.

medik" diye yazıyordu.[33] *La Epoka*'nın başyazarı Saadi Halevi[34] Selanik Yahudilerine cevabı belli bir soru soruyordu: "'O kadar azız ki önemimiz yok' diyen avukatın peşinden mi gitmeliler?" Halevi böyle bir durumun önüne geçmek için Selanik Yahudi cemaati içinden bir program hazırlamakla görevli, 15-20 kişilik bir komite kurulmasını öneriyordu. Halevi, Bulgarların programının Yahudi komitesi için temel oluşturabileceğini söyleyerek, Bulgarların okulları, çocukları ve yerel mülki idare için ortaya koydukları taleplerin Yahudilerce de benimsenmesi gerektiğini savunuyordu.[35]

Bireysel programlar

Basın bireysel ve bağımsız adayların kendi siyasi programlarını yayımlamalarına da aracılık etti. Adayların mecliste sandalye kazanmayı başarıp başaramamasından bağımsız olarak, bu programlar partizan bir boyutu olmayan seçim kampanyalarının bir başka yönü hakkında fikir verir. Pek çok başkası arasında Arisdages Kasbaryan, Curci Efendi Gammaşi, Maystro İzak Efendi Taranto ve Bedros Hallaçyan'ın seçim programları özellikle aydınlatıcıdır ve bu gibi adayların gündemini meşgul eden belli başlı konuları özetler.

Adanalı bir avukat olan Arisdages Kasbaryan seçim programının giriş bölümünde reformun adalet, eşitlik ve hürriyete dayanması gereken kanunlardan başlaması gerektiğini belirtiyordu.[36] Bu amaca ulaşmak için reform anayasadan başlamalıydı. Kasbaryan'ın programının birinci maddesi anayasanın 5. maddesine bir bölüm eklenmesi gereğine işaret ediyordu: "Sultanın meclis önünde anayasayı koruyacağına ve noktası noktasına uygulayacağına yemin etmesi mecburidir." Diğer maddeler "[gazetelerin] yayımlanmadan önce sansüre tabi tutulma-

33 *La Epoka*, 25 Eylül 1908, no. 1710, s. 1.

34 *La Epoka*'nın ilk sayısı 1 Kasım 1875'te yayımlanmıştı. Halevi'nin yaşamı için bkz. Moşe Atiyash, "Hakham Sa'adi ha-Levi", *Saloniki: 'Ir va-'em be-Yisra'el* (Tel Aviv: Selanik Yahudiliği Araştırma Merkezi, 1967), s. 255.

35 *A.g.e.*

36 *Püzantiyon*, 6 Ekim 1908, no. 3646, s. 1.

ması şartıyla" kanun sınırları içinde basın özgürlüğünü ele alıyordu. Kasbaryan programında yetki genişliği konusuna eğilerek vali, mutasarrıf ve defterdarların merkez (İstanbul) tarafından, nahiye müdürleri, kaymakamlar ve sancak memurları gibi diğer memurların ise vilayet merkezinden atanması gerektiğini savunuyordu. İdari ademimerkeziyeti de destekliyordu, ama "düpedüz özerklik anlamına gelen ve ademimerkeziyetçi sistemin belli başlı savunucularının kabul etmedikleri bir şey olan" siyasi ademimerkeziyete karşıydı.[37]

Beyrutlu Curci Efendi Gammaşi'nin *Lisan'ül Hal*'de yayımladığı seçim programı üç bölümden oluşuyordu: siyasi bir plan, bir reform planı ve bir refah planı. Gammaşi siyasi bölümde "Hürriyet ve anayasa ilkelerine daha uygun hale getirmek için bazı maddelerini değiştirerek ve kalan nizamnamelerde gerekli değişiklikleri yaparak anayasayı hayatımın son dakikasına kadar koruyacağım" diyordu. Reform bölümünde "mukaddes İTC"yi destekleyeceğine işaret ediyordu. Ayrıca, Bulgaristan, Bosna ve Hersek'in özel statüsünü korumak için çalışacağını ve geleneksel siyasi ayrıcalıkları şartlar elverdikçe, yavaş yavaş ortadan kaldıracağını belirtiyordu. Refah planında ise vilayet merkezlerinde tarım, ticaret ve sanayi okullarının açılması ve Osmanlı şirketlerinin kurulması çağrısında bulunuyordu.[38]

Hariciye Nezareti için avukatlık yapan İzmirli Maestro İzak Efendi Taranto adaylığını koyup programını yayımlamıştı.[39] Taranto imparatorluğun bütün kavimleri ve dinleri için mutlak eşitlik çağrısında bulunuyor ve imparatorluğun dağılmasına yol açacak her türlü harekete karşı çıkıyordu. Ayrıca tüm etnik grupların üyelerinin kamu görevlerine serbestçe girebilmelerini, bütçe dengesinin sağlanmasını ve pekiştirilmesini, 7 no'lu Protokol'ün getirdiği kısıtlamalar kapsamında ayrım gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasının ve yabancı tebaanın toprak alım satım işlemlerinin kolaylaştırılmasını, tüm Osmanlı

37 *Püzantiyon*, 7 Ekim 1908, no. 3647, s. 1.

38 *Lisan'ül Hal*, 21 Ekim 1908, no. 5847, s. 2.

39 *El Tiempo*, 30 Ekim 1908, no. 11, s. 102.

tebaası için zorunlu askerlik hizmetini ve gayrimüslim cemaatlerin ayrıcalıklarının ve dinî yargı yetkilerinin olduğu gibi korunmasını savunuyordu.

İncelediğimiz bu bağımsız seçim programlarından en uzunu ve ayrıntılısı İstanbul'dan İTC üyesi olan Bedros Hallaçyan'ınkiydi.[40] Hallaçyan etnik aidiyeti ile partizan eğilimlerini uzlaştırma çabasından dolayı ilginç bir örnek oluşturur. Programını ilk olarak 27 Eylül 1908'de Hasköy'de bir konuşmada okumuş, sonra da broşür olarak yayımlamıştı.[41] Hallaçyan programının giriş bölümünde hürriyetin örgütlenmesi, birliğin mevcudiyeti ve medeniyette ilerlemeyle Osmanlı'nın dünyanın en müreffeh milletlerinden biri olacağını belirtiyordu. Programın birinci maddesinde Ermeni mebuslar "tüm unsurların ve bireylerin haklarının eşitliğini bütünüyle ve toptan koruyacaklar ve bu temelde, Osmanlı İmparatorluğu'nun birlik ve bütünlüğünü de bütünüyle ve toptan [koruyacaklardır]" deniyordu.[42] Diğer maddeler sultanın meclis önünde hesap verebilirliği ve Ermeni milletinin özel yasal konumu ele alınıyordu. Hallaçyan etnik görüşleri doğrultusunda, Ermenilerin statüsünü betimlerken "ayrıcalıklar" sözcüğünü kullanmayı reddediyordu:

> Bu özel konumları ifade etmek için "ayrıcalık" sözcüğü kullanılmaktadır. Ermeni milletinin ayrıcalıklardan yararlandığı söylenmektedir. Bu tamamen yanlıştır. Ermeni milletinin hiçbir türlü ayrıcalığı yoktur. Diğer unsurlar gibi Ermeniler de sadece farklı dinî, eğitsel ve yasal konularda özel koşullar içinde bulunmaktadır; bu ise, resmî bir dinin bulunduğu, pek çok yasal konunun dinî özellik taşıdığı ve etnisiteler ile dille-

40 Hallaçyan Paris'te hukuk, siyaset ve ekonomi bilimleri doktorası yapmıştı. İTC ve Düyunu Umumiye İdaresi üyesiydi. Adaylığı Bedros Hamamcıyan tarafından bir dizi makalede ağır bir şekilde eleştirildi. Bkz. *Arevelk*, 16 Kasım 1908, no. 6941, s. 1-2; 19 Kasım 1908, no. 6944, s. 2 ve 30 Kasım 1908, no. 6953, s. 2.

41 Bedros Hallaçyan, *Khorhrdaranakan Dzerakir: Parzets'i Hasgiwgh Giragi 14/27 September 1908* (Istanbul: H. Madteosyan Matbaası, 1908). Bu konuşma *Arevelk*, 29 Eylül 1908, no. 6900, s. 4'te de yayımlandı.

42 Hallaçyan, *Khorhrdaranakan Dzerakir*, s. 4.

rin son derece farklı olduğu bir ülkedeki etnik ve dinî farklılıkların sonucudur.[43]

Diğer adaylar gibi Hallaçyan da idari ademimerkeziyeti destekliyordu. Bununla birlikte, siyasi ademimerkeziyeti reddediyor ve sınırlı bir yetki genişliğini savunuyordu. Bu hususlara ilaveten, Ermeni okullarında zorunlu Osmanlıca öğretimini, hem Müslümanlar hem gayrimüslimler için askerlik hizmetini ve geçen otuz yıl içinde el konan Ermeni mülkleri için bir çözüm yolu bulunmasını istiyordu.[44]

Genelde, partilere ait/milli programlar ile bireysel programlar pek çok noktada uyuşuyordu. İTC ile baskın olmayan etnik gruplar arasındaki en büyük anlaşmazlık noktaları siyasi sistem, dinî kurumların statüsü ve eğitim başlıkları altında toplanıyordu. Ermeniler, Arnavutlar, Rumlar ve Bulgarlar –bir ölçüde de Yahudiler– sağduyuyu teşvik ediyorlardı. Ayrıca hepsi idari ademimerkeziyeti, milli ve dinî ayrıcalıkların korunmasını ve milli okullarda anadilde zorunlu eğitimi savunuyordu. İTC ise idari ademimerkeziyete şiddetle karşıydı ve yetki genişliğinin anayasada zaten yer aldığını savunuyordu. Sonunda imparatorluğun yönetileceği sistem olarak merkeziyetçiliği destekliyordu. Ayrıca, gayrimüslim etnik grupların yararlandıkları tüm etnik-milli ayrıcalıkların kaldırılmasını savunuyor ve gerek ilk, gerek orta seviyelerde Osmanlıcanın öğretimini zorunlu kılmak istiyordu. Özellikle Ermeniler İTC programının radikal bir Türk milliyetçiliği beyanı olduğu düşüncesindeydiler.

Seçim kampanyası komiteleri

Seçimlerde mensuplarını seferber etmeyi ve meclisteki yerlerini müzakere etmeyi amaçlayan daha sistemli seçim kampanyaları, imparatorluğun etnik grupları tarafından oluşturulan organlar tarafından başlatıldı. Bu seçim komitelerinin çoğunun

43 *A.g.e.*, s. 8.

44 *A.g.e.*, s. 12, 18.

dinî kurumlar tarafından (örneğin Patrikhane ve Hahambaşılık) oluşturulmuş olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu ise söz konusu kurumların seçimler sırasında aktif bir rol oynadıklarını bir kez daha kanıtlar. Dinî kurumların seçimlere karışması genelde millet sistemini güçlendiriyor ve İTC'nin laik Osmanlı yurttaşlığı kavramına dayalı yeni bir siyasi düzen anlayışıyla tamamen çelişiyordu. Bununla birlikte, farklı siyasi akımları belli bir organda birleştirmek kolay bir iş değildi. Bu seçim kampanyası komiteleri bazı vilayetlerde seçimlerden önce ve seçimler sırasında etnik gruplar arasında anlaşmalar yapmayı başardıysa da, pek çok başka vilayette Ermeni, Yahudi ve Arap adaylar arasında seçim kavgaları yaşandı.[45]

Öne çıkan seçim kampanyası komitelerinden biri de Osmanlı Meclis Seçimleri Danışma Komitesi'ydi. Ermeni Patrikhanesi tarafından kurulan bu komite önde gelen Ermenilerden oluşuyordu.[46] EMM'nin seçilmiş tüm üyeleri, Ermeni gazetelerinin başyazarları ve yöneticileri ve hem Katolik hem Protestan Ermenilerin temsilcileri komiteye katılmaya davet edilmişti. Komite Galata'daki EMM'de düzenli toplantılar yaptı. Patrikhane, komiteyi Osmanlı Meclisi üyelerinin siyasi çizgilerini incelemenin yanı sıra mebusların vasıflarını ve seçimleri incelemekle görevlendirdi.

Radikal taleplerde bulunmakta temkinli davranan komite üyeleri parti programlarını bir kenara bırakıp uzlaşı oluşturacak asgari bir program benimsemeye karar verdiler.[47] Komite patrik vekilinin başkanlık ettiği hazırlık toplantılarında mebusluk için 22 potansiyel adayı değerlendirmeye aldı. Bunlardan en uygun ikisi İstanbul adayları olarak seçilecekti. Uzun müzakerelerden sonra, komite aday belirleme işini Ermeni Taşnak ve Hınçak gruplarının temsilcilerine devretmeye karar verdi.[48] 5 Kasım'da Krikor Zohrab komitenin yeni oluşturulan Os-

45 Örneğin, İzmir Ermeni cemaati Ermeni aday için kampanya yürütmek üzere özel bir komite oluşturdu. Bkz. *Arevelk*, 29 Eylül 1908, no. 6900, s. 3.

46 *Püzantiyon*, 26 Eylül 1908, no. 3639, s. 3.

47 *Püzantiyon*, 30 Eylül 1908, no. 3641, s. 3.

48 *Püzantiyon*, 9 Ekim 1908, no. 3649, s. 1. Gülyan bu ateşli tartışmaların, toplantılar sırasında Hınçakların ve Taşnakların temsilcileri arasında gerçekleşti-

manlı Meşruti Ermeni Heyeti tarafından adaylığa seçildi; 7 Kasım'da da Bedros Hallaçyan aday seçildi.[49] 18 Kasım'da Meşruti Heyet bir toplantı yaptı; bu toplantıda üyeler komitenin politikası hakkında önemli görüşler ortaya koydular. Zohrab Ermenilerin Türk meşrutiyetçilerle içtenlikle birleşmesi ve Ermenilerin çıkarlarına zarar vereceği için Rumlarla birleşmekten uzak durması gerektiğini savundu. Bununla birlikte, Ermenilerin Rumlarla dinî kardeşliğini ve dostça ilişkileri korumaları gerektiğini belirtti. Zohrab Meşruti Heyet'in adaylar konusunda Jön Türklerle derhal bir mutabakat sağlamaya çalışması gerektiğini de savundu.[50]

Zohrab Efendi'nin adaylığından memnuniyetsizlik duyan İTC, Ermeni patrik vekiline bir mektup göndererek, vilayetlerdeki bazı kişilerden Zohrab'la ilgili şikâyetler aldığını belirtti. Mektupta gerekli önlemler alınmadığı takdirde, iki Ermeni adayın sandalye kazanamayacağından endişe duyulduğu da belirtiliyordu.[51] Bununla birlikte, İTC liderliği iki Ermeni mebus seçme protokolüne bağlı kalacağını ilan etti.

Komite 8 Kasım'da İTC'nin mektubunu değerlendirmek için toplandı.[52] Zohrab bizzat, İTC'nin ve Seçim Kolaylaştırma Komitesi'nin imzaladıkları protokole uymak zorunda olduklarını belirten bir bildiri hazırladı. Bildiride Osmanlıca basınından, Türklere, toplumsal uyum adına Ermenilere oy verme çağrısında bulunması da talep ediliyordu. Komite iki İstanbul adayının Krikor Zohrab ve Bedros Hallaçyan olmasına karar verdi.[53]

Meşruti Heyet içinde Harutyun Boyacıyan'ın başkanlık ettiği Seçim Kampanyası Komitesi (Ĕntrakan Paykari Hantsnakhump) diye bir alt komite vardı. Bu grup 11 Aralık'ta Rum ve-

---

ğini belirtir. Taşnaklar İTC'yi desteklerken, Hınçaklar İTC'yle herhangi bir işbirliğine kesinlikle karşıydılar ve Ahrar Fırkası'yla işbirliği yapmayı tercih ettiler. Stepan Sabah-Gülyan, *Pataskhanatunere* (Providence, RI: Yeridasart Hayastan Matbaası, 1916), s. 290-298.

49 *Arevelk*, 6 Kasım 1908, no. 6933, s. 3 ve 9 Kasım 1908, no. 6935, s. 3.

50 *Arevelk*, 19 Kasım 1908, no. 6944, s. 3.

51 *Times*, 11 Aralık 1908, no. 38827, s. 7.

52 *Püzantiyon*, 9 Aralık 1908, no. 3701, s. 3.

53 *Jamanak*, 10 Aralık 1908, no. 38, s. 3.

killerle ilgili politikasını tartışmak üzere toplandı.[54] Boyacıyan Ermeni oylarının Rum Patrikhanesi tarafından isimleri verilen iki Rum adaya gitmesi gerektiğini savundu. Oturumda, Rum aday gösterilmemesi halinde oyların bir Ermeniye ya da Türke verilmemesi gerektiğine, zira bunun Rumları İstanbul'da sahip oldukları iki sandalyeden mahrum edeceğine karar verildi. Boyacıyan toplantıda hazır bulunanlara akşama kadar Rum Patrikhanesi'nden bir yanıt alacakları ve ikinci derece adayları buna göre belirleyecekleri konusunda güvence verdi.

Komitenin toplantısı bittikten sonra Meşruti Heyet bir araya geldi. Toplantı sırasında Zohrab Meşruti Heyet'in asıl işinin, Ermeni mebusların sadece vicdanlarıyla yüzleşmekle kalmayıp Meşruti Heyet'e karşı da sorumlu olacakları seçimlerden sonra başlayacağını belirtti. Meşruti Heyet'in kalıcı bir organ haline getirilmesini, iç tüzüğün hazırlanmasını ve Meclisi Ayan için bir Ermeni vekiller listesinin çıkarılmasını önerdi. İTC üyesi Hallaçyan Efendi, Zohrab'ın önerisine karşı çıkarak, Ermeni mebuslar heyetin güvenine dayanarak seçildiklerine göre kendilerine mecliste tam yetki verilmesi gerektiğini söyledi. "Programınızı var gücümle korumayı üstüme alıyorum, ancak kararlarınıza bağlı kalacağıma söz vermiyorum" dedi.[55] Zohrab ve Harutyun Şahrigyan Efendi Hallaçyan'ın sözlerine karşı çıktılar. Bu durum başka gruplar arasında da mevcut olan gerilimi yansıtıyordu. Bazı etnik gruplardan gelen mebuslar kendi etnik-dinî kurumları tarafından mı yönetilecek, yoksa görevlerini bağımsız Osmanlı yurttaşları olarak mı yerine getireceklerdi?

Yahudiler de İstanbul'da seçim sürecini denetleyecek bir komite oluşturdular. *El Tiempo* bunun bir gereklilik olduğuna işaret ederken, bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin tek siyasi programı "Osmanlı meşruti yasalarının korunması olduğundan" ayrı bir siyasi programa ihtiyaç olmadığını savunuyordu. Hahambaşı vekili Hayim Nahum'un talebi üzerine İstanbul'daki değişik cemaatlerden 30 Yahudi ileri ge-

54 *Püzantiyon*, 11 Aralık 1908, no. 3703, s. 3.

55 *Jamanak*, 11 Aralık 1908, no. 39, s. 3.

len, Yahudilerin seçimlerin ilk aşamasındaki politikasını belirlemek üzere bir araya geldi. Bununla birlikte, bu müzakerelerden önce Miralay Moiz Bey Dalmediko'nun başkanlık ettiği[56] on kişiden oluşan Yahudi Meclis Seçimleri Komitesi, Yahudilerin seçimlerde nasıl bir yol izlemesi gerektiğini belirlemek üzere toplandı.[57] Bu komitenin ilk işlerinden biri *El Tiempo*'yu, İstanbul'da Yahudi cemaatinin işlerini yürüten kişileri ve diğer Yahudileri kendilerine tayin edilen seçim çevrelerinde seçimlere katılmaya teşvik etmekle görevlendirmek oldu.[58] Bu organ daha sonra diğer etnik gruplarla seçim pazarlıkları yürüttü. Örneğin, Moiz Bey Dalmediko ve *El Tiempo*'nun editörü David Fresko İTC liderleriyle buluşarak, onlara "Yahudi milleti adına" İstanbul Yahudilerini temsil etmek üzere Vital Faraci'nin mebus seçilmesini istediklerini bildirdi.[59]

Vilayetlerde seçimler

Vilayetlerde seçimleri ve seçim pazarlıklarını yönetmek İstanbul'dakinden daha zor oldu ve etnik gruplar içinde ve arasında gerilimlerin yükselmesine yol açtı. Kayseri ve Adana gibi bazı yerlerde Rumlar Ermenilere karşı Türklerle birleşti. Başka yerlerde, Ermeniler Rumlara karşı Türklerin yanında durdu. Bu karışıklık içinde aşikâr görünen bir nokta vardır: İstanbul'da kurulan etnik seçim kampanyası komiteleri vilayetlerin tamamındaki seçim kampanyası organları üzerinde tam bir otoriteye sahip değildi. Örneğin, vilayetlerde Taşnakların etkisi Ermeni Meclis Seçimleri Komitesi'ninkinden çok daha büyüktü.

Vilayetlerdeki seçim kampanyaları farklı adaylar ve siyasi gündemleri konusunda seçmenleri aydınlatmayı amaçlayan konferanslar ve broşürlerle yürütüldü, ama herkes seçimlerin amacını net bir şekilde anlamamıştı. Pazar nahiyesinden (Tokat) bir ikinci derece seçmen olan Mardiros Tumanyan, hal-

56 Miralay Moiz Bey Dalmediko Donanma Nezareti'nde birinci tercümandı.

57 *El Tiempo*, 7 Ekim 1908, no. 3, s. 35.

58 *El Tiempo*, 21 Ekim 1908, no. 7, s. 59.

59 *Ha-Zvi*, 18 Aralık 1908, no. 56, s. 2.

kın anayasanın ne anlama geldiğini anlamadığını, bu nedenle de seçimler konunda kararsız olduğunu savunurken bu durumdan bahsediyordu.[60] Adana'dan gönderilmiş bir mektup oy verme hakkına sahip pek çok kişinin kayıtların gerçekte askere alma amaçlı olduğu yolundaki bir dedikodu nedeniyle kayıt yaptırmadığına işaret ediyordu.[61]

Vilayetlerdeki ittifaklar gerilimlere yol açan şaşkınlıklar ve hayal kırıklıkları da yarattı. Adana sancağında iki seçim bölgesi vardı: Bunlardan birinde Ermeniler bir aday gösterdiler, Türkler de kendi adaylarını gösterdi. Ermeniler seçim programını daha önce ele aldığımız kendi adayları Arisdages Kasbaryan'ın kazanacağından emindi, ama Rum seçmenler "Arisdages Kasbaryan'ı seçmek için Ermenilerle birleşeceklerini ilan etmiş oldukları halde" Türk adaya oy verdiler.[62]

Öte yandan, üzerinde anlaşılmış ittifaklar bazen münferit seçmenlerin parti çizgisine uymaması sonucu dağıldı. Tokat'ta Ermeniler ve Türkler üç aday üzerinde anlaşmışlardı: haftalık *Beyan ül-Hak* dergisinin yayıncısı Hoca Mustafa Sabri Efendi (İstanbul'da yaşıyordu), hukukçu Hattatzâde İsmail Paşa (o da İstanbul'da yaşıyordu) ve Buncukyan Hagop Efendi (Tokatlıydı, ama Bulgaristan'da yaşıyordu). Azınlıkta olan ikinci derece Ermeni seçmenler sözlerinde durdular ve bu üç adaya oy verdiler. Ne var ki, *Püzantiyon*'un muhabirine göre periferideki Türk seçmenlerin sadece birkaçı Ermeni aday için oy verdi; sancak merkezindekilerin ise hiçbiri Ermeni adaya oy vermedi.[63]

Etnik gruplar içindeki kalıcı etkileri olan çatışmalara rağ-

60 *Püzantiyon*, 24 Eylül 1908, no. 3637, s. 1.

61 *Püzantiyon*, Ekim 9, 1908, no. 3649, 1. *The Times* 27 Kasım'da, Hıristiyanların kendi adaylarının zafer kazanmasını sağlayamamalarının bir nedeninin de, o tarihte sadece Müslümanlar için geçerli olan zorunlu askerlik hizmetiyle ilgili olduğunu bildiriyordu. Hıristiyanlar askerlik yapmak yerine bir vergi ödüyorlardı ve sırf asker sayısını ve toplanacak vergi miktarını tahmin etmek için her yıl bir sayım yapılıyordu. Bazı Hıristiyanlar vergi ödememek için bu sayımda sayılmamayı tercih ediyorlardı; bu uygulama Hıristiyan seçmenlerin sayısını azaltmıştı. Bkz. *The Times*, 27 Kasım 1908, no. 38815, s. 12. Ayrıca bkz. Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics", s. 202.

62 *Püzantiyon*, 9 Ekim 1908, no. 3649, s. 1.

63 *Püzantiyon*, 17 Aralık 1908, no. 3707, s. 2.

men, başka örneklerde ittifaklar kolay kolay dağılmadı. Örneğin, vilayetlerdeki Ermenilerin çoğunluğu Van'da yaşıyordu; Ermeni liderler Ermeni nüfusu yaklaşık 200.000 olarak tahmin ettiklerinden Van'dan dört mebus çıkarmayı ümit ediyorlardı. Ama seçim öncesinde EDF'nin mesul organı Van'dan bir Türk, bir de Ermeni vekil seçilmesi konusunda İTC'yle anlaşmıştı. Adaylar Dr. Vahan Papazyan ve Tevfik Efendi Demiroğlu'ydu. Dönemin günlük gazetelerinde bu anlaşmadan söz edilmemişti.[64]

Ama Van, seçimler sırasında Ermeniler arasındaki iç gerilimlerin merkezi oldu. Van'daki resmî Ermeni-Türk ittifakının üzerinde anlaştığı adaylardan biri olan Dr. Papazyan, Taşnaklar tarafından da destekleniyordu, zira onların devrimci liderlerinden biriydi. Buna karşılık Ramkavarlar Ermenice ve Osmanlıcayı akıcı bir şekilde konuşan zengin bir Ermeni olan Avedis Efendi Terzibaşyan'ı aday gösterdiler.[65] Bu durum Ermeniler arasında, yaygın mitingler ve konferanslarla kendini gösteren çetin bir seçim mücadelesine neden oldu. Taşnaklar da Van'ın kasaba ve köylerinde seçim kampanyalarını yoğunlaştırdılar. Mebus adayları Papazyan ve Tevfik Efendi'nin de aralarında bulunduğu Taşnak aktivistler Ermenice ve Türkçe konferanslar verdiler.[66] Taşnakların seçimleri kazanacağını gören Hınçak azınlığın onlarla birleşmekten başka seçeneği olmadığından Taşnak-Hınçak bloğu oluştu. Ve nihayet, hem Taşnak-Hınçak bloğunun hem de Ramkavarların karşısında Selanikli Dr. Kalust Aslanyan'ı aday gösteren Armenakan Partisi yer aldı.

Kampanya ilerledikçe üç parti kendi adaylarını övüp birbirlerinin adaylarına yüklendi. Terzibaşyan karşıtları onu burjuva olarak niteledi. Aslanyan'ın yandaşları onu Osmanlıca ve Fransızcayı akıcı bir biçimde konuşan ve İTC Selanik Komitesi'nde etkin bir yol oynamış olan Mgırdıç Portukalyan'ın öğrencisi olarak takdim etti. Karşıtları ise uzun süre imparatorluk dı-

64 Vahan Papazyan, *Im Hushere* (Beyrut: Hamazkain Matbaası, 1952), 2: s. 40.

65 L. Achemean, *Husher Armenak Ekareani 1870-1925* (Kahire: Nor Astgh Matbaası, 1947), s. 155.

66 Papazyan, *Im Hushere*, s. 41-42.

şında yaşadığını ve ülkenin acıklı durumunu anlamadığını ileri sürdüler. Papazyan karşıtları Osmanlıca bilmediği gerekçesiyle adaylığına karşı çıkarken, yandaşları birkaç ay içinde dili öğrenebileceğini ve imparatorluğun siyasi durumuna ilişkin keskin bir kavrayışa sahip olduğunu ileri sürdüler.[67] Armenakanlar da Ramkavarlar da Taşnakların karşısında tek başlarına duramayacaklarından Aslanyan'ın adaylığı etrafında birleştiler.[68]

Seçimlerin ilk turu tamamlandığında Taşnaklar Ermeni oylarının yanı sıra Kürt ziraatçıların ve Süryani köylülerin oylarının da çoğunluğunu kazanmışlardı. Seçimlerin ikinci turu öncesinde Van'da kampanya yoğunlaştığında, Taşnaklar Hamidiye döneminde el koyulan mülkleri sahiplerine iade edeceklerini açıklayarak, Ermeni, Türk, Kürt ve Süryani köylülerin desteğini kazandılar.[69] Sonuçta, Taşnaklar ve İTC tarafından desteklenen iki aday da (Papazyan ve Demiroğlu) Van'dan mebus seçildi.

Filistin'de hem etnik grupların hem de partilerin içindeki çatışmalar ittifakların gelişmesinde karmaşık bir rol oynadı. Bölgedeki pek çok Siyonist, Müslümanların yardımıyla Kudüs sancağında en az bir Yahudi adayı seçebilecekleri konusunda iyimserdiler.[70] Ancak Filistin Bürosu'nun (Eretz İsrail Bürosu olarak da bilinir) başkanı Arthur Ruppin ile Dünya Siyonist Örgütü'nün başkanı David Wolffsohn arasındaki yazışmalar Kudüs'te bir Yahudi mebusun seçilme olasılığı konusunda karamsar bir ton taşır.[71] Ruppin Kudüs'te yaşayan 50.000 Yahudiden

67 Papazyan anılarında Osmanlıca bilmediği için kendisini en iyi aday olarak görmediğini, ama EDF Van Merkez Komitesi'nin onu aday göstermeye karar verdiğini itiraf etmişti. Bkz. *a.g.e.*, s. 40-41.

68 *Püzantiyon*, 4 Aralık 1908, no. 3697, s. 1.

69 *Arevelk*, 4 Kasım 1908, no. 6931, s. 2. El konulan toprakların iadesi, Taşnakların seçim programında kilit bir meseleydi.

70 19. yüzyıl sonunda, Filistin üç sancağa ayrılmıştı: Nablus, Akka ve Kudüs. Nablus ve Akka Beyrut vilayetine bağlıyken, Kudüs bağımsız bir sancaktı ve mutasarrıfı İstanbul'a karşı sorumluydu. Kudüs Mutasarrıflığı Kudüs, Yafa, Gazze, Hebron ve çevresinden oluşuyordu.

71 David Wolffsohn 1907'de, Dr. Arthur Ruppin'i Yahudi Yişuvu'nun durumunu tahkik etmesi ve Yişuv'un tarım ve sanayi sektörlerini geliştirme olanağını araştırması için Filistin'e göndermişti. Sekizinci Siyonist Kongre'nin (1907) kararıyla, Ruppin Yafa'da Filistin Bürosu'nu kurarak, Siyonist hareketin yer-

sadece 8.000'inin Osmanlı vatandaşı olarak nüfusa kayıtlı olduğunu, buna karşılık 4.000'in üzerinde Müslüman ile 4.000'in üzerinde Hıristiyanın kayıtlı olduğunu belirtiyordu.[72] Ayrıca, çok azı mülk sahibi olduğundan –bu, oy kullanabilmenin şartlarından biriydi– Yahudiler seçmenler arasında azınlık oluşturuyorlardı. Ruppin seçim çevrelerinin Yahudilerin aleyhine olacak şekilde belirlendiğini de ileri sürüyordu.[73] Sonuç itibarıyla en iyi çözümün Yahudilere yakınlık gösteren Müslüman adayları seçmek olacağını belirtiyordu. Bu arada Filistin'deki Siyonist büro Yahudi aday için kampanya yürütme işini üstlenmişti.[74]

Bu gelişmeler olurken, Kudüs'te seçimlere hazırlık için Dr. David Levi, Dr. David Yellin ve A. Ben-Yehuda başkanlığında bir Osmanlı-Yahudi Birliği kurulmuştu. Ne var ki, Albert Antebi ile Siyonistlerin favori adayı Dr. Levi arasındaki bir anlaşmazlık birliğin kurulmasından kısa bir süre sonra Yahudi cemaati içinde bölünme yarattı.

Bu arada, Ruppin Wolffsohn'a Yahudilere dostane yaklaşabilecek iki Arap aday hakkında bilgi verdi: Hafız Bey el-Said ve Ruhi el-Halidi. Ruppin hem daha önceki argümanlarını hem de Yahudi cemaati içinde yeni gelişen bölünmeyi göz önüne alarak, Müslüman adayların desteklenmesini önerdi. Bu nedenle Levi ve Arap adaylardan biri olan Hüseyin Efendi Haşimi birlikte kampanya yürüttü.[75]

24 Ekim'de Kudüs sancağı seçimleri gerçekleşti. Üç aday seçildi: Ruhi Efendi el-Halidi (Osmanlı İmparatorluğu'nun Bor-

---

leşim faaliyetlerini yönetmek üzere temelli yerleşmesi için Filistin'e gönderilmişti.

72 MSA Z2/632, Ruppin'den Wolffsohn'a, 4 Eylül 1908, Mordechai Eliav, *David Wolfson: Ha-Ish u-Zemano: Ha-Tenu'ah ha-Tsiyonit ba-Shanim 1905-1914* içinde (Tel Aviv: Siyonist Araştırma Enstitüsü; Kudüs: Dünya Siyonist Örgütü Yayınevi, 1977), s. 154.

73 Seçim sonuçlarından hoşnutsuz olanlar, seçim bölgelerinin oyların çoğunluğunun Müslümanlara gitmesini sağlayacak şekilde bölündüğünü ileri sürdüler. Yetkililerin seçim bölgelerini hiçbir sancakta Hıristiyanların çoğunluk olmamasını sağlayacak şekilde düzenledikleri bildiriliyordu. *Times*, 27 Kasım 1908, no. 38815, s. 12.

74 Eliav, *David Wolfson*, s. 155.

75 *A.g.e.*

deaux başkonsolosu), Said Efendi el-Hüseyni (Kudüs ayanından) ve Hafız Bey el-Said (Yafa ayanından).[76] Ruppin'in öngörüleri doğru çıktı: Yahudiler Kudüs'te bir Yahudi aday seçemediler. Bununla birlikte, seçim Ruppin ve Wolffsohn'un desteklediği iki Arap adayın zaferiyle sonuçlandı. *El İttihad el Osmani* üç adayı överek, el-Halidi'nin "altı bin kuruşluk maaşını bıraktığını ve sevgili vatanına hizmet aşkından az bir para almaya razı geldiğini" yazdı.[77] İki mebus İstanbul'a gitmek üzere Kudüs'ten ayrılırken Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluşan büyük bir kalabalık onları uğurlamak için istasyonda toplandı.[78] *Kudüs-ü Şerif*'in başyazarı Abdüsselam Efendi, Şeyh Ali Rimavi ve David Efendi Yellin tarafından konuşmalar yapıldı.[79]

Beyrut İTC'nin Arap vilayetlerindeki faaliyetlerinin önemli bir merkeziydi. Mebus seçilmek için 18 aday yarışıyordu; *Lisan'ül Hal* tüm adayların ayrıntılı tasvirlerine yer vermişti.[80] Tasvirlerden, adaylıkları için iki önemli niteliğin şart olduğu anlaşılmaktadır: Osmanlıca bilgisi ve kanun ve yönetmeliklerde uzmanlık. *Lisanü'l Hal* gazetenin hiçbir adayı bir diğerine tercih etmeyeceğini ve ehil meclis üyelerini belirlemenin halkın görevi olduğunu belirtiyordu.[81] Beyrut'ta 7 Kasım günü siyasi ve ruhani liderler ile teftiş komitesinin huzurunda gerçekleşen seçimler iki mebusun seçimiyle sonuçlandı: Rıza el-Sulh ve Süleyman Efendi el-Bustani.[82]

Suriye'de ittifaklar neredeyse hiçbir rol oynamadı, zira İTC seçimler için kampanya yürüten örgütlü siyasi partilerden biriydi. Gerçekten de, İTC burada güçlü bir varlığa sahipti, çünkü Suriye'de faal şubeleri vardı ve parti Ekim başında Selanik'ten buraya delegeler göndermişti. İTC Suriye'de yerel nü-

76 *Lisan'ül Hal*, 28 Ekim 1908, no. 5853, s. 1.

77 *El İttihad el Osmani*, 31 Ekim 1908, no. 31, s. 1.

78 *Ha-Zvi*, 17 Kasım 1908, no. 33, s. 2.

79 *Habazeleth*, 18 Kasım 1908, no. 19, s. 1.

80 *Lisan'ül Hal*, 9 Eylül 1908, no. 5811, s. 1.

81 *Lisan'ül Hal*, 17 Eylül 1908, no. 5818, s. 1.

82 *Lisan'ül Hal*, 9 Kasım 1908, no. 5863, s. 1; *El Mukaddem*, 12 Kasım 1908, no. 5967, s. 2.

fus gruplarıyla başka yerlerde yaptığı gibi seçim pazarlıkları yürütmedi. Harran bunun nedenlerinin birinci olarak Suriyelilerin ağırlıklı olarak Müslüman olması, dolayısıyla da eski rejimin bekasında çıkarlarının bulunması, ikinci olarak da henüz örgütlü bir ulusal hareket işaretini vermemeleri olduğunu savunur.[83] Her durumda, Suriye'deki mebus adaylarının çoğunu İTC gösterdi. Suriye'deki adaylar farklı toplumsal kökenlerden geliyordu, ama Beyrut vilayeti özelinde olduğu gibi bir şekilde devlet hizmetinde de bulunmuşlardı ve ayan ailelerine mensuplardı.[84] Kısacası, Arap vilayetlerinin mebusları üç toplumsal kesimden geliyordu: ulema, toprak sahipleri ya da kentli meslek erbabı.[85]

Suriye'deki kentli ve kırsal ayandan oluşan Arap mebusların çoğu İTC tarafından desteklendi, ama İTC Şam'da nüfuzlu ulema ve ayandan oluşan güçlü bir grubun çetin rekabetiyle karşı karşıya kaldı. Bu grup binlerce kişiyi arkasında toplayarak dinî bağlara dayalı bir ittifak oluşturdu. Dolayısıyla, Şam'daki seçimler İTC adaylarının yenilgisi ve ayan sınıfını temsil eden beş mebusun seçilmesiyle sonuçlandı.[86]

Selanik'te Yahudi ve Yahudi olmayan adaylar arasında ateşli bir seçim kampanyası yürüdü.[87] *El Tiempo* 24 Ağustos'ta Selanik'ten iki Yahudinin adaylıklarını koyduğunu bildirdi: Selanik kökenli bir avukat olan Emanuel Karasu ve Selanik Ti-

---

83 Taj el-Sir Ahmad Harran, "Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period, 1908-1914" (doktora tezi, University of London, 1969), s. 68, 69.

84 Arap mebusların geçmişi için bkz. Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)* (Berlin: Klaus Schwarz, 1993), s. 27-38.

85 *A.g.e.*, s. 73.

86 Beş mebus şunlardı: Şefik Bey el-Müeyyed el-Azın, Abdurrahman Başa el-Yusuf, Şeyh Muhammed el-Aclani, Şeyh Süleyman Jukhdar ve Raşid Bey el-Şema. Daha önce belirtildiği gibi, Şamlı ayan ve ulema dinî hisler gibi güçlü bir karta oynadı. Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 57.

87 Selanik'teki seçimler için bkz. Başkonsolos Lamb'den Sir G. Lowther'a, 9 Kasım 1908, "Correspondence respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908", *Parliamentary Papers* içinde, 1909, s. 101-102; ayrıca bkz. David Farhi, "Yehudei Salonika be-Mahpekhat ha-Turkim ha-Tze'irim", *Sefunot* 15 (1981): s. 135-152.

caret Mahkemesi'nin üyesi olan, Manisa kökenli Nesim Efendi Mazliyah.[88] Gazete cemaat ileri gelenlerinden iki kişinin de adaylığını koyduğunu belirtiyordu: Selanik vilayetinin eski ziraat müfettişi ve Hilmi Paşa'nın son kâtibi Vitalis Efendi Strumza ile cemaatin önde gelen isimlerinden Binko Şaltiyal Efendi.[89] *El Tiempo* entelektüelliği ve "Yahudi dini için mükemmel bir mebus" olması nedeniyle Strumza'nın adaylığının Selanik Yahudileri arasında olumlu karşılandığını yazıyordu.[90] İTC adayı Emanuel Karasu Selanik'teki Yahudiler tarafından destekleniyordu. Yahudiler arasında genel görüş Karasu'nun iyi bir mebus ve "onu seçecek Yahudi unsur için bir onur" olacağı yönündeydi.[91] Selanik sancağındaki seçimler Karasu dahil altı mebusun seçilmesiyle sonuçlandı.

İstanbul'da seçimler

İstanbul'un stratejik pozisyonu nedeniyle başkentteki büyük gazeteler buradaki seçimlere odaklandı. Ermeni, Yahudi ve Rum seçim komiteleri ve dinî otoriteler (örn. patrikler ve hahambaşı) adayları konusunda İTC'yle pazarlıklara giriştiler. Bu dönemde etnik gruplar arasında işbirliği açıktı. Örneğin, Krikor Zohrab ve Bedros Hallaçyan'ın da içinde yer aldığı bir Ermeni heyeti seçim kampanyalarında patriğin desteğini istemek için Rum Patrikhanesi'ni ziyaret etti. Patrik böyle bir ittifakın avantajını kabul etmesine ve bunun cemaatinin yararına olduğuna inanmasına rağmen, Patrikhane'nin iki meclisine (Cismani Meclis ve Ruhani Meclis) danışmadan Ermeni adayları desteklediğini ilan edemeyeceği için konuyu görüşmek üzere bu meclisleri toplantıya çağırdı.

29 Ekim 1908'de İTC'li delegeler Rum ve Ermeni patrikhanelerinin temsilcileriyle birlikte seçimleri tartışmak üzere bir

88 *El Tiempo*, 24 Ağustos 1908, no. 99, 1148. Karasu için bkz. David A. Rekanati (der.), *Zikhron Saloniki: Gedulatah ve-hurbanah shel Yerushalayim de-Balkan* (Tel Aviv: Selanik Cemaati Kitabını Yayımlama Komitesi, 1986), 2: s. 456.

89 *El Tiempo*, 24 Ağustos 1908, no. 99, s. 1148.

90 *El Tiempo*, 4 Eylül 1908, no. 104, s. 1198.

91 *El Tiempo*, 21 Ekim 1908, no. 7, s. 63-64.

toplantı yaptılar. Uzun müzakerelerden sonra delegeler İstanbul seçimleri konusunda bir anlaşmaya vardılar ve bir protokol hazırladılar. Rumlar protokolü imzalamaya hazırdı, ama Ermeni delegasyonu bunu yapmaya yetkili olmadığını açıkladı. Anlaşmaya göre İstanbul mecliste dördü Türk, üçü Rum, ikisi Ermeni, biri Yahudi on mebusla temsil edilecekti.[92]

Seçim günü İstanbul çok hareketliydi. Kalabalık kafileler seçim sandıklarını oy verme işleminin yapılacağı çeşitli camilere, kiliselere, sinagoglara, karakollara ve diğer kamu binalarına taşıdılar.[93] İstanbul seçimleri için üç Yahudi adaylığını açıklamıştı: Avukat ve Régie Tütün Şirketi'nin hukuk danışmanı olan Vital Efendi Faraci, gene avukat olan David Efendi Rusi ve Selanik'te Osmanlı Bankası'nda memur olarak çalışan Ferer (Albert) Efendi Aseyo.[94] Vital Efendi Faraci İstanbul Yahudi cemaati mensuplarının neredeyse tamamı tarafından destekleniyordu ve cemaat onun için güçlü bir kampanya yürüttü.

İTC'yle varılan anlaşma doğrultusunda İstanbul Yahudileri İTC tarafından gösterilen adayları seçmeye hazırdılar. Seçimlerden önce, 9 Aralık'ta Ermeni Patrikhanesi'nin bir çalışanı hahambaşı vekili Hayim Nahum'a Ermeni Meclis Seçimleri Komitesi'nin bir mektubunu teslim etti; komite Hayim Nahum'dan İstanbul Yahudi cemaati içinden, ikinci tur Ermeni seçmenlere oy vermeleri tavsiyesinde bulunabileceği bir aday belirlemesini talep ediyordu. Haham Nahum, Faraci'nin Yahudilerin adayı olduğu cevabını verdi ve ikinci derece Yahudi seçmenleri bilgilendirebilmek için Ermeni adayların isimlerini sordu. İki saat sonra Ermeni Patrikhanesi görevlisi hahama Ermeni adayların Hallaçyan Efendi ile Zohrab Efendi olduğunu belirten res-

92 *El Tiempo*, 4 Kasım 1908, no. 13, s. 121.

93 Edward F. Knight, *Turkey: The Awakening of Turkey; The Turkish Revolution of 1908* (Londra: J. Milne, 1909), s. 300.

94 Farid Efendi Aseyo Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden ve Donanma Nezareti görevlisi Şabati Aseyo'nun oğluydu. *El Tiempo* Aseyo'nun genç, bilgili ve mütevazı bir insan olduğunu yazdı. Mülkiye Mektebi'ni bitirmeden, Donanma Nezareti'nde ikinci tercümanlığa atanmıştı. Bkz. *El Tiempo*, 23 Kasım 1908, no. 21, s. 197.

mî bir belge sundu. Haham Nahum bu isimleri derhal Yahudi seçim delegelerine iletti.[95]

Osmanlı Meşruti Ermeni Meclisi İstanbul'un iki Ermeni mebusunu seçmek için İTC'yle işbirliği yaptı.[96] Seçimlerden önce Ermeni Seçim Kampanyası Komitesi ikinci derece Ermeni seçmenleri Galata'daki EMM'ye davet etti.[97] Başkan Hampartsum Efendi Boyacıyan Osmanlı komitesini İTC tarafından desteklenen beş Türk aday ve tek Yahudi aday M. Faraci hakkında resmen bilgilendirdi. Başkan Ermenilerin Rum Patrikhanesi tarafından gönderilen iki isme oy vermeleri gerektiğini resmen açıkladı ve toplantı sırasında Rumların kimleri aday göstereceği konusunda bazı sorular soruldu.

Türkler de hemşerilerini İTC adaylarına oy vermeleri için teşvik etmeye başladılar. Hüseyin Cahid İstanbul'daki Müslümanları seçimlerde faal bir rol oynamaya çağırarak, "gayrimüslim hemşeriler seçim usullerine ziyadesiyle alışkındırlar; seçimlerin her ayrıntısını, girdisini çıktısını bilirler. Müslümanlara gelince, seçimlere alışık değillerdir. ... Bu sebeple, Müslümanları oy vermeye teşvik etmemiz ve onları uyandırmamız gerekmektedir" diye yazdı.[98]

On İstanbul mebusu için seçimler 11 Aralık Cuma günü Posta ve Telgraf Nezareti'nde gerçekleşti. Seçimlere toplam 507 delege katıldı. Oy verme işlemleri merasimle ve büyük sevinç içinde yürüdü.[99] Sandıklara iki Ermeni ve bir Yahudinin de yer aldığı Teftiş Komitesi müşahitlik etti. Oy verme işlemi bittikten sonra Müslüman bir din adamı dua etti ve Teftiş Komitesi seçim sandığını mühürledi. Ardından sandık bir at arabasına yüklendi ve Belediye Binası'na teslim edildi. Sandıklar cumartesi günü vilayette pek çok memur, ileri gelen ve dinî temsilcinin huzurunda açıldı ve oylar sayıldı:

---

95 *El Tiempo*, 11 Aralık 1908, no. 29, s. 272.

96 *Jamanak*, 10 Aralık 1908, no. 38, s. 3.

97 *Jamanak*, 11 Aralık 1908, no. 39, s. 3.

98 *Tanin*, 27 Eylül 1908, no. 58, s. 1.

99 *Levant Herald and Eastern Express*, 12 Aralık 1908, s. 1; *İkdam*, 12 Aralık 1908, no. 5226, s. 1.

Adaylar	*Oy sayısı*
Refik Bey Manisazâde	503
Mustafa Asım Bey	475
Ahmed Rıza Bey	472
Vital Faraci Efendi	461
Bedros Hallaçyan Efendi	455
Ahmed Nesimi Bey	425
Krikor Zohrab	392
Konstantin Konstantinidis Efendi	369
Hüseyin Cahid (Yalçın)	354
Pandelaki Kozmidi Efendi	340

Seçimlerin ertesinde Haham Nahum Ermenilerin seçimlerdeki başarısından dolayı tebrik etmek için Yahudi Genel Konseyi'nden resmî bir delegasyonla birlikte Ermeni Patrik Madteos İzmirliyan'ı Kumkapı'daki makamında ziyaret etti. Patrik İzmirliyan ruhani ve cismani meclis üyesi pek çok kişiyle birlikte Haham Nahum'u sıcak bir şekilde karşıladı. İki dinî lider birbirlerine dostça duygular ifade ettiler ve "tek bir vatan uğruna" cemaat ilişkilerini güçlendirmek için birlikte çalışmaya ant içtiler. Nahum Efendi ikinci derece Ermeni seçmenlerin Yahudi cemaatinin adayı Vital Efendi Faraci için oy kullanmalarıyla kanıtlanan yüce gönüllüğü için Ermeni Patriki'ne teşekkür etti.[100]

Seçim sonuçlarıyla yüzleşme

İmparatorluğun baskın olmayan etnik gruplarından pek çoğunun, özellikle de Rumların ve Ermenilerin seçimlerden yüksek beklentileri vardı. Ne var ki, Ermeni basının tanıklık ettiği gibi bazı gruplar seçim sonuçlarından büyük bir düş kırıklığına uğramıştı. Toplamda meclise seçilmesi umulan otuz Ermeni mebustan sadece on tanesi seçilmişti. Ermeniler vilayetlerde en büyük zaferi iki mebus çıkarabildikleri Erzurum'da elde etmişlerdi.[101] Diğer yerlerdeki sonuçlar genelde zayıftı.

100 *El Tiempo*, 16 Aralık 1908, no. 31, s. 295.

101 Ermeni mebuslar, Armen Garo, Vartkes Serengülyan (Erzurum), Keğam Der Garabedyan (Muş) ve Vahan Papazyan'dı (Van). Dördü de EDF üyesiydi. Bu mebuslardan bazılarının kısa biyografi taslakları için bkz. Gabriel Lazyan, *He-*

Ermeni liderliğinin seçim ertesinde yaşadığı düş kırıklığı ve hüsran Püzant Keçyan'ın *Püzantiyon*'a yazdığı uzun bir başyazıya yansıdı. Keçyan yazısında Ermenilerin seslerini bastırmak için Selanik'ten vilayetlere İTC heyetlerinin gönderildiğini ileri sürüyordu. Ermenilerce övülmelerine ve el üstünde tutulmalarına rağmen, bu heyetlerin, Türk kitleleri Ermenilere oy vermemeye teşvik ederek, Ermeniler aleyhinde çalıştıklarını savunuyordu. Keçyan "Osmanlı yasama heyetini deneyimli unsurlarla güçlendirecek yerde, Ermeni devrimci unsurunun Osmanlı Meclisi'nde temsil edildiğini görmek için elinden geleni yapan"[102] vilayetlerdeki Ermenilerin faaliyetlerini de eleştiriyordu. Keçyan bu konuda özellikle Taşnaklara çok sert bir şekilde yükleniyordu. İyi nutuk çekebilen sadece iki-üç Ermeni olduğunu ve bunların Anadolulu değil Rumelili olduklarını ileri sürüyordu. Keçyan İstanbul'dan seçilen Ermeni mebuslar için şu iddialarda bulunuyordu:

> İstanbul'dan seçilen birinci mebus, Bedros Hallaçyan Efendi, devrim yıllarında Paris'te öğrenci olarak güzel zaman geçiriyordu ve kendisi her zaman, devrimci ve milli konuların uzağında yaşamıştır. On yıl boyunca Türk hayatından da uzak kalmıştır ... ve Osmanlıcası o kadar iyi değildir. ... İkinci aday da, milli meselelere sadece edebiyat aracılığıyla dokunan, gene bir devrimci olmayan Krikor Zohrab'dır.[103]

Keçyan İstanbul'dan iki mebus seçildiği için Ermenilerin İTC'ye müteşekkir olmaları gerekmediğini savunuyordu, zira Ermenilerin İstanbul'da İTC'yle coşkulu ittifakı Kayseri'de bir sandalyeye mal olmuştu: "Bu sebeple ... Yahudiler gibi bizim de İstanbul'da sadece bir sandalye kazandığımızı varsayabiliriz" diyordu. Başyazı *Tanin*'in yayıncısının mebus seçilme-

---

ghap'okhakan Demk'er: Mtavorakanner, Haydukner (Kahire: Nubar Matbaası, 1947). Hagop Babikyan (Tekirdağ) ve Bedros Hallaçyan (İstanbul) İTC üyeleriydi. Krikor Zohrab (İstanbul) Ahrar Fırkası için oy kullanan bağımsız bir mebustu. Murad Boyacıyan (Kozan) Hınçak Partisi üyesi, Nazaret Dağavaryan (Sivas) ve Stepan Ispartalıyan (İzmir) ise bağımsızdı.

102 *Püzantiyon*,15 Aralık 1908, no. 3708, s. 1.

103 *A.g.e.*

sini çok sert bir dille eleştiriyor ve İTC'nin onu, şoven politikası kendi tavrına ve siyasi yönelimine uyduğu için seçtiğini ileri sürüyordu. Başyazı seçim sonuçlarına hayıflanan satırlarla son buluyordu.[104]

Hovhannes Asbeduni'nin kaleme aldığı bir başka yazı Hüseyin Cahid'in İstanbul mebusu seçilmesini ağır bir dille eleştiriyordu. Asbeduni bir cahil diye nitelediği Cahid'in gelecek vaat eden edebi bir sima olduğunu ve önemli bir liberal olabileceğini söylüyor, ama hürriyet geldiğinde "[edebiyatı] derhal bir kılıca çevirdi ve aslan postuna büründü; ateş ve yıldırım yağmaya başladı; bağırdı, kükredi, tehditler savurdu ve istibdadın çökmüş temellerine yıkıcı darbeler indirdi" diye ekliyordu. Asbeduni'ye göre "kolay edindiği şöhretten sarhoş" olan Cahid, "acemi silahşorluğu" için yeni kurbanlar bulmuştu. Milliyetçi akımın ve "eski rejim tarafından usandırana kadar kullanılıp eskitilmiş olan ve 11 [24] Temmuz'dan sonra uygulanması mümkün olmayan" İslâm devleti gibi eski moda fikirlerin savunucusu haline gelmişti. Asbeduni pek çok Müslüman ve Hıristiyan'ın onunla arasına çoktan mesafe koyduğunu da ileri sürüyordu. Nitekim, Cahid'in seçimlerde aldığı düşük oy bu iddiayı destekliyordu. Ne var ki, Cahid'i savunanlar onun millet-i hâkime ve İslâm devleti düşüncelerini taktik nedenlerle, oy kazanmak için kullandığını iddia ediyorlardı. Bu müdafilere göre gelecek, Cahid'in nasıl da liberal olduğunu gösterecekti ve "mecliste bir kez daha kardeşliğin savunucusu olarak boy gösterecek"ti.[105] Asbeduni'nin buna cevabı şöyleydi:

> Yanlış! Yanlış! Mebus olabilmek için insanların bağnazlığını kışkırtmak ve hükmeden unsurun temayüllerini kullanmak... Lakin, o ne uzak görüşlü biri, ne de bir siyasetçi... Ve *Tanin* başyazarı Efendi'nin, kodaman bir milliyetçi, hatta ultra milliyetçi olduğu artık kimse için bir sır değil. Peki, milliyetçilik, aşırı milliyetçilik ve şovenizm nedir? Ama önce, milleti sevmenin ne olduğunu tanımlayalım... Bizim sevgili Hüseyin, ar-

104 *A.g.e.*

105 *Püzantiyon*, 18 Aralık 1908, no. 3709, s. 1.

tık mebus olduğuna göre, dilini ağzının içinde yirmi defa döndürmeli ve ülkenin büyük fedakârlıklarla ve kanlı harflerle yazılan kardeşliğine, ahengine ve geleceğine zarar vermemeli.[106]

Bu tepkilerin aksine, Sefarad cemaatinde seçim sonuçlarıyla ilgili fazla bir düş kırıklığı yoktu. Yahudi gazeteleri dört Yahudinin meclise seçilmesini selamladı.[107] Bir gazetenin başyazarı Yahudilerin "pek çok örnekte ülkenin menfaatlerini kendi dar menfaatlerinin üzerine koyarak, diğerkâmlıklarının dikkate değer bir kanıtı"nı sunduklarını savundu. Gazete bu duruşu tasvip eden İTC'nin büyük kentlerde birkaç Yahudinin adaylığını desteklediğini yazıyordu.[108] Milli Hastane Or Ahayim'in salonunda, seçilen Yahudi mebusları kutlamak için İstanbul'daki Cismani Meclis tarafından düzenlenen büyük bir ziyafet verildi.[109]

Bununla birlikte, bazı Siyonistler seçimlerle, özellikle de Kudüs'ten gelen sonuçlarla ilgili daha büyük bir hoşnutsuzluk dile getiriyorlardı.[110] Örneğin, A. Ben Yehuda Yahudilerin ihmalkâr davranıp "çoğunluğu Yahudi olan" Kudüs nüfusundan tek bir mebus seçmeyi başaramadıklarını belirtiyordu.[111] Bu hoşnutsuzluk seçilen Yahudi mebuslarla ilgili belli bir şüpheye bile neden oldu. Ben Yehuda İzmir mebusu Nesim Mazliyah'ın görevinin sadece imparatorluk Yahudilerinin özel haklarını değil, tıpkı kendi milletlerinin haklarını koruyacak olan Rum ve Ermeni mebuslar gibi ceman "İsrail milletinin [*Am Israil*] hakları"nı korumak olacağını savunuyordu. Yazısını Mazliyah'a şu tavsiyede bulunarak bitiriyordu:

> Bay Nesim Mazliyah'ın Eretz İsrail'in meselelerine aşina olup olmadığını ya da buradaki Yahudilerle ilgili tüm mevzularla ilgilenip ilgilenmediğini bilmiyoruz; ama ben, Bay Mazli-

106 *A.g.e.*
107 *El Tiempo*, 18 Aralık 1908, no. 32, s. 305.
108 *Jewish Chronicle*, 4 Aralık 1908, s. 11.
109 *El Tiempo*, 14 Aralık 1908, no. 30, s. 282 ve 14 Aralık 1908, no. 30, s. 281.
110 *Hapoel Hatzair*, Temmuz 1909, s. 10.
111 *Ha-Zvi*, 20 Kasım 1908, no. 36, s. 2.

yah'ın özel bir kişiyken bu meseleyle ilgilenip ilgilenmemesinin mümkün olduğunu, ama bir halkın vekili olduğu bugün, bu meseleleri derinlemesine bilmesi gerektiğini artık anladığını ümit ediyorum ve bu ümitle, ilk mebusumuza başkente yolculuğunda hayır dualarıyla eşlik etmek istiyoruz.[112]

Dönemin Arap basının da gösterdiği gibi, Ermeni ve Yahudilerin seçimlere tepkisinden farklı olarak, bazı Arap vilayetlerinde seçim sonuçlarıyla ilgili bir uzlaşı ve hoşnutluk duygusu oluşmuştu.[113] Söz gelimi, *Lisan'ül Hal* Beyrutlu iki mebusun zaferini selamladı ve onların şehirden Osmanlı Meclisi'ne yollanan hediyeler olduğunu yazdı.[114] Bununla birlikte, Arap vilayetlerinin başka yerlerinde bunun tersi geçerliydi. Hayfa halkı – İTC tarafından desteklenen– Şeyh Esad Şukeyr Efendi'nin, Akka mebusu olarak seçilmesinden memnun değildi. Selanik'teki İTC Merkez Komitesi'ne Şukeyr'in seçilmesini kınayan ve onu rüşvetçi olmakla suçlayan şikâyetler gönderildi.[115]

Sonuç

Gerçek seçimler bir dereceye kadar oy verme işleminden önce gerçekleşti, ama gene de 1908 Osmanlı seçimleri Ortadoğu'daki ilk örgütlü, kitlesel siyasi icraatlardan birini temsil ediyordu. Bu nedenle, etnik grupların seçimler öncesindeki ve sırasındaki seçim davranışları özel bir önem taşır. Oy verme işleminden önceki evreye, her etnik grubun öngördüğü siyasi sistemin ana hatlarını ortaya koyan bir siyasi programla açıkladığı fikirler üzerinde hummalı bir mücadele damgasını vurmuştu.

Partilere ait/milli ya da bireysel seçim programlarından birçoğunun Jön Türklerin partisi İTC'nin öngördüğü politikalara getirilen itirazlar da dahil pek çok ortak noktası bulunuyordu. Dolayısıyla, idari ademimerkeziyet, etnik-dinî imtiyazlar, milli eğitim ve nispi temsil, İTC, Ermeniler, Rumlar, Arnavut-

112 *A.g.e.*

113 *El Mukaddem*, 9 Aralık 1908, no. 5990, s. 1.

114 *Lisan'ül Hal*, 9 Kasım 1908, no. 5863, s. 1.

115 *El Mukaddem*, 30 Ekim 1908, no. 5956, s. 4.

lar, bir dereceye kadar da Yahudiler ve Araplar arasındaki müzakere süreçlerinde kilit faktörler oldu. İTC kendi merkezileşme ideallerine ve Osmanlılık anlayışına ters düştüğü için, etnik grupların siyasi programlarının en önemli maddelerine şiddetle karşı çıktı.

1908 seçimlerinde, farklı siyasi akımları birleştirmeye ve seçimlerin seyrini kontrol etmeye çalışan etnik grupların seçim kampanyası komitelerinin kuruluşuna da tanık olundu. Gene de, olabilecek her yerde adaylarının seçilmesini sağladığından, İTC'nin imparatorluk sathına yayılmış şubeleri ve ilişki ağlarıyla en faal ve etkili parti olduğu açıktır: İTC devrimin mimarıydı, bu nedenle de adaylarının seçilmesini sağlamak için gücünü ve nüfuzunu kullanma gücüne sahipti:

Araplar ve Yahudiler de dahil bazı etnik gruplar seçim sonuçlarından hoşnutken, Rumlar ve Ermeniler gibi başka gruplar son derece hoşnutsuzdu. Bu gruplardan pek çok kişi İTC'yi taşra seçimlerinde usulsüzlük ve hile yapmakla suçladı. Başkaları seçim çevrelerinin gayrimüslimlerin yüksek sayılarda oy almalarını engelleyecek şekilde bölündüğünü ileri sürdü.[116] Ermeni cemaati içinde, Taşnak kampındaki hoşnutsuzluk Taşnak dışı kamplardakinden daha az belirgindi; bunun nedeni belki de, Taşnakların devrimden önce kurdukları geniş ağlara dayanarak, vilayetlerde bağımsız davranmalarıydı. Bazı bölgelerde İTC'den destek bile aldılar.

Seçimlere genel olarak bakıldığında, başarılı Ermeni adayların çoğunun hukuk ya da tıp gibi mesleklerden olduğu görülür. Arap vilayetlerinden seçilen mebusların çoğu sosyopolitik statülerini kullanarak seçim sonuçlarını etkileyen ayandan kişiler ve toprak sahipleriydi. İTC bu ayan ailelerinin Arap vilayetlerinde ne kadar önemli olduğunu anlamıştı ve seçim başarısının bir kısmını onları desteklemesine borçluydu. Kısmen bu politikanın bir sonucu olarak, İTC'nin seçimlerde sert bir dirençle karşılaştığı tek yer Şam oldu. Öte yandan, Sefarad Yahudileri

116 Bu iddiaların doğru olup olmadığı konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu, imparatorluğun idari birimlerinin demografisini ve hükümet tarafından tayin edilen seçim bölgelerini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek yapılabilir.

Filistin'den ziyade Selanik, İzmir ve İstanbul gibi kentlerde başarılı oldular. Bunun iki temel nedeni vardı: Bu şehirlerde daha kalabalık olmaları ve İTC'nin desteği. Buna karşılık, Siyonistler en büyük hayal kırıklığını mecliste sözcülüklerini yapacak tek bir Yahudi mebus bile seçmeyi başaramadıkları Kudüs sancağında yaşadılar.

1908 seçimleri İTC'nin ezici zaferiyle sonuçlandı.[117] Bu parti devrimin mimarı olmaktan ileri gelen dokunulmaz konumuyla Meclis-i Mebusan'a hâkim olmayı başardı. Ne var ki, İTC'nin üstünlüğünün neden olduğu eşitsizliklere rağmen, seçimler baskın olmayan etnik grupların çoğunun mecliste temsil edilmesiyle sonuçlandı. İlk turda seçilen 281 vekilden 151'i Türk, 56'sı Arap, 25'i Arnavut, 22'si Rum, 10'u Ermeni, 5'i Kürt, 4'ü Bulgar, 4'ü Yahudi, 3'ü Sırp, 1'i Ulah'tı. Bu listeye yan seçimlerle belirlenen 42 mebusu eklersek, seçimlerin birinci turu için rakam 170'i Türk, 67'si Arap, 31'i Arnavut, 25'i Rum, 12'si Ermeni, 6'sı Kürt, 4'ü Bulgar, 4'ü Yahudi, 3'ü Sırp, 1'i Ulah olmak üzere 323 mebus olacaktır.[118] Bununla birlikte, İTC'nin Meclis'te rahat bir hâkimiyeti olmayacaktı. Bir sonraki bölümde görüleceği gibi, diğer baskın olmayan etnik gruplarla işbirliği yapan Liberal Birliğin [Hürriyet ve İtilaf] oluşturduğu zayıf bir muhalefet, durup dinlenmeden İTC'nin meclisteki gücünü kırmaya çalıştı. Bu muhalefet diğerlerinin arasında liberaller, bürokratlar, milliyetçi ve proto-milliyetçi partiler, İslâmcılar ve sosyalistler gibi farklı unsurları içeren bir gruptan oluşuyordu.[119]

---

117 Bkz. Hüseyin Cahid'in yazısı, *Tanin*, 13 Kasım 1908, no. 133, s. 1.

118 Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, s. 160-161.

119 Liberallerin İTC'ye muhalefeti için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990). Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008), s. 153.

5

Seçim Sandıklarından Meclise

İmparatorluktaki ilk meclis seçimlerinden sonraki siyasi evrede sokak siyasetinden meclis siyasetine bir kayış oldu. Ne var ki, bu değişim sokak ile meclis arasındaki bağı koparmadığı gibi, meclis siyasetinin kapalı kapılar arkasında yürütüldüğü anlamına da gelmiyordu. Tersine, mecliste yapılan siyaset devrimden sonra oluşan kamusal alanların önemli bir boyutu haline geldi. Yeni elde edilen özgürlüklerin bir sonucu olarak, habercilerin ve gazete başyazarlarının yanı sıra konukların meclis tartışmalarını izlemelerine izin verildi. İmparatorluğun en büyük gazetelerinin çoğu meclise muhabirler yolladı ve bu tartışmaların zabıtlarını her gün kendi dillerinde yayımladı. Ayrıca, meclis zabıtları hükümetin resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de de yayımlanıyordu.[1] Gazeteler bu kayıtları yayımlamak suretiyle kitlelerin meclis politikaları hakkında bilgilendikleri ve bu politikalarla bağlantı kurdukları ana mecra durumuna geldi. Dahası, bazı gazeteler mecliste tartışılan konuları öne çıkarmak ya da eleştirmek için çoğunlukla siyasi eğilimlerini yansıtan, iri matbaa harfleriyle basılmış başlıklar ve altbaşlıklar kul-

1 Bu bölümdeki analiz 18 Aralık 1908'den 2 Nisan 1909'a kadar *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan 54 meclis oturumunun resmî zabıtlarına dayanmaktadır. Meclis oturumları 17 Aralık'ta başladı ve 26 Mart'ta sona erdi.

landılar. Bu modern siyaset arenasında meclis bir sahne, kitleler de gözde siyasi aktörleriyle özdeşleşerek gelişmeleri heyecanla takip eden izleyiciler durumuna geldi.

İTC ve Liberaller, baskın olan ve olmayan gruplar, hükümetin yasama ve yürütme kolları arasında süregiden mücadelenin bağlamı anlaşılmadan, Osmanlı Meclisi'nin etnik siyasetini anlamak mümkün değildir. Bu çalkantı içerisinde, bazı etnik mebuslar kendi cemaatlerini ve genel Osmanlı menfaatlerini ilgilendiren meseleleri sıklıkla ve yüksek sesle dillendirdiler. Mecliste gündeme getirilen meseleler devrim sonrası dönemde ağır basan etnisiteler arası anlaşmazlık konularını gözler önüne serer.

Bunlar meclisteki tartışma gündemlerine kendiliğinden giren meseleler olmayıp, on yıllardır dönüp dönüp imparatorluğun karşısına çıkan çözülmemiş pek çok sorunun tezahürleriydi. İTC, devrimin mimarı olarak, meşruiyetin ve meclisin egemen olduğu bir devirde bu sorunların üzerine bizzat kendisinin başlattığı modern siyasi sistem aracılığıyla gitmekten başka seçeneği olmadığını gayet iyi biliyordu. Gene de, mecliste hâkimiyeti ele geçirmesine yol açan ezici seçim zaferinden sonra, yürütmenin ve muhalefet gruplarının kendi siyasi programını tehlikeye atacak girişimlerini boşa çıkarabileceği ya da engelleyebileceği güvenini kazandı.

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, İTC için meşruti meclis imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik büyük merkezileşme projesini hayata geçirmenin bir aracıydı. Baskın olmayan gruplardan bazıları meclisin kendilerine genelde imparatorluğun, özelde de cemaatlerinin dertlerine bir çare bulma imkânını nihayet sağlayacağına samimiyetle inanmışlardı. Ama çok geçmeden meclisteki zayıf konumlarının ve İTC'nin hâkimiyetinin bu girişimleri sonuçsuz bıraktığını göreceklerdi. Böylece, adaleti sağlayacak en son demokratik kurum olarak meşruti meclis düşü yavaş yavaş parçalandı ve yerini bir, tek parti diktatörlüğü gerçekliğine bıraktı.

İlk başta meclisteki etnik grupların gündemini oluşturan dört temel mesele vardı: Makedonya meselesi, yabancı ülke-

lere tanınan imtiyazlar, Anadolu vilayetlerinde reform ve toplanma hakkına getirilen kısıtlamalar. Meclisin toplantı halinde olduğu ilk yıl imparatorluk Yahudileriyle ilgili ciddi bir mesele tartışılmadı. Siyonizm ancak 1911 yılında meclis tartışmalarının önemli bir konusu oldu.[2] Etnik grupların temsilcilerinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki konumlarını tanımlamak için sürdürdükleri mücadelede kendilerini nasıl gördüklerini anlamak için bu dört tartışma konusunun incelenmesi büyük önem taşır. Bu etnik mebuslar meclis içinde Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatlerini kanıtlamaya çalışırken, kendi etnik gruplarının haklarını ve menfaatlerini de korumaya çalıştılar. Böyle bir siyasi kavga birleşik Osmanlı idealiyle çeliştiğinden, aşikâr bir ikilem yarattı.

Siyasi duruma genel bakış

5 Ağustos 1908'de Said Paşa sadrazamlıktan ayrıldı ve yerine Kâmil Paşa geçti.[3] Rum, Ermeni, Arnavut ve Suriyeli mebuslar Kâmil Paşa hükümetine tam destek verirken İTC yeni kabineye sadece göstermelik bir destek verdi. Kâmil Paşa İTC'yi yatıştırmak için Jön Türk sempatizanı Hüseyin Hilmi Paşa'yı dahiliye nazırlığına atamak gibi bazı vekil değişikliklerine gitti. Ne var ki, Kâmil Paşa'nın Liberal Birliğe daha fazla temayül etmeye başladığı Kasım ve Aralık aylarında şartlar değişti ve bu durum İTC'de hoşnutsuzluk yarattı. Yeni kabine ile İTC arasındaki gerginlikler Avusturya-Macaristan'ın 6 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'in ilhak edildiğini duyurması ve Birinci Balkan Kri-

2 Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*; Yuval Ben-Bassat ve Eyal Ginio, (der.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*; Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* ve Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley: University of California Press, 1976).

3 Dönem siyaseti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011) ve Aykut Kansu, *Politics in Post-revolutionary Turkey*, 1908-1913 (Boston: Brill, 2000) [*İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016].

zi'nin patlak vermesiyle daha da arttı. Bu kriz İTC'ye Kâmil Paşa hükümetini eleştirmek için iyi bir gerekçe sağladı. Parti üyeleri paşayı Bosna-Hersek'in ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı konusunda Bulgaristan ve Avusturya'yla bir anlaşmaya varmayı başaramamakla suçladılar. *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahid 30 Aralık'ta meclise Sadrazam Kâmil Paşa'dan kabinesinin iç ve dış politikaları konusunda açıklama isteyen bir gensoru önergesi vererek baskıyı sürdürdü.[4] Kâmil Paşa 13 Ocak 1909'da meclisin huzuruna çıkarak kabinesinin programını savundu.[5] Kabinesinin politikalarını anlattı, imparatorluk nüfusunun itidal ve disiplinini övdü ve herkesin devrimden sonra kan dökülmemiş olması nedeniyle sultana teşekkür etmesi gerektiğini belirtti. Paşanın konuşmasını oybirliğiyle kabul edilen gayriresmî bir güven oylaması izledi. Gensoru ve güvenoyu Kâmil Paşa sempatizanları için bir zafer, İTC için bir bozgun olarak değerlendirildi.[6]

Ne var ki, Kâmil Paşa'nın 10 Şubat'ta harbiye ve donanma nazırlarını azletmesiyle, İTC ile arasındaki yumuşama daha bir ay dolmadan son buldu. Yeni sadrazam nezaretlere kendi adamlarını atayarak durumunu güçlendirmeye çalıştı. Hüseyin Hilmi Paşa durumu protesto ettiğini göstermek için görevinden çekildi. 11 Şubat'ta mebuslar sadrazamdan son nazır değişiklikleri hakkında açıklama isteyen bir dizi meclis önergesi verdiler.[7] 13 Şubat'ta meclis Kâmil Paşa'ya gensoru vermek için toplandı. Ne var ki, paşa gensoruyu ertelemeye hakkı olduğunu iddia ederek meclise gelmedi. Bunun üzerine kendisine 196'ya 8'lik bir güvensizlik oyu verildi.[8] Bu, İTC'nin bir za-

4 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Altıncı İçtima, 15 Kânunuevvel 1324", *Takvim-i Vekayi*, 29 Aralık 1908 (16 Kânunuevvel 1324), no. 79. Hüseyin Cahid, gazetesi *Tanin*'de, millet tarafından değil sultan tarafından seçilmiş olduğu için Kâmil Paşa'ya istifa çağrısı yaptı. Bkz. *Tanin*, 11 Ocak 1909, no. 160, s. 1.

5 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, On Birinci İçtima, 30 Kânunuevvel 1324", *Takvim-i Vekayi*, 15 Ocak 1909 (2 Kânunusani 1324), no. 92, s. 1-4.

6 *Volkan*, 14 Ocak 1909, no. 20, s. 1.

7 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirmi Altıncı İçtima, 29 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 1 Şubat 1909 (3 Şubat 1324), no. 124, s. 12-13.

8 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirmi Yedinci İçtima, 31 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 18 Şubat 1909 (5 Şubat 1324), no. 124, s. 6-7.

feri olarak görüldü. Hüseyin Hilmi Paşa'ya yeni bir kabine kurma görevi verildi. Hükümet 25 Şubat'ta Liberal Birlik'ten ya da Kâmil Paşa sempatizanlarından gelecek protestoları önlemek için toplantı ve gösterileri kısıtlayan bir bildiri yayımladı. Liberal Birlik ile İTC arasındaki gerilim İkinci Meşrutiyet Dönemi tarihinin belirleyici bir anı olan 31 Mart 1909 karşı-devrimine kadar sürdü. Bu çatışma karşı-devrime kadar meclisteki etnik siyasetin temel bir unsuru oldu.

Vilayet-i selase mi Makedonya mı?

Meclisteki en açık etnik gerilim Makedonya meselesi hakkındaki tartışma sırasında yaşandı. Bu tartışma meclisin Osmanlıları, Bulgarları, Rumları, Ulahları, Katolik ve Ortodoks Sırpları, Arnavutları, Boşnakları, Müslümanları ve Türkleri ilgilendiren etnik bir meseleyi müzakere ettiği bir alan açtı.[9] Makedonya hakkındaki tartışma özellikle, bölgeyi oluşturan üç vilayet (vilayet-i selase) üzerinde odaklandı: Selanik, Manastır ve Kosova. Başka coğrafi bölgelerde olduğu gibi Makedonya bölgesi de 19. yüzyılda, Hıristiyan milletlerin uyanışı ve Rumlar, Bulgarlar ve Sırplar arasındaki bölgesel çekişme sonucunda Makedonya meselesinin doğmasıyla siyasi önem kazanmıştı.[10] Sorun Rumların Makedonya'daki Hıristiyanlardan bağlılık talep etmesiyle başladı. Rumlar ve Sırplar bu bağlılığı, eğitim ve kilise propagandası yoluyla Makedonyalı Slavları kültür ve dil temelinde ayrıştıracak bir politikayla sağlayabileceklerine inanıyorlardı. Ne var ki, anında, 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla kiliselerinin bağımsızlığını elde etmiş olan Bulgarların direnişiyle karşı karşıya kaldılar.[11] Ayastefanos Antlaşması'yla

9 Emre Sencer, "Balkan Nationalisms in the Ottoman Parliament, 1909", *East European Quarterly* 38, Mart 2004, no. 1, s. 41-64.

10 Bkz. İpek Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion, Violence and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013).

11 Bulgar Eksarhlığı Sultan Abdülaziz'in bir fermanıyla kurulmuştu. Eksarhlığın kuruluşu Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin İstanbul Rum Ortodoks Patrikliği'nin tahakkümüne karşı 1850'lerde ve 1860'larda yürüttüğü mücadelenin dolaysız bir sonucuydu. Kiliselerin mücadelesi için bkz. Thomas Meininger, *Ignatiev*

(1878) bölgenin büyük bir kısmı yeni kurulan Bulgaristan topraklarına dahil edildi, ama Berlin Kongresi'nden (1878) sonra yeniden Osmanlı kontrolüne geçti. Bölgedeki çekişme arttı ve devrimci örgütlerin kurulmasına yol açtı. Slavlar 1893'te Selanik'te, özerk bir Makedonya'nın kurulması için savaşmak üzere Makedonya Dahili İhtilal Teşkilatı'nı (MDİT) kurdular. 1895'te gene aynı yerde, Bulgarlarla birleşme yanlısı Makedonya Harici İhtilal Cemiyeti (MHİT) kuruldu. Dolayısıyla, Makedonya 1908 Devrimi öncesinde büyük bir çekişme alanı ve farklı etnik grupları (örneğin, Sırplar, Bulgarlar, Rumlar, Ulahlar ve Arnavutlar) temsil eden devrimci komite ve çetelerin şiddet eylemlerinin sarstığı istikrarsız bir bölge olmuştu.

Tartışma resmen 27 Ocak'ta, bir grup mebusun üç vilayetteki durumla ilgili olarak meclise bir gensoru önergesi vermesiyle başladı.[12] 30 Ocak'ta, hâlâ dahiliye nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa sorulara cevap vermek üzere meclise geldi. Eski bir Makedonya müfettişi olarak, sorun yaşanan vilayetlerdeki durumla ilgili genel bir değerlendirme yapacak donanıma sahip olan paşa, konuşmasında İstanbul Ortodoks Patriği'nin destekçisi olan patrikçiler ile bölgedeki şiddetin başlıca nedeni olduğuna inandığı Bulgar Eksarhlığı'nı destekleyen eksarhcılar arasındaki mücadeleye odaklandı. Konuşmasını bitirirken meclisten meseleyi çözecek bir kanun hazırlamak üzere özel bir komisyon oluşturulmasını istedi.

İzleyen üç yıl boyunca mecliste mebuslar arasında sert tartışmalar yaşandı. Hristo Dalçef (Siroz) bölgeye atıfta bulunmak için "Makedonya" terimini kullanınca, Rum mebuslar da dahil pek çok meclis üyesi onu milliyetçi propaganda yapmakla suç-

---

and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872: A Study in Personal Diplomacy (Madison: University of Wisconsin Press, 1970); Theodore H. Papadopoullos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination* (Aldershot, UK: Variorum, 1990); "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirminci İçtima, 17 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 2 Şubat 1909 (20 Kânunusani 1324), no. 110, s. 5-8.

12 Priştine mebusu Hasan Bey, Ulah ve Bulgar komitelerinin faaliyetleri; Hristo Dalçef ve Selanik mebusu Dimitri Vlahof Selanik, Kosovo ve Manastır'daki asayişsizlik; Kütahya mebusu Abdullah Azmi Efendi de Rumeli'deki saldırılar hakkında konuştu.

ladı.[13] Ermeni mebus Krikor Zohrab (İstanbul) "Makedonya" teriminin kullanılması yasaksa, o zaman Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan gibi terimlerin de kullanılmaması gerektiğini söyleyerek Dalçef'i savundu. Dalçef derhal sözlerine açıklık getirerek niyetinin "Makedonya" terimine siyasi bir anlam yüklemek olmadığını, sadece Selanik, Manastır, Üsküp ve Edirne kazalarından oluşan bir bölgeyi tanımlamak istediğini söyledi. Ancak, aynı konuşmada eski rejimi, Edirne'de Bulgar çetelerini yok etmek isteyen Rum çetelerinin kurulmasına destek olmakla suçladı.[14] Dalçef iddialarını destekleyen pek çok belge olduğunu ileri sürdü. Ayrıca, bu rolü artık anayasa yerine getirdiği halde kiliselerin tamamının hâlâ statükoya göre faaliyet göstermekte olduğunu iddia etti.[15]

Dahiliye Nazırı cevabında, Dalçef'in hükümetin Rum çetelerini koruduğu yolundaki iddialarını reddetti ve Bulgar çetelerince gerçekleştirilen yasadışı eylemlerin uzun bir listesini sundu. Rıza Efendi (Karahisar-ı Şarki) gibi başka mebuslar arkasında siyasi bir sorun yattığı için kilise sorununun yalnızca dinî bir sorun olarak görülmemesi gerektiğini ve Makedonya meselesini Kilise meselesini çözmeden halletmenin mümkün olmadığını savundular.[16] Karolidi Efendi (İzmir) ve Rıza Tevfik Bey (Edirne) Makedonya'daki durumun yabancı müdahalesinin sonucu olduğunu ve dış faktörlerin –bununla Avrupa devletlerinin Balkanlar'ın iç işlerine karışmasını anlatmak istiyorlardı– hazırda beklediğini vurguladılar.[17] 13 Mart'ta tartışma sürerken, Şura-yı Devlet'in bir alt komitesi bir kanun tasarısı hazır-

13 Avukat olan Hristo Dalçef Makedonyalı Bulgarların Osmanlı Meclisi'ndeki temsilcisiydi. Makedonya-Edirne Dahili İhtilal Teşkilatı'nın (MEDİT) 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra kurduğu Federatif Halk Partisi'nin (Bulgaristan Şubesi) üyesiydi.

14 Bunlar Osmanlı gizli servisi tarafından çete olarak sınıflandırılan gerilla gruplarıydı.

15 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirminci İçtima, 17 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 2 Şubat 1909 (20 Kânunusani 1324), no. 110, s. 10.

16 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirminci İçtima, 17 Kânunusani 1324," *Takvim-i Vekayi*, 3 Şubat 1909 (21 Kânunusani 1324), no. 111, s. 8.

17 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirminci İçtima, 17 Kânunusani 1324," *Takvim-i Vekayi*, 4 Şubat 1909 (22 Kânunusani 1324), no. 112, s. 5.

lama görevini üstlendi. Tasarının ilk tur tartışmaları 14 Mart'a kadar sürdü. Kanun tasarısı 7 Temmuz'da meclise sunuldu ve sonunda onaylanarak meclisten geçti.

Makedonya meselesi hakkındaki tartışma, mecliste her zaman Müslümanlar/Hıristiyanlar ekseninde ayrışmayan etnik siyasetin karmaşıklığını gözler önüne serdi. Mecliste genelde dinler içi ve etnisiteler içi bir bölünme, Kilise meselesinde de Rum/Bulgar bölünmesi vardı. Tartışmanın dinamikleri devrim sonrası dönemde etnik siyasete sadece siyasi partiler perspektifinden bakılamayacağını, etnik siyasetin kilise politikaları perspektifinden de anlaşılması gerektiğini ortaya koyar. Gerçekte, kilise siyaseti imparatorluktaki etnisiteler arası ve etnisiteler içi ilişkileri belirleyen temel faktörlerden biriydi.

Arap mebuslar

Meclis'teki Arap mebusların büyük çoğunluğu İTC'nin onayı ya da desteğiyle seçilmişti. Dolayısıyla, meclisin ilk yılında bu mebusların çoğu İTC bloğunun ateşli destekçileri olmayı sürdürdü ve bu dönemde mecliste bir Arap bloğu oluşmadı.[18] Ama 1909 yılının sonunda bazı Arap mebuslar 1909'dan 1912'ye kadar güç politikasında önemli bir rol oynayacak bir blok oluşturmayı başardılar.[19] Bu bloğun kuruluşuna önderlik eden Şamlı Şefik el-Müeyyid ve Rüştü el-Şem'a, mebus seçilmeleri nedeniyle Arap vilayetlerindeki İTC çevrelerinde belli bir endişe yaratmış isimlerdi. İçlerinde Abdülhamid ez-Zehravi'nin (Hama) de yer aldığı İTC destekçisi başka mebuslar da İTC'den hayal kırıklığına uğrayınca el-Müeyyid'in tarafına geçtiler.

Şefik el-Müeyyid Arap mebusları başkentte büyük bir törenle karşılayan Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'nin kurucusu olarak da şimşekleri üzerine çekmişti. İstanbul'da kurdu-

18 İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde mecliste yer alan Araplar hakkında derinlemesine bir inceleme için bkz. Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)* (Berlin: Klaus Schwarz, 1993).

19 Taj el-Sir Ahmad Harran, "Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period, 1908-1914" (doktora tezi, University of London, 1969), s. 131.

ğu cemiyet ayrılıkçı eğilimleri olduğu için hem Araplar hem de Türkler tarafından eleştiriliyordu.[20] Başkaları ise cemiyetin programının hükümetle işbirliği yaparak Araplar arasında hem eğitim ve ticareti yaygınlaştırmayı hem de anayasayı korumayı amaçladığını savunuyordu.[21] Neden olduğu ihtilafa rağmen meclis siyaseti üzerinde herhangi bir etkisi olmayan cemiyeti bir meclis bloğunun nüvesi olarak görmek mümkün değildir.

Mecliste bir Arap bloğu oluşturma planının başlangıcı, pek çok Arap mebusun El İttidal Partisi'ni kurmak ve bir siyasi program geliştirmek üzere Beyrut mebusu Rıza el-Sulh'un evinde bir araya geldikleri Nisan 1909'a kadar geriye gidiyordu. *El İttihad el Osmani*'nin bir muhabiri sonradan bunun ne milli ne de doktriner bir parti olup, kapılarını farklı etnik kökenlerden üyelere açan bir Osmanlı partisi olduğunu anlatacaktı.[22] Çoğunluğu Arap olan kırk kadar mebus ancak Kasım 1909'da Pera Palas Oteli'nde bir araya geldi ve bir parti kurmanın gerekliliği üzerinde anlaşarak siyasi bir strateji geliştirdiler. El Hizb el Hür el Mutedil adıyla tanınacak olan partinin üyeleri arasında bazı Ermeni, Türk, Rum ve Arnavut mebuslar da bulunuyordu.[23]

Gene 1909 sonunda, hükümetin Irak'ta British Lynch Company adlı yabancı bir şirkete ticari imtiyaz tanıma planıyla ilgili olarak da mecliste ateşli bir tartışma yürüdü. Lynch hadisesi olarak bilinen olay birtakım Arap mebuslar ile hükümet arasında kriz çıkmasına neden oldu ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın görevinden ayrılmasıyla sonuçlandı. Ancak, mecliste, yabancıların imtiyazlar aracılığıyla imparatorluğun ekonomik ve siyasi çıkarlarına müdahalesine karşı yükselen bu muhalefet Lynch hadisesiyle başlamadı. Bu muhalefetin başlangıcı meclisin ilk yılında yaşanan Bağdat Demiryolu tartışmalarına kadar geriye götürülebilir.

---

20 *El Hilal*, 1 Nisan 1909, s. 415.

21 *El Muktebes*, 31 Aralık 1908, no. 14, s. 1; *El İttihad el Osmani*, 15 Şubat 1909, no. 15, s. 8.

22 *El İttihad el Osmani*, 5 Nisan 1909, no. 22, s. 1.

23 Harran, "Turkish-Syrian Relations", s. 145.

Meclis tartışmalarında Arap mebuslar özellikle dört temel meseleyle ilgiliydiler: El-Müeyyid dahil dört Arap mebusun seçim sonuçlarının resmen onaylanması; Mutran hadisesi; Hicaz Demiryolu ve Bağdat Demiryolu.

Arap mebuslar töhmet altında

İTC ile Arap mebus adayları arasında seçimler sırasında ortaya çıkan gerilimler, özellikle Arap mebusların resmî seçim sonuçlarının onaylanmasıyla ilgili olarak meclise de yansıdı. İlk ihtilaf odağını II. Abdülhamid'in casusu olmakla itham edilen Bingazi mebusu Yusuf Şetvan'ın adaylığı oluşturdu. Şetvan kötü ahlâklı bir kişi olmakla ve seçilmesini sağlamak için siyasi nüfuz kullanmakla da suçlanıyordu.[24] İkinci ihtilaf odağı İTC'nin desteği olmaksızın seçilmiş olan Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'nin kurucularından Şam mebusu Şefik al-Müeyyed'di. Şetvan gibi o da sultanla bağları olmakla suçlanıyordu. Diğer Arap mebuslar Ömer Mansur (Bingazi) ve Seyyid Talib'di (Basra). Bazı mebusların getirdiği itirazlara rağmen, Şetvan hariç hepsi meclise kabul edildi. Meclis ilk turda, bazı memurlar üzerinde nüfuzunu kullandığı iddiasıyla Şetvan'dan yeniden seçime girmesini istedi. Şetvan seçimlerin bu ikinci turunda başarılı oldu ve böylece o da meclise kabul edildi.

Bu örneklerde özellikle dikkat çeken bir nokta Suriye, Filistin, Lübnan, Irak ya da Yemen'den seçilen Arap mebuslardan hiçbirinin bu adayları desteklememiş olmasıdır. Arap mebusların çoğu İTC tarafından desteklendiğinden, el-Müeyyid ya da Şetvan gibi mebusların tarafına geçerek parti nezdindeki itibarlarını riske atmak istememiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Rıza Tevfik (Edirne) El-Müeyyed'i savunmuş ve ona yöneltilen suçlamaları yalanlamıştı.

Meclisin ilk evrelerinde adaylığı sorgulanan bir diğer mebus Sivas Ermeni episkoposu tarafından zalim ve baskıcı bir kişi olmakla suçlanan Serdarzâde Mustafa'ydı (Karahisar-ı Şarki). Ser-

24 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Üçüncü İçtima, 9 Kânunuevvel 1324", *Takvim-i Vekayi*, 24 Aralık 1908 (11 Kânunuevvel 1324), no. 74, s. 6.

darzâde mecliste kendisini, Karahisar-ı Şarki'de yaklaşık 10.000 Ermeni ve 160.000 Müslüman bulunduğunu ve Ermeni azınlığın kendi mebusunu seçemediği için adaylığından şikâyetçi olduğunu söyleyerek savundu. Zohrab Efendi (İstanbul) "zalimlerin ve canilerin" mecliste oturmamaları gerektiğini söyleyerek, Mustafa'nın adaylığını eleştirdi.[25] Rıza Tevfik (Edirne) buna cevaben, Mustafa aleyhinde sağlam deliller olmadığından Zohrab'ın "cani" gibi sözcükleri kullanmamasını istedi.

Mutran hadisesi

Arapların imparatorluğa sadakatiyle ilgili bir başka tartışma konusu da Paris'te kurulmuş olan Suriye Merkez Komitesi'nin[26] kaleme aldığı ve Suriyeli Katolik bir Rum olan Reşit Mutran'ın imzaladığı, Suriye'de özyönetim talep eden bir bildiriydi.[27] Batı tarzı bir anayasanın imkânsız olduğunu ve azınlıkların arzularını karşılamanın imparatorluğun parçalanmasına (*désagrégation de l'empire*) yol açacağını iddia eden bildiri, Aralık 1908'de imparatorlukta dolaşıma girdi. Mutran ayrıca Batılı devletlerce desteklenen özerk bir Suriye'nin kurulmasını öneriyordu.[28]

Arap toplumundan bildiriye hızla ve esas olarak olumsuz tepkiler geldi. Şam, Beyrut ve Paris'ten meclise bildiriyi kınayan ve Arap halkı arasında ayrılık temayülü olmadığını belirten telgraflar yağmaya başladı.[29] Ruhi el-Halidi (Kudüs) büyük

---

25 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Dördüncü İçtima, 10 Kânunuevvel 1324", *Takvim-i Vekayi*, 25 Aralık 1908 (12 Kânunuevvel 1324), no. 75, s. 4.

26 Suriye Merkez Komitesi için bkz. Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, Bölüm 11.

27 *Lisan'ül Hal*, 13 Şubat 1909, no. 5943, s. 1. Mutran, Baalbekliydi ve Hamidiye döneminde Paris'e yerleşerek ticaretle uğraştı. Tauber'e göre, Beyrut'ta yayımlanan *La Liberté* gazetesi, 1909 başında Mutran için "Hamidiye rejiminin ve rüşvetin en ateşli desteklerinden biri" diyordu. Bkz. Tauber, *Emergence of the Arab Movements*, Bölüm 11.

28 "Proclamation du Comité Central Syrien de Paris à l'occasion de la promulgation de la constitution ottomane, Paris, le 25 décembre 1908", *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban et des pays du Proche-Orient du XVII siècle à nos jours* içinde, 18: s. 127-130.

29 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, On Üçüncü İçtima, 1 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 18 Ocak 1909 (5 Kânunusani 1324), no. 97, s. 5.

ihtimalle Arapların imparatorluğa sadakatini ispatlamak için bu telgrafların yayımlanmasını önerdi. Halep mebusu "böyle lanetli bir şahsın hareketinin kanunsuz olduğunu ve kendisini Arap ve Osmanlı halkının tamamının gözünden düştüğünü" söyleyerek, Reşit Mutran'ın bildirisini kınadı. Suriye valisi de Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek, Mutran'ın bildirisinin Suriye halkı arasında büyük çalkantı yarattığını açıkladı.[30] Muhammed Arslan (Lazkiye) 18 Ocak'ta, meclise gönderilen mektuplardan bazılarının *İkdam*'da yayımlandığına işaret etti. Meclise okuduğu bu mektuplardan biri Suriyeli bir ayan olan Şamilzâde Ahmet tarafından yazılmıştı. Öte yandan, Arslan Mutran'ın ailesinin onun hareketlerinden sorumlu tutulmaması gerektiğini savundu ve ailenin onun hareketlerini ilk kınayanlar arasında yer aldığını belirtti. Bu kınamanın meclis zabıtlarına geçmesini de istedi.[31]

Bazı Arap mebuslarla ve Mutran hadisesiyle ilgili ihtilaf bir yana bırakıldığında, mecliste Arapların sadakatiyle ilgili önemli bir tartışma olmadı. Ayrıca, tarihçilerin Mutran hadisesini abarttıkları anlaşılmaktadır. Mecliste gündeme gelen Makedonya meselesi ve Anadolu vilayetlerindeki durum gibi diğer etnik meselelerle karşılaştırıldığında, Mutran hadisesinin çok az bir etkisi olduğu görülür.

Ne var ki, bu, Arap mebusların meclis tartışmalarına katılmadıkları anlamına gelmez. Tersine, kendi memleketleri, özellikle de vergilerle ilgili meseleleri sıklıkla gündeme getirdiler. Arap vilayetlerinde tahsil edilmekte olan vergi türleri arasındaki uyumsuzluklar ve bu vergilerin toplanma yöntemleri tartışılırken Bağdatlı ve Yemenli Arap mebuslar tartışmalara aktif bir şekilde katıldılar.[32]

---

30 *Takvim-i Vekayi*, 18 Aralık 1908 (5 Kânunusani 1324), no. 95, s. 8.

31 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, On Dördüncü İçtima, 5 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 21 Ocak 1909 (8 Kânunusani 1324), no. 98, s. 4.

32 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirmi Altıncı İçtima, 29 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 16 Şubat 1909 (3 Şubat 1324), no. 124, s. 3-13 ve 17 Şubat 1909 (4 Şubat 1324), no. 125, s. 1-11.

Hicaz Demiryolu

Arap vilayetleriyle ilgili iki önemli konu mecliste hararetli tartışmalara neden oldu. Bu konuların ikisi de ulaşımla, Hicaz ve Bağdat demiryollarıyla ilgiliydi. Arap mebusların Hicaz Demiryolu tartışmalarına yoğun müdahalesi sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini değil, kendi bölgesel ve yerel menfaatlerini de tehdit edecek olan yabancı şirketlere verilen imtiyazlardan duydukları endişeyi ve buna olan muhalefetlerini ortaya koyar.[33]

Hicaz Demiryolu'nun yapımına 1900 yılında, Abdülhamid döneminde başlanmış ve demiryolu esas olarak Osmanlılar tarafından Almanların tavsiyeleri ve desteğiyle inşa edilmişti.[34] Demiryolu imparatorluğun Arap vilayetleri üzerindeki denetimini güçlendirmek, İstanbul ile İslâm'ın en kutsal mekânı olan Mekke arasında bir bağlantı kurarak hac ziyaretlerini kolaylaştırmak ve askerî birliklerin nakil güçlüğünü hafifletmek için açılmıştı. Şam'dan başlayıp Hicaz üzerinden Medine'ye uzanan hat, İstanbul'dan Şam'a kadar giden eski hattı uzatmayı amaçlıyordu. Demiryolu, padişahın cülus yıldönümü olan 1 Eylül 1908'de Medine'ye ulaştı, ama projenin başlangıcında saptanan Mekke'ye ulaşma hedefi hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Suriye mebusları Muhammed el-Aclani ve Süleyman el-Baruni 13 Ocak'ta Nafıa nazırından Hicaz Demiryolu projesinin tamamlanması için alınan tedbirler hakkında açıklama yapmasını istediler. Soru önergesinde demiryolu idaresinde yaşanan

---

33 İmtiyazlar ve yabancı yatırımlar için bkz. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914* (Londra: I. B. Tauris Academic Studies, 2011), s. 75-99 [*Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul, 2008].

34 Bundan önceki bir rapor için bkz. F. R. Maunsell, "The Hejaz Railway", *Geographic Journal* 32, Aralık 1908, no. 6, s. 570-585. Projenin siyasi ve ekonomik sonuçları hakkında başka incelemeler için bkz. William Ochsenwald, *Hidjaz Railroad* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1980); Muhammed Diqin, *Sikkat Hadid al-Hijaz al-Hamidiyah: Dirasah watha'iqiyyah* (Kahire: S. M. al-Diqin, 1985); Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000) ve James Nicholson, *The Hejaz Railway* (Londra: Stacey International, 2005).

usulsüzlükler anlatılıyordu.[35] Önerge meclis tarafından kabul edildi, ama Nafıa nazırı cevap vermek üzere meclisin huzuruna çıkmadı. Onun yerine, Hicaz Demiryolları Nazırı Zihni Paşa 21 Ocak'ta meclise geldi. Zihni Paşa konuşmasında projenin durumu hakkında uzun bir açıklamada bulundu ve El-Ula'dan Medine'ye kadar olan 300 kilometrelik hattın inşa edilmemiş olduğunu kabul etti. İşletme müdürünü ihmalcilikle suçladı. Bu tanıklık üzerine projeyi tamamlamak için özel bir komisyon kuruldu. Komisyonun ilk işi Zihni adındaki müdürün işine son vermek ve yerine, teknik şubenin başındaki Mühendis Mekteb-i Âlisi mezunu Muhtar Paşa'yı getirmek oldu. Paşa demiryolunun Hayfa kısmının yapımında yetenek ve becerisini kanıtlamıştı.

Zihni, projenin gecikmesinin nedenleri hakkında kısa bir rapor sundu ve yapılanlar ve yapılacaklar konusunda ayrıntılı bir raporun hazırlandığını belirtti. Tahir Recep Efendi (Hudeyde) Zihni'nin raporunu yorumlayarak, projeye ne kadar para tahsis edildiğini ve dışarıda yaşayan Müslümanlar tarafından ne kadar para gönderildiğini gösteren daha ayrıntılı bir rapora ihtiyaç olduğunu söyledi. İnceleme için demiryolu projesinin diğer memurlarının da getirilmelerini istedi ve konuyu soruşturmak üzere bir komisyon oluşturulması gerektiğini savundu.[36] Hakkı Bey (Bağdat) gibi başka mebuslar bir soruşturma komisyonunun kurulmasına gerek olmadığını savunurken, Krikor Zohrab (İstanbul) bu görüşe katılmadı ve Zihni'nin raporunu eleştirdi. Zohrab, Zihni'nin suçu sadrazamın üzerine atmasının tuhaf olduğunu, bunun şirket temsilcisinin müşteriyi görevi kötüye kullanmakla suçlaması anlamına geldiğini belirtti. Zohrab meseleyi ele almanın iki yolu olduğunu söyledi: Ya geniş yetkilere sahip bir soruşturma komisyonu mümkün olduğunca hızlı bir şekilde soruşturmaya başlardı ya da bir soruşturma başlatılmadan önce müdürlük bir rapor yayımlardı. Zohrab so-

35 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, On İkinci İçtima, 31 Kânunuevvel 1324", *Takvim-i Vekayi*, 16 Ocak 1909 (3 Kânunusani 1324), no. 93, s. 1.

36 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, On Altıncı İçtima, 8 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 25 Ocak 1909 (12 Kânunusani 1324), no. 102, s. 2-3, 3.

rıştırma komisyonunun kuruluşunun raporun yayımlanmasına kadar ertelenmesinde yarar olmadığını savunarak, komisyonun derhal oluşturulmasını istedi.[37] Gene de iki önerge de oya sunuldu ve oylama, komisyonun raporun yayımlanmasından sonra oluşturulmasını isteyenlerin lehinde sonuçlandı.

Bağdat Demiryolu

Hicaz Demiryolu'nun hac yolculuğu için taşıdığı öneme rağmen, tartışmalara katılanlardan pek çoğunun Arap mebuslar olmaması ilginçtir. Bağdat Demiryolu projesi ise mecliste gerek Arap gerek Arap olmayan mebuslar arasında Hicaz projesinden daha fazla ilgi uyandırdı. Bu, esas olarak, projenin stratejik boyutundan ve uluslararası güçlerin projeye dahil olmasından kaynaklanıyordu.

Önceden inşa edilmiş Orient-Express hattını da içeren Bağdat Demiryolu'nun yapımına Hamidiye döneminde Almanların denetiminde başlanmıştı.[38] 1888'de, Deutsche Bank'ın finanse ettiği bir şirkete Osmanlı hükümeti tarafından Haydarpaşa'dan Ankara'ya ve İstanbul'dan İzmir'e uzanacak demiryollarını inşa etme imtiyazları tanınmıştı. Şirket Mart 1889'da Société du Chemin de Fer d'Anatolie adıyla faaliyete geçti ve hükümetle 13 yıl süren müzakerelerden sonra 1902'de Berlin-Bağdat Demiryolu imtiyazını elde etti. Bu amaçla 1903 yılında Société Impériale Ottomane du Chemin de Fer de Baghdad adında bir yan şirket kuruldu. Almanlar bu demiryoluyla Basra Körfezi'ne sokularak, burada bir liman kurmayı planlıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ise Arabistan üzerindeki denetimini sürdürmeyi

37 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, On Altıncı İçtima, 8 Kânunusani 1324", 26 Ocak 1909 (13 Kânunusani 1324), no. 103, s. 1-2.

38 Bkz. Jonathan McMurray, *Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway* (Westport, CT: Praeger, 2001); Paul Rohrbach, *Die Bagdadbahn Berlin* (Berlin: Wiegandt und Grieben, 1911); Gavri'elah, *Les dessous de l'administration des chemins de fer ottomans d'Anatolie et de Bagdad* (İstanbul: Typographie et lithographe E. Pallamary, 1911) ve Lu'ay Bahri, *Sikkat Hadid Baghdad: Dirasah fi Tatawwur wa-Diblumasiyat Qadiyat Sikkat Hadid Birlin-Baghdad Hattá 'am 1914* (Bağdat: Sharikat al-Tab' wa-al-Nashr al-Ahliyah, 1967).

ve nüfuz alanını o sırada Britanya'nın kontrolünde olan Kızıldeniz'e de yaymayı amaçlıyordu.

Arap mebuslar Bağdat Demiryolu için verilen imtiyazı hararetle eleştirdiler; Arap mebusların yabancı müdahalesine karşı verdikleri genel mücadelenin bir parçası olarak anlaşılabilecek bu tutum, daha sonra Lynch hadisesine gösterdikleri tepkiye de yansıyacaktı. Hükümetin Lynch Şirketi'ne Dicle Nehri üzerinde uzun vadeli bir taşımacılık tekeli verme planı, "Iraklı" ve diğer mebusların hükümete şiddetle yüklenmelerine ve sonuçta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın görevinden ayrılmasına yol açtı.[39] "Iraklı" mebuslar Britanya'nın bölgeye girmesinden endişe duyuyorlardı ve Britanyalılara imtiyaz verilmesini engellemek için bir lobi gibi hareket ettiler. O halde, Lynch hadisesinin kökleri Bağdat Demiryolu konusunun mecliste uzun ve ayrıntılı tartışmalara neden olduğu ve yabancı şirketlere imtiyazlar vermenin Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini tehdit edip etmediği gibi konuların gündeme geldiği Şubat 1909'a kadar geriye gider.

Mesele, esas olarak, Nafıa ve Hariciye nazırlarından Bağdat Demiryolu'yla ilgili bilgi talep eden İsmail Hakkı Bey (Bağdat) tarafından gündeme getirildi.[40] Hakkı Bey soru önergesinde hükümetin demiryolu projesini geliştirenlerle yaptığı çeşitli sözleşmelerin Osmanlı halkından gizli (mektüm) tutulduğunu ileri sürdü. Osmanlı halkının konu hakkında bilgi edinebileceği tek kaynağın taraflı Avrupa basını olduğunu ve halkın açıklama talep ettiğini belirtti. Hakkı Bey'in soru önergesinin ekinde Süleyman el-Büstani'nin (Beyrut) Bağdat Demiryolu'nun yasal statüsünün incelenmesini talep eden bir önergesi bulunuyordu.[41]

---

39 Lynch hadisesi için bkz. Mahmoud Haddad, "Iraq before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism* içinde, Rashid Khalidi vd. (der.), (New York: Columbia University Press, 1991), s. 120-150 ve Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 100-102.

40 *El Ittihad el Osmani*, 22 Mart 1909, no. 20, s. 2-5.

41 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirmi Altıncı İçtima, 28 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 26 Ocak 1909 (4 Şubat 1324), no. 125, s. 9.

27 Şubat 1909'da Nafıa Nazırı Zihni Paşa, Hakkı Bey'in sorularına cevap vermek için meclise geldi. Paşa Bağdat Demiryolu sözleşmesinin saklı tutulmasıyla ilgili soruya cevaben, otuz yıl önce, eski rejim sırasında proje başladığında sözleşmede yer alan türden imtiyazların duyurulmasının âdetten olmadığını öne sürdü. Sözleşmede Osmanlı egemenliğini ihlal eden bir şey bulamadığını ve hükümetin Osmanlı egemenliğine müdahaleye müsamaha etmeyeceğini açıkladı.[42] Ayrıca, projenin tamamlanmasının imparatorluğu siyasi ve ekonomik bakımdan güçlü bir konuma getireceğini savunarak, projenin eski sözleşmeye göre devam etmesinde ısrarcı oldu.[43]

Hakkı Bey cevabında hükümetin sözleşmeyi neden saklı tuttuğu sorusunu tekrarladı. Zihni Paşa'nın sözleşmenin elli nüshasının yayımlandığı iddiasına, proje milyonların yaşamını ilgilendirdiğinden bunun yetersiz olduğunu söyleyerek cevap verdi. Avrupa'da konu hakkında yüzlerce yazı yayımlanırken İstanbul gazetelerinde hiçbir şey çıkmadığını kaydetti. Zihni Paşa'nın sözleşmenin milli egemenliği ihlal etmediği yolundaki tespitiyle hemfikir olmakla birlikte, bunda hiçbir milli menfaat görmediğini belirtti. Projenin tamamını şiddetle eleştirerek, imtiyazların tamamen haksız olduğunu savundu. Örneğin, bu imtiyazlardan biri demiryolu hattı boyunca vergiden muaf fabrikalar kurma hakkıyla ilgiliydi.[44]

Sözleşme aleyhinde söz alan başka mebuslar da oldu. Uzun bir rapor hazırlamış olan Süleyman Efendi el-Büstani (Beyrut) gündeme getirmek istediği hususların çoğunun Hakkı Bey tarafından dile getirildiğine işaret ederek, raporunun bir kopyasını meclis başkanına sundu. Ermeni mebus Zohrab Efendi de projenin tamamını sert bir dille eleştirerek, sözleşmeden kaynaklanacak zararın tartışılmadığını söyledi. Sözleşme anlaşmasını değiştirmekle görevli bağımsız bir komisyonun oluşturulmasını önerdi. Demiryolunu imparatorluğun yaşam da-

42 *A.g.e.*, s. 10.

43 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Otuz Beşinci İçtima, 14 Şubat 1324", *Takvim-i Vekayi*, 2 Mart 1909 (17 Şubat 1324), no. 138, s. 9-11.

44 *A.g.e.*, s. 11-14, 3 Mart 1909 (18 Şubat 1324), no. 139, s. 1-5.

marları olarak betimleyen Zihni Paşa'nın aksine, Zohrab Efendi bunun "öldürücü bir yılan zehrinden başka bir şey olmadığını" belirtti. Zihni Paşa cevabında projenin imparatorluğu ekonomik ve siyasi bakımdan daha iyi duruma getireceği iddiasını tekrarladı ve "önümüzdeki on yılda bunun sıkıntısını çekecek olsak bile ... çocuklarımız gelecekte faydalarını görecektir" dedi.[45]

Bundan birkaç gün sonra, 3 Mart'ta, el-Büstani yeniden Bağdat Demiryolu sözleşmesinde gerekli değişiklikleri görüşecek bir komisyonun kurulmasını talep etti. Hakkı Bey meclisin yeterli bulduğu açıklamaların sadece Nafıa nazırının izahatlarıyla ilgili olduğunu ve sözleşmenin içeriğinin onaylanmadığını iddia etmeyi sürdürdü. Sözleşmeyle ilgili usulsüzlüklerin bir heyet, komisyon ya da Nafıa encümeni tarafından incelenmesi gerektiğini de belirtti.[46]

Bağdat Demiryolu projesiyle ilgili tartışma Arap mebusların yabancılara tanınan imtiyazlara, bundan yedi ay sonra Lynch hadisesiyle doruğa çıkan muhalefetinin ilk örneklerinden birini oluşturdu. Tartışma Arap olmayan başka mebusların yabancı devletlere tanınan imtiyazların imparatorluğun ekonomik çıkarlarına zarar vermesinden duydukları endişeyi de gözler önüne serdi.

Dil meseleleri

Arap mebusların meclis tartışmalarına daha aktif bir şekilde katılmalarını engelleyen başlıca faktörlerden biri de, Mart 1909'da *El Muktebes*'te çıkan bir başyazıda işaret edildiği gibi, Osmanlıcayı iyi bilmemeleriydi. Yazı okurlara meclisin ikinci ya da üçüncü döneminde daha vasıflı mebusların seçilmesini ümit etmelerini telkin ediyordu.[47]

Öte yandan, *El Mukaddem* ve *El İttihad el Osmani* gibi gaze-

45 *A.g.e.*, s. 8.

46 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Otuz Yedinci İçtima, 18 Şubat 1324", *Takvim-i Vekayi*, 9 Mart 1909 (24 Şubat 1324), no. 125, s. 9.

47 *El Muktebes*, 28 Mart 1909, no. 84, s. 1.

teler Arap mebusları savundular ve Arap vilayetlerinde halkın mebusların icraatından memnuniyet duymaları gerektiğini yazdılar. Onlara göre mebusların güçlü hitabet becerilerine sahip olmaması sadece Arap mebuslar arasında değil, meclisteki tüm mebuslar arasında yaygın bir durumdu.[48] Gazeteye Arap mebusların meclisteki sessizliği hakkında Araplardan pek çok soru geldiğini yazan *Lisan'ül Hal*, bunun üzerine Abdülhamid Efendi el-Zehravi ve Süleyman Efendi el-Büstani'yle röportaj yaptı. İki mebus meclisin kısa süre önce toplandığını, mebusların birbirlerini tanımadığını ve henüz iddialarda bulunacak özgüvene sahip olmadıklarını söyleyerek tartışmayı dilde akıcılık meselesinden uzaklaştırdılar. *El Mukaddem* ve *El İttihad el Osmani* başyazarları gibi onlar da bu dezavantajların Arap mebuslarla sınırlı olmadığını savundular. Gazete Halep mebusu Nafi Paşa'yı meclisteki en iyi Arap hatip ve Arapların tam katılımı için bir umut ışığı olmakla övdü.[49]

Ermeni mebuslar

Meclisin açılışından karşı-devrime kadar Ermenileri doğrudan ilgilendiren üç önemli mesele vardı: Anadolu vilayetlerindeki şartları incelemek için hükümet tarafından atanan teftiş komisyonu; imparatorlukta asayişin durumu hakkındaki tartışma ve toplanma hakkı. Ermeni mebuslar meclis tartışmalarına yoğun biçimde katılmakla birlikte, müdahaleleri bu üç mesele tartışılırken yoğunlaştı ve tartışmalar doğu vilayetlerini ilgilendirdiğinde özellikle öne çıktı. Ayrıca, Ermeni mebusların çoğu bu üç konudaki tartışmalarda birbirlerini destekleyerek bir blok gibi davrandılar. Bu, en önemli ve en çok söz alan temsil-

48 *El İttihad el Osmani*, 15 Mart 1909, no. 21, s. 2.

49 *Lisan'ül Hal*, 12 Mart 1909, no. 5966, s. 1. Hüseyin Cahid yıllar sonra Suriye ve Irak Arapları ile Hicaz ve Yemen Araplarını birbirinden ayırdı. En gürültücü mebusların Suriye ve Irak'tan geldiğini, Hicaz ve Yemen mebuslarının ise çok sessiz olduklarını belirtti. Ayrıca, pek çok Arap mebusun İTC'den ayrılmasına sebep olanın kendisi olduğunu, zira onlara hafifçe selam verdiğini ve dikkat göstermediğini iddia etti. Hüseyin Cahit Yalçın, "Osmanlı Meclisinde Arap Mebuslar", *Yakin Tarihimiz: Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, no. 9 (26 Nisan 1962): s. 265.

cileri Krikor Zohrab ve Bedros Hallaçyan olan Osmanlı Ermeni Anayasa Organı'nın belirlediği politikaların uygulanması olarak görülmelidir.

Doğu vilayetleri için reform komisyonu

Sadrazamın 8 Şubat 1909'da mecliste okunan kanun tasarısı –doğu vilayetlerine bir teftiş komisyonunun gönderilmesi– Ermeni Milli Meclisi'nin Jön Türk Devrimi'nden sonraki lobi çalışmalarının bir parçası olarak görülebilir.[50] EMM Ermeni patrik vekili başkanlığındaki resmî bir heyetin vilayetlere bir teftiş komisyonu gönderilmesini talep etmek üzere Sadrazam Kâmil Paşa'ya resmî bir ziyarette bulunmasına karar verdi. Heyetin görüştüğü sadrazam, vilayetler meselesinde gerekli tedbirlerin alınacağı sözünü verdi, ama hükümetin batı vilayetlerindeki sorunlarla da meşgul olduğunu vurguladı.

8 Şubat'ta meclise sunulan ve özel olarak bu meseleyi ele alan tasarıda Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamuret-ül Aziz, Diyarbekir ve Bitlis vilayetlerinde düzen ve asayişin ihlal edildiği ve çatışma ve anlaşmazlıkların önüne geçmek ve düzeni yeniden tesis etmek için vilayetlere bir reform komisyonunun gönderilmesi gerektiği belirtiliyordu. Tasarıda Meclis-i Ayan üyesi Galib Bey'in başkanlık edeceği komisyonun Mustafa Zihni Paşa, Şeyh Nazır Efendi ve Binbaşı Cemal Zeki'den oluşacağı açıklanıyordu. Tasarı komisyon üyelerine ödenek tahsis edilmesini de talep ediyordu.[51]

Aslında, tasarı meclise salt mali nedenlerle gönderilmişti. Sadrazam tasarıyı meclise onaylanması için değil, komisyonun harcamalarını karşılamasını talep etmek için sunmuştu. Ancak, pek çok mebus tasarıyı daha fazla tartışmak için bir komisyonun kurulması gerektiğinde ısrar etti. Daha başkaları tasarının mecliste tartışılması gerektiği düşüncesindeydi. Öte yandan,

50 3. Bölüm'de tartışıldığı gibi, EMM'nin devrim sonrası dönemde ele aldığı başlıca konulardan biri doğu vilayetlerindeki Ermenilerin durumuydu.

51 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirmi Dördüncü İçtima, 26 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 12 Ocak 1909 (30 Kânunusani 1324), no. 120, s. 6.

Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey tasarının Mali Encümen'e havale edilmesini önerdi.

Başka mebuslar tasarıyı daha dolaysız bir şekilde eleştirdiler. Örneğin, Arif İsmet Bey (Biga) anayasa zaten her valiye vilayetinde reform yapma sorumluluğunu verdiği ve vilayetlerinde işleri idare etmekten aciz olduğu kanıtlanan valilerin yerlerine yenileri atanabileceği için, diğer mebusların tasarıyı reddetmelerini istedi. Sonuç olarak, bölgeye müfettişler yollamanın saçma olduğunu belirtti. Konuşması bazı mebuslarca coşkuyla alkışlandı. Ne var ki, herkes bu değerlendirmeyle hemfikir değildi. Ermeni mebus Vartkes Serengülyan (Erzurum) Arif Bey'e karşı çıkarak, daha doğrudan bir müdahaleye gerek olduğunu söyledi. "Evet valilerimiz var, mutasarrıflarımız, kaymakamlarımız var, fakat bu valilerin, bu mutasarrıfların eski adamlar olduklarını, eski rejimi tutup eski kanlarıyla, damarlarıyla yoğurulmuş olduklarını biz hepsinden iyi biliriz" dedi. Bu memurların geçen yirmi-yirmi beş yılda emirleri harfiyen uyguladıklarını ve üzerinden sadece beş-altı ay geçtikten sonra anayasaya uygun bir şekilde hareket edemeyeceklerini savunan Serengülyan, sözlerine şöyle devam etti:

> Bu heyetten ben talep edeceğim ki, Meclis-i Mebusan tarafından bir heyet tertip olunsun [olamaz sadaları]. Şimdi Anadolu Rumeli taraflarına da göndermeli. Rica ederim söz dinleyelim. ... başka bir şey düşünelim. Anadolu'daki olan hal, Anadolu'da olan zulmeti hiçbir vicdan kabul etmez. Siz de bilirsiniz ki, Anadolu'daki ahalinin çektiği zulmü, Anadolu'daki taaddiyi, zahmeti, Anadolu'daki olan kanlar hiçbir yerde olmamıştır. Bizim en [birçok yerden "İzah et" sadaları] ... Evet istizah ediyorum, izahat veriyorum. İzahat istiyorsunuz, veriyorum. Anadolu ahalisinin şimdiye kadar olan, hatta şimdi olan kıtlık da sabık zulmün eseridir.[52]

Sözünün kesilmesine rağmen Vartkes konuşmasına devam ederek, durumu derinlemesine incelemek ve halkın huzur ve refahını sağlayacak çareler bulmak üzere vilayetlere bir komis-

52 *A.g.e.*, s. 7.

yonun gönderilmesi gerektiğini söyledi. Hallaçyan Efendi (İstanbul) icra makamının bir komisyon gönderilmesini gerekli gördüğünü ve yasama gücü olarak meclisin icra makamı tarafından alınan tedbirlere müdahale edemeyeceğini söyleyerek, Vartkes'in imdadına yetişti. Ayrıca, icra makamının meclisten tedbirin geçerli olup olmadığına karar vermesini değil, komisyonun finansmanını onaylamasını istediğini izah etti. Dolayısıyla, başkanın tasarıyı incelenmek üzere Maliye Encümeni'ne havale etme önerisini onaylıyordu. Hallaçyan meclisin icra makamının işine müdahale etmek istemesi halinde, onun sorumluluğuna da ortak olacağını kaydetti. Ona göre bu, anayasanın ihlali demekti.[53]

Ermeni mebus Hampartsum (Murad) Bayacıyan (Kozan) Ermeni mebus arkadaşlarınca ortaya konan görüşleri destekledi ve vilayetlerdeki vali, mutasarrıf ve memurların idari yetkisi olmakla birlikte, hükümetin vilayetlere bir komisyon gönderme kararının vilayetlerden gelen yoğun şikâyetlere dayandığı yorumunu yaptı. Boyacıyan hükümetin adaletsizliklerden kimin sorumlu olduğunu soruşturmasının bu kişilerin görevlerinden alınmasını sağlayacağını, bunun için de vilayetlere bir komisyon yollanmasını desteklediğini söyledi. Diyarbekir, Bitlis, Muş ve Adana'dan gelen haberlere göre eski durumun devam ettiği bu bölgelerde büyük bir gaddarlık olduğunu savundu:

> Şimdiye kadar demek ki, böyle bir heyetin gitmesi lazımmış. Rica ederim bu noktaya dikkat ediniz. Ben de istiyorum ki, fazla para sarf etmeyelim, fakat eğer bir çaresi varsa, başka bir tedbiriniz varsa, şimdiden başlayarak valilere, mutasarrıflara, kaymakamlara lazım olan şeyi iyilikle, bu münasebetsizliğin önü alınmak için emirler vermelidir. Bu münasebetsiz hallerin önü alınacaksa, o vakit diyeceğim yoktur; fakat madem ki, halihazırda hâlâ devam ediyor, onun için dikkatinizi celbederim, rica ederim ki, bunları iyice tetkik etsinler.[54]

53 *A.g.e.*

54 *A.g.e.*, s. 8.

Boyacıyan geçmiş komisyonlar etkisiz olduğundan meclisin komisyon üyelerini belirlemesi, hükümetin de bunları resmen ataması gerektiğini de belirtti.

Ermeniler diğer mebusların direnciyle karşılaştılar. Hacı İlyas Efendi (Muş) Ermeni mebusların yaklaşımına karşı çıkarak, vilayetlere bir komisyon göndermenin anayasayla çeliştiğini ve her yıl yollanacak komisyonlar için bir emsal oluşturacağını söyledi. İstanbul'dan Rum mebus Kozmidi Efendi konuya farklı bir açıdan bakarak, tasarının hazırlanış ve sunuluş yönteminin kanun dışı olduğunu ve usul hatalarının gerçek bir anayasal idarenin oluşmasını sağlayamayacağını savundu. Değerlendirilmek üzere Meclis-i Ayan'dan merkezî hükümete gitmesi gereken bir kanunu teklif etmeden önce, meclisin komisyonun meşruluğunu soruşturmuş olması gerektiğini belirtti. Kozmidi, hükümetin tasarıyı sorumluluktan kaçmak için meclise gönderdiğini de ileri sürerek, kabine "fevkalade bir tedbir ittihaz etmeye [almaya] bir lüzum hissetmiş ise kendi mesuliyetiyle yapsın" dedi.[55]

Başka mebuslar böyle bir komisyon göndermek için yasal bir temel olmadığını ileri sürdüler. Ömer Lütfü Efendi (Burdur) Kozmidi'nin iddialarını destekledi. Her vilayet için dahili yasaların ve yönetmeliklerin olduğunu vurgulayarak, teftiş komisyonunun bulgularını hangi yönetmeliğe dayandıracağını sordu. Ömer Lütfi Bey (Dersim) ise komisyonun vilayetlerde herhangi bir başarı elde etme olasılığının şüpheli olduğunu belirtti ve konuşması mebuslardan güçlü bir alkış aldı. İzzet Bey (Trabzon) kendisine göre vilayetinde bir teftiş komisyonuna gerek olmadığı için Trabzon'un listeden çıkarılmasını önerdi.

Tasarıyı destekleyenler yalnızca Ermeni mebuslar değildi. Arif Efendi (Bitlis) Anadolu ahalisinin ıstırap çektiğini ve oradaki herkesin komisyonun gönderilmesini beklediğini savundu. "O fukara, o mazlum ahali namına bir komisyonun Anadolu cihetine gönderilmesini talep ediyorum" dedi.[56]

55 *A.g.e.*, s. 9.

56 *A.g.e.*, s. 10.

Tartışma kişiselleşip özelleştikçe mecliste hava iyice gerginleşti. İsmail Bey (Tokat) Anadolu'ya gönderilecek reform komisyonunun başı Galib Bey'i eleştirmeye başladı. Rıza Paşa (Karahisar-ı Şarki) Anadolu'dan gelen mebuslar kendi vilayetlerini başka herkesten daha iyi tanıdıklarından, komisyonların gerekli olup olmadığını belirlemek için ön soruşturmalar yapılmasını önerdi.[57] Başkaları Anadolu'daki Dersim gibi bazı bölgelerin özellikle kötü durumda olduğunu ileri sürdü. İsmail Mahir Efendi (Kastamonu) teftiş komisyonunun Dersim'e öncelik vermesini istedi, ama Ömer Lütfi Bey tam da Dersim'de durum acil olduğu, kendisi de komisyonun etkisiz olacağına inandığından vilayetine bir komisyon yollanmasına karşı çıktı.

Bu ise usul ve yasallık konusunda daha fazla tartışmaya yol açtı. Kastamonu mebusu teftiş organlarının yasaya uygun biçimde gönderilmesi gerektiğini savundu ve tasarı için bir kanun tasarısı hazırlanmasını önerdi. Seyfullah Efendi (Erzurum) komisyonun görevlerini belirlemek ve komisyon üyelerinin maaşlarını saptamak için bir yasanın geçirilmesi gerektiğini kabul etti. Ona göre bundan önce yapılacak her şey kanuna aykırı olacaktı.[58]

Diğer mebuslar Anadolu'ya bir teftiş komisyonun gönderilmesini onayladılar, ama komisyonun görevlerinin açıklığa kavuşturulmasını talep ettiler. Müftüzâde Selim Efendi (Konya) komisyonun nasıl oluşturulacağını ve yerel yetkililerle nasıl birlikte çalışacağını sordu: "Pek çok üyenin düşüncelerini de yansıtan önemli bir sorum var, o da şudur: 'Bu teftiş organının görevi nedir?' Anayasaya mı uyacaklar, sıkıyönetim mi ilan edecekler? [Öyleyse] askerî bir idarenin gerekli olduğunu kanıtlamak durumundalar."[59]

Birçok mebusun tasarıya desteğini ya da karşı olduğunu belirtmesinden sonra, Başkan Ahmed Rıza oturumu kapattı. Ardından, mebus grupları tarafından on dört önerge verildi. Bu

57 *A.g.e.*, s. 10-11.

58 *A.g.e.*

59 *A.g.e.*, 13 Ocak 1909 (31 Kânunusani 1324), no. 121, s. 1.

önergeler genelde üç kategoriye ayrılabilir: Bazıları tasarıyı kabul etti, bazıları reddetti, bazıları da değişiklik istedi.

İlk önerge Talat Paşa (Edirne), Arif Bey (Diyarbekir), Ahmet Müfit (İzmir) ve Ruhi el-Halidi (Kudüs) tarafından hazırlanmıştı. Önergelerinde komisyonun görev ve sorumluluklarını tanımlayacak ve onaylanmak üzere meclise gönderilecek bir kanun çıkarılması gerektiğini belirtiliyordu. Mehmed Ubeydullah (Aydın), Mustafa Nail (Canik), Mehmed Rıfat (Halep), Bedros Hallaçyan (İstanbul), Süleyman el-Büstani (Beyrut), Mahir Sait (Ankara), Hafız Bey es-Said (Kudüs) ve Vartkes Serengülyan (Erzurum) tarafından hazırlanan diğer önerge, meclis hiçbir şey yapmazsa acil bir meseleyi hükmen Maliye Encümeni'ne tevdi etmiş olacaktır deniyordu. Başka önergeler, verimsiz olacağını savunarak projeye toptan karşı çıkıyordu. İlk önerge kabul edildi, ama bu oylama bir sonraki oturumda tekrar gündeme getirilen konuyu kapatmadı.[60]

Vilayetlere bir teftiş heyetinin yollanmasını kuvvetle destekleyen Ermeni mebusların, girişimlerine Arap vilayetlerinden çok farklı mebusların desteğini kazanabilmiş olmaları ilginçtir. Serengülyan ya da Hallaçyan gibi Ermeni mebuslar "Anadolu ahalisi" terimini kullandıklarında tabii ki Anadolu Ermenilerini kastediyorlardı. Bununla birlikte, Ermeni mebusların tam anlamıyla etnik bir mesele olarak görülmesin diye "Anadolu Ermenileri" tabirini kullanmaktan kaçınmaya dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Bundan başka, Ermeni mebuslar "Anadolu ahalisi" demenin Anadolu'da yaşayan herkesi savundukları izlenimini vereceği için davalarını güçlendireceğini umuyorlardı.

Asayiş bozulmuş muydu?

Anadolu vilayetleri meselesi 25. oturumun başında bir başka soruyu gündeme getirdi: İmparatorlukta asayiş bozulmuş muydu? Bu soru Dahiliye Nezareti'nden hükümetin İstanbul'da ve vilayetlerde asayişin bozulmasına, hükümet işlerine müdaha-

60 *A.g.e.*, s. 4.

leye ve anayasa hükümlerinin ihlaline karşı hangi tedbirlerin alındığını açıklamasını talep eden, en az 60 mebusun imzaladığı bir soru önergesiyle gündeme geldi. Önergeye göre bu faktörlerin hepsi hem Osmanlı kamuoyunu hem de dış politikayı olumsuz etkiliyordu.[61]

Önerge asayişin bozulduğuna inanan ve bu görüşte olmayan mebuslar arasında hararetli bir tartışmaya neden oldu. Bununla birlikte, iki görüşten mebuslar zaman zaman önergenin kendisine yönelik eleştirilerinde birleştiler. Asayişin bozulduğuna inanan İsmail Hakkı Bey (Gümülcine) önergeyi eleştirerek, asayişsizlik ile böyle bir dönemde işlenen suçlar arasında ayrım yapmak gerektiğini söyledi. Ona göre suç asayişsizliğin nedeni değil sonucuydu.[62] Yorgo Boşo Efendi (Serfiçe) asayişin bozulduğuna inanmasa da İsmail Bey'in görüşünü destekleyerek, önergenin asayişin nerede bozulduğunu ve hükümetin bu sorunları çözmek için neden gerekli tedbirleri almadığını açıkça belirtmesi gerektiğini savundu. Boşo ayrıca nerede bir sorun varsa oraya aşırı asker tahkimatı yapılmasını eleştirdi: "Eski doktorlar gibi, her hastalığa sülfato olmaz ki" dedi. Boşo'ya göre meclis bunun yerine hükümetten temel reformlar talep etmeliydi. Asayiş meselelerinin çözümünün vilayetlerde polis ve jandarmayı güçlendirmekten ve yetkilerini artırmaktan geçtiğine inanıyordu.[63]

Zohrab hem İsmail Bey'e hem Boşo'ya karşı çıkarak, kanuni açıdan asayişsizlik ile suçun çoğalması arasında çok az fark olduğunu savundu. Vilayetlerde yeni yasaların uygulanmasının yeterli olmayacağını belirtti ve mebuslardan, siyasi programlarında altı çizilen en önemli ilkelerden biri olan yetki genişliğiyle ilgili bir yönetmelik hazırlanmasını düşünmelerini istedi. Zohrab'a göre Dahiliye Nezareti zaten meclise neden yetki genişliğiyle ilgili bir kanun çıkarmadığını sormuştu. Zohrab için yetki genişliği hem anayasanın uygulanmasının önemli bir veç-

61 "Meclis-i Mebusanın Ceridesidir, Yirmi Beşinci İçtima, 27 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 15 Şubat 1909 (2 Şubat 1324), no. 123, s. 4.

62 *A.g.e.*, s. 6.

63 *A.g.e.*, s. 6

hesi, hem de imparatorlukta düzeni tesis etmenin kilit faktörlerinden biriydi.[64]

Yusuf Kemal Bey (Kastamonu) Zohrab'ın yetki genişliği noktasına odaklanmasını eleştirdi. Genel idareyle ilgili yönetmeliklerin uygulanmasının ve vilayetlerde genel meclisler oluşturulmasının daha etkili olacağını savundu. Dahiliye nazırından yetki genişliğiyle ilgili açıklama istemeye gerek olmadığını da belirtti.

Bedros Hallaçyan da İsmail Bey'i eleştirerek, ansızın hükümet değişikliğinin yaşandığı bir ülkede asayişin devam edemeyeceğini savundu. "Hükümete asayişin bozulduğu bir ortamda ne tür tedbirler izlediğini, ne tür tedbirler aldığını sormak bizim görevimizdir" dedi.[65] Bazı mebuslar Hallaçyan'dan asayişin tam nerede bozulduğunu söylemesini istediler. O da Anadolu'dan gelen pek çok mebusun bu konuda kendisiyle aynı görüşte olduğunu söyledi. Ayrıca, dahiliye nazırını bir güvensizlik oylaması için meclise getirmek istemediğini açıkladı. O sadece bu konuya daha fazla açıklık getirilmesini istiyordu. Hallaçyan meclisten 60 mebus tarafından verilen önergeyi reddetmemesini, zira önergenin reddinin meclisin önemli mevzularda icra makamından açıklama talep etme hakkından feragat edeceği anlamına geldiğine inandığını belirtti.

Hüseyin Cahid, Hallaçyan'a alaycı bir üslupla karşılık vererek, birincisi, önergenin iyi bilinen bir gazeteden tercüme olduğunu söyledi.[66] Ardından, Zohrab'ın yetki genişliği anlayışını reddederek, bu husus anayasada yer alsaydı zaten uygulanmış olurdu dedi. Anayasada böyle bir hüküm olsaydı bile, uygulanması için en başta asayişin bozulduğunun kanıtlanması gerektiğini belirtti. Sadrazamın iç siyasi meselelere daha önce açıklık getirdiğini ekledi ve sözlerini önergeyi reddederek tamamladı.[67] Bu noktada, Zohrab tartışmaya katılarak, yetki ge-

64 *A.g.e.*, s. 7-8.

65 *A.g.e.*, s. 9.

66 Cahid ya bir Ermeni gazetesine ya da liberal *İkdam*'a atıfta bulunmaktadır.

67 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Yirmi Beşinci İçtima, 27 Kânunusani 1324", *Takvim-i Vekayi*, 15 Şubat 1909 (2 Şubat 1324), no. 123, s. 9-10.

nişliğine ilişkin yönetmeliklerin gerekli yasalara göre uygulanması gerektiğini söyledi. Böyle yasaların varlığının mebusların yetki genişliği hükmünü yürürlükten kaldıracakları anlamına gelmediğini savundu.

Sonunda önerge oya sunuldu, ama yalnızca azınlıktan destek aldı. Meclisteki Ermeni bloğu, Kâmil Paşa'nın teftiş komisyonu tasarısının meclisten geçmesini sağlayamadığından dikkatini dahiliye nazırından imparatorlukta asayişsizliğin hesabını vermesini isteyen önergeye yoğunlaştırdı. Hüseyin Cahid önderliğindeki İTC mensupları önergeye şiddetle karşı çıkarak, gensoru için hiçbir gerek olmadığını savundular ve önergenin geçmesini engellemeyi başardılar.

Ermeni mebusların Anadolu vilayetlerindeki durumu meclis zeminine taşıma çabası bu iki önergeyle son bulmadı. 10 Mart'ta İzmir Ermeni mebusu Stepan Efendi İspartalıyan (Spartalıyan) Anadolu ahalisinin durumunu iyileştirecek tedbirlerle ilgili üçüncü bir önerge verdi. Bu soru önergesi çoğunluğun oyunu almadığından tartışmaya açılmadı. Ermeni mebusların Anadolu vilayetlerindeki durumu meclis gündemine getirmeye yönelik üç girişimi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni-Türk ilişkilerini etkilemeye devam edecek olan son derece önemli bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek yasamanın gerek yürütmenin, karşı-devrim ve 1909 Adana katliamları öncesinde ve ertesinde doğu vilayetlerinde (Ermeni vilayetleri) bozulan durumu iyileştirme konusundaki beceriksizliği ve isteksizliği, Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahalesini çarpıcı bir şekilde hızlandıracaktı. Bu müdahale İTC için tahammül edilemez bir yük ve Birinci Dünya Savaşı'na girme kararını etkileyen faktörlerden biri olan 1914 Ermeni Reform Projesi'yle doruğa çıkacaktı.[68]

68 Bkz. Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis (1912-1914)", *American Historical Review* 8 (Nisan 1948): s. 481-505; William J. Van Der Dussen, "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914", *Armenian Review* 39, no. 1 (Bahar 1986): s. 11-28; Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2009), s. 163-226.

Toplanma hakkının kısıtlanması

İncelenen dönemde, mecliste Ermenileri ilgilendiren son konu imparatorlukta toplanma hakkına getirilen kısıtlamaydı. Bu konuyla ilgili tartışmalar, Kâmil Paşa hükümetinin düşmesi ve Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında, İTC'nin desteklediği yeni bir hükümetin kurulması bağlamında cereyan etti.

Hükümet 25 Şubat 1909 gecesi, imparatorlukta ahengi bozmayı amaçlayan mitinglerin düzenleneceğine ilişkin haberler aldığını açıklayan resmî bir bildiri yayımladı.[69] Hükümet kamu güvenliğini sağlamak için bu tür toplantıları izlemeye almaya karar vermişti. Bildiride her tür toplantı için yirmi dört saat önceden polise haber verilmesi gerektiği ve polisin ön izni olmadan yapılacak mitinglerin yasaklanacağı belirtiliyordu. Bildirinin muhalefet gazetesi *Serbesti*'de yayımlanan ve Kâmil ve Nazım paşaların tekrar hükümete getirilmesini talep eden bir yazıya cevaben yayınlanmış olması muhtemel görünmektedir.[70]

Konu 3 Mart 1909'da biri Boşo Efendi, diğeri Mehmed Rıfat Bey ve arkadaşları tarafından verilen iki soru önergesiyle meclis gündemine taşındı. Boşo Efendi önergesinde iki soru soruyordu: Hükümet anayasanın güvence altına aldığı toplanma hakkını neden geri alıyordu ve imparatorluğun ahenk ve emniyetinin tehdit altında olduğuna ilişkin güvenilir bir istihbarat var mıydı?[71] Rıfat Bey, Kozmidi Efendi, İsmail Kemal (Berat) ve Mahir Sait'in sundukları, daha dolaysız bir yaklaşımla düzenlenmiş olan ikinci önergede ise hükümetin toplanma hakkını yeterli bir gerekçe olmadan kısıtladığı belirtiliyordu. Önerge hükümet bildirisinin hükümetin halka açık toplantıları tamamen yasaklama yetkisinin olduğunu ima etmekle ve toplantılar için yirmi dört saat önceden resmî izin alınması gerektiğini vurgulamakla, anayasanın ruhunu iki yönden ihlal ettiğini sa-

69 *Takvim-i Vekayi*, 26 Şubat 1909, no. 134, s. 1. İTC'nin yayın organı *Tanin* hükümetin bildirisini takdirle karşıladı. Bkz. *Tanin*, 27 Şubat 1909, no. 207, s. 1.

70 Kansu, *Politics in Post-revolutionary Turkey*, s. 60.

71 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Otuz Yedinci İçtima, 18 Şubat 1324", *Takvim-i Vekayi*, 6 Mart 1909 (21 Şubat 1325), no. 142, s. 4-5.

vunuyordu. Anayasayı ve hürriyeti korumaya kararlı olduğunu daha yeni ilan etmiş olan kabinenin ne sebeple böyle iddia ve kararlara mecbur olduğunun açıklanmasını talep ediyordu.[72]

Hüseyin Cahid hükümetin girişimine hemen destek vererek, bildiride toplanma özgürlüğü konusunda kanunda açıklık olmadığının söylendiğini belirtti. Cahid bu tespitle hemfikirdi ve anayasanın toplanma hakkını güvence altına almadığını ileri sürdü. Gene de, anayasada net bir şekilde belirtilmemiş de olsa, hükümet bu hakkı esasen kabul ediyordu. Cahid "Fakat, hakkı içtima böyle rastgelene, böyle bilakaydüşart verilmiş bir hak değildir" dedi. "Hürriyet, istediğini yapmak demek olmadığını hepimiz biliriz. Cemiyet-i beşeriye içinde hürriyetin de bir hududu vardır. Diğerinin hürriyeti başladığı yerde benim hürriyetim hitam bulur" diye de ekledi.[73] Cahid toplanmak için izin şartının meşru olduğunu da söyleyerek, aynı şartın Fransa'da da olduğuna işaret etti. Ayrıca, gazeteleri hükümetin niyetlerini yanlış yorumlamakla itham etti.

Vartkes Serengülyan Cahid'in meseleye yaklaşımını eleştirerek, anayasanın başlıca esaslarından ikisinin yayın özgürlüğü ve ifade özgürlüğü olduğunu söyledi. "Serbest-i kelam hürriyettir. Bu ikisine [hürriyetler] halel geldiği gibi, Meşrutiyet kendi temelinden mahvolmuş olur" dedi.[74] Cahid'in toplanma hakkının anayasa tarafından güvence altına alınmadığı yolundaki iddiasını da değerlendirdi:

> ... demek isterim ki, hürriyet içtimalarla mütecellidir ... nasıl ki, kelamda serbestiyet var, içtimada da serbestiyet olur ... Niçin korkalım? Niçin gazeteler kendi fikirlerini sütunlarında ve ahali kendi fikrini meydanlarda neşretmeyecek, söylemeyecek? ... Fransa'nın nizamını bize misal gösteriyorlar. Fransa bürokratik bir cumhuriyettir. ... Fakat İngiltere ondan daha serbesttir... Niçin İngiltere'yi kendimize misal almıyoruz? İngiltere'de her bir şey serbest olduğu vakitte [toplumu teh-

72 *A.g.e.*, s. 5.

73 *A.g.e.*

74 *A.g.e.*, s. 6.

dit edecek] hiçbir şey vukua gelmiyor. Bu neden ileri geliyor? Acaba İngiltere'nin ahalisi Fransa'nın ahalisinden daha ziyade mi medenidir?[75]

Serengülyan'dan sonra söz alan İsmail Bey (Gümülcine) hükümetin, bu tedbirlerin asayişi güvence altına almak için gerekli olduğu yolundaki iddiasını destekledi:

> ... hükümete tamamen emn ü itimat etmeliyiz. Hükümeti icraatında serbest bırakmalıyız. Yoksa, böyle bir içtima vukua geldikten ve içtimada hepimizi dilhun edecek vukuat-ı müessife serzede-i zuhur olduktan sonra burada hükümeti mesul etmek hiçbir suretle fayda vermez zannederim. Hükümetin böyle kablelvuku keşfiyatını, tasavvuratını takdir etmeliyiz. Ve binaenaleyh hükümetin neticeler göstereceği tedabire intizar etmeliyiz. ... biz efkârı fesatkârane tahtında olarak hürriyeti tatbik etmek isteyen eşhasın efkârına mütemayil değiliz, o kadar.[76]

İlk önergenin sahibi olan Boşo Efendi meclisteki mebusları devr-i sabıktan intikal etmiş beylik bir lakırdı olan "güvenilir istihbarat" gibi lafları kullanmamaları konusunda uyardı.[77] Boşo bir defa daha hükümetin tehdit değerlendirmesini neye dayandırdığını sorguladı:

> İçtimaat-ı hayriyeyi de niçin içtimaat-ı fesadiyeden dolayı men eder? ... Asıl müsebbipleri bulmalı, onları men etmeli. ... istihbaratı mevsuka var ise, neden ibaret bulunduğunun Meclisçe bilinmesi için ... malumat istenilmesi hususunu talep eylerim... Bu istihbaratı mevsuka ne imiş?[78]

Tekfurdağ Ermeni mebusu Hagop Babikyan orta yolu tuttu. Bir yandan, toplanma hakkının tüm Osmanlılara ait doğal bir hak olduğunu söyleyerek Ermeni arkadaşlarının duruşunu destekledi. Anayasa yazıldığında yazarların metne toplanma hakkıyla ilgili bir fıkra eklemeye gerek görmediklerini be-

75 *A.g.e.*
76 *A.g.e.*, s.7.
77 *A.g.e.*, s. 9.
78 *A.g.e.*

lirtti. Öte yandan, hükümetin önceden izin alma şartını koşma hakkını destekleyen mebuslarla hemfikir olduğunu söyleyerek, net sınırlamalar olması gerektiğini savundu: "Bu mübahasat sırasında hakkı içtima, Osmanlıların hepsi için vardır. Fakat ne gibi olacak? Bunun için bir kanun yok. Herkes öyle istediği zamanda istediği vakitte çıkıp söz söylemek hakkını haiz değildir."[79] Babikyan sokaklarda yapılacak toplantıların asayişe halel getirebileceğini, zira orada kimin toplandığının bilinemeyeceğini söyledi. Toplanma hakkı anayasa reformları bağlamında tartışılmalıydı. Hükümetin tavrını destekleyen Babikyan, böyle bir tedbir almanın hükümetin yetkisi dahilinde olduğunu söyledi. Babikyan'ın duruşu Ermeni bir İTC mebusunun taşıdığı ikili yükümlülüğü dışa vuruyordu.

Bu ilk evreden sonra açık hava toplantılarına getirilecek kısıtlamalara ilişkin tartışma hükümetin toplanmak isteyenlere ne tür bir resmî belge vereceği konusuna odaklandı. Örneğin, Hallaçyan hükümetin asayişi koruyabilmek için kimin toplandığını bilmek gibi bir hakkı olduğuna göre, isteyen herkese belge verildiği müddetçe düzenlemeye itiraz edilemeyeceğini savundu. Gene de, bu resmî belgenin bir ruhsat olmaması gerektiğini, zira bunun hükümetin bazı etkinlikleri yasaklamaya hakkı olduğunu ima edeceğini belirtti. Ona göre, halka açık toplantılar anayasanın esaslarından en önemlisini teşkil ediyordu ve "bunu tahdit etmek Kuvve-i İcraiye'nin selahiyeti haricinde"ydi. Hallaçyan hükümetin bu ilam resminin şüpheli olduğunu, manasının tam anlaşılmadığını savundu; bu cihet pek müphem idi ve tasrihi lazım gelir idi.[80]

Kozmidi Efendi, Hallaçyan'ı destekleyerek, toplanma hakkının insanların en temel doğal haklarından biri olduğunu ve mebusların hükümetten açıklama istemeye haklarının bulunduğunu savundu. Ayrıca, halka açık toplantılarla ilgili resmî belge bir ruhsat olacak olursa istibdada doğru yol açılmış olacağını belirtti.[81]

---

79 *A.g.e.*

80 *A.g.e.*, s. 12.

81 *A.g.e.*, s. 13-14.

Tartışmanın bu turunda dile getirilen tepkiler çok çeşitliydi. Mustafa Asım Efendi (İstanbul) toplantı hakkının doğal bir hak olduğunu kabul etmekle birlikte, hükümetin hareketinin faydalı olduğunu, bu nedenle de herhangi bir izahat istemeye gerek olmadığını savundu. Hampartsum Boyacıyan (Kozan) hükümetin tutumunu desteklesinler ya da karşı çıksınlar, tüm mebusların toplanma hakkı konusunda anlaştıklarını, ancak toplantı ruhsatı konusunda görüş ayrılığı olduğunu belirtti. Polisin halka açık toplantılar sırasında asayişi korumaya mecbur olduğunu kabul ediyordu, ancak bu ruhsat mevzuunun hükümetin bildirisinde net bir şekilde ele alınmadığını savunarak, açıklık getirilmesinin gerekli olduğunu söyledi.[82]

Emrullah Efendi (Kırkkilise) hükümetin girişimini destekleyerek, insanların istedikleri zaman istedikleri yerde toplanmalarına izin verilemeyeceğini belirtti. Ayrıca, diğer mebusların ruhsat konusundaki endişelerini gidermek için bunun sadece bir kâğıt parçası olduğunu söyledi.[83]

Zohrab hükümetin asayişin bozulmasını önleme hakkının ve yükümlülüğünün olduğunu kabul etti, "Fakat düşünülecek cihet budur ki, hakk-ı içtimai men etmek veya takyid eylemek [sınırlamak], müessir bir çare midir?" diye sordu. Ayrıca, tartışmanın asıl meselenin üzerini örttüğü hissiyatındaydı. Meclisin Hilmi Paşa hükümetinin icraatının huzursuzluk yaratıp yaratmadığını değerlendirmesi gerektiğine inanıyordu. Diğer mebuslar Zohrab'dan bu sözlerini geri almasını istediler, ama o devam etti: "Bizde içtima kelimesinin sui tesirinin hikmeti malûmdur. Biz [Osmanlılar] 30 sene bu içtima kelimesinin altında ezilmiş bir milletiz." Zohrab uzun konuşmasının sonunda reis-i vükelayı hükümet bildirgesi konusunda açıklama yapmak için meclise celbetmenin mutlak bir anayasal hak olduğunu belirtti. Arif İsmet Bey (Biga) Zorhab'ın "bu hakikate hakikaten vakıf olduğundan değil, menafiine o veçhile muvafık olduğundan" bu beyanatta bulunduğu karşılığını verdi. Zohrab derhal tepki göstererek, "İzah etsin, biz burada Osmanlıyız, biz

82 *A.g.e.*, s. 14-15.

83 *A.g.e.*, 7 Mart 1909 (22 Şubat 1325), no. 143, s. 3.

burada menafii hususiye takip etmiyoruz. [Gürültü, gürültü] Osmanlı mebusuyuz, biz bundan başka bir şey değiliz zannederim" dedi.[84]

Bu noktada, Meclis başkanı Ahmed Rıza Zohrab'ın hakkını savunarak, Arif Bey'den ya sözünü geri almasını ya da izah etmesini istedi. Arif'in başkana verdiği cevap toplanma hakkıyla ilgili olarak mecliste nasıl bir gerilim olduğunu gösterir. Arif Zohrab'ın Ahrar Fıkrası'na mensup olduğunu söyledi. Bu nedenle toplantı hakkına ilişkin yorumları hakikaten kendisine ait değildi. "Bilakis, Fırka-i Ahrar'ın hakkı içtimai bilâkaydü şart kabul etmek programında bulunmasından ileri geliyor"du.[85]

Uzun tartışmanın sonunda pek çok önerge oya sunuldu. Önergeler iki kategoriye ayrılıyordu: Hükümetin bildirgesine karşı bir gensoru talep edenler ve hükümetin icraatını, asayişi korumaya yönelik bir girişim olarak görenler. Sonunda, Ömer Lütfi Bey (Dersim) tarafından sunulan bir önerge kabul edildi. Önergede toplanmak için polisten alınmasına lüzum gösterilen evraktan kastın ruhsatname olmayıp, sadece hükümeti toplantılar hakkında bilgilendirmeye yönelik bir ihbarname olduğu belirtilerek, sadrazamdan açıklama istemeye gerek olmadığı belirtiliyordu.[86] Önerge 50 oya karşılık 130 oyla kabul edildi. Ermeni mebusların çoğu önergeye karşı oy kullandı.[87]

Sonuç

Meclis tartışmalarının ilk yılında Arap mebuslar sayılarından beklenebileceği kadar aktif değillerdi. İçlerinden bazıları kendi coğrafi bölgelerini ilgilendiren demiryolu imtiyazları gibi büyük meselelerde muhalif görüşlerini seslendirse de, meclis gündeminin ilk sıralarında yer alan diğer kritik tartışmalara katılmadılar. Bunun başlıca nedeni mecliste bir Arap bloğu-

84 *A.g.e.*, s. 5.

85 *A.g.e.*

86 *A.g.e.*, 8 Mart 1909 (23 Şubat 1325), no. 144, s. 2.

87 Oylamaya katılanların listesi için bkz. *a.g.e.*, s. 2.

nun olmaması ve Arap mebusların Osmanlıcayı akıcı bir şekilde konuşamamalarıydı. Diğer nedenler Araplar ya da Arap vilayetleriyle ilgili büyük bir milli kaygının bulunmamasıydı; oysa bu gibi meseleler Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlar arasında ön plandaydı. Neticede, Siyonizm ve Filistin'deki projeleri ancak 1911'den sonra pek çok Arap mebusun eleştirisine konu oldu. Genelde, Arap mebusların meclis içinde birlik gösterme ve İTC bloğunu destekleme eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır.

Ermeniler ise tam tersine görece az sayıda olmalarına rağmen, kendi etnik gruplarını ilgilendiren meselelerde oybirliğiyle hareket eden Ermeni bloğunun çabaları sonucunda mecliste önemli meseleleri gündeme getirmeyi başardılar. Anadolu vilayetlerindeki durum çok kritikti ve bu sorun Ermeni mebusların meclis faaliyetlerinde merkezî bir yer işgal etti. Kâmil Paşa'nın Anadolu'ya bir teftiş komisyonu gönderilmesini öngören kanun tasarısını destekleme çabalarının başarısız olmasından sonra, Ermeni mebuslar 60 mebusun sunduğu, dahiliye nazırının imparatorluktaki asayişsizliğin nedenini açıklamasını isteyen soru önergesine destek verdiler. Hüseyin Cahid liderliğindeki İTC mebusları önergeye hararetli bir şekilde karşı çıkarak, gensoruya gerek olmadığını savundular ve önergenin geçmesini engellemeyi başardılar. Tartışmaya yoğun bir şekilde katılmalarının da gösterdiği gibi, toplanma özgürlüğü meselesi de Ermeni mebuslar için son derece önemliydi. Liberal mebuslar gibi onlar da toplantı hakkının sınırlanmasını kendi siyasi faaliyetlerini hedef alan bir tehdit olarak gördüler. Gerçekten de, bu girişimi İTC'nin muhalif güçlerin siyasi faaliyetlerini sınırlayarak, muhalefet tehditlerini bertaraf etme politikalarının başlangıcı olarak görmek mümkündür. Bu politika İTC'nin milli temelde örgütlenen siyasi grupların kurulmasını yasaklayacağı karşı-devrimi izleyen dönemde daha açık hale gelecekti.

6

KARŞI-DEVRİM VE "İKİNCİ DEVRİM"

Meşrutiyet rejiminin birinci yılında imparatorluktaki farklı siyasi güçler arasındaki gerilim, etkili muhalefet gazetelerinden *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle doruğa çıktı. Olay, İTC'nin genelde iç politikası, özelde de diğer etnik gruplara karşı takındığı tutumla birlikte İkinci Meşrutiyet Dönemi tarihini biçimlendiren karşı-devrimin billurlaşmasında bir katalizör işlevi gördü. Kısaca söylemek gerekirse karşı-devrim, devrimin gerçekleştirmeyi vaat ettiği Osmanlı rüyasının sonunu getirdi. Ayrıca, İTC'nin imparatorluğu korumak adına alacağı sert tedbirlere gerekçe yapıldı.

Hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, karşı-devrime tepkiler imparatorluğun etnik grupları arasında büyük farklılıklar gösterdi. Baskın olmayan grupların çoğu karşı-devrimin kendilerini yeniden istibdat ve devr-i sabık girdabına sürüklemesinden endişeliydi. Devrim sonucunda güç kaybetmiş olan ileri gelenler gibi başka gruplar olayı yeniden güç kazanmak için bir fırsat olarak gördüler. Benzer biçimde, eski rejimden menfaat sağlamış olan muhafazakâr gruplar bu yeni siyasi dönemeci, imparatorluğun "imansız unsurları" tarafından ilan edilen "kutsal anayasa"nın yerini şeriatın alacağı, dinî zaferin tecellisi olarak gördüler. Ne var ki, tarih bu dönemin siyasi gerçeklerinin

söz konusu grupların öngördüklerinden daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Devrim gibi karşı-devrim de karmaşık bir siyasi olaydı. Karşı-devrime katılan hoşnutsuz gruplar birbirinden farklı hedefleri olan toplulukları temsil ediyordu. Bu farklılıklara rağmen ortak bir amaçları vardı: İTC liderliğini başkentten çıkarmak. Baskın olmayan grupların karşı-devrimin bastırılmasındaki rolü son derece sınırlı ve daha çok sembolikti. Asıl öne çıkan, anayasayı kurtarmak uğruna "kanlarını son damlasını kadar dökme" taahhütleriydi. Karşı-devrimin sonuçlarından biri de İTC'nin baskın olmayan gruplara yönelik politikalarındaki sert değişiklik ve partinin otoriter eğilimlerindeki hızlanmaydı; dönem üzerinde çalışan tarihçilerin sıklıkla dikkatinden "kaçan" diğer bir sonucu ise Ermenilerin 1909 Adana katliamları sonucunda uğradığı muazzam insani ve maddi kayıptı.[1]

Başkentte durum, sultanın erkek kardeşi Reşad Efendi'nin sahibi olduğu İTC karşıtı *Serbesti* gazetesinin başyazarının öldürülmesiyle kötüleşmeye başladı. 1909 Mart ayı başında gazetede İTC'ye karşı bir dizi makale yayımlandı.[2] Hasan Fehmi 6 Mart 1909'da, görevden alınmış bir kaymakam olan arkadaşı Şakir Bey'le birlikte Galata Köprüsü'nde yürürken vuruldu. Fehmi anında ölürken, Şakir saldırıdan yaralı olarak kurtuldu. 8 Nisan'da *Serbesti*'nin baş sayfası İslâm'ın en aziz dualarından birini anan tek bir cümleyle çıktı: "Serbesti-i matbuatın [basın özgürlüğü] ilk kurbanı, ömrünü menfalarda [sürgünlerde] geçirmiş olan evlad-ı hürriyetten Hasan Fehmi Beyin ruhuna fatiha."[3]

Fehmi'nin öldürülmesinden sonra başkentte durum hızla kötüleşti. Liberaller İTC'yi suikastın arkasında olmakla suçlarken, başkaları gerçek failin saray olduğunu iddia etti.[4] Elli bi-

1 Bkz. Bedross Der Matossian, "From Bloodless Revolution to a Bloody Counter-revolution: The Adana Massacres of 1909", *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 6, Yaz 2011, no. 2, s. 152-173.

2 *Serbesti*, 18 Mart, no. 121, s. 1; 19 Mart, no. 122, s. 1; 20 Mart, no. 123, s. 1-2; 31 Mart, no. 130, s. 1-2; 1 Nisan, no. 135, s. 1; 2 Nisan, no. 136, s. 1; 5 Nisan, no. 139, s. 1 ve 7 Nisan, no. 141, s. 1.

3 *Serbesti*, 8 Nisan 1909, no. 142, s. 1.

4 22 Nisan tarihli *Lisan'ül Hal*'e göre, *Serbesti*'nin sahibi Mevlanzâde Rıfat Bey, Hasan Fehmi cinayetinin Bâb-ı Âli'nin talimatıyla işlendiğini iddia etmişti. *El İttihad el Osmani*, 7 Mayıs 1909, no. 28, s. 9-10.

ni aşkın kişinin katıldığı Fehmi'nin cenaze töreni İTC'ye karşı bir kitle gösterisine dönüştü.[5] Etnik basın suikasta öfkeyle tepki göstererek, cinayetin tüm İstanbul ahalisi arasında büyük bir elem yarattığını yazdı.[6] Örneğin, günlük Ermeni gazetesi *Jamanak* olayı ifade özgürlüğünün ölüm cezasıyla sonuçlanabileceğini ima eden[7] bir ültimatomla özetledi: "Ya kalemin ya hayatın".[8] *Jamanak*'ın başyazısında halkın suikastı İTC'nin tertiplediğine inandığı ve Fehmi'nin cemiyete karşı kullandığı sert dilin bedelini ödediği belirtiliyordu.[9]

İstanbul Ermeni mebusu Krikor Zohrab 7 Nisan'da meclise bir soru önergesi vererek, dahiliye nazırından Fehmi'nin katillerinin neden hâlâ yakalanmadığını açıklamasını istedi. Zohrab cinayetin tek bir insanın ölmesinden daha öte bir anlama geldiğini savundu: "Dün gece atılan kurşunlar *Serbesti* gazetesinin başmuharririne atılmadı, bütün matbuata, bütün hürriyeti fikriye ve vicdaniyeye, bütün Osmanlı milletine atıldı."[10] Zohrab ve müttefikleri olayın siyasi bir cinayet olduğunda ısrar ederken, İTC mensuplarının bunun adi bir cinayet olduğunu iddia etmeleri üzerine mecliste hararetli bir tartışma yaşandı. Sonunda, Zohrab'ın önergesi kabul edildi.

Bu dönemde yeni siyasi grupların sahneye çıkması İTC saflarında büyük endişeye neden oldu.[11] Bu örgütlerden biri İTC'yi özellikle kaygılandıracaktı: 5 Nisan 1909'da, peygamberin doğum günü vesilesiyle, Derviş Vahdeti ve diğerleri İttihad-ı Muhammedi cemiyetini resmen kurdular.[12] *Lisan'ül Hal* cemiyetin

---

5 *Ikdam*, 14 Nisan 1909, no. 5347, s. 1.

6 *Jamanak*, 9 Nisan 1909, no. 136, s. 1-2; *El Tiempo*, 9 Nisan 1909, no. 78, s. 2; *Lisan'ül Hal*, 16 Nisan 1909, no. 5994, s. 1; *Habazeleth*, 19 Nisan 1909, no. 79, s. 1; *Ha-Zvi*, 18 Nisan 1909, no. 149, s. 1.

7 *Jamanak*, 9 Nisan 1909, no. 136, s. 1.

8 Ermenice, "kiank'ed kam grich'd."

9 *Jamanak* İTC'nin ve iki gazetesinin yönetim merkezi Şeref Efendi Sokak'ta bulunuyordu.

10 "Meclis-i Mebusanın Zabıt Ceridesidir, Elli Üçüncü İçtima, 25 Mart 1325", *Takvim-i Vekayi*, 10 Nisan 1909 (28 Mart 1325), no. 177, s. 5-6.

11 David Farhi, "The Seriat as a Political Slogan: or, The 'Incident of the 31st of Mart'", *Middle Eastern Studies* 7, 1971, no. 3, s. 275-299.

12 *Volkan*, 5 Nisan 1909, no. 95, s. 1-2. Cemiyetin Şubat 1909'da kurulduğu-

açılışına yaklaşık yüz bin kişinin katıldığını yazdı.[13] Fehmi'nin öldürülmesinin halkta uyandırdığı büyük öfkenin yardımıyla cemiyet hızla İTC'nin başlıca rakibi durumuna geldi.[14] Cemiyet güçlü bir Batı karşıtı İslâmi tonlaması olan programını 16 Mart 1909'da yayımladı.[15] Gazetesi *Volkan* aracılığıyla kendisini bürokratların, askerlerin, düşük rütbeli subayların, medrese öğrencilerinin, yetimlerin, muhtaçların, dulların ve emekli ordu mensuplarının savunucusu olarak gösterme imkânını buldu.[16] *Volkan* İTC'yi eleştirerek, istibdatı saraydan alıp İTC genel merkezinin bulunduğu Şeref Efendi Sokağı'na taşıdığını savundu.[17] Cemiyet *Volkan* aracılığıyla Hasan Fehmi'nin katledilmesine şiddetle tepki gösterdi, hatta isyan tehdidinde bulundu ve Ahrar Fırkası'yla işbirliği yapmaya başladı.[18] İttihad-ı Muhammedi, Liberaller ve Birinci Ordu arasında ortaklıkların gelişmesi İTC çevrelerinde büyük endişeye neden oldu.

Karşı-devrim 31 Mart 1909'da bu gergin atmosferde gerçekleşti. Genelde Türk tarihyazımı, özelde Kemalist tarihyazımı, olanları on yıllar boyu "31 Mart Olayı" olarak niteleyerek, gerçek tarihsel içeriğini yadsıdı.[19] Bazı akademisyenler bu olayla-

---

nu, ama aynı yılın Nisan ayına kadar gizli kaldığını belirtmek gerekir. Ayrıntılar için bkz. *Volkan*, 6 Şubat 1909, no. 37, s. 3. *Volkan* Derviş Vahdeti tarafından kuruldu ve İttihad-ı Muhammedi cemiyetinin başlıca yayın organı oldu. İlk kez 11 Aralık 1908'de yayımlandı ve yayın hayatını 20 Nisan 1909'a kadar sürdürdü.

13 *Lisan'ül Hal*, 15 Nisan 1909, no. 5993, s. 1-2.

14 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011), s. 226-236.

15 *Volkan*, 16 Mart 1909, no. 75, s. 2-4.

16 Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, s. 227; Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969), s. 40.

17 *Azatarar Sharzhun Banakin Haght'akan Muth'n i K. Polis: Liakatar Hawak'atsoy Patkerazard Kensagrakan Tsanot'ut'eambk'* (İstanbul: Tparan ew Gratun H. G. P'alagashean, 1909), s. 106.

18 *Volkan*, 8 Nisan 1909, no. 98, s. 1-2.

19 Bkz. Talat Fuat, *31 Mart İrtica* (İstanbul: Türk Matbaası, 1911); Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970); Cemal Kutay, *31 Mart ihtilâlinde Abdülhamit* (İstanbul: Cemal Kutay Kitaplığı ve Tarih Sevenler Kulübü, 1977); Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı* (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969); Mustafa Baydar, *31 Mart Vak'ası* (İstanbul: Amil Matbaası, 1955); Sadık Albayrak, *31 Mart*

rı Abdülhamid'in iktidarı yeniden ele geçirme ve İTC'yi tasfiye etme girişimi olarak sunarken, başkaları liberal muhalefet tarafından kışkırtıldığına inandı.[20] Daha başkaları İstanbul'u askerî açıdan tekrar ele geçirmek ve sultanı tahttan indirmek üzere İTC tarafından tezgâhlandığına inandı.

Ne var ki, Sohrabi'nin yakın tarihli bir araştırması karşı-devrimin gerçekleşme nedeni hakkında daha inandırıcı bir açıklama getirir. Sohrabi karşı-devrimin "subaylar ile bürokratlar ve bunların daha az eğitimli rütbedaşları, astları ve üstleri arasındaki –sınıfsal (ekonomik), kültürel ve kuşaksal– karşıtlığı gün yüzüne çıkardığını" savunur.[21] Karşı-devrim akademisyenlerin genellikle varsaydıkları gibi dinî fanatizmin bir tezahürü değildi. Din diliyle konuşmasına rağmen, çeşitli gruplar tarafından yürütülüyordu – bu grupların en önemlisi de İTC'nin devrimden sonra başlattığı rastgele kitlesel tasfiyelere karşı koymuş olan düşük rütbeli asker ve subaylardı. Alt kademeden popülist dinî örgütlenmeler şeriatın uygulanmasını isterken amaçları anayasayı ilga etmek değil, şeriat ilkelerine uygun biçimde uygulanmasını sağlamaktı.[22] Liberaller de bu muhalefet hareketine katılmak ve İTC karşısında puan kazanmak için fırsattan yararlandılar. O halde, devrim gibi karşı-devrim de "sonunda taleplerini tek sesle, ama bu defa din diliyle ifade eden, çeşitli çıkarlara sahip grupları bir araya getiren çok renkli, çoksesli bir olaydı".[23]

Sohrabi'nin araştırması karşı-devrimin failleriyle ilgili olarak, İTC karşıtı patlamayı başlatanlardan hiçbirinin İTC elitinin rakiplerinden olmadığını –saray, Bâb-ı Âli, Liberaller ve Derviş

Gerici bir hareket mi? (Istanbul: Bilim-Araştırma Yayınları, 1987); Süleyman Kâni İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu: Abdülhamid'in Selânik Sürgünü* (Istanbul: Temel, 2003); Mustafa Eski, *31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları* (Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1991).

20 Bkz. *Azatarar Sharzhun Banakin Haght 'akan Mutk 'n i K. Polis*, s. 44.

21 Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, s. 224.

22 Dönemi ele alan en önemli kaynaklardan birinde, hocaların bizatihi anayasaya karşı olmadıklarını, ama şeriatla uyumlu olması gerektiğine inandıklarını söyledikleri belirtilir. *Azatarar Sharzhun Banakin Haght 'akan Mutk 'n i K. Polis*, s. 6.

23 Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, s. 225.

Vahdeti dahil– gösterir.[24] Sohrabi karşı-devrimi devrime benzer bir şekilde açıklar: Olayları eğitimli ve düşük eğitimli subaylar arasındaki çatışma körüklemiştir. Bu yaklaşımı doğrulayan en iyi kaynak Krikor Zohrab'ın karşı-devrimden sonra meclise sunduğu, pek çok mebus tarafından imzalanan önergedir. Zohrab bu önergede anayasanın ilanından beri mektepli subayların alaylılara karşı yakışıksız bir algıyı körüklediğini savunarak, bunun iki grup arasında büyük bir gerilime neden olduğunu belirtir.[25] Zohrab devrimi izleyen ordu reformlarının alaylıların yüzde 85'inin tasfiyesine neden olduğunu söyler. Bundan sonra, bu kadro içinde kalan az sayıda subay teker teker görevden uzaklaştırılmıştır. Bir sınav zorunluluğunun getirilmesi de genelde görece ileri bir eğitime sahip olanların sınavı geçecekleri ve orduya kabul edilecekleri anlamına gelmektedir. Zohrab'ın önergesi mevcut durumun iyileştirilmesi çağrısında bulunur, zira "aksi takdirde ordu içinde muazzam çalkantılar çıkacaktır".[26] Önergede mevcut koşulların nasıl düzeltileceğine ilişkin bazı öneriler de yer almaktadır. Bu kurumsal çatışma karşı-devrimde kilit bir rol oynamıştır. Sohrabi'nin belirttiği gibi, "Bu kurumsal çatışma olmadan, bir karşıdevrim hatta bir devrim tahayyül etmek zordu".[27]

Karşı-devrim başlıyor

12 Nisan gecesi Birinci Ordu ayaklandı ve sultan lehinde sloganlar atan ve şeriatın yeniden ilanını talep eden dinî kıyafetler içindeki (softalar) büyük bir kalabalık eşliğinde meclis yakınlarındaki Ayasofya Meydanı'na doğru yürüyüşe geçti.[28] Ayak-

24 *A.g.e.*

25 Alaylılar pratikte cahil olan geleneksel subaylardı. Yükselmeleri eğitime dayalı değildi.

26 *Azatarar Sharzhun Banakin Haght 'akan Mutk 'n i K. Polis*, s. 87.

27 Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, s. 243.

28 Yunus Nadi, *Ihtilâl ve İnkılâb-i Osmanî: 31 Mart-14 Nisan 1325: Hadisat, İhtisasat, Hakayik* (Dersaadet [İstanbul]: Matbaayi Cihan, 1909), s. 35. O günkü olaylarla ilgili başka bir yorum için bkz. *Volkan*, 14 Nisan 1909, no. 104, s. 1-2.

lanma Hilmi Paşa kabinesinin istifasıyla sonuçlandı ve istifayı hemen kabul eden sultanın emriyle 14 Nisan'da Tevfik Paşa sadrazamlığa getirildi.[29] İsmail Kemal meclis başkanı seçildi.[30] Bu olay İTC için muazzam bir darbe oldu ve partinin mensupları ya firar etti ya saklandı: Ahmed Rıza, Mehmed Cavid, Dr. Bahaeddin Şakir ve Hüseyin Cahid, hepsi ortadan kayboldu.[31] Bu arada, İTC gazeteleri *Şura-yı Ümmet* ve *Tanin*'in matbaaları yağmalandı.[32] Lazkiye mebusu Muhammed Arslan, anlaşıldığı kadarıyla karşıdevrimciler tarafından Hüseyin Cahid sanılarak öldürüldü. Karşı-devrim İTC'nin başkentteki temelini sarsmakla birlikte, parti gene de Üçüncü Ordu'nun emri altında olduğu Rumeli'de tutunacağı güçlü bir zemini korudu.

Krizin ortasında, EDF 17 Nisan'da İstanbul'da Heyet-i Müttefika-i Osmaniye cemiyetini kurdu.[33] Yeni cemiyet 18 Nisan'da şu açıklamayı yaptı: "Ülkemizde, cemiyetleri ve teşkilat organları tehlikede olan tüm siyasi gruplar, bütün farklılıkları bir kenara koymuş ve barışı korumak için yüce 'Osmanlı' adı altında müttefik bir cemiyet oluşturmuştur."[34] Açıklama tüm Osmanlıları ülkede asayiş ve emniyeti güvence altına almak için birlikte çalışmaya çağırarak son buluyordu.[35] Açıklama İTC İstanbul şubesi, Osmanlı Ahrar Fırkası, EDF, Rum Ce-

29 Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî*, s. 44-45.

30 *Azatarar Sharzhun Banakin Haght 'akan Mutk 'n i K. Polis*, s. 50.

31 *A.g.e.*, s. 38.

32 *Jamanak*, 15 Nisan 1909, no. 139, s. 1. Daha ayrıntılı bir tasvir için bkz. *Azatarar Sharzhun Banakin Haght 'akan Mutk 'n i K. Polis*, s. 54-59. Ayrıca bkz. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi* (1327; y.b., İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri-İbrahim Hilmi, 1911), 3: s. 1186.

33 Bkz. "C/193-171/İstanbul Mesul Bürosu'ndan Batı Bürosu'na, 17 Nisan 1909", *Hrach' Tasnapetean, Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde (Beyrut: Ermeni Devrimci Federasyonu Yayınları, Librairie Hamaskain, 1984), 6: s. 269-270.

34 *Jamanak*, 19 Nisan 1909, no. 143, s. 1. Açıklamayı şu gazeteler de imzaladı: *Mizan*, *Sabah*, *İkdam*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Saadet*, *Yeni Gazete*, *Osmanlı* ve *Serbesti*.

35 Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-i Osmanî*, s. 74-78; ayrıca bkz. *Jamanak*, 19 Nisan 1909, no. 143, s. 1; "C/1719k-4/Proclamation du Comité de l'union ottomane", *Tasnapetean, Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 260.

miyet-i Siyasisi, Fırka-i İbad Demokrat, Arnavut Başkım Kulübü, Kürt Teavün Cemiyeti, Çerkes Teavün Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunları Kulübü, Türk Teavün Cemiyeti ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tarafından imzalanmıştı. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin amacı, imparatorluk ahalisini karşıdevrimin yarattığı karışıklıklara rağmen anayasanın korunduğu konusunda bilgilendirmekti. Bu amaç doğrultusunda, konuşmalar yapmaları için vilayetlere özel temsilciler gönderdi ve başkentte vatan sevgisi konulu gazete yazıları yayımladı.

İTC de 17 Nisan'da harekete geçmeye başladı. Hareket Ordusu isyancı birlikler arasında asayişi ve disiplini yeniden sağlamak üzere Selanik'ten İstanbul'a doğru yola çıktı. Aya Stefanos'ta [Yeşilköy] karargâh kuran ordu yeni kabineyle müzakerelere başladı. Müzakerelerin başarısız olması üzerine Hareket Ordusu 23 Nisan'da İstanbul'a girdi ve çeşitli çatışmaların ardından kentin kontrolünü ele geçirdi.[36] Bundan birkaç gün sonra Meclis-i Milli [Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Ayan] Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirip yerine kardeşi V. Mehmed Reşad'ı geçirerek, karşıdevrime son verdi. Liberal Birlik liderliğinin mensupları ya firar etti ya da tutuklandı. Karşı-devrim orduyu kanun ve nizamı güvence altına almak için müdahale etmeye zorladı. İstanbul'daki harekât çok fazla kan dökülmeden son buldu ve vilayetlerin çoğunda gerilimler İTC tarafından kontrol altına alındı, ama karşıdevrim Adana vilayetinde şiddetle kontrolden çıkacaktı.

Etnik grupların Karşı-devrim'e tepkileri

Karşı-devrim sadece İTC'ye değil, diğer etnik gruplara da bir darbeydi. Bununla birlikte, İstanbul'daki etnik gazetelerin çoğu gelişen olaylar karşısında tarafsız bir tavır takındı. Örneğin, Ermeni gazetesi *Jamanak*'ın tepkisi sadece ılımlı değildi; gazete karşı-devrime hafiften sempati göstererek, sayfalarında Müslüman entelektüeller arasında ağır basan görüşe yer verdi. Bu dö-

36 Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi hakkında o tarihte yapılmış ayrıntılı bir betimleme için bkz. *Azatarar Sharzhun Banakin Haght'akan Mutk'n i K. Polis*, s. 140-170.

nemde İttihad-ı Muhammedi'den önemli isimlerle mülakatlar yaptı ve *Volkan*'dan yapılan tercümeleri bastı. *Jamanak* 15 Nisan'da İttihad-ı Muhammedi'nin faal üyelerinden biriyle yaptığı röportajı yayımladı. Röportajda şeriatın anayasaya aykırı olmadığını, zira şeriatın bile istişare gerektirdiğini açıkça savunan bu kişi gayrimüslimlerin bu istişareye –yani meclise– katılmamaları için bir neden olmadığını da belirtti.[37]

Alaylılara ve dinî unsurlara yönelik bu sempati, *Jamanak*'ın askerlerin ayaklanmasının, ne gayrimüslimleri ne de Ermenileri hedeflediğini iddia ettiği bir sonraki sayısında daha da öne çıktı. Gazetenin başyazarları askerlerin Hıristiyan karşıtı bir intiba bırakmamaya özel bir özen gösterdiklerini ve Hıristiyanları koruma mecburiyeti hissettiklerini yazıyorlardı. Ayrıca, ordunun anayasaya zarar vermeme yeminini tekrarladığı belirtiliyordu. Genel olarak, anayasaya yönelik tehditlerin dinî liderler ile softaların (medrese öğrencileri) fanatizminden kaynaklanması bekleniyordu, ama bunun tersi olmuştu. Ulema anayasanın şeriatın talebi olduğunu beyan etmişti. Hareket Ordusu karşı-devrimi bastırmayı başardığında *Jamanak* oportünistçe üslup değiştirip zaferi selamladı.[38]

Yahudi nüfusun karşı-devrim olaylarına tepkisi de aynı şekilde çeşitlilik gösterdi. Başkentteki çoğu Yahudi gazetesi tarafsız kalarak, olayları yorum yapmaksızın bildirmekle yetindi.[39] Ancak, imparatorluğu bu krize sürüklediği için İTC'yi karşı-devrimin ilk gününden itibaren sert bir şekilde eleştiren Kudüs merkezli *Ha-Zvi* için bunu söylemek mümkün değildi. Gazetenin başyazarları İTC'nin basın ve ifade özgürlüklerini kısıtlama politikalarının partiye muhalefeti tahrik ettiğini savunuyorlardı.[40] İTC özellikle, meclisi basına ölüm fermanı vermeye kışkırtmakta başarılı olduğunu söyleyerek, Sadrazam Hilmi Paşa'yı sansürlemişti. *Ha-Zvi* başyazarı paşanın nüfuzunun çok

37 *Jamanak*, 16 Nisan 1909, no. 140, s. 1.

38 *Jamanak*, 17 Nisan 1909, no. 141, 1.

39 *El Tiempo*, 9 Nisan 1909, no. 78; 15 Nisan 1909, no. 79; 16 Nisan 1909, no. 80 ve 19 Nisan 1909, no. 81.

40 *Ha-Zvi*, 15 Nisan 1909, no. 147, s. 1.

güçlü olduğunu, öyle ki önceden hürriyetin yılmaz savunucuları olan iki Yahudi mebusun –Vital Faraci ve Nesim Mazliyah– bile onun baskısına direnemeyip politikalarına ortak olduğunu yazıyordu. Gazete hürriyete böyle saldırıların gene de orduyu telaşlandırıp kendi başına hareket etmesine neden olmaması gerektiğini vurguluyordu. İTC'nin imparatorluktaki milyonlarca Osmanlı için sağlamaya çalıştığı hürriyet "ellerinde oyuncak bir top" haline gelmişti. Genel ahalinin ve ordunun öfkesi hem Hilmi Paşa'ya hem İTC'ye yönelmişti.[41] *Ha-Zvi* başyazarları İTC'nin kansız bir devrimin gerçekleştirilmesinde oynadığı önemli rolü kabul ediyorlardı, ama partinin mutlakiyetçi bir rejime karşı savaşmak zorundayken nasıl kahraman olunacağını bilmediğini belirtiyorlardı. Yazarlar, sonuçta, Osmanlı milletinin tamamı umutlarını İTC'ye bağladığı için, partinin görevlerini yerine getirmesi çağrısında bulunuyorlardı.[42]

Karşı-devrime Arapların tepkisi çeşitlilik göstermekle birlikte, nüfusun bileşimine ve İTC'nin yereldeki etkisine bağlı olarak coğrafi bölgelere göre dalgalanma eğilimindeydi. Örneğin, Lübnan'da karşı-devrim haberleri Arap nüfusu şoke etti. Gazeteler duruma ilişkin büyük bir karamsarlık dile getirdiler ve meclise zorla giren askerleri "canavar" olarak nitelediler.[43] Ancak, yerel nüfusu en çok öfkelendiren ve dehşete düşüren olay Lazkiye mebusu Emir Muhammed Arslan'ın ölümü oldu.[44] Lazkiye halkı kırmızı hilalli siyah bayraklar taşıyarak ve cinayet için adalet talep ederek sokaklarda gösteriler yaptı. Gazeteler menfur cinayetin resmen kınanmasını da talep etiler ve hükümetten sorumluları yakalamasını istediler. Muhammed Arslan'ın naaşı başkentten Beyrut'a getirildiğinde şehirde görkemli bir cenaze töreni düzenlendi.[45] İTC dahil tüm partilerin temsilcileri başka çeşitli örgütler ve topluluklarla birlikte cenaze törenine katıldı. Cemiyet-

41 *Ha-Zvi*, 18 Nisan 1909, no. 149, s. 1.

42 *Ha-Zvi*, 23 Nisan 1909, no. 154, s. 1.

43 *El Ittihad el Osmani*, 26 Nisan 1909, no. 25, s. 1.

44 *El Ittihad el Osmani*, s. 4. Ayrıca bkz. Şekip Emir Arslan, *Sirah Dhatiyah* (Beyrut: Dar Tali'ah, 1969), s. 55-56, 74-75.

45 *El Ittihad el Osmani*, 26 Nisan 1909, no. 25, s. 8-12.

i İsrailiye'nin de aralarında yer aldığı farklı etnik grup mensupları tabutun taşınmasına yardımcı oldular ve çeşitli konuşmacılar Arslan'ın ülke için yaptığı çalışmaları övdüler.[46]

Karşı-devrimin bastırılması

Karşı-devrimi bastıran Hareket Ordusu'na, tüm etnik grupların temsilcileri katılmış olsa da, ordunun karşıdevrimciler karşısında elde ettiği zaferde bu koalisyon belirleyici olmadı. Gene de, hürriyet ve gerçekleşmesi otuz yıl almış olan bir anayasa uğruna fedakârlıkta bulunma yönünde ortak bir taahhüdü gözler önüne serdi. İncelediğimiz örnekler içinde Ermeniler bu hareketin en göze çarpan katılımcıları arasında yer alıyordu. Tabandan bile katılım oldu: Karşı-devrim sırasında Ermeni gençler İstanbul'un Ermeni mahallelerini korumak için yekvücut oldular.[47] Ermeni liderler arasında resmî tepki de bir o kadar dikkate değerdi. Ermeni siyasi partileri gerici güçlere karşı derhal Hareket Ordusu'nun ve İTC'nin yardımına koştular.[48] Van'dan Taşnak mebusu Vahan Papazyan anılarında İstanbul Mesul Bürosu'nun, Ermenileri kendilerini savunmaları için örgütlemek ve Hareket Ordusu'na yazdırmak için, Vanlı ve Muşlu EDF mensuplarını Adapazarı, İzmir ve Rodosto'ya (Tekirdağ) gönderdiğini yazar. Papazyan'a göre bununla Ermenilerin "anayasa karşıtı hareketin bastırılmasında payları"nın olması sağlanmak isteniyordu.[49] Mesul Büro İzmit ve Bahçecik'te firari askerlerin geçişini durdurmak üzere Anadolu Demiryolu'nda konuşlanan 250 Ermeni gönüllünün örgütlenmesine de yardımcı oldu.[50] Bu faaliyetlerin en önemlisi olan Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüyüşüne yardım işinin merkezi Rodosto'ydu. Rodosto'ya gönderilen Ermeni devrimcilerden biri olan

46 *Lisan'ül Hal*, 26 Nisan 1909, no. 6002, s. 2.

47 *Azatarar Sharzhun Banakin Haght'akan Mutk'n i K. Polis*, s. 42.

48 *Püzantiyon*, 28 Nisan, 1909, no. 3813, s. 1.

49 Vahan Papazyan, *Im Hushere* (Beyrut: Librairie Hamazkain, 1952), 2: s. 109-110.

50 Bkz. "C/193-80/Istanbul Mesul Bürosu'ndan Batı Bürosu'na, 29 Nisan 1909", *Tasnapetean, Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 272-274. Bahçecik (Ermenice, Bardizag) İzmit'te bir Ermeni kasabasıydı.

Rupen Ter Minasyan şehirdeki İTC temsilcilerinden cephane alan Ermeni gönüllüleri örgütledi.[51]

EDF'nin Batı Bürosu 20 Nisan'da İzmir Komitesi'ne yazarak, Bulgar, Rum, Yahudi ve Ermeni gönüllülerin de yer aldığı Rumeli ordusunun başkenti yavaş yavaş muhasara altına aldığı bilgisini verdi. Büro İzmir Komitesi'nden gönüllü bir Ermeni, Rum ve Türk taburu oluşturup İstanbul üzerine ilerlemekte olan Hareket Ordusu'yla birleştirilmesini istedi. Büro bunun imkânsız olduğunun saptanması halinde, "Ermeni milleti için büyük bir manevi önem" taşıyacak olan bir Ermeni taburunun oluşturulmasını savundu.[52]

Selanik ordusu Üsküdar'daki Selimiye Kışlası'na yerleştiğinde, ordu komutanı Osman Efendi Ermeni devrimci gruplarına kendilerine katılma çağrısı yaptı.[53] Bunun üzerine, EDF ve Hınçaklar Osman Efendi'yle görüşmek üzere temsilciler gönderdiler. Osman Efendi onlara şunları söyledi:

> Siz nasıl vatanınızı savunmaya yemin ettiyseniz, biz de aynı yemini ettik; bu nedenle sizin ve bizim amacımız aynıdır. Bu gece, kışlada askerimiz az ve dağınık durumda; dolayısıyla sizden bu gece yardımınızı boşa harcamamanızı rica ediyorum. Nöbet tutmaktan yorgun düştüğünüzü biliyorum, ama bu gece cansiperane fedakârlığınızı devam ettireceğinizi ümit ediyorum.[54]

---

51 EDF'nin Rodosto'daki faaliyetleri ve Hareket Ordusu'yla işbirliği için bkz. Ruben Ter Minasyan, *Hay Heghap'okhkhani me Hishataknere*, 2. baskı (Beyrut: Librairie Hamazkain, 1977), s. 261-273. Orada, yaklaşık 55 kayıtlı gönüllü eğitiliyordu. Bkz. "C/193-80/ İstanbul Mesul Bürosu'ndan Batı Bürosu'na, 29 Nisan 1909", *Tasnapetean, Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 272-274.

52 Bkz. "C/193-80/ İstanbul Mesul Bürosu'ndan Batı Bürosu'na, 29 Nisan 1909", *Tasnapetean, Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 271. Büro, mektubunda, İzmir Komitesi'nin Ermenileri seferber etmekte başarısız olması durumunda, telgrafla "tout seul" [tek başına] mesajını, diğer etnik grupların katılımını da sağlayabilirlerse gene telgrafla "tout ensemble" [hep beraber] mesajını, görevi başarmazlarsa, mektupla "impossible" [imkânsız] mesajını göndermelerini istiyordu.

53 *Jamanak*, 27 Nisan, 1909, no. 150, s. 3.

54 *Azatarar Sharzhun Banakin Haght'akan Muth'n i K. Polis*, s. 163.

Ermeni devrimci gruplarının liderleri bu konuşmadan etkilendiler ve Hareket Ordusu'nun hizmetlerini takdir etmesinden ve kendilerine resmî giysiler vermesinden memnuniyet duydular. Osman Efendi Ermenilere cephane ve gerekli donanımı sağlama sözü verdi. Bu anlaşmaların sonucunda Ermeni gönüllüler gezici nöbetçi olarak görevlerini yapmaya başladılar. EDF on iki stratejik mevki tutarak her birine beş nöbetçi tayin etti.

Beyoğlu'nda Hınçak Partisi mensupları Hareket Ordusu'na gönüllü yazıldılar. Hınçak ve partili olmayan Ermeni hekimler de Hareket Ordusu yaralılarını tedavi etme işini üstlendiler. İşe yaralı askerleri cepheden Surp Hagop Hastanesi'ne taşımakla başladılar. Taşkışla ve Taksim'e düzenlenen saldırıda ölen yaklaşık otuz asker Surp Hagop Hastanesi'ne götürüldü.[55] Ermeni Kızılhaçı'ndan hemşireler de "asker kardeşlerine, Ermenilerin hürriyet sevdasının lafta kalmadığını göstermek" için yaralıları tedavi üzere hekimlere yardıma gittiler.[56] İstanbul'daki Yenilikçi Hınçak Partisi, Hareket Ordusu'na Ermenileri orduya yazmaya hazır olduklarını gösteren bir heyet gönderdi. Parti İTC'nin siyasi programına karşı olmakla birlikte, anayasanın korunması için her tür yardım ve desteği sağlamaya hazır olduğunu vurguladı.[57]

Ermeniler bu siyasi ve askerî desteğin yanı sıra, Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla manevi destek de sundular. 27 Nisan'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi patrik vekili Episkopos Hovhannes Arşaruni Hareket Ordusu'nun yaralı askerlerinin tedavi görmekte olduğu üç büyük hastaneyi ziyaret etti: Hamidiye Etfal Hastanesi, Surp Hagop Hastanesi ve Gümüşsuyu Asker Hastanesi. Bu jestin moraller ve dayanışma duygusu üzerinde önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır: Hamidiye Etfal Hastanesi'nde tedavi görmekte olan Arnavut bir asker patrik vekilinin elini öperek "Şimdi kendimi iyileşmiş hissediyorum" dedi. Episkopos Arşaruni de ona tüm askerlere seslenerek yanıt

55 *Jamanak*, 27 Nisan 1909, no. 150, s. 1-2.

56 *Azatarar Sharzhun Banakin Haght'akan Muth'n i K. Polis*, s. 164.

57 *Dzayn Hayrenyats*, 23 Nisan 1909, no. 24-25, s. 248.

verdi: "Ey Hürriyet Aslanları, adınız hem gökler krallığına hem kalplerimize altın harflerle yazılacak."[58]

Karşı-devrim sırasında Ermeniler vilayetlerde de kendilerini savundular. Diyarbekir'de Ermeni kiliselerine karşı-devrimin görüşlerini tanıtan el ilanları konduğunda, EDF, Ermeni mahallelerine giden tüm önemli geçitlerin girişlerine Ermeni nöbetçiler yerleştirdi. Diyarbekir'de önemli bir huzursuzluk yaşanmazken, Kürt beylerinin saldırılarına tanık olan çevre köyler için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Bir Ermeni kasabası olan Hani'de Protestan Ermenilerin papazı direnişi örgütledi.[59] Erzurum'da vali ve ordu komutanı Osmanlı anayasasını korumak için Ermeni ve Türklerden karma bir tabur oluşturdu ve askerler bu dava için gerekirse kanlarını son damlasına kadar dökeceklerine yemin ettiler.[60] Nablus'ta otuz iki gönüllüden oluşan bir grup örgütlenerek Cenin'e gitti ve buradaki İTC kulübüne kaydolarak, Beyrut'tan gelecek ilk işarette başkent üzerine yürümeye gönüllü oldu. Beyan ettikleri amaçları vatanı istibdattan kurtarmak için anayasayı ve meclisi korumaktı.[61]

Selanik Yahudileri de başkent üzerine yürüyen Hareket Ordusu'nda etkin bir şekilde yer aldılar.[62] İTC 17 Nisan'da Selanik'teki Yahudi cemiyeti Club des Intimes'e bir mesaj yollayarak, anayasaya sadakat talebinde bulundu.[63] Bu mesajı alan Yahudi cemaati "vatan için fedakârlıkta bulunmaya hazır" olduğu cevabını verdi.[64] Çok geçmeden de bir Musevi Taburu kura-

58 *Jamanak*, 28 Nisan 1909, no. 152, s. 2.

59 Hovannes Yeritsian, "Hay Heghap'okhakan Dashnakts'ut'iwne Tikranakerti Mech", *Hayrenik' Amsagir* 34 (Nisan 1956): s. 86.

60 *Jamanak*, 20 Nisan 1909, no. 144, s. 2.

61 *El Ittihad el Osmani*, 26 Nisan 1909, no. 25, s. 14-15.

62 *El Tiempo*, 30 Nisan 1909, no. 87, s. 822-823.

63 Bir grup Yahudi lider tarafından kurulan seküler bir kulüp olan Club des Intimes, Selanik'teki en önemli kültür derneklerinden biriydi. 1873'te kurulan kulüp 1910'da kapandı. Yahudiler arasında kültür ve hayır faaliyetlerini teşvik etmeyi amaçlıyordu. Bkz. D. Gershon Lewental, "Club des Intimes, Salonica", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World* içinde, Norman A. Stillman (der.), BrillOnline Reference Works, 2013, http://www.encquran.brill.nl/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/club-des-intimes-salonica-SIM_0005520?s.num=0&s.q=club+des+intimes

64 *El Tiempo*, 23 Nisan 1909, no. 83, s. 301-302.

rak, Hareket Ordusu'na katılmak üzere yola çıkardı. Tabur Selanik'ten ayrılmadan önce Yahudi cemaati onlar için Ladino bir marş besteledi.[65]

Yahudi Taburu'nun Askerî Marşı

Köylerden gençler
Ve Selanik'ten birçoğumuz
Ordu'ya gönüllü olduk,
Savaş için askere yazıldık
Dedik, ya hürriyet gerçekleşecek
Ya kanımız su gibi akacak
Türkiye sevdası uğruna.
Türkler, Yahudiler ve Hıristiyanlar
Hepimiz Osmanlılar
Her birimiz elimizi ötekine uzattık,
Kardeş olmaya yemin ettik.
İstanbul'a hareket ediyoruz.
Kötülerle savaşacağız
Türkiye'nin selameti için.
Dükkânlarımızı kapattık,
İşlerimizi bıraktık,
Akrabalarımızı öptük,
Arkadaşlarımıza sarıldık.
Kendimizi orduya teslim ettik,
Ölüme gittik,
Türkiye'nin selameti için.
Analarımız bizi öptü
Kederle ağladılar
Babalarımız yakardılar
Göklerdeki Tanrı'ya
Bize merhamet etsin diye.
Kendimizi feda ediyorsak eğer,

65 Yitzhak Ben Zvi, "Gdud Yehudi be-Mahpekhat ha-Turkim ha-Tze'irim", *Zikhron Saloniki: Gedulatah ve-hurbanah shel Yerushalayim de-Balkan*, David A. Rekanati (der.) (Tel Aviv: Selanik Cemaati Kitabını Yayımlama Komitesi, 1986), 2: s. 89-90. Yitzhak Ben Zvi (1884-1963) tarihçi, Sosyalist Siyonistlerin liderlerinden ve İsrail Devleti'nin ikinci cumhurbaşkanıydı (1952-1963).

Türkiye'nin selameti içindir.
Kadınlar ve çocuklar
Şehirden ayrıldılar,
Yardımsız, desteksiz
Karanlıkta ve zorluklar içinde.
Eğer onlara zalimlik ederlerse,
Hürriyetin selameti içindir:
Türkiye'nin selameti için.
Tanrı'nın yardımıyla
Yola koyulduk
Saatlerce gittik,
Yemeği içmeyi unutup,
İstanbul'a vardık,
Şehri kuşattık
Türkiye'nin selameti için.
Niyazi Bey ve fırkası
Onca yıl sonra
Tanrı'nın yardımıyla,
Arzularına ulaştı.
Eski sultanı devirdiler,
Ve sarayına getirdiler
Türkiye'de adil bir sultan.

Bu marşın sözleri, Selanik Yahudilerinin devrimin ilk günlerinde de yankılanan bir tema olan "Türkiye'nin selameti" için yapmak istedikleri fedakârlığı ortaya koyar. Türkiye'nin selameti için kan dökmek sadece hürriyeti ve anayasayı koruyup sürdürmeyi değil, müphem bir şekilde de olsa, Osmanlı kardeşliği düşüncesine aşılanan kardeşlik düşüncesini güçlendirmeyi de amaçlıyordu.

Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu'ndaki yaklaşık yedi yüz Yahudi başkenti ele geçirmek ve sultanı yenmek için çarpışmalara katıldı, ama tabur çok kısa ömürlü oldu. Sadece belli bir süre için kurulmuştu ve Selanik Yahudilerinin anayasayı korumak için yaptığı fedakârlığı göstermeyi amaçlıyordu. Hareket Ordusu'nun başkenti karşıdevrimci güçlerden kurtarma ama-

cına ulaşmasından sonra Yahudi Taburu dağıtıldı. Bununla birlikte gönüllülerden bazıları askerî mektebe yazıldı.

Bu gönüllülerden biri de anılarını Yithzak Ben Zvi'ye teslim eden Şemtov Revah'tı. Ben Zvi bu hatırata dayanarak, Yahudi Taburu'nun kuruluşunun İsrail ordusunun kuruluşu için önemli bir emsal teşkil ettiğini savunmuştur. Ona göre Yahudi Taburu'na katılan Yahudilerin çoğu, Jön Türk Devrimi'nin imparatorluk Yahudilerinin ve Siyonizmin Filistin'de bir Yahudi yurdu kurma hedefinin önünde yeni ufuklar açacağına inanan coşkulu Siyonistler ve milliyetçilerdi.

Şemtov Revah'ın anıları Selanik'teki Yahudilerin karşı-devrimi ve nedenlerini nasıl gördükleri konusunda önemli bilgiler sağlar. Örneğin, Revah karşı-devrimden önce başlıca dört ajitatör olduğunu nakleder: Revah'ın "hain ve İngiliz ajanı" dediği *İkdam* başyazarı Ali Kemal Bey; Jön Türklere baskı yapan dış güçlerce desteklenen Liberaller ve Fener (yani Rum Patrikhanesi) ve "gazetesi aracılığıyla İTC'ye saldıran ve İslâm'a geri dönüş çağrısı yapan" İTC'nin baş düşmanı Derviş Vahdeti.[66]

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hareketi sırasında Revah'a Kavala, Drama, Serez, Edirne ve Gelibolu'ya gitme görevi verilmiş ve sonunda 150 Yahudi gönüllüyle Çatalca'ya gelmişti. Kuşatmanın ardından ordu kente girmeye başladığında, Yahudi Taburu Kâzım Bey komutasında üç yönden Taksim'e doğru yürüyüşe geçti. İzleyen çarpışmalar sırasında 21 Yahudi öldü, 23'ü de yaralandı. Zaferden sonra, hayatta kalanlar Kuzguncuk'taki Yahudi Haham Okulu'nun müdürü Haham Avraham Danon'un evine davet edildiler.[67] İstanbul'da Hahambaşı Haim Nahum'a da saygılarını sundular.[68]

66 A.g.m., s. 88.

67 A.g.m., s. 88-89.

68 *El Tiempo*, 30 Nisan 1909, no. 87, s. 822-823. David Farhi, Üçüncü Ordu'nun İstanbul'u ele geçirip Birinci Ordu'yu bastırdığını ve Yahudilerin Hareket Ordusu'na yazılmasının salt askerî bir amaçtan çok siyasi bir amaca hizmet ettiğini ileri sürer. Bkz. David Farhi, "Yehudei Salonika be-Mahpekhat ha-Turkim ha-Tze'irim", *Sefunot* 15 (1981): s. 147. *Ha-Zvi* de Yahudi Taburu'nun karşı-devrimi sona erdirmekte çok küçük bir rol oynadığına tanıklık etmiştir. Gazetede çıkan bir yazıda, diğer tüm etnik gruplar karşı-devrime son verme çabasına yaygın bir şekilde katılırken, Yahudilerin sadece Selanik'ten gelen Yahu-

Karşı-devrimin vilayetlerdeki etkisi

1908 Devrimi'nin haberleri Anadolu ve Arap vilayetlerine ulaştığında yerel yetkililer bunu ihtiyatla karşıladılar ve anayasanın geçerli olduğunu ilan etmek istemediler. Ayan ve ulema da haberlerden şaşkına dönmüştü. Bu kesimlerden bazı kişiler devrimi destekleyen düşük rütbeli subayların faaliyetlerine muhalefetlerini seslendirmeye başladılar. Devrimin ve gücün daha merkezî bir yapısı olan İTC'ye geçmesinin, geleneksel meşruiyetlerine zarar vermesinden korkuyorlardı.

Bu nedenle, devrim başlayınca Anadolu vilayetlerindeki dinî görevliler İTC'ye karşı ayanla güçlerini birleştirdiler ve İTC çevrelerinde epeyce bir endişeye neden oldular. Anayasanın yeniden ilanının Anadolu gayrimüslimleri –özellikle de Ermeniler– tarafından büyük bir sevinçle karşılanması buralardaki geleneksel güçleri telaşlandırdı. Devrimden sonra oluşan zayıf kamusal alan(lar) vilayetlerdeki Ermenilerin cemaat faaliyetlerini artırabildikleri önemli bir mecra oldu. Eskiden, yerel ve geleneksel otoritelerce tehlikeli marjinal unsurlar olarak görülen Taşnaklar ve Hınçaklar gibi Ermeni devrimci gruplar birdenbire meşrulaştılar ve yerel siyasette gözle görülür faal roller almaya başladılar. Yerel hocalar, ulema ve ayan, devrimin sonucu olan değişimleri kabullenemediler ve bunları şeriatın ilgası olarak gördüler. Böylece halkı İTC ve en önemli suç ortağı Ermenilere karşı kışkırtmaya başladılar.

İstanbul'da çok faal olan İttihad-ı Muhammedi, karşı-devrimden sonra vilayetlerde de faaliyetlerini artırarak, İTC'ye karşı vaaz vermeleri için buralara özel temsilciler yolladı. Cemiyet, üye kazanma çalışmalarını Anadolu'yla sınırlamayıp Arap vilayetlerine de yaydı ve Şam, Humus, Musul ve Hama gibi merkezlerde örgütlendi.[69] İttihad-ı Muhammedi Şam'da Abdülka-

---

di Taburu'yla katıldıkları belirtiliyordu. Yazı, imparatorluk Yahudilerinin karşı-devrim karşısındaki kayıtsızlığını ağır bir dille eleştiriyordu. Bkz. *Ha-Zvi*, 4 Mayıs 1909, no. 163, s. 2.

69 Muhammed Kürd Ali, sayıyı 70.000 olarak tahmin ediyordu, ki bunun bir abartma olduğu söylenebilir. Bkz. Muhammed Kürd Ali, *Khitat al-Sham* (Beyrut: Dar al-'Ilm lil-Malayin, 1969-1971), 3: s. 120. Bir başka habere göre, Ha-

dir el-Aclani, Abdülkadir el-Cezairi'nin oğlu Emir Abdullah ve Şeyh Bedreddin'in de aralarında bulunduğu ayan tarafından destekleniyordu. Bunların yürüttükleri propaganda vilayetlerde özellikle Bedeviler, Çerkesler ve Kürtler arasında istekli kulaklara ulaştı. Ancak, cemiyetin üyeleri karşı-devrim sırasında vilayetlerde meydana gelen karışıklıkların tek sorumlusu değildi. Hoşnutsuz yerel unsurlar da bu ani ve büyük siyasi değişim dönemini gücü tekrar ele geçirmek için son bir fırsat olarak görüp kaosu kışkırttılar.

Karşı-devrim haberleri Anadolu'ya ve Arap vilayetlerine hızla yayıldı. Haberler Şam'a ulaştığında cemiyet üyeleri ve yerel ahali içindeki ağır biçimde silahlanmış destekçileri şehrin meydanında toplandılar ve Ulu Cami'de toplanmış olan İTC mensuplarını öldürmekle tehdit ettiler. Bu grup üç gün boyunca karşı-devrim şerefine kutlamalar yaptı. *El Muktebes*'ten bir gazeteci Şam halkının karşı-devrimden büyük memnuniyet duyduğunu, öyle ki belediyeyi işgal edip donattıklarını,[70] sonra da gidip İTC'nin Hürriyet Kulübü'ne saldırdıklarını yazıyordu. Muhabir Şamlıların meşruti hükümet tarafından terfi ettirilmeyen ve bu nedenle hükümete düşman kesilen beş-altı yerel ayan tarafından galeyana getirildiğini belirtiyordu.[71] Bu olaylara rağmen Şam'da büyük bir isyan olmadı, zira yerel birliklerin komutanı askerî harekât düzenleme tehdidinde bulundu ve kalabalıkları dağılmaya ikna etti. Şam'daki karşıdevrimci karışıklıklar tek bir amaçla örgütlenmişti: İTC rejimini yıkmak. Hareket Ordusu İstanbul'da karşı-devrimi bastırınca Şam'daki çalkantılar dindi ve tertipçileri askerî mahkemede yargılanmak üzere İstanbul'a gönderildi. Mart 1909'da diğer Suriye kentlerinde olduğu gibi Lazkiye'de de cemiyetin bir şubesi kurulmuştu. İçlerinde ayandan bazı isimlerin de bulunduğu pek çok Lazkiyeli, İTC'nin ve diğer devrim destekçilerinin yıldızını söndürmek ve Hamidiye rejimini yeniden kurmak amacıy-

---

ma'da kurulduğunda, İttihad-ı Muhammedi'nin 30.000 civarında üyesi vardı. Bkz. *El İttihad el Osmani*, 22 Mart 1909, no. 151, s. 1.

70 Arap gazeteleri, karşı-devrime hadise-i irticaiye şeklinde atıfta bulundu.

71 *El Muktebes*, 30 Mayıs 1909, no. 138, s. 3-4.

la cemiyete katıldı. Bu grubun faaliyetleri Lazkiye'deki Hıristiyan ve Müslüman Liberallerin dikkatini çekti. Liberaller mutasarrıf Muhammed Ali Bey'e başvurarak, cemiyet ve hareketlerine ilişkin derin kaygılarını ifade ettiler. Mutasarrıf hemen anayasa karşıtı hareketin liderleriyle temasa geçti ve Hıristiyanlara ya da İTC'ye karşı bir harekette bulunurlarsa hepsini darağacına göndermekle tehdit etti.[72]

Karşı-devrim haberleri Kudüs'e ulaştığında herkes –özellikle de şehirdeki İTC şubesinin üyeleri– şoke oldu. İTC liderleri Tevfik Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini protesto etmek için şehir bahçesinde hemen büyük bir buluşma tertiplediler. Buluşma 17 Nisan Pazar günü gerçekleşti. İmparatorluktaki tüm cemaatlerden yüzlerce temsilci şehre gelerek bahçeyi doldurdu. Kudüs mutasarrıfı Suphi Bey Tevfik Paşa'nın resmî telgrafını kalabalığa okudu.[73] Telgrafta anayasa hükümleri gereğince Hilmi Paşa kabinesinin istifa ettiği ve kendisinin geçici olarak sadrazamlığa getirildiği duyuruluyordu. Telgrafın okunmasından sonra, hepsi anayasayı savunma gereğini vurgulayan konuşmalar yapıldı. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler, hepsi İstanbul'daki ani değişikliklere karşı olduklarını ifade ettiler.[74] Bir Yahudi gazetesi bu konuşmaların "insanların içlerini rahatlatmak ve korkmaya gerek olmadığına ve anayasanın hâlâ yürürlükte olduğuna dair güvence vermek" için yapıldığını yazdı.[75]

Aynı şekilde 19 Nisan'da Yafa'da yaklaşık on bin kişi İTC'nin daveti üzerine hükümet binalarının önünde toplandı. Tevfik Paşa hükümetine karşı konuşmalar yapıldı. Şehirden önemli isimler söz alarak, halktan anayasayı korumak gerektiğini anlamasını istediler. Bundan sonra Yusuf Efendi el-İsa söz alarak, kalabalığın kaymakama gitmesini ve halkın anayasal olmadığı için başkentteki yeni hükümeti tanımak istemediğini bildirme-

72 Yusuf el-Hakim, *Suriyah wa-al-'Ahd al-'Uthmani* (Beyrut: Katolik Matbaası, 1966), s. 177-178.

73 *El Liberal*, 20 Nisan 1909, no. 21, s. 1.

74 *Ha-Zvi*, 19 Nisan 1909, no. 150, s. 1-2.

75 *Habazeleth*, 19 Nisan 1909, no. 79, s. 1.

sini önerdi. Konuşmasının sonunda kalabalık, Osmanlı bayrakları taşıyarak ve "Müstebitler kahrolsun!" diye bağırarak şehirde tur attı ve meclisin onayı olmadan halkın yeni kabineyi kabul etmeyeceğini ilan etti.[76]

İTC Arap vilayetlerindeki diğer şehirlerin çoğunda ve Anadolu'nun güneybatı vilayetlerindeki şehirlerde (Erzurum ve Erzincan) benzer biçimde hareket ederek kontrolü elinde tuttu, halkı davası etrafında topladı ve yerel nüfustan Hareket Ordusu'na gönüllüler yazdırdı. Örneğin, karşı-devrim olduğu ve Emir Muhammed Arslan'ın öldürüldüğü haberleri Cenin'e ulaştığında halk büyük bir endişeye kapıldı. Nablus'tan İTC görevlileri bu durumdan yararlanarak, halkı İTC davasına kazanmak için Cenin'e gittiler.[77] Bu yörelerdeki sivil ve asker Jön Türk yetkililerle birlikte çalışan yerel hükümetler karışıklıkları kan dökülmeden kontrol altına alabildi. Ama Adana vilayetinde karışıklıklar önemli bir tırmanış gösterdi ve yirmi bini aşkın Ermeni ile iki bin Müslümanın katledilmesiyle sonuçlandı.

Karşı-devrim ve şiddet: Adana katliamları

1909 Adana katliamları (14-17 Nisan/25-27 Nisan), İkinci Meşrutiyet Dönemi tarihyazımında hâlâ anlaşmazlık konusudur. Faktörler, saikler, bağlamlar, gerçek suçlular ve kurban sayılarına ilişkin sorular tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusudur. Bazı akademisyenler yerel hükümet görevlilerinin katliamlara katıldıklarını kabul etmemekte, Kilikya Ermeni Krallığı'nı kurma amaçlı bir komplonun parçası olarak ayaklanan Ermenileri suçlu bulmaktadır.[78] Başka akademisyenler İTC'yi,

76 *Lisan'ül Hal*, 30 Nisan 1909, no. 6006, s. 3.

77 *El İttihad el Osmani*, 26 Nisan 1909, no. 25, s. 14-15.

78 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara: Yeni Press, 1950); Salahi Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988). O tarihte olaylara karışan Osmanlı yetkilileri, anılarında bile, Ermenilerin Kilikya Krallığı'nı kurmak için hazırlık yaptıklarını iddia ederler: Mehmed Asaf (Cebel-i Bereket mutasarrıfı, Ali Münif Bey (Adana mebusu) ve Cemal Paşa (katliamlardan sonra Adana valisi). Bkz. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, İsmet Parmaksızoğlu (der.) (Ankara: Türk Tarih

bölgenin siyasi ve ekonomik kalkınmasını gemlemek amacıyla, Ermenilerin Adana'daki ekonomik altyapısını yok etmek için sahne arkasından hareket etmekle suçlamaktadır.[79] Üçüncü bir grup akademisyen ise katliamlara ilişkin daha bağlamsal bir değerlendirme sunmaktadır.[80] Adana katliamlarını o dönemde gerçekleşmekte olan makro ve mikro tarihsel dönüşümler bağlamına yerleştirmeden anlamak imkânsız olacaktır. Yazar Adana katliamlarının tarihini ayrı bir incelemede uzun uzadıya ele alacak olsa da, burada olayların devrim ve karşı-devrim bağlamında kısa bir değerlendirmesini yapmak okurun tırmanan etnik gerilimleri ve bunların nasıl katliamlarla sonuçlandığını daha iyi anlamasını sağlayacaktır.[81]

Bu kitapta daha önce tartışıldığı gibi Jön Türk Devrimi vilayetlerdeki güç dinamiklerinde büyük değişimlere neden ola-

---

Kurumu, 1982). Asaf anılarını, kendisini, Adana Episkoposu Muşeg'in şahsına yöneltiği suçlamalardan tenzih etmek için yazmıştır. Ayrıca bkz. Ali Münif Bey, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, Taha Toros (der.) (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1996) ve Cemal Paşa, *Hatıralar, İttihat-Terakki ve Birinci Dünya Harbi*, der. Behçet Cemal (der.) (Istanbul: Selek Yayınları, 1959).

79 Vahakn N. Dadrian, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", *Armenian Review* 41, no. 4 (1988): s. 1-16; Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian'la birlikte, "Les massacres de Cilicie d'avril 1909", "La Cilicie (1909-1921): "Des massacres d'Adana au mandat français" içinde, Raymond H. Kévorkian, (der.) özel sayı, *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 3 (Paris: La Bibliothèque Nubar, 1993), 7-248; *Le génocide des Arméniens* (Paris: Odile Jacob, 2006) [*Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015], s. 97-150; "The Cilician Massacres, Nisan 1909", *Armenian Cilicia* içinde, Richard G. Hovannisian ve Simon Payaslian (der.), UCLA Armenian History and Culture Series: Historic Armenian Cities and Provinces, 7 (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2008), s. 339-369. Ayrıca bkz. Biwzand Eghiayean, *Atanayi Hayots' Patmut'iwn: Patmagrakan, Eghe.nagrakan, Azatagrakan, Mshakut'ayin, Azgagrakan, Vaweragrakan, Jamanakagrakan* (Beyrut: Adana Ermenileri Birliği İdaresi, 1970), s. 220.

80 Aram Arkun, "Les relations armeno-turques et les massacres de Cilicie de 1909", çev. Catherine Ter-Sarkissian, *L'actualité du génocide des Arméniens* içinde, Comité de Défense de la Cause Arménienne (der.) (Paris: Edipol, 1999), s. 57-74; Matthias Bjørnlund, "Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen through Danish Eyes, 1908/9", *Haigazian Armenological Review* 30 (2010): s. 125-156 ve Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 'iğtişaşı,'" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 5* (Bahar 2007): s. 147-157.

81 Daha ayrıntılı bir analiz için bkz. Der Matossian, "From Bloodless Revolution to a Bloody Counter-revolution".

rak, bazı toplum kesimleri arasında büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Vilayetlerde (özellikle de Anadolu vilayetlerinde), İTC hücrelerinin ve kulüplerinin pıtrak gibi çoğalması ve bunların eski rejim görevlilerine karşı başlattığı geniş kapsamlı tasfiyeler eski düzenin ayan, ulema ve memurları arasında büyük bir endişeye neden oldu. Bu nedenle, 1908 Devrimi'nin ardından Adana'da yaşanan değişimleri, özellikle Anadolu vilayetlerinde yükselen bölgesel hoşnutsuzluk dalgalarını anlamadan kavramak mümkün değildir. Adana'yı diğer örneklerden ayıran ekonomik ve tarımsal bakımdan Anadolu'da merkezî bir konumda bulunması –bu nedenle çevre bölgelerden gelen binlerce işçiyi çekiyordu– ve etnik ilişkilerin bozulmasında büyük bir katalizör olan karmaşık bir etnik bileşime sahip olmasıydı.[82]

Daha önce belirtildiği gibi, anayasa yürürlüğe girdiğinde Adana ve Mersin'de halk sevinç gösterilerine başladı.[83] Ne var ki, sadece coşku duygularının ifade edildiği bu şenlikler, toplumun tüm kesimlerinin gerçek tavrını yansıtmıyordu. Eski rejimden menfaat sağlamış olanlar anayasaya ve İTC'ye karşı anında hasmane bir tutum takındılar. Diğerleri toplumdaki konumlarını güçlendirmek için derhal bu fırsattan yararlanarak, İTC'nin yılmaz destekçileri olduklarını iddia ettiler. Kendinden menkul bir İTC'li olan İhsan Fikri birdenbire kamusal bir şahsiyet durumuna geldi. İTC'nin Selanik merkez şubesinin desteğiyle Adana'da bir İTC şubesi kurdu ve partinin resmî yayın organı *İtidal*'in başyazarı oldu.[84] Vilayetlerdeki diğer İTC şubeleri gibi Adana komitesinin de ilk işi valiyi istifaya zorlamak oldu. Vali Bahri Paşa usul dairesinde istifa etti ve İTC şubesi yeni valinin gelişine

82 Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* (Leiden, Hollanda: Brill, 2010).

83 Bkz. *Lisan'ül Hal*, 19 Ağustos 1908, no. 5793, s. 3. Şenlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Püzantiyon*, 20 Ağustos 1908, no. 3608, s. 1; *Levant Herald and Eastern Express*, 13 Ağustos 1908, s. 2. Adana'daki anayasa gösterileri için bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Ağustos* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), s. 188-193.

84 Hagop Terzean, *Atanayi Keanke* (İstanbul: Zareh Perperean Matbaası, 1909), s. 35.

kadar kısa bir süre için vilayeti yönetti. İTC diğer sivil ve askerî yetkilileri de görevlerinden uzaklaştırmayı başardı.

Bu arada, Adana'nın en nüfuzlu ileri gelenlerinden Abdülkadir Bağdadizâde İTC'nin nüfuzunu dengelemek için Adana ayanından ve medrese öğrencilerinden oluşan Ziraat Kulübü diye bir dernek kurdu.[85] Cevad Bey vali tayin edildiğinde derhal Bağdadizâde'nin tarafına yaklaştı. Böylece, devrimden sonra Adana'da biri Fikri'yi destekleyen İTC destekli grup, diğeri Vali Cevad Bey, Ali Efendi Gergerlizâde ve en önemlisi Abdülkadir Bagdadizâde'yi destekleyen yerel ayandan oluşan grup olmak üzere iki karşıt güç ortaya çıktı.[86] *İtidal* ve *Rehber-i İtidal* önderliğindeki basın, sırasıyla bu iki tarafın yanında saf tutarak bu mücadeleye ayna tuttu.

Anayasanın ilanından sonra Adana Ermenileri kutlamalara etkin biçimde katıldılar. Anayasa şerefine düzenledikleri şenlikler ve gösteriler özellikle çarpıcıydı. 1908 Devrimi'nden sonra oluşan kamusal alan Ermeni siyasi partilerinin, özellikle de Hınçakların ve Taşnakların Adana'da faal olmalarına imkân sağladı. Ermenilerin kamusal alandaki fiziksel ve sözel görünürlükleri –siyasi yürüyüşler; açıktan açığa silah taşıma ve satma[87] Ermeni tarihini, özellikle de Kilikya Ermeni Krallığı'nı yücelten tiyatro temsilleri[88] ve yazılı basın aracılığıyla yaşanan kültürel canlanma– hoşnutsuz unsurları telaşlandırdı ve bu kesim de yeni düzenle ilgili kaygılarını ve hoşnutsuzluklarını ortaya dökmek için yazılı basını kullanmaya başladı.[89]

85 Moushegh Serobean, *Atanayi Jarde ew Pataskhanatunere: Nakhent'ats' Paraganer* (Kahire: Tparan Ararat-S. Darbinean, 1909), s. 19.

86 Bahri Paşa'nın valiliği sırasında üçü de (Ihsan Fikri, Abdülkadir Bagdadizâde ve Gergerlizâde) sürgün edildi. Bazıları Bahri Paşa'nın yardımıyla geri döndü. Bkz. *Jamanak*, 15 Haziran 1909, no. 191, s. 1-2.

87 Devrimden sonra Müslümanlar gibi Ermeniler de silah satmaya başladılar. Sonradan, olaylar başlayınca, isyan hazırlığı içinde olmakla suçlandılar. Karabet Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor* (Istanbul: yayıncısı bilinmiyor 1327), s. 19-21.

88 Akdeniz'in kuzeydoğu kıyılarında yer alan Kilikya Ermeni Krallığı (1198-1375) Ortaçağ'da şekillenmişti.

89 Bkz. Henry Charles Woods, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East* (Boston: Little, Brown, 1911), s. 171; *İtidal*, 12 Mayıs 1909, no. 39, s. 2-3. Bu haber Arapça olarak *El İttihad el Osmani*, 31 Mayıs 1909, no.

Tarihsel kaynaklar o sırada Adana Ermeni cemaati içinde neler olup bittiği konusunda net bilgi vermez. Antep'te hekim olarak görev yapan Amerikan misyoner Dr. F. D. Shepard'a göre "özgürlük şarabıyla sarhoş olan" Ermeniler "sık sık saçma sapan konuşmaları ya da küstah davranışlarıyla rencide edici oluyorlar"dı.[90] Birtakım Ermenilerin bu hareketlerinin bağımsızlık elde etmek için hükümete isyan etme niyetinin kanıtı olup olmadığı açık değildir. Görev yeri Tarsus olan Amerikan misyoner Dr. Thomas D. Christie katliamlardan sonra bir Ermeni gazetesine verdiği mülakatta, Ermenilerin Osmanlı halkından ya da hükümetinden topluca ayrılmayı arzuladıklarına dair bir kanıt olmadığını söylüyordu. Böbürlenmeleri ve tehditleriyle Türkleri çileden çıkaran çok "az bir Ermeni" olduğunu teslim etmekle birlikte, bunların "hareketlerinin ve sözlerinin bu son katliamı öncekilerden daha da beter kılan zalimlikleri zerre kadar mazur gösteremeyeceğini" de belirtiyordu.[91]

Adana'da Ermeni kilise liderliği ile yeni kurulan yerel hükümet arasındaki ilişki de kötüye gitti. Burada, önceki vali Bahri Paşa'nın Ermenilerle –özellikle de Adana Episkoposu Muşeg Seropyan'la– dostça ilişkileri olduğunu belirtmek gerekir.[92] Durumun gerginliğini gören Episkopos Seropyan Adana Ermenilerine hitaben bir mektup yazarak, halk arasında uyumun gerekliliğini vurguladı.[93] Ne var ki, durumun belirsizliği ve artan gerilim Episkopos Muşeg'in aynı zamanda Ermenileri silah satın almaya teşvik etmesine de yol açtı:[94]

29, s. 3'te de yayımlandı. Bkz. Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, s. 7-8, 27-28; Helen Davenport (Brown) Gibbons, *The Red Rugs of Tarsus: A Women's Record of the Armenian Massacre of 1909* (New York: Century, 1917), s. 98 [*Tarsus'un Kırmızı Kilimleri Bir Kadının 1909 Ermeni Katliamı Tanıklığı*, çev. Attila Tuygan, Pencere Yayınları, İstanbul, 2009].

90 F. D. Shepard, "Personal Experience in Turkish Massacres and Relief Work", *Journal of Race Development* 1 (1910-1911): s. 327.

91 "Tarsus'tan Dr. Christie'yle bir mülakat" (bir Ermeni gazetesinden), 13 Ağustos 1909, s. 2, American Board of Commissioners for Foreign Missions (bundan sonra ABCFM) Arşivleri.

92 Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 3.

93 Serobean, *Atanayi Jarde ew Pataskhanatunere*, s. 26.

94 Thomas D. Christie'den Mr. Peet'e, Tarsus, 6 Mayıs 1909, 1, ABCFM Arşivle-

> Halka tavsiyemiz şudur ki, ülkeye ve anayasaya karşı görevlerini yerine getirebilmeleri için, herkes elinden geldiğince silahlanmalıdır. Bu hazırlıklılık, aynı zamanda, talihsiz bir saldırı karşısında meşruti hükümetin yardımı gelene kadar iyi kötü bir öz savunma aracı olacaktır.[95]

Dr. Christie bunun üzerine, Episkopos Muşeg'in ve onu takip eden gençlerin sözlerini ve hareketlerini eleştirdi. Mersin'den Adana'daki Ermenilere verilmek üzere cephane ve silah dolu tenekeler gönderilmesinin yanlış olduğunu savundu.[96] Christie sonradan böyle hareketlerin bile hükümete karşı bir isyan niyetinin kanıtı olmadığını savunacak olsa da, yerel Müslüman nüfusun kendini tehdit altında hissettiği açıktır.[97] Episkopos Muşeg, Müslüman ahalinin gözünde, Ermenileri Türklere karşı kışkırttığı ve Kilikya Krallığı'nı kurmaya teşvik ettiği için gerilimlerin kaynağı olan bir ajitatör durumuna geldi.[98]

Mart 1909'da Adana'da etnik ilişkiler fena halde bozulmaya başladı; bu durum kendini, Ermenilere karşı düzenlenen aralıklı saldırılarla gösteriyordu. Bu saldırılardan biri Adana katliamlarının ilk dalgasını hızlandırdı. 9 Nisan'da Hovhannes adında bir Ermeni, başını İsfendiyar adındaki bir adamın çektiği bir

---

ri. Thomas D. Christie devrimden sonra etnik ilişkilerin bozulması hakkında en özlü değerlendirmelerden birini sunar.

95 Serobean, *Atanayi Jarde ew Pataskhanatunere*, s. 32.

96 "An Interview with Dr. Christie of Tarsus" (bir Ermeni gazetesinden), 13 Ağustos 1909, s. 2, ABCFM Arşivleri.

97 Cebel-i Bereket mutasarrılına göre, silahlar, Türklerin onları öldüreceğine ikna ederek, Adana Ermenilerine dağıtılmak üzere Kıbrıs'tan getirilmişti. Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, s. 7.

98 Adana mebusu, Muşeg'i Adana'da Ermenilerin devrimci faaliyetlerini kışkırtmakla suçlamıştı. Bkz. Ali Münif Bey, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, s. 49; ayrıca bkz. Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, s. 5-7. Asaf Muşeg'i, Taşnak Partisi'nin üyesi olmakla ve Kilikya Krallığı'nın kurulmasını planlamakla suçladı. Artin Arslanyan Birinci Divan-ı Harbe yollanmış iki mektuptan oluşan kitapçığında, Episkopos Muşeg'in tam tersine ittihad-ı anasır çağrısı yaptığını söyleyerek, episkoposu tüm suçlamalardan tenzih eder. Kitapçıkta ayrıca, adaletin uygulanış biçimi eleştirilir. Arslanyan'ın kendisi, Birinci Divan-ı Harp tarafından hapse atılmış ve işkence altında, Ermeni ajitasyonunun amacının Kilikya Krallığı'nı kurmak olduğunu itiraf etmişti. Artin Arslanyan, *Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu* (Kahire: yayıncısı bilinmiyor, 1909), s. 11.

grup Türk'ün saldırısına uğradı.[99] Çıkan çatışmada Hovhannes İsfendiyar'ı öldürdü, saldırganlardan birkaçını yaraladı ve Adana'nın Ermeni Mahallesi'ne kaçtı. Oradan da Kıbrıs'a firar etti. İsfendiyar'ın cenazesine sadece cinayete öfke duyanlar değil, yeni düzen, anayasa ve Ermeni "işbirlikçileri"nden hoşnutsuzluk duyan pek çok kişi de katıldı.[100] Gerginlik artınca Adana valisi İstanbul'a telgraf çekerek, Adana'da acil bir tehlike olduğu uyarısını yaptı. 14 Nisan'da Dahiliye Nezareti'nde müsteşar olan Adil Bey telgrafa cevap verdi: "Müessesat-ı maliye ile emlakin-i ecnebiyenin muhafazası ve iade-i asayişe dikkat olunması."[101] Bazı Ermeni kaynakları bu telgrafı kendilerine yönelik bir katliam emri olarak yorumladılar.[102] Ne var ki, bu cümle kesin olarak bu şekilde yorumlanamayacak kadar muğlaktır. Ama kesin olan bir şey vardır: İstanbul'dan karşı-devrimin başladığı haberleri gelince Adana'da durum kontrolden çıktı.

Adana'da salı günleri pazar kurulurdu. Köylüler sabah köylerinden şehre gelir, akşam dönerlerdi. 13 Nisan Salı günü köylüler her nedense evlerine dönmediler. Mevsimlik göç nedeniyle o sırada altmış-yetmiş bin Ermeni, Kürt ve Türk tarım işçi-

99 Hagop Terzean, *Kilikioy Aghete: Akanatesi Nkaragrut'iwnner, Vaverat'ught'er, Pashtonakan Teghekagirner, T'ght'akts'ut'iwnner, Vichakagrut'iwnner, Amenen Karewor Patkernerov* (İstanbul: yayıncısı bilinmiyor, 1912), s. 18-19; Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 14-16; Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, s. 10-11.

100 Bkz. Stephen R. Trowbridge'in William Peet'e mektubu, 20 Nisan 1909, s. 1, ABCFM Arşivleri; Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 25.

101 Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 47.

102 Kévorkian, *La Cilicie (1909-1921) de massacres d'Adana*, s. 139; Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 47-49. Katliamı izleyen dönemdeki meclis tartışmalarında bile, Ermeni mebuslar, Adil Bey tarafından gönderilen telgrafı Ermenileri katletmek için verilmiş bir talimat olarak yorumladılar. Örneğin, Ermeni mebus Krikor Zohrab, konuyu tartıştı: "Hakkında şikâyette bulunulan, Dahiliye Nezareti'nden gönderilmiş telgrafı gördüm; meramı, eski rejimin teamüllerine uygundu. 'Ermeniler öldürüle' demiyordu, 'iade-i asayişe dikkat olunması' diyordu. Muhterem mensuplar bunun istibdat rejiminde kullanılan reçete olduğunu bilirler; reçeteler yorumlarına bağlı olarak değişir ve 'Müessesat-ı maliye ile emlakin-i ecnebiyenin muhafazası ve iade-i asayişe dikkat olunması' reçetesinin orada yanlış anlaşılacağı kesindir." "Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e, no. 84'e ek, Meclis-i Mebusan'da Adana Katliamları Hakkındaki Tartışmanın Özeti (alınma tarihi 11 Mayıs)", İstanbul, 4 Mayıs 1909, FO424/219 (Foreign Office Arşivleri), s. 87-92.

sinin de Adana'da kalmakta olduğunu da belirtelim; bu, patlamaya hazır durumu daha da karmaşıklaştıran bir faktördü. 14 Nisan'da karışıklıklar başladı. Ermeniler sabah erkenden dükkânlarını açtılar, ama çok geçmeden şehrin çeşitli mahallerinde ellerinde nacaklar, kesici olmayan aletler, baltalar ve kılıçlar taşıyan ve feslerinin üzerine beyaz sargılar dolamış[103] Türk, Kürt, Çerkes, Başıbozuk,[104] Giritli ve Müslüman muhacirlerin dolaştığını gördüler.[105] Bu durum Ermenileri son derece endişelendirdi ve aceleyle dükkânlarını kapattılar.[106] Ermenilerin dükkânlarını erkenden kapattığını görünce şehrin Müslümanları da kaygılandı ve Ermenilerin Müslümanlara saldıracağı söylentisi yayıldı. Türkler, Kürtler, Fellahlar, Çerkesler, Çingeneler ve Giritli muhacirlerden oluşan bir güruh şehir merkezini yağmalamaya ve saldırılar düzenlemeye başladı. Serkomiser Zor Ali adamlarını topladı ve Ermeni Mahallesi Şabaniye'yi kuşattı. Bu arada Ermeniler Ermeni Mahallesi'nde savunmaya geçtiler ve kendilerini evlerinde tahkim ettiler.[107]

Katliamların ilk gününde tek tük örgütsüz saldırılar gerçekleşti. İlk gece kalabalık, Ermeni Mahallesi'ni yakmaya başladı.[108] Saldırılar ikinci gün yoğunlaştı.[109] Ermeni nüfusun ço-

---

103 Katliamlara katılan Müslümanların hepsinin feslerinin etrafına dolanmış beyaz bir sargı vardı. Bkz. Konsolos Yardımcısı Doughty-Wyllie'den Sir G. Lowther'a, Adana, 3 Mayıs 1909, no. 96'ya ek, FO424/219, s. 110; Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 29.

104 Başıbozuklar Osmanlı ordusunun düzensiz askerleriydi.

105 Lawson P. Chambers'dan William Peet'e, 4 Mayıs 1909, s. 1, ABCFM Arşivleri. Lawson Chambers, Adana'daki Amerikan misyonunun başı olan Kanada asıllı Britanyalı William Nesbitt Chambers'ın yeğeniydi.

106 Herbert Adam Gibbons'dan Maj. Doughty-Wyllie'ye, Mersin, 2 Mayıs 1909, s. 1, ABCFM Arşivleri. Gibbons, mektupta, katliamların birinci dalgası sırasında meydana gelen olayların uzun bir dökümünü sunar.

107 Rigal (P.), "Adana. Les massacres d'Adana", *Lettres d'Ore, relations d'Orient* [Lyon'da kaleme alınan, Cizvit Misyonlarının gizli değerlendirmesi] içinde (Brüksel, Kasım 1909), s. 359-391; Shepard, "Personal Experience in Turkish Massacres and Relief Work", s. 328.

108 Ferriman Duckett, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909* (Londra: yayıncısı bilinmiyor, 1913), s. 24.

109 Bkz. F. W. Macallum'dan Dr. J. L. Barton'a, Adana, 19 Nisan 1909, s. 2, ABCFM Arşivleri. Macallum, Peder W. N. Chambers'ın aldığı çeşitli notlara dayalı ayrıntılı bir rapor sunar.

günluğu Ermeni kiliselerine ve okullarına sığındı, bazıları da yabancı konsolosluklara gitti. Üçüncü gün yağmaya katılmak için Halep ve Sivas'tan Türklerin gelmesiyle kalabalık büyüdü. Cephaneleri tükendiğinden Ermeniler hükümetten koruma istediler.[110] Vali bunun üzerine Türk ve Ermeni ileri gelenler arasında bir uzlaşma toplantısı düzenledi. Dördüncü güne gelindiğinde durum sakinleşmişti, ama arada çok kan dökülmüştü. Kayıp sayısını tam olarak belirlemek mümkün değildir. Katliam, yağma ve cinayetler yaygındı ve üç gün boyunca sürdü (14, 15 ve 16 Nisan). Pek çok Ermeni gibi, bazıları Ermeni Mahallesi'ne saldırı sırasında olmak üzere pek çok Türk de öldürüldü. Ermenilere ait dükkânlar, işyerleri ve kurumlar muazzam hasar gördü.[111] Ne var ki, ilk katliam dalgasının ikinci dalgada gelene kıyasla çok küçük olduğu anlaşılmaktadır.

Ermeni ve Avrupa kaynaklarının çoğu, birinci ve ikinci katliam dalgaları arasında, Adana'daki İTC lideri İhsan Fikri'nin kitleleri Ermenilere karşı kışkırtmakta önemli bir rol oynadığına işaret eder.[112] İhsan Fikri, kitleleri Ermenilerin Kilikya Krallığı'nı kurmak üzere bir darbeye kalkıştıklarına ikna etmek için gazetesi *İtidal* aracılığıyla Ermenilere çok sert bir dille saldırmaya başladı.[113] Bu tahrik kitlelerin seferber edilmesinde ve sonraki katliama hazırlanmasında önemli bir rol oynadı.

20 Nisan'da, yani ilk olayların çıkmasından dört gün sonra Adana sokaklarında binlerce *İtidal* nüshası ücretsiz olarak da-

110 Lawson P. Chambers'dan William Peet'e, 4 Mayıs 1909, s. 8, ABCFM Arşivleri.

111 Bu hasarın ayrıntılı bir dökümü için bkz. Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 31.

112 *Jamanak*, 1 Haziran 1909, no. 179, s. 1-2. Ayrıca bkz. Suren Bartevyan'ın *İtidal* hakkındaki uzun yazısı, *Püzantiyon*, 19 Mayıs 1909, no. 3831, s. 1; ayrıca bkz. Konsolos Yardımcısı Doughty-Wyllie'den Sir G. Lowther'a, Adana, 2 Mayıs 1909, no. 96.'ya ek.

113 İhsan Fikri, Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılandı ve katliamlar sırasında halkı galeyana getirmekten iki yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Sürgün gittiği İskenderiye'den Dahliye Nezareti'ne yazarak, kendisine yapılan haksız suçlamalardan ve adaletsiz mahkeme sürecinden şikâyetçi oldu. Bkz. Mısır yüksek komiserine mektubu, 21 Ekim 1909 (Teşrinievvel 1325), DH.MUI.23-2/21_4 ve DH.MUI.23-2/21_5, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (bundan sonra BOA), İstanbul, Türkiye.

ğıtıldı. İhsan Fikri gazetenin o günkü sayısında arkadaşları İsmail Sefa Özler ve Burhan Nuri'yle birlikte Ermenilere acımasızca saldırdı. Sefa "Müdhiş bir İsyan" başlıklı yazısında köpüren bir öfke ve bağımsızlık dalgasının ülkeyi mahvettiğini ileri sürdü. Ermenilerin, "kutsal devrimlerinde" Türklerle birleşmeden önce tıpkı onlar gibi otuz üç yıl boyunca bir istibdat rejimi altında ezildiklerini savundu. Ancak, Ermeniler silah istiflemek suretiyle derhal isyan hazırlıklarına başlayarak devrime ihanet etmişlerdi. Sefa'ya göre ilk galeyan işaretleri Şabaniye'deki Ermeni Mahallesi'nde Müslüman gençlerin öldürülmesiyle başlamıştı – İsfendiyar'ın öldürülmesi hadisesi. Sefa valinin Türk nüfusa katili yakalama güvencesi vermesine ve bu şekilde düzeni yeniden sağlamasına rağmen, Ermenilerin katili teslim etmeyi reddederek hukuka meydan okuduklarını ileri sürüyordu. Sefa'nın anlayışına göre bu bir isyandan farksızdı.[114] Yazısını Ermenilerin "bütün bu vahşet ve cürümden sonra", köylerden akın akın gelen insanları ve çok sayıda askeri görünce, isyanlarının başarılı olmayacağını anladıklarını ve bu şekilde saldırılarını durdurduklarını iddia ederek bitiriyordu.

Gazetenin aynı sayısında çıkan Burhan Nuri'ye ait yazı "Ermeniler bir devlet kurabilir mi?" diye cevabı kendi içinde bir soru sorarak, Ermeni karşıtı seferberliği daha soyut temellerde sürdürüyordu. Burhan soruya, imparatorluğun dört bir yanına dağılmış iki milyondan az bir nüfusa sahip olan Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu yenebileceklerine ve bağımsız bir ülke kurabileceklerine sadece ahmakların inanacağı cevabını veriyordu. Yazısında Avrupalı güçlere yüklenerek, bu güçlerin Osmanlı Devleti'ne Kilikya'da bir Ermeni devletinin kurulmasını hukuken dayatamayacaklarını ilan ediyordu. Yazısını şöyle bitiriyordu:

> Şayet Ermeniler bir devlet kurmaya niyetliyse, o devletin toprakları Osmanlı İmparatorluğu içinde olmamalıdır; o toprakları kutuplarda, Afrika çöllerinde aramalı ve oraya göçmeli-

114 *İtidal*, 20 Nisan, 1909, no. 33, s. 1-2.

dirler. İstanbul, Adana, Halep, Diyarbekir, Bitlis ve Van'a dağılmış haldeyken amaçlarına ulaşmaları mümkün değildir.[115]

İddiaları doğru olsun ya da olmasın, *Itidal*'in özellikle Ermeni komplosuna ilişkin iddiaları Adana'da kamuoyunun şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadı. Bu yazılar ilk katliam dalgasından sonra Adana'da kamuoyunu kışkırttı. Adana'daki Britanya konsolos yardımcısı Charles Doughty-Wyllie'ye göre şehirdeki her Türk o sırada Ermenilerin yabancıların müdahale etmesini sağlamak için kendi evlerini ateşe verdiklerine tamamen ikna olmuş durumdaydı. Ermenilerin Müslüman erkek ve kadınlara yaptıkları mezalimlerle ilgili söylentiler de yaygındı.[116] Doughty-Wyllie'ye göre Türkler arkadan gelecek katliamın bütün suçunu Ermenilere yüklemişlerdi. Ermenilerin Türklere isyan etmek için gün saydıklarının açık olduğunu iddia ediyorlardı; zira Ermeniler silahlanmış ve Hınçak Partisi'nin temsilcileri Episkopos Muşeg gibi vaizlerle birlikte, Ermenileri Türklerle açık açık savaşmaya ve bir prenslik kurmaya çağırmıştı.[117] Doughty-Wyllie Hınçak Partisi'nin bir çeşit huzursuzluk çıkarmayı planladığına inanmakla birlikte, partinin halkın sadece bir kesimini temsil ettiğini savunuyordu. Katliamın ikinci dalgasında yaşanacak türden yaygın bir yıkımın "Türk tarafında gizli bir hazırlık" olmadan meydana gelemeyeceğini, bunun da olayın Adana'daki yerel hükümet ve İTC şubesi tarafından bile isteye gerçekleştirildiğini kanıtladığını belirtiyordu.[118]

Katliamların ilk evresinden sonra, Ermeniler asayişi sağlamak için Mersin'den Adana'ya ilave birlikler geleceği haberini

115 *Itidal*, 7 Nisan 1909, no. 33, s. 1-2. İkinci katliam dalgasından sonra bile, İhsan Fikri, karışıklıkların başlıca sebebinin Adana Ermenilerinin krallıklarını kurma hevesi olduğunu iddia etmeye devam etti. Bkz. *Itidal*, 4 Mayıs 1909, no. 37, s. 1-2.

116 Bkz. Konsolos Yardımcısı Doughty-Wyllie'den Sir G. Lowther'a, Adana, 2 Mayıs 1909, no. 96'ya 2. ek. Ayrıca bkz. Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 10-13.

117 Bkz. Konsolos Yardımcısı Doughty-Wyllie'den Sir G. Lowther'a, Adana, 21 Nisan 1909, no. 83'e 1. ek, FO424/219, s. 80-84.

118 Konsolos Yardımcısı Doughty-Wyllie, katliamlar aynı gün birbirine uzak yerlerde gerçekleştiğinden, yetkililerin tasarlanmış olan katliamı önceden bildiklerini ileri sürüyordu.

duyunca büyük bir sevince kapıldılar.[119] 25 Nisan'da Hareket Ordusu'na bağlı İkinci ve Üçüncü alaylardan 850 kadar asker Dedeağaç'tan şehre geldi. Bu alaylar Adana'da karargâh kurduklarında çadırlarına ateş açıldı. Derhal Ermenilerin bir kilisenin çan kulesinden askerlere ateş açtıkları söylentisi yayıldı.[120] Adana'daki garnizon komutanı Mustafa Remzi Paşa bu söylentilerin doğru olup olmadığını belirlemek için hiçbir girişimde bulunmadı ve askerlerine Ermenilere ateş açma emrini verdi. 25 Nisan 1909 Pazar günü saat 13.00'te bir tabur asker birinci katliam dalgası sırasında yaralananların kalmakta olduğu Apkaryan Okulu'na saldırdı. Askerler okula benzin döküp içeridekilerle birlikte ateşe verdi.[121]

Ardından, muvazzaf askerler, redifler ve sivil kalabalıklar Başıbozuklarla birlikte Ermeni Mahallesi'ne saldırmak üzere harekete geçtiler. Kiliseleri ve okulları yakıp kül ettiler. Adana şehrindeki büyük yangın 27 Nisan Salı sabahına kadar devam etti ve Ermeni konut mahallesi ile Hıristiyanların oturdukları dış mahallelerdeki evlerin çoğunu yok etti.[122] Adana'da katliamlar sürerken vilayetin dört bir yanına Ermenilerin Adana'da isyan ettikleri, bütün Müslümanları öldürdükleri ve köyleri yerle bir edecekleri söylentileri yayıldı. Bu, çok büyük bir kaygıya neden oldu ve Müslümanları Adana dışındaki Ermeni köylerine misilleme saldırılarında bulunmaya kışkırttı. Sonuçta, katliamların ikinci dalgası ölçek bakımından daha büyük ve daha şiddetli oldu. Binlerce masum sivil öldürüldü.

Katliamlara karşı yükselen yerel ve uluslararası tepki çok büyük oldu. Karşı-devrimin ardından daha iktidara yeni dön-

---

119 Terziyan, *Kilikioy Aghete*, s. 94.

120 Bkz. Konsolos Yardımcısı Doughty-Wyllie'den Sir G. Lowther'a, Adana, 7 Mayıs 1909, no. 103'e 3. ek. Başkonsolos yardımcısı Rumeli'den gelen bazı askerlerin ateşin kendilerine edildiğini söylediğini ve bütün olayın ya askerler arasında ihtilaf çıkarmak ya da nefret edilen Ermeni Mahallesi'ne saldırı umudu yaratmak için Türklerce kışkırtıldığını ileri sürüyordu. Ayrıca bkz. Woods, *The Danger Zone of Europe*, s. 135.

121 Hampartsum H. Aşciyan, *Atanayi Yegeherne ew Goniyayi Husher* (New York: Gochnag Matbaası, 1950), s. 55. Ayrıca bkz. Lawson P. Chambers'dan William Peet'e, 4 Mayıs 1909, s. 10, ABCFM Arşivleri.

122 Woods, *The Danger Zone of Europe*, s. 137.

müş olan İTC bölgeye soruşturma komisyonları gönderdi ve suçluları yargılamak üzere askerî mahkemelerin kurulması talimatını verdi. Mahkemeler ve İstanbul'dan gönderilen soruşturma komisyonları yerel hükümet görevlilerinin –Vali Cevad Bey ve garnizon komutanı Mustafa Remzi Paşa dahil– Adana katliamlarında suça iştirak ettiğine hükmetti.[123] Abdülkadir Bağdadizâde ve hizbi de katliamları planlamaktan suçlu bulundu. İTC'nin Adana temsilcisi İhsan Fikri, Adana'nın savunmasız Ermeni halkına karşı kitleleri kışkırtmaktan hüküm giydi.[124]

Divan-ı Harp kararının işaret ettiği gibi merkezî hükümetin ve İTC'nin mezalimin gerçek faillerine tepkisi yumuşak oldu.[125] Katliamların elebaşları hafif cezalar aldılar. Bu arada, ba-

123 Katliamların önceden planlanmış olması hakkında bkz. DH.MKT, 2854/6, BOA, İstanbul, Türkiye. Bu belgede, Adana'ya gönderilen hükümet ve meclis soruşturma komisyonlarınca çekilen bir telgrafın kopyası yer alır. Bu telgrafta, olayların evvelce tertib ve ittihâz edilmiş bir planın parçası olduğuna açıkça işaret edilir. Rapor 16 Haziran 1909'da Bâb-ı Âli'ye sunulmuştu. "Dahiliye Nezareti, Adana İdaresine telgraf, 14 Temmuz 1909" (Temmuz 1325), DH.MKT, 2875/81, BOA, İstanbul, Türkiye.

124 Bkz. "Dahiliye Nezareti, Reis-i Vükela'ya telgraf, 12 Temmuz 1909" (29 Haziran 1325), DH.MKT, 2873/58, BOA, İstanbul, Türkiye.

125 Karabet Çalyan, Adana'da adaletin nasıl sağlandığıyla ilgili olarak son derece alaycıydı. Bkz. Çalyan, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor*, s. 36-55. Divan-ı Harplerin, askerî mahkemelerin ve hükümet/meclis soruşturma komisyonlarının rolünü ayrı bir incelemede tartışacağım. Bu davalar Ermenileri tatmin etmeyen bir şekilde yürütüldü ve mahkeme sonuçları açıklandığında çok büyük bir öfke yarattı. 1909 sonbaharında, dokuz Müslüman ve beş Ermeni idam cezasına çarptırıldı. Ayrıca, Aralık 1909'da, Bahçe müftüsünün de aralarında olduğu yirmi beş Müslüman asıldı. Ermeniler mahkemeyi altı masum Ermeniyi asmakla suçladılar ve mahkeme kararını kınayan yazılar ve broşürler kaleme alındı. Asılan Ermenilerden Kasap Missak, Ermeniler için bir adaletsizlik simgesi haline geldi. Hatta bazılarınca Ermeni Dreyfus olarak nitelendi. Bkz. Arslanyan, *Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu*, s. 13. Ermeni kaynakları da asılan bazı Türk köylülerin masum olduğuna işaret etti. Askerî mahkemelerden başka, katliamları soruşturmak üzere 12 Mayıs'ta Adana'ya iki resmî heyet gönderildi. Faiz Bey ve Harutyun Mosdişyan Adliye Nezareti tarafından hükümet adına, Hagop Babigyan ve Yusuf Kemal Bey meclis adına gönderilmişti. Babigyan ve Kemal Bey'e Mersin mutasarrıfı eşlik etti. İki grup da Adana'da soruşturmalarını yürüttüler ve resmî raporlarını hükümete ve meclise gönderdiler. Babigyan'ın raporu için bkz. Hagop Papikean, *Atanayi Egherne* (İstanbul: Ardzagang Matbaası, 1919). Kemal'in raporu için bkz. Yusuf Kemal Tengişerk, *Vatan Hizmetinde* (İstanbul: Bahar Matbaası, 1967), s. 110-124.

zıları masum elli kadar Müslüman[126] ve altı Ermeni ölüm cezasına çarptırılırken, başka pek çokları ağır hapis cezaları aldı.[127] Anlaşıldığı kadarıyla, karşı-devrimle gücü zayıflayan İTC, bölge üzerindeki kontrolünü tehlikeye atacak yeni çalkantıların önüne geçmek için katliamların gerçek suçlularına karşı sert önlemler almakta müteredditdavranmıştı. İTC'nin Adana katliamlarına gösterdiği yumuşak tepki Ermenilerin partiye olan güvenini sarstı. Taşnaklar yargılamalardan sonra İTC'yle işbirliği yapmaya devam eden tek Ermeni hareketi oldu. Diğer Ermeni grupları ve siyasi partilerinden gelen tüm eleştirilere rağmen, Taşnaklar İTC'yle birlikte çalışmak için son bir girişimde bulunmaya karar vererek, Jön Türklerle aralarındaki işbirliğinin iki ana başlığı olan el konmuş toprakların iadesi ve reform taleplerinin takipçisi oldular.[128] Ancak, İTC'nin bu konudaki isteksizliğinin EDF-İTC ittifakını sakatlayan bir darbe olduğu görülecekti.[129]

II. Abdülhamid'in düşüşü

II. Abdülhamid'in halli Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün etnik gruplarca takdir edildi ve yeni bir evrenin başlangıcını oluşturdu. Böylece, Hareket Ordusu'nun zaferi etnik grupların çoğu için bir "İkinci Devrim" oldu. Ermeni siyasi partilerinden biri Hareket Ordusu'nun Yıldız Sarayı'ndaki zaferini Fransız devrimcilerin Bastille zaferiyle bir tuttu. Onlar için 24 Nisan

126 Arslanyan, *Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu*, s. 12.

127 Örneğin bkz. "Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 23 Kasım 1909" (10 Teşrinisani 1325), DH.MUI, 43-1/32_2, BOA, İstanbul, Türkiye. Aynı talimatlar 25 Kasım 1909'da (11 Tesrinisani 1325) Adana'ya da gönderidi. Bkz. DH.MUI, 43-1/32_1, BOA, İstanbul, Türkiye; "Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 23 Kasım 1909" (10 Teşrinisani 1325). Bkz. DH.MUI, 43-1/23_1, BOA, İstanbul, Türkiye.

128 EDF ve İTC arasındaki mutabakat için "C/1719c-13/İttihat Terakki ve E.D. Federasyonu tamimi, 3 Ağustos 1909", Tasnapetean, *Niwt'er H. H. Dashnakts'ut'ean Patmut'ean Hamar* içinde, 6: s. 267. Ayrıca bkz. A. Asdvadzadrian, "It'i'ihat-Dashnakts'akan Haraberut'iwnnere, II", *Hayrenik' Amsagir* 43, 1965, no. 1, s. 68-71.

129 Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2009), s. 64.

1909 Türk Bastillei'nin ordu tarafından kurtarılışının tarihiydi. Yenilikçi Hınçak Partisi'nin resmî yayın organı *Dzayn Hayrenyats* gazetesi Yıldız Sarayı'nı "otuz üç yıl boyunca duvarları binlerce ölüm kararını duymuş olan" Türk Bastillei olarak betimledi.[130] Taşnakların yayın organı ise olayı "İkinci Devrim" olarak niteledi ve sultanı çalkantıları başlatmakla ve Adana katliamlarının ardındaki fail olmakla suçladı.[131] Arap gazeteleri de Hareket Ordusu'nun zaferini selamladı ve 24 Nisan 1909'u "istibdadın alaşağı edildiği önemli bir gün olan" ve imparatorluk için yeni bir sayfa açan 24 Temmuz 1908'le eş tuttular.[132] Siyonist *Ha-Olam* gazetesi 24 Nisan'ı sadece imparatorluk için değil Siyonizm için de bir zafer olarak gördü ve ulusal hedeflerinin gerçekleşeceği bir devrin başladığını ilan etti.[133] Gazete bu iddialarına kanıt olarak Osmanlıca basının ve Jön Türk hareketinin etkili liderlerinin Siyonizmin hedeflerine sempati gösterdiklerini yazdı.[134]

Hareket Ordusu'nun zaferi ve sultanın halli şerefine yapılan bütün kutlamalara rağmen, Ermeniler, Yahudiler ve daha sınırlı bir ölçüde Araplar bu yeni durum karşısında ihtiyatı elden bırakmadılar ve İTC'ye karşı eleştirilerini sürdürdüler. Adana katliamları nedeniyle Ermeniler İTC'yi özellikle eleştirdiler. Katliamlardan sonra İTC'yle sürdürdükleri işbirliğine rağmen, Taşnakların tepkisi Ermeniler arasındaki bu ruh haline tanıklık eder. Partinin Hareket Ordusu'nun zaferi karşısında resmî yayın organı *Troşak*'ta verdiği ilk tepkilerden birinde İTC "imparatorlukta reform yapmanın en talihsiz yolu" olan bir parti diktatörlüğü kurmakla suçlandı. *Troşak* İTC'yi "milliyetçiliğin en kötü akidesini" benimsemekle ve "imkânsızı gerçekleştirmeyi amaçlamak"la eleştirdi. İmkânsız olan "imparatorluğun tamamında yalnızca birleşik, tek bir [devlet] değil, tek bir millet de yaratmak için tüm farklı [etnik] unsurları tek bir

130 *Dzayn Hayrenyats*, 5 Mayıs 1909, no. 26-27, s. 241.

131 *Troşak*, Nisan 1909, no. 4 (201), s. 37.

132 *Lisan'ül Hal*, 1 Mayıs 1909, no. 6007, s. 1.

133 Bkz. *Ha-Olam*, 4 Mayıs 1909, no. 15, s. 1.

134 Bkz. *Ha-Olam*, 4 Mayıs 1909, no. 15, s. 2.

potada eritmek"ti. Başyazı Taşnakların "başından beri bu fikirlerden haberi olduğunu" kabul ederken, "[İTC'nin ideolojisini] Osmanlı gerçekliğine bu kadar çabuk aşılamasını beklemediğini" belirtiyordu. İTC'nin Türk unsurların hegemonyası altında, tamamen merkezî –"İttihatçı Parti'nin XIV. Louis gibi "DEVLET BENİM" diyebildiği"– bir sistem kurmak istediği kaygısını seslendiriyordu.[135] Başyazarlar İTC'nin ademimerkeziyet yandaşlarını "sefiller" ve devlet düşmanları olarak nitelediğini belirtiyorlardı.

Yazarlar İTC'nin politikalarını eleştirdikten sonra, partinin, doğu vilayetlerindeki Ermenilerin karşı-devrimden önceki şikâyetlerine gösterdiği kayıtsızlıktan yakınıyordu. Gazete Ermenilerin İTC'den nafile yere, Ermenilerle meskûn vilayetleri eski rejim yandaşlarından temizlemesini istediğini ve Kilikya katliamlarının bu ihmalin doğrudan bir sonucu olduğunu belirtiyordu. *Troşak* başyazarları gene de İTC'nin Kilikya katliamları konusunda adaletin sağlanmasına ilişkin tavrının partinin gerçek yüzünü gösterecek son sınav olacağına dair belli bir umudu koruyorlardı. Yazı meşrutiyeti bir parti diktatörlüğüne ve millet-i hâkimeye dönüştürmesi halinde, İTC'nin imparatorluk ahalisinin iç çalkantıya, dış müdahaleye ve imparatorluğun parçalanmasına tanık olacağı uyarısıyla son buluyordu.[136]

Kudüs merkezli Yahudi gazetesi *Ha-Zvi* de İTC politikalarını eleştirdi ve karşı-devrimin bu politikaların başarısızlığını kanıtladığını ileri sürdü. Bu gazetenin yazarları devrim ilkelerinin olması gerektiği gibi uygulanmış olması durumunda, Türkiye'nin Avrupa ülkeleri seviyesine çıkabileceğini savundular; Jön Türkler düzenlerini kurunca üzerine yemin ettikleri başlangıçtaki ilkelerini unutmuşlardı. İTC'nin basın hürriyetini kısıtlama ve toplanma hürriyetinden taviz verme kararı karşı-devrim için bir bahane olmuştu. Yazarlar ayrıca İTC'nin "özgürlük ve aydınlık düşüncesinin olduğu yerde muhafazakârlığın ve karanlık düşüncesinin de olduğunu" bilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Makale, Jön Türkler ve Osmanlılar imparatorluğun özgür ve ge-

135 *Troşak*, Nisan 1909, no. 4 (201), s. 42-43.

136 *A.g.e.*, s. 45.

lişmiş bir ülke olduğunu görmek istiyorlarsa, muhafazakârlara ve "milletin kanını emen herkese" karşı her bakımdan savaşmaları gerekecektir diyerek bitiyordu.[137]

İTC'nin karşı-devrimden sonra örgütlenme, toplanma ve basın özgürlüğüne getirdiği, devrimle elde edilmiş medeni özgürlükleri ağır biçimde sınırlayan kısıtlamalar da dahil liberal olmayan ve anayasa dışı politikalar izlediği kesindir. Etnik gruplar tam da bu özgürlükleri yeni Osmanlı toplumunun temeli olarak görüyorlardı ve doğan hoşnutsuzluk karşı-devrimle sonuçlandı. Karşı-devrim ise İTC'ye, anayasa adına anayasa dışı adımlar atması gerekse bile, üstlenmiş olduğu anayasanın koruyucusu olma rolünün haklılığını göstermek için bir gerekçe sağladı. Öte yandan, karşı-devrim ve İTC'nin karşı-devrimden sonra izlediği politikalar etnik gruplara muazzam bir darbe indirdi. Etnik gruplar karşı-devrime karşı savaşırken, bunu İTC'yi çöküşün eşiğinden döndürmek için değil, anayasayı kurtarmak için yapıyorlardı. Onlar anayasayı medeni özgürlükleri kadar milli hak ve ayrıcalıklarını koruyacak bir vasıta olarak görürken, İTC imparatorluğun bütünlüğünü korumanın bir aracı olarak görüyordu. Bu çelişkili amaçlar ve bunlardan kaynaklanan bölünmeler var olan hizipçilikle birleşerek devrimin pan-Osmanlıcı düşlerini yıkacaktı.

137 *Ha-Zvi*, 28 Nisan 1909, no. 158, s. 1-2.

SONUÇ

Kahire'nin Tahrir Meydanı'ndaki Ömer Makram Camii'nin imamı Şeyh Mazhar Şahin 30 Aralık 2011 Cuma günü, yani Mısır Devrimi'nin hemen ertesinde ve 1908 Jön Türk Devrimi'nden yüz yıldan uzun bir süre sonra Anglikan Hıristiyanların yeni yılını kutlamak üzere yüzlerce Müslümandan oluşan bir heyetle birlikte Kasr el-Dobara Anglikan Kilisesi'ne gitti. Kiliseye girişinde Hıristiyanlar tarafından güçlü bir şekilde alkışlandı. Kilisenin rahibi Peder Semih el-Kasım imamı karşıladı ve bayram mesajını iletmesi için onu mihraba davet etti. Şeyh Şahin hem Hıristiyanların hem de Müslümanların ayakta alkışları ve sevinç nidaları eşliğinde mihraba çıktı. Peder el-Kasım'la kucaklaştıktan sonra konuşmasına başladı.

> Bismillahirrahmanirrahim ... Ben, Ömer Makram Camii'nin imamı Şeyh Mazhar ... Yaklaşık 2005'ten beri, burada Ömer Makram'da bulunuyoruz. Benim bu kiliseyle aramda güçlü bir ilişki vardır. Bu yakın bir ilişkidir, bir sevgi ilişkisi ve bir uyum ilişkisidir; esasen Mısırlılara özgü bir ilişkidir. ... [daha fazla alkış; "tek el, tek el" ve "Yaşasın Hilal ile Haç" bağırışları] Bu kiliseyle ilişkimi bana İslâm emretmektedir, zira İslâm bizlere komşularımıza iyi davranmamızı emreder. Dolayısıyla, bu iliş-

ki iki ruhtan kaynaklanmaktadır: Bunların biri dinî ruhtur, diğeri yurtsever bir ruhtur. ... Bu ülkenin temelleri Müslüman ve Hıristiyan ... Mısırlıların alın teriyle atılmıştır. ... Özellikle bu kilise devrim için büyük öneme sahiptir, zira ... Ömer Makram Camii'nin daha ilk günden itibaren yaptığı gibi, burası da daha ilk günden başlayarak kapılarını 25 Ocak [2011] Devrimi'ne açmıştır. Ve devrim günlerinde Mısırlılar nasıl, kimse onlara isimlerini ve dinlerini sormadan Ömer Makram Camii'nde uyumaya alışmışsa, Mısır'ın erkekleri ve gençleri de aynı şekilde, kimse onlara isimlerini ve inançlarını sormadan burada, bu kilisede uyumaya alışmıştır. ... Mısır, ister Müslüman olsun ister Hıristiyan, üzerinde yürüyen herkesin koruduğu bir ülke olarak kalacaktır.[1]

Şeyh Mazhar'ın Mısır'da devrim sonrasında Hıristiyanlar ile Müslümanların kardeşliği üzerine yaptığı bu etkileyici ve güzel konuşma onun ne ilk ne de son konuşmasıydı. Bu konuşmaların amacı ülke tarihinin kritik bir dönemecinde Müslüman ve Hıristiyan Mısırlılar arasındaki bağları güçlendirmekti. Bu tür konuşmalar 1908'deki Jön Türk Devrimi'ni izleyen retorik özelinde de gördüğümüz gibi devrim sonrası toplumları saran coşku ve iyimserliğe dair çok şey anlatır. Ne yazık ki, siyasi gerçekler çoğunlukla, böyle heyecanlandırıcı bir belagatin, yeni bir çağı kutsamak ve özgür, demokratik ve anayasal bir cumhuriyette eşit koşullar temelinde yeni bir yurttaşlık yaratmak üzere, etnisite ve din sınırlarını aşma vaadinin gerçekleşmesini sağlamaz. Gerek Jön Türk Devrimi'nin gerek Mısır Devrimi'nin ertesinde Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında devam eden gerilimler, hızla devrim sonrası siyasi ortamın parçası haline geldi.

Tunuslu sokak satıcısı Muhammed Buazizi'nin 17 Aralık 2010 günü kendisini yakması Mısır, Libya, Tunus ve Yemen'de otoriter rejimlerin çökmesine yol açan Arap Baharı için bir ka-

1 Şeyh Mazhar Şahin, "Anglikanlara Yeni Yıl Tebrikleri", YouTube video, SAT 7 televizyonu tarafından, 30 Aralık 2012'de yayınlanmıştır, gönderen SATARABIC, 6 Ocak 2012, http://www.youtube.com/watch?v=IW2MPkWETQU&feature=share.

talizör işlevi gördü. Suriye gibi bazı rejimler her gün yüzlerce cana mal olan, yolundan sapmış bir "devrim süreci"ne takılıp kaldıysa da, Ürdün ve Fas gibi ülkelerin rejimleri reformlar, kabine değişiklikleri ve ifade özgürlüğünün sınırlarını genişletme yoluyla muhalefeti kontrol altına aldı.

Ortadoğu'da 2010'da başlayan karışıklık devam ettiğinden Arap Baharı'nın sonuçlarını değerlendirmek için henüz vakit erkendir. Ancak, bu olaylar hakkındaki en yaygın analiz bu devrimlerin "başarısını" sosyal medyanın, sanal ve gerçek zamanlı sosyal ağlarla on binlerce kişiyi seferber etmek suretiyle devrimin hızını artırma becerisine bağlamaktadır. Modern teknolojinin Arap Baharı'nda önemli bir rol oynadığı yadsınamaz, ancak bunu belirleyici bir faktör olarak sunmak hata olacaktır. Böyle devrimler Ortadoğu tarihinin sayfalarında yeni bir olgu değildir.

Bundan yüz yılı aşkın bir süre önce Ortadoğu toplumları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 1908 Jön Türk Devrimi ve İran'daki 1905-1911 Meşrutiyet Devrimi'yle otokratik rejimlere karşı benzer bir ayaklanma döngüsüne tanık oldular. Bu toplumlar bugün Ortadoğu'da yaşanan olayların habercisi olan bir siyasi süreçte, anayasa ve meclisler dahil, demokrasinin en yaşamsal kurumlarından bazılarını tesis ederek iptidai bir demokratikleşme süreci başlattılar.

Bugün Arap dünyasında devrim sonrası toplumları biçimlendirmekte olan adalet, yasallık, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik söyleminin geçmişi 1908 Devrimi'ne kadar geriye götürülebilir. Ne var ki, aynı sözlüğe sahip olmakla birlikte, bu iki tarihsel dönemin söylemleri arasında bazı büyük farklar da vardır. Otoriter rejimlere karşı devrimci hareketler bugün sömürgecilik sonrası ulus-devletlerde gerçekleşirken, 1908 Devrimi bir imparatorluk çerçevesinde gerçekleşti. Devrim siyaseten baskın bir grubun Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya dönük son çabası olarak göründü. İTC'nin temsil ettiği Jön Türklerden oluşan bu grup ilerleme, biyolojik materyalizm ve pozitivizm gibi Avrupa düşüncelerinden etkilenmişti. Sonuçta, İTC Osmanlı İmparatorluğu'nu çökmekten kurtar-

manın tek yolunun Aydınlanma ideallerinden gelişen bilimsel ideolojiyi uygulamak olduğuna inandı. Ne var ki, İTC'nin meşrutiyeti eleştirmeden benimsemesi, kabul etmesi ve hayata geçirmesi birleşik bir ulus yaratmayı başaramayınca ters tepti. İTC'liler hakiki meşrutiyetçiler miydi? Meclis ve kitle siyaseti aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyetçilik salgınıyla baş edebileceğine gerçekten inandılar mı? İmparatorluktaki baskın olmayan farklı grupların Amerikan tarzı yeni bir toplumun parçası olabileceğine gerçekten inandılar mı? Zaman, bağlam ve hoşnutsuzluk içindeki baskın olmayan grupların "gerçekçi olmayan" talepleri göz önüne alındığında, devrimden sonra izledikleri politikalar en akılcı politikalar mıydı?

Devrim ve imparatorluktaki baskın olmayan gruplar üzerinde yarattığı karmaşık etki Ermeniler ve Yahudiler arasında kendi cemaatlerinin eski rejimlerine karşı mikro devrimlerle sonuçlandı. Ne var ki, devrim de yeni engeller ve sorunlar yarattı. Devrim ertesi dönemde Ermeniler, Araplar ve Yahudiler arasında etnisite içi derin gerilimler yaşandı; dinî ve seküler güçler arasında da yaşanan bu gerilimler temsil ve yurttaşlıkla ilgili ciddi sorular doğurdu. Ermeniler için devrim, doğu vilayetlerinde yaşadıkları sonu gelmeyen haksızlıkların, uzun zamandır beklenmekte olan sonunun geldiği anlamına geliyordu. Ancak, çok geçmeden yeni hükümetin bu sorunlara adil bir çözüm bulmaya istekli olmadığını fark ettiler. 1909 Adana katliamları çoğu Ermeninin devrime ve devrimin mimarı İTC'ye olan güvenini yitirdiği bir dönüm noktası oldu. Siyonistler de benzer biçimde hayal kırıklığına uğradılar: Onlar için devrim Filistin'de bir Yahudi yurdu kurma projesinin kesin olarak gerçekleşeceğine dair bir umut kaynağıydı. Oysa, Ermeniler gibi Siyonistler de çok geçmeden İTC'nin böyle ademimerkeziyetçi projelere müsamaha göstermeye istekli olmadığını gördüler. Anadolu ve Arap vilayetleri özelinde, devrim, bölgede on yıllardır hüküm süren ince ayarlı dengeyi bozarak, toplumsal ve siyasi istikrarı zedeledi. Anadolu vilayetlerinde istikrarın bozulması, ileride bölgede yaşanacak gelişmeler üzerinde, en erken tezahürü Adana katliamları olan ciddi etkiler yarattı.

Çeşitli etnik kökenlerden ve bölgelerden gelen baskın olmayan gruplar arasındaki etkileşimi tartışarak, devrimin arifesinde bile hareketin ideallerinin ve ilkelerinin sadece hareketin başlatıcısı Jön Türkler için değil, devrimin meyvelerini toplamaya koşup hüsrana uğrayacak olan diğer etnik gruplar için de muğlak olduğunu anlattım. Bu muğlaklık imparatorluk çapında büyük gerilimler yarattı. Büyük siyasi dönüşümlere özgü coşkun duygular kendi içinde çelişkiliydi, çünkü pek çok etnik ve dinî grup ortak sevinçlerinin karşılıklı olarak çelişen özlemlere dayandığını fark etti. Bu arada, İTC Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak için ne gerekiyorsa yapmaya hazırdı. Zamanın bölgesel ve küresel trendi olan anayasacılık ve parlamentarizm, göründüğü kadarıyla, müstebit Osmanlı monarşisinin gücünü gemlemenin ve toprakları giderek küçülen imparatorluğu Avrupalı güçlerin pençesinden kurtarmanın en uygun yoluydu. Gene de, meşruti rejim bir kez (yeniden) kurulduktan sonra İTC imparatorluk ve imparatorluğun çalkalanmakta olan baskın olmayan grupları üzerindeki kontrolünü korumak ve güçlendirmek için kanun dışı ve anayasaya aykırı adımlar atmaktan çekinmedi.

Ancak 20. yüzyılın başında, çok sayıda etnik grubu ve çeşitli dinleri içeren bir imparatorluğu korumanın çetin bir iş olduğu kanıtlandı. İlk başta devrimi imparatorluğun karanlık geçmişinde yeni bir sayfa ve eşit yurttaşlar olarak yaşamak için bir fırsat olarak gören imparatorluğun baskın olmayan grupları, çok geçmeden etnik kimliklerini Jön Türklerin Osmanlılık anlayışıyla bağdaştırmanın güçlüklerinin farkına vardılar. Müslüman kitleler açısından, gayrimüslim gruplara eşit hakların ve özgürlüklerin bahşedilmesi hem şeriatın hem de yüz yıllardır bu grupları yönetmelerine aracılık eden Osmanlı geleneğinin ciddi bir şekilde ihlal edilmesi anlamına geliyordu. Ayrıca, Jön Türkler başından beri değişik etnik gruplara verilecek ideolojik, siyasi ve/veya toprak tavizlerinin kendileri için ağır sonuçları olacağının farkındaydı. Siyasi ademimerkezîleşmeyi, nispi temsili, etnik-dinî imtiyazların korunmasını ve milli dillerin kullanılmasını, özgürlüğü ve liberal Osmanlılığı teşvik eden

politikalar imparatorluğu parçalamanın reçetesiydi. Bu nedenle, bu idealler daha devrimden önce İTC programından çıkarıldı ve yerlerine merkezileşme, genel temsil, etnik-dinî imtiyazların kaldırılması, Osmanlıcayı teşvik politikaları, özgürlüğün sınırlanması ve güçlü bir Türkleştirme arzusuyla daha şovenist bir Osmanlıcılık geçirildi. Bu, baskın olan ve olmayan gruplar arasındaki en büyük çekişme konusu oldu ve iptidai demokratik sürece ve işbirliğine dayalı siyasi gelişmeye zarar verdi.

Jön Türk Devrimi Hamidiye rejiminin on yıllarca kapalı tuttuğu etnik Pandora kutusunu açtı. Bu meseleler devrim sonrası siyasi manzaranın parçası olarak görünür hale geldiğinde, İTC bunlara tatminkâr bir çözüm bulmakta isteksiz ve/veya beceriksiz davrandı. Sultan II. Abdülhamid bu sorunlarla baskı yoluyla baş edebilmişken, İTC anayasacılığın yükseldiği bir çağda zor kullanımını haklı göstermekte daha fazla zorlukla karşılaştı. Siyasi ilericilik ile imparatorluğu korumak arasında bir seçimle karşı karşıya kalan İTC, yaşamsal çıkarlarını korumak için önce hukuk sistemini, ardından da yürütme organını adım adım gasp etti. Uç durumlarda Liberaller, Ermeniler, Araplar, Arnavutlar ve Rumlar dahil muhalefet gruplarına göz açtırmamak için şiddete de başvurdu. Böylece, İTC'nin hoşnutsuzluk içindeki baskın olmayan gruplara yönelik politikaları, 20. yüzyılın ilk on yılında bölgede gerçekten demokratik sürecin gelişmesini engelleyen faktörlerden biri oldu.

Adana katliamlarından bir yıl sonra, en önemli Taşnak entelektüellerinden biri olan Atom (Harutyun Şahrigyan), Jön Türklerin devrim sonrası karışıklığın üstesinden gelmek için izlediği politikaları sert bir şekilde eleştirdiği *Mer Havatamkı Azkayin Hartsi Masin* (Milli Mesele Hakkında Bizim İnancımız) başlıklı bir kitap yazdı. Kitabın sonuç bölümünde, Ermenilerin Osmanlılık vizyonunu anlatarak bunun "dar kafalı, şoven Türk entelektüellerinin kavradıklarından ve özlediklerinden daha büyük, daha yüce ve daha mükemmel" olduğunu söylüyordu. Atom şöyle devam ediyordu: "Osmanlılık bir milliyet olmayıp etnik ya da etnografik bir bileşene sahip değildir; aksine, teritoryal ve devletle ilgili [*erkrayin ev pedakan*] bir tanımı

vardır." Ona göre Osmanlılık "münferit vatandaşların kolektif birliği"ydi. Atom İTC'nin Türkleştirme politikalarını açıkça küçümseyen bir üslup kullanıyor ve milli kolektif birimleri kanuni ve siyasi baskıyla bile tamamen asimile etmenin, tasfiye etmenin ya da ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını savunarak, bu politikaların başarısızlığa uğrayacağını öngörüyordu. Atom'a göre "katliamların bile bu amaca ulaşması imkânsız"dı. Atom imparatorluğu kurtarmanın ve anayasayı güçlendirmenin tek yolunun imparatorluktaki milli gruplar arasında işbirliği olduğunu belirtiyordu.[2]

Atom'un Jön Türklerin Osmanlılık vizyonuna karşı duruşu Ermenilerle sınırlı olmayıp, hepsi de İTC politikalarındaki değişikliğin farkında olan Araplar, Arnavutlar, Rumlar ve Siyonistlerce de paylaşılıyordu. Bu tedrici dönüşümün, hem yükselen etnik milliyetçilik dalgasına ve farklı etnik grupların galeyanına karşı gerici bir hareket, hem de İTC'nin imparatorluk üzerindeki kontrolünü güçlendirmeye yönelik doğrudan bir girişim olduğu söylenebilir. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, İTC milliyetçiliğin en radikal versiyonu olan Anadolu'nun homojenleştirilmesi operasyonunu uygulamaya koydu. Anadolu Ermeniler, Kürtler, Süryaniler ve Rumlardan oluşan çok kültürlü bir toplum olmaktan çıkarılıp Türk milliyetçiliğinin kalbi haline getirildi. Sosyal Darwinizmden etkilenen bu dönüştürme girişimi toplumsal mühendislik yoluyla uygulandı. Ermeni Soykırımı bu homojenleştirme sürecinin en başarılı ve en ileri tezahürü oldu.[3]

İmparatorluğun baskın olmayan gruplarının devrim düşleri, sadece İTC'nin otoriter eğilimleriyle değil, devrim ve devrim sonrası siyasal süreçlere damgasını vuran birbiriyle çelişen di-

2 Harut'iwn Shahrikean, *Mer Hawatamk'e Azgayin Harts'in Masin* (İstanbul: Hratarakut'iwn Artsiw Zhoghovrdakan Gravacha.anots'i, 1910), s. 87-88.

3 Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011) [*Modern Türkiye'nin İnşası*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016]; Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012); Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I. B. Tauris, 2011).

namiklerle de parçalandı. Bu grupların düşlerinin İTC'ninkilerle bağdaşmaz oluşu ve Jön Türklerle ilişkilerini belirleyen güç asimetrileri bu düş kırıklıklarını kaçınılmaz hale getirdi. Baskın olmayan gruplar zayıf konumlarına rağmen, uzun süredir beklenen reformları uygulaması için İTC'ye baskı yapmaya çalıştılar ve ısrarla ademimerkezîleşme istediler. Demokratik sürecin ve siyasi vizyonlarının akim kaldığını fark edince, Osmanlı hükümetine baskı yapmaları için uluslararası güçleri seferber etme yoluna gittiler; bu, İTC'nin daha doğduğu günden beri nefret ettiği bir müdahale biçimiydi. Sonunda, imparatorluğun tüm siyasi ve milli gruplarının devrim düşleri parçalandı, zira milliyetçiliğin yükseldiği ve küresel iletişimin geliştiği bir çağda başka pek çokları gibi Osmanlı İmparatorluğu da ulus-devletlerin yükselişine kurban gitti.

Yayımlanmış ve Yayımlanmamış Arşiv Materyalleri ve Resmî Belgeler

American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Arşivleri, Houghton Library (Harvard University).

Archives of the Islamic Studies Center in Abu Dis/ Kudüs.

Azgayin Ĕndhanur Zhoghov, 1908-1909.

Azgayin Sahmanadrut'iwn Hayots'-Nizamnamĕi millĕt'i Ĕrmĕnean (Istanbul: [yayıncısı bilinmiyor] 1863).

Behbudyan, Sandro (ed.). *Vaveragrer Hay Ekeghets'u Patmut'yan: Girk'8. Matt'ĕos II Izmirlean Kat'oghikos Amenayn Hayots': 1872-1910t't'* (Erivan: "Hayastan" Publications, 2001).

Central Archives for the History of the Jewish People (CAHJP)/ Kudüs.

Central Zionist Archives, (CZA)- Kudüs/ Files Z2/7-12.

Tasnapetean, Hrach'. *H.H. Dashnakts'ut'iwnĕ ir Kazmut'enĕn minch'ew Zh. Ĕndh. Zhoghov (1890-1924)* (Atina: Publication of the Armenian Revolutionary Federation, 1972-82), cilt I-IV.

Documents Diplomatiques et Consulaires Relatifs A L'Histoire Du Liban et Des Pays Du Proche-Orient Du XVII ° Siècle à nos Jours, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Editions des Œuvres Politiques et historiques, Beyrut. Maurice Chéhab'ın himayesinde, Adel Ismail tarafından alınan belgeler (Beyrut : Editions des œuvres politiques et historiques, 1975).

Galanté, Abraham. *Documents Officials Turcs Concerant les Juifs de Turquie* (Istanbul, 1931).

Great Britain, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105.

—. "The Young Turkish Revolution," in G.P. Gooch and H. Temperley (ed.), British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, cilt 5: *The Near East* (Londra: HMSO, 1928), s. 247-307.

—. Correspondence relative to the Armenian question, and reports from Her Majesty's consular officers in Asiatic Turkey (Londra, H.M. Stationery Off. [1896]).

—. Turkey, sayı 3, (1896) Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey-1892-93. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty May 1896.

İntihâb-ı Mebusan Kanunu (Dersaadet, Karabet Matbaası, 1324).

Konstitusyon para la Nasyon Israelita de Turkiyah (İstanbul, 1865).

Meclis-i Mebusan Zabit Ceridesi, 1908-1909.

Ōsmanean Parlamenti Ēntrakan Kanonner (K.Polis: Hratarakut'iwn H.H. Dashnak'tsut'ean, 1908).

Ta'līmāt fī kayfiyat ijrā' qānūn intikhāb majlis al-mab'uthān (1908).

Gazeteler ve Dergiler

Arapça

El-Mukaddem, Kahire.
El-Hilal, Kahire.
El-Menar, Kahire.
Lisan'ül-Hal, Beyrut.
El-Muktebes, Şam.
El Ittihad el Osmani, Beyrut.
El-Mashriq, Beyrut.

Ermenice

Azatamart, İstanbul.
Arevelk, İstanbul.
Troşak, Cenevre.
Hayrenik, Boston.
Jamanak, İstanbul.
Pūzantiyon, İstanbul.
Dzayn Hayrenyats, İstanbul.

İngilizce

The Jewish Chronicle, Londra.
Armenia, New York.
The Times, Londra.
Levant Herald, İstanbul.

Fransızca

Pro-Armenia, Paris.
Bulletin Semestriel de l'Alliance Israélite Universelle, Paris.

Almanca

Die Welt, Viyana.

İbranice

Ha-Olam, Köln.
Haşiloah, Odessa.
Hapoel Hatzair, Tel Aviv.
Habazeleth, Kudüs.
Hashkafa Hazvi, Kudüs.
Ha-zvi, Kudüs.

Ladino

El-Tiempo, İstanbul.
El-Liberal, Kudüs.
La Epoka, Selanik.

Osmanlıca

İkdam, İstanbul.
İtidal, Adana.
Şura-yı Ümmet, Paris.
Serbesti, İstanbul.
Tanin, İstanbul.
Takvim-i Vekayi, İstanbul.
Tesvir-i Efkar, İstanbul.
Volkan, İstanbul.

Birincil Kaynaklar

Alpōyachean, Arshak, "Azgayin Sahmanadrut'iwnĕ ir Dzagumĕ ew Kirarut'iwnĕ," in *Ĕndartsak Ôrats'uyts' Surb P'rkich' Hivandanots'*i (İstanbul: H. Madteosian Press, 1910).

Arslanyan, Artin, *Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu* (Kahire, 1909-1325).

Azatarar sharzhumn banakin haght`akan mutk`n i K. Polis: liakatar hawak`atsoy patkerazard kensagrakan tsanot`ut`eambk` (K. Polis :Tparan ew Gratun H.G. P`alagashean, 1909) cilt 1-10.

'Azm, Haqqi, *Haqaiq `an al-intikhabāt al-niyābiyah fi al-`Iraq wa-Filast in wa-Suriyah* (Kahire: Matba`at al-Akhbār, 1912).

Babigian, Hagop, *Atanayi Eghernĕ* (İstanbul: Ardzagang Press, 1919).

Berberian, Avedis, *Patmut'iwn Hayot' Eskesial i 1772 amĕ P'erkch'in Minchev Hamn 1860 Handerts Karevor Teghekut'iamb ew Zamanakagrut'iamb Ereweli Irats'* (İstanbul: Boghos Kirishidjian and Co., 1871).

Chalyan, Karabet, *Adana Vak'ası Hakkında Rapor* (İstanbul, 1909).

Fuat, Talat, *31 [i.e. Otuzbir] Mart Irtica* (İstanbul, Türk Matbaası, 1327 [1911]).

Franco, Moise, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours* (Paris, Librairie A. Durlacher, 1897).

Giwlean, Step'an Sapah, *Eritasard T'urk'ia* [Young Turkey] (Paris: Publication of the Henchakian Party, 1908).

—. *Pataskhanatunerĕ* (Providence: Yeridasart Hayastan Press, 1916).

Halachean, Petros, *Khorhrdaranakan Dzerakir: Parzets'i Hasgiwgh Giragi 14/27 Sebdemper 1908* [Parliamentary Platform: Presented in Hasköy on Sunday 27th of September 1908] (İstanbul: H. Madteosian Press, 1908).

Haytagir Ōsmanean Ĕndimadir Dareru Kongrēin (Cenevre: Droshak Press, 1907).

Kapamajean, Simon, *Amenapadiv D.D. Madteos Serpazan Arkyebiskobos Izmirilian* (Istanbul: Z.N. Berberian Press, 1908).

K'ech'ean, Biwzand, *Patmut'iwn S. P'rkchc'i Hiwandanoc'in Hayoc' i K.polis* (Istanbul, 1887).

Mermerian, Harutiun, *Hin Ōrer u Ayd Ōreru Hay Medzatunere*, 1550-1870] (Venedik: St. Lazzaros Press, 1901).

Mus'ad, Būlos, *Lubnān wa-al-dustūr al-'uthmānī: baḥth siyāsī qānūnī ta'rīkhī fī mawqif Lubnān al-ḥāḍir izā'a al-dawlah al-'uthmānīyah qabla al-dustūr wa-ba'dahu* (Kahire: The Ma'ārif Press, 1909).

Nadi, Yunus, *İhtilâl ve İnkilâb-i Osmanî : 31 Mart-14 Nisan 1325 : hadisat, ihtisasat, hakayik* (Dersaadet [İstanbul] : Matbaa-yi Cihan,1909).

Nuri, Osman, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri-İbrahim Hilmi, 1327) cilt I-III.

Ōrmanean, Maghak'ia Ark', *Hishatakagir Erkotasnamya Patriark'ut'ean*, pt. 2 (İstanbul: V. and H. Der Nersissian Press, 1910).

—. *Npastits' Hants'nazhoghov: Hashwets'uts'ag ew Teghekagir* (Pera, 1908).

Quillard, Pierre, *Pour l'Arménie: Mémoire et dossier* (Paris: Cahiers de la Quinzaine, 1902).

Serobean, Moushegh, *Atanayi Jardē ew Pataskhanatunerē : nakhent`ats` paraganer* (Kahire : Tparan Ararat-S. Darbinean. 1909).

T'ĕrzean, Hagop, *Atanayi Kiank'ē* (İstanbul: Zareh Berberian Press, 1909).

Yayımlanmamış Tezler

Barsumian, Hagop L, "The Armenian Amira Class of Istanbul", (Columbia University, 1980).

Billings, Florence, "The Causes of the Outbreak in Cilicia, Asia Minor, April, 1909", (Columbia University, 1927).

Harran, Taj el-Sir Ahmad, "Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period, 1908-1914", (University of London, 1969).

Anılar

Ajemian, L, *Husher Armenak Ekarean Ekareani 1870-1925* (Kahire: Nor Astgh Press, 1947).

Kurd, Muḥammad, *'Alī, Khiṭaṭ al-Shām* (Beyrut: Dar al-'Ilm lil-Malayin, 1969-1971).

Arslan, Amir Shakib, *Sīrah dhātīyah* (Beyrut: Dār al-Ṭalī'ah,1969).

Ashjian, Hampartsoom, *Atanayi Yegehernē ew Goniyayi Husher* (New York: Gochnag Press, 1950).

Barūdī, Fakhrī, *Mudhakkirāt al-Barūdī* (Şam: Dar al-Haya Press, 1951).

Cemal Paşa, *Hatıralar, Ittihat-Terakki ve Birinci Dünya Harbı*, Behçet Cemal (ed.) (İstanbul: Selek Yayınları, 1959).

Darwazah, Muhammad 'Izzat, 1305 H-1404 H/1887 M-1984 M: *Sijill ḥāfil bi-masīrat al-ḥarakah al-'Arabīyah wa-al-qaḍīyah al-Filasṭīnīyah khilāla qarn min al-zaman* (Beyrut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1983).

Egarian, Armenag, *Husher Armenak Ekariani*, L. Ajemian (ed.) (Kahire: Nor Astgh Press, 1947).

Garo, Armen, *Apruats Örer* (Boston: Hayrenik Press, 1948).

Münif, Ali, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, ed. Taha Toros (İstanbul: İsis Yayımcılık, 1996).

P'ap'azean, Vahan, *Im Husherē*, cilt II, (Beyrut: Hamazkain Press, 1952).

Salâm, Salīm'Alī. *Mudhakkirāt Salīm 'Alī Salām* (1868-1938) Ḥassān Ḥallâq (ed.) (Beyrut : Dâr al-Jâmi'īyah, 1982).

İkincil Kaynaklar

Abu Manneh, Butrus, "The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies* 2 (1980): s. 287-304.

Ahmad, Feroz, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Benjamin Braude and Bernard Lewis (ed.), (New York: Holmes & Meier Publisher, 1982) cilt 1, s. 401-434.

—. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: The Clarendon Press, 1969).

Ahmad, Feroz ve Rustow, Dankwart, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1976): s. 245-84.

Akarli, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (Berkeley: University of California Press, 1993).

—. "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation*, David Kushner (ed.) (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986).

Akçam, Taner, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012).

Akmeşe, Handan Nezir, *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2005).

Akşin, Sina, *31 Otuz bir Mart Olayı* [Ankara, Sevinç Matbaası, 1970].

—. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Young Turks and Union and Progress*, 3. Baskı (Ankara İmge Kitabevi, 2001).

Albayrak, Sadık, *31 Mart gerici bir hareket mi?* (Cağaloğlu, İstanbul: Bilim-Araştırma Yayınları, 1987).

Alpōyachean, Arshak. *Minas Ch'eraz: Ir Keank'ē ew Gortsē; Ir 60-ameay Hobeleanin Art'iw* (Kahire: Habet-Baghdasar Press, 1927).

al-Ḥakīm, Yūsuf, *Sūrīyah wa al-'ahd al-'uthmānī* (Beyrut: Catholic Press,1966).

al-Husri, Sati', *Al-Bilād al-Arabīyah wa-al-dawlah al-'Uthmānīyah*, (Beyrut: Dar al-Ilm lil-Malayin, 1960).

al-Khūrī, Bishāra, *Haqā'iq al-Lubnāniyya* (Beyrut: Awrâq Lubnānīyah, 1960) cilt I.

Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: E.J. Brill, 1992).

Arkun, Aram, "Les relations arm'eno-turques et les massacres de Cilicie de 1909", çev. Catherine Ter-Sarkissian, *L'actualité du génocide des Arméniens,* Comité de Défense de la Cause Arménienne (ed.), (Paris: Edipol, 1999), s. 57-74.

Artinian, Vartan, *The Armenian Constitution System in the Ottoman Empire 1893-1963: A Study of its Historical Development* (İstanbul: yayıncısı bilinmiyor, 1988).

Asdvadzadrian, A, "It't'ihat-Dashnakts'akan Haraberut'iwnnerĕ", *Hayrenik Amsakir* 42, sayı 2 (1964), s. 69-80.

—. "It't'ihat- Dashnakts'akan Haraberut'iwnnerĕ, II", *Hayrenik Amsakir* 43, sayı 1 (1965): s. 68-71.

Astourian, Stephan, "Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (ed.) (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 55-81.

Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955).

Atiyash, Moshe, "Ḥakham Sa'adi ha-Levi", *Śaloniḳi: 'Ir ya-'em be-Yiśra'el* (Tel Aviv: Center for Research into Salonican Jewry, 1967).

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki : İşbirliğinden Çatışmaya* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005).

Ayalon, Ami, *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Arabic Political Discourse* (New York: Oxford University Press, 1987).

—. *The Press in the Arab Middle East* (New York: Oxford University Press, 1995).

—. *Reading Palestine: Printing and Literacy, 1900-1948* (Austin: University of Texas Press, 2004).

Baker, Keith Michael, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge İngiltere New York: Cambridge University Press, 1990).

Barkey, Karen ve Von Hagen, Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* (Boulder, CO: Westview Press, 1997).

Barru, Tawfik, *al-'Arab wa-al-Turk fī al-'ahd al-dustūrī al-'Uthmānī, 1908-1914* (Şam: Talas Press, 1991).

Barth, Fredrik, *Ethnic groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Boston: Little Brown, 1969).

Barthes, Roland, "Rhetoric of the Image", *Image, Music, Text,* Stephen Heath (çev. ve ed.) (New York: Hill and Wang, 1977), s. 32-51.

Baḥrī, Lu'ay, *Sikkat Ḥadīd Baghdād: Dirāsah fī Taṭawwur wa-Diblūmāsīyat Qaḍīyat Sikkat Ḥadīd Birlīn-Baghdād Ḥattá'āmm 1914* (Bağdat: Sharikat al-Ṭab' wa-al-Nashr al-Ahlīyah, 1967).

Ben-Bassat, Yuval ve Ginio, Eyal (ed.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule* (Londra: I. B. Tauris, 2011).

Ben-Bassat, Yuval, *Petitioning the Sultan: Justice and Protest in Late Ottoman Palestine* (Londra: I. B. Tauris, 2013).

—. "Rural Reactions to Zionist Activity in Palestine before and after the Young Turk Revolution of 1908 as Reflected in Petitions to Istanbul", *Middle Eastern Studies* 49, sayı 3 (Bahar 2013): s. 349-364.

Baydar, Mustafa, *31 i.e. otuz bir Mart Vak'ası* (Istanbul, Amil Matbaası, 1955).

Bayraktar, Hilmi, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 22 Güz 2007, s. 405-434.

Bein, Alex, *Toldot ha-hityashvut ha-Tsiyonit mi-tekufat Hertsl ve-'ad yamenu* (Ramatgan: Masadah Press, 1970).

Benbassa, Esther, *Haim Nahum: A Sephardic Chief Rabbi in Politics, 1892-1923.* çev. Miriam Kochan (Tuscaloosa ve Londra: The University of Alabama Press, 1995).

—. *Ha-Yahadut ha-'Ot'manit ben Hitma'arvut le-Tsiyonut1908-1920* çev. Meir Israeli, (Kudüs: Mirkaz Zalman Shaver Ltoldot Israel, Israil, 1996).

—. "L'Alliance Israélite Universelle et l'élection de Haim Nahum au Grand Rabbinat de l'Empire ottoman (1908-1909)", Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies, Division B, cilt III, "The History of the Jewish People" (The Modern Times), Kudüs, World Union of Jewish Studies, 1986, s. 83-90.

—. "Le sionisme dans l'Empire ottoman à l'aube du 20 siècle", *Revue d'histoire*, sayı 24, (Ekim-Aralık 1989), s. 69-80.

Benbassa, Esther ve Aron Rodrigue, "L'artisanat juif en Turquie à la find du XIX siècle: l'Alliance Israélite Universelle et ses oeuvres d'apprentissage", *Turcica*, 17 (1985), s. 113-126.

—. *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries* (Berkeley: University of California Press, 2000).

Bengio, Ofra, *Saddam's Word: Political Discourse in Iraq* (New York: Oxford University Press, 1998).

Berberian, Houri, "Connected Revolutions: Armenians and the Russian, Ottoman, and Iranian Revolutions in the Early Twentieth Century", François Georgeon, (ed)., *"L'ivresse de la liberté": La Révolution de 1908 dans l'Empire ottoman* (Paris: Peeters, 2012), s. 487-510.

Bertram, Anton ve Harry Charles, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem* (Humphrey Milford: Oxford University Press, 1921).

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası : II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terrakki'ye karşı çıkanlar* (Çemberlitaş/Istanbul : Dergâh Yayınları, 1990).

Bjørnlund, Matthias, "Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen through Danish Eyes, 1908/9", *Haigazian Armenological Review* 30 (2010): s.125-156.

Boghosian, Yeprem, *Karapet Artin Pasha Tawutean, Kusakal ew Ěndhanur Kaṛavarich Libanani, 1816-1873: keank'n ew gortsunēut'iwē* (Viyana: Mkhitarist Press, 1949).

Bon, Gustav Le, *The Psychology of Revolutions* (New York: Ernest Benn Limited, 1913).

Boura, Catherina, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (ed.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (Princeton: The Darwin Press, INC.).

Braude, Benjamin,"Foundation myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.) (New York: Holmes & Meier Publisher, 1982) cilt 1, s. 69-88.

Brooke, John L. "Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians", *Journal of Interdisciplinary History*, cilt 29, sayı 1 (Yazı 1998), s. 43-67.

Brummett, Palmira, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: State University of New York Press, 2000).

Buheiry, Marwan R, "Theodor Herzl and the Armenian Question", *Journal of Palestine Studies*, cilt 7, sayı 1 (Güz 1977), s. 75-97.

Burke, Peter, *Varieties of Cultural History* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1997).

Campos, Michelle, Ottoman *Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011).

Censer, Jack, *Prelude to Power: The Parisian Radical Press, 1789-1791* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976).

Çetinkaya, Doğan, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest, and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2013).

Chartier, Roger, *The Cultural Origins of the French Revolution* (Durham: Duke University Press, 1991).

—. *The Cultural Use of Print in Early Modern France* (Princeton: Princeton University Press, 1989).

—. *Culture of print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe* (Cambridge, Cambridgeshire : Polity Press, 1989).

Çiçek, Nazan, *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century* (Londra: I. B. Tauris, 2010).

Chizmēchean, Manuk G. *Patmut'iwn Amerikahay K'aghak'akan Kusakts'ut'eants': 1890-1925* (Fresno, CA: Tpagrut'iwn Nor Ōr-i, 1930)

Chouraqui, André, *Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine, 1860-1960 : Cent ans d'histoire* (Paris, Presses Universitaires de France, 1965).

Carmont, Pascal, *The Amiras: Lords of Ottoman Armenia*, çev. Marika Blandin (Londra: Gomidas Institute, 2012).

Clogg, Richard, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), cilt I, (New York: Holmes and Meier, 1982).

Cohen, Julia Phillips, *Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era* (New York: Oxford University Press, 2013).

Cohn, Emil Bernhard, *David Wolffsohn Herzl's Successor* (Philadelphia: Press of the Jewish Publication Society, 1944).

Copeaux, Etienne, *Espaces et temps de la nation turque: Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993* (Paris: CNRS editions, 1997) F.R. Maunsell, "The Hejaz Railway", The Geographic Journal, cilt 32, sayı 6 (Aralık 1908), s. 570-585.

Crossley, Nick ve John Michael Roberts, *After Habermas: New Perspectives on the Public Sphere* (Oxford: Blackwell Publishing/Sociological Review, 2004).

Kidur, Arsēn. *Patmut'iwn S. Hnch'akean Kusakts'ut'ean* (1887-1962) cilt I, (Beyrut: Shirak Press, 1962).

Dadrian, Vahakn N. "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", *Armenian Review* 41, sayı 4-164 (1988): s. 1-16.

—. *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence/Oxford: Berghahn Books, 2005).

Darbinean, Artak, *Hay Azatagrakan Sharzhman Ōrerēn: Husher 1890ēn 1940* (Paris: Publication of the Armenian National Fund, 1947).

Dawn, C. Ernest. "Ottoman Affinities of 20th Century Regimes", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation*, David Kushner (ed.) (Kudūs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986), s. 177-180.

Dasnabedian, Hrach, "The Hunchakian Party," *Armenian Review* 41, sayı 4 (164) (Kış 1988): s. 17-39.

Davies, James C, "Toward a Theory of Revolution", *American Sociological Review*, xxvii (Şubat 1962), s. 5-19.

Davis, Susan G, *Parades and Power: Street Theatre in Nineteenth-Century Philadelphia* (Temple University Press, 1986).

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-I Mebusan Seçimleri 1908-1914*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2007).

Der Matossian, Bedross, "The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in 19th Century Ottoman Empire", *Turcica* 39, 2007, s. 147-174.

—. "From Bloodless Revolution to a Bloody Counterrevolution: The Adana Massacres of 1909", *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 6, sayı 2 (Yaz 2011): s. 152-173.

—. "Venturing in the Minefield: Turkish Liberal Historiography and the Armenian Genocide", Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2007), s. 369-388.

Deringil, Selim, *The Well Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris, 1998).

Devereux, Robert, *First Ottoman Constitutional Period: a study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1963).

Dib, Pierre, *L'église Maronite*, cilt II, (Beyrut:1962).

Dijk, Teun A. van, "What is Political Discourse Analysis?" Jan Blommaert & Chris Bulcaen (ed.), *Political linguistics* (Amsterdam: Benjamins, 1997), s. 53-67.

Diqin, Muhammad, *Sikkat hadid al-Ḥijāz al-Ḥamīdīyah: dirāsah wathā'iqīyah* (Kahire: S. M. al-Diqin, 1985).

Doumani, Bishara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley: University of California Press, 1995).

Duckett, Ferriman, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April, 1909* (Londra, 1913).

Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Durkheim, Émile, *The Elementary Forms of Religious Life*, çev. Carol Cosman (New York: Oxford University Press, 2001).

Eldem, Edhem, *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations* (Istanbul: Ottoman Bank and Archive Research Center, 2004).

Eliav, Binyamin, *Zeev Jabotinsky: Neumim* (Kudüs: `E. Z'abotinski, 1947).

Emiroğlu, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Ağustos* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).

—. "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", *Tarih ve Toplum*, XVII/97, (Ocak 1992), s. 41-46.

Eraslan, Cezmi ve Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2006).

Erdem, Tarhan. *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982).

Ertug, Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, 2 Vols. (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970).

Eski, Mustafa, *31 Mart olayının Kastamonu'daki yankıları* (Ankara: Ayyıldız Matbaası A.S, 1991).

Etmekjian, James, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance* (New York: Twayne Publishing Inc, 1964).

Etmekjian, Lilian, "Armenian Cultural and Political Contributions to Reforms in Turkey", *Armenian Review* 29, 2/114 (Yaz 1976).

—. "The Armenian National Assembly of Turkey", *Armenian Review* 29, 1/113 (Yaz 1976), s. 38-52.

Farah, Caesar, "Arab Supporters of Sultan Abdulhamid II: `Izzet al-`Abid", *Archivum Ottomanicum* cilt 15 (1997): s. 189-219.

Farhi, David, "Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)", *International Seminar on the History of Palestine and Its Jewish Settlement during the Ottoman Period* (Kudüs: Yad Yitzhak Ben-Zvi and the Institute of Asian and African Studies, Hebrew University of Jerusalem, 1970).

—. "The Şeriat as a Political Slogan-or the 'Incident of the 31st of Mart'", *Middle Eastern Studies*, 7:3, 1971, s. 275-299.

—. "Yehudei Salonika be-Mahpekhat ha-Turkim ha-Tze'irim"i *Sefunot*, cilt 15, 1981, s. 135-152.

Fawaz, Leila Tarazi, *An Occasion for War: Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley: University of California Press, 1995).

Feiner, Shmuel, *Haskalah ye-historyah: toldoteha shel hakarat-'avar Yehudit modernit* (Kudüs: Zalman Shazar Center for the History of Israel, 1995).

Findley, Carter, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.) (New York: Holmes & Meier Publisher, 1982).

Foran, John, "Theories of Revolution Revisited: Toward a Fourth Generation?" *Sociological Theory*, cilt 11, sayı 1 (Mart 1993).

Fortna, Benjamin C, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2002).

Frankel, Jonathan, *The Damascus Affair: "Ritual Murder," Politics and the Jews in 1840* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997).

Friedman, Isaiah, *Germany, Turkey, Zionism: 1897-1918* (New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 1998).

—. "Hivrat "Ezra", Mesrad ha-khuts ha-germani ve-ha-pulmus 'im ha-tzionim 1901-1918", *Katedra*, 20, Temmuz 1981, s. 97-122.

Galanté, Abraham, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, cilt 2 (İstanbul, 1942).

—. *Histoire des Juifs de Turquie* (İstanbul, Türkiye : Isis, 1985), cilt I-IX.

Gaon, Moshe David, *Yehudei ha-Mizraḥ be-Erets Yiśra'el* (Kudüs: Azriel Press,1935), s. 61-68.

Geertz, Clifford, "Centers, Kings and Charisma: Reflections on the Symblics of Power", Joseph Ben-David ve Terry Nichols Clark (ed.) *Culture and Its Creators: Essays in Honor of Edward Shils* (Chicago, 1977).

Georgeon, François, *Abdülhamid II: Le sultan calife* (1876-1909) (Paris: Fayard, 2003).

—. (ed.), *"L'ivresse de la liberté": La Révolution de 1908 dans l'Empire ottoman* (Paris: Peeters, 2012).

Gerber, Haim, "The Public Sphere and Civil Society in the Ottoman Empire", Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt ve Nehemia Levtzion (ed.), *The Public Sphere in Muslim Societies*, (Albany: State University of New York Press; Kudüs: Van Leer Jerusalem Institution, 2002).

Ghazaryan, Hayk, *Arevmtahayeri Sots'ial-Tntesakan ew K'aghak'agan kats'utiwnë 1800-1870 t't'*(Erivan: Haykakan SSH Gitutyunneri Akademiayi Hratkch, 1967).

Gibbons, Helen Davenport, *The Red Rugs of Tarsus: A Women's Record of the Armenian Massacre of 1909* (New York: The Century CO. 1917).

Gilboa, Menuḥa, *Leksiḳon ha-'itonut ha-'Ivrit ba-me'ot ha-shemoneh-'eśreh yehatesha'-'eśreh* (Kudüs: Mosad Byaliḳ ; Tel-Aviv : Bet-ha-sefer le-mada'e ha-Yahadut 'a. sh. Ḥayim Rozenberg, Universiṭat Tel-Aviv, 1992).

Güresin, Ecvet, *31 i.e. Otuz bir Mart Isyanı Istanbul* (Habora Kitabevi, 1969).

Haddad, Robert, *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation* (Princeton, N.J., Princeton University Press, 1970).

Haim, Avraham, "Hahaham bashi shel Kushta ve 'milkhemet ha-rabanut' be-yerushalayim", The Chief Rabbi of Istanbul and the 'Rabbinical Warfare' in Jerusalem *Pe'amim*, 12:1982, s. 105-113.

Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (Cağaloğlu, Istanbul : İletişim Yayınları, 1986).

—. "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution in 1908", Rashid Khalidi (ed.), *Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1991).

—. *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995).

—. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001).

—. "Blueprints for Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art" *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, Elisabeth Özdalga (ed.), (Londra: Routledge, Curzon, 2005)

—. *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008).

Hanna, Faith M, *An American Mission: The Role of the American University of Beirut* (New York, 1979).

Hansen, Jens, *Fin de Siécle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital* (Oxford: New York: Oxford University Press, 2005).

Harel, Yaron, *Ben tekhakhim le-mahapekhah : minui rabanim rashiyim ve-hadahatam bi-kehilot Bagdad, Damesek ve-Haleb, 1744-1914* (Kudüs: Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East, 2007).

Hartmann, Elke, "The 'Loyal Nation' and Its Deputies: The Armenians in the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, Christoph Herzog ve Malek Sharif (ed.), (Würzburg, Almanya: Ergon in Kommission, 2010).

Heiko Haumann (ed.), *The First Zionist Congress in 1897 Causes, Significance, Topicality* (New York: Karger, 1997).

Hensbroek, Pieter Boele van, *Political Discourses in African Thought: 1860 to the Present* (Westport, Conn.: Praeger, 1999).

Herzl, Theodor, *Der Judenstaat: Versuch einer Modernen Lösung der Judenfrage* (Leipzig: M. Beitenstein, 1896).

Hoexter, Miriam, Shmuel N. Eisenstadt ve Nehemia Levtzion (ed.), *The Public Sphere in Muslim Societies* (Albany: State University of New York Press; Jerusalem: Van Leer Jerusalem Institution, 2002).

Hovannisian, Richard G., "The Historical Dimensions of the Armenian Question, 1878-1923", *The Armenian Genocide in Perspective*, Richard G. Hovannisian (ed.), (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1986), s. 19-41.

Hopwood, Derek, *Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914; Church and Politics in the Near East* (Oxford, Clarendon P., 1969).

Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

Howarth, David, Aletta J. Norval ve Yannis Stavrakakis, *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies, and social change* (Manchester: Manchester University Press, 2000).

Hunt, Lynn, *Politics, Culture and Class in the French Revolution* (Berkeley: University of California Press, 1984).

Huntington, Samuel P, *Political Order in Changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968).

Ignatieff, Michael, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994).

Irtem, Süleyman Kâni, *31 Mart isyani ve hareket ordusu: Abdülhamid'in Selânik Sürgünü* (Istanbul: Temel, 2003).

Jacobson, Abigail, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011).

—. "The Sephardic Jewish Community in Pre - World War I Jerusalem Debates in the Hebrew Press", *Jerusalem Quarterly Issue* 14 (Güz 2001).

—. "Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question' in pre-First World War Palestine: A Reading of Three Zionist Newspapers", *Middle Eastern Studies*, cilt 39, sayı 2, Nisan 01 2003, s. 105-130 (26).

Jankowski, James P. ve Israel Gershoni (ed.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East* (New York: Columbia University Press, 1997).

Johnson, Michael, *Class and Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State 1840-1985* (Londra: Ithaca Press, 1986).

Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2009).

—. "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, cilt 48, sayı 3-4 (Güz-Kış, 2003): s. 25-45.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi* (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, 2006).

—. *Politics in Post Revolutionary Turkey, 1913-1918* (Boston: Brill, 2000).

—. *Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden; New York : E.J. Brill, 1997).

Kapamajean, Simon, *Amenapadiv D.D. Madteos Serpazan Arkyebiskobos Izmiriliyan* (Istanbul: Z.N.Berberian Press, 1908).

Karpat, H. Kemal, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), (New York: Holmes & Meier Publisher, 1982) cilt 1.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).

—. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the late Ottoman State* (New York: Oxford University Press, 2001).

Katz, Yosef, "Paths of Zionist Political Action in Turkey, 1882-1914:The Plan for Jewish Settlement in Turkey in the Young Turks Era", *International Journal of Turkish Studies* 4,1 (1987), s. 115-135.

Kawtharānī, Wajīh, *Ittijāhāt al-ijtimā'īyah al-siyā sīyah fī Jabal Lubnān wa-al-Mashriq al-'Arabī, 1860-1920* (Beyrut : Ma'had al-lnmā' al-'Arabī, 1978).

Kayalı, Hasan, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* 27, sayı 3 (Ağustos 1995).

Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997).

—"Jewish Representation in the Ottoman Parliament", *Jews of the Ottoman Empire*, Avigdor Levy (ed.), (Princeton, N.J.: Darwin Press, 1994).

Kechriotis, Vangelis, "'From Trauma to Reflection: Greek Historiography and the Young Turks 'Bizarre' Revolution", Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans*, CDRSEE, Selanik, 2002, s. 91-10.

—. "Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or Just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution", Académie Des Sciences de Bulgarie Institute D'Études Balkaniques, *Études Balkaniques*, 2005, sayı 1.

Kedourie, Elie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (Londra: William Clowes & Sons).

Kertzer, David, Ritual, *Politics and Power* (New Haven ve Londra: Yale University, 1989).

Kévorkian, Raymond H, *Le génocide des Arméniens* (Paris: Jacob, 2006).

—. *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I. B. Tauris, 2011).

Khalidi, Rashid, *Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1991).

—. *Palestinian Identity: the Construction of Modern National Consciousness* (New York, NY: Columbia University Press, 1997).

—. "The 1912 Election Campaign in the Cities of bilad al-Sham", *IJMES* 16 (1984): s. 461-74.

Khayadjian, Edmond, *Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France* (Alfortville, France: SIGEST, 2001).

Khoury, Philip S, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge : Cambridge University Press, 2003).

Kirakosian, Amalya, *Hay Parberakan Mamuli Matenagrut'iwn (1794-1967)* (Erivan, 1970).

Klein, Janet, "Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in the Hamidian Period (1876-1909)", *International Journal of Turkish Studies* 13, sayı 1-2 (Temmuz 2007): s. 153-166.

—. *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011).

Knight, Edward F. Turkey, *The Awakening of Turkey; The Turkish Revolution of 1908* (Elibron Classics, 2005).

Köker, Osman, *Armenians in Turkey 100 Years Ago: With the Postcards from the Collection of Orlando Carlo Calumeno*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Birzamanlar Press, 2005).

Koutcharian, Gerayer, "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 39, sayı 4 (Kış 1986): s. 1-45.

Koushagian, Torkom, *Yeghishe Baderiark Turian* [Patriarch Yeghishe Tourian] (Kudüs: St. James Press, 1932).

Kress, Gunter, "Critical Discourse Analysis", Robert Kaplan (ed.) *Annual Review of Applied Linguistics*, II, 1990.

Kristeva, Julia, "Word, dialogue, and the novel", T. Moi (ed.), *The Kristeva Reader* (New York: Columbia University Press. 1986).

Kushner, David, *Moshel hayiti bi-Yerushalayim : ha-'ir veha-maḥoz be-'enay shel 'Ali Ekrem Bai : 1906-1908* (Kudüs: Yad Yitsḥaḳ Ben-Tsevi, 1995).

Kurzman, Charles, *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008).

Kutay, Cemal, *31 i.e. Otuz bir Mart ihtilâlinde Abdülhamit* (İstanbul: Cemal Kutay Kitaplığı ve Tarih Sevenler Kulübü, 1977).

Laclau, Ernesto, "Power and Representation", M. Poster (ed.), *Politics, Theory and Contemporary Culture* (New York: Columbia University Press, 1993).

Laqueur, Walter, *History of Zionism* (New York, Holt, Rinehart and Winston, 1972).

Lazare, Lucien, "L'Alliance Israélite Universelle en Palestine à l'époque de la révolution des 'Jeunes Turcs' et sa Mission en Orient du 29 October 1908 au 19 Janvier 1909", *Revue des Études Juives*, CXXXVIII (3-4), Temmuz-Aralık 1979, s. 307-335.

Lazean, Gabriēl, *Hayastan ew Hay Datē ēst Dashnagreru* (Kahire: Houssaper Press, 1946).

—. *Heghap'okhakan Dēmk'er: Mtavorakanner, Haydukner* (Kahire: Nubar Press, 1947).

Levy, Avigdor, *Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, N.J: Darwin Press Washington, D.C.: Institute of Turkish Studies, 1994).

—. *Sephardim in the Ottoman Empire* (Princeton, N.J.: Darwin Press, 1992).

Makdissi, Ussama, *The Culture of Sectarianism. Community, History, and Violence in Nineteenth Century Ottoman Lebanon* (Berkeley: University of California Press, 2000).

Makedonski, Stojan, "Le regime jeune-turc et les deuxiemes elections parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace orientale", *Etudes Balkanique*, 2, 1978: s. 58-71.

Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford: Clarendon Press, 1968).

Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism* (Cambridge, U.K.; New York: Cambridge University Press, 2001).

Merdin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1964).

Mermerian, Harutiun, *Hin Ōrer u Ayd Ōreru Hay Medzatunere*, 1550-1870 (Venedik: St. Lazzaros Press, 1901).

Minassian, Gaïdz F, "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Premiere Guerre mondiale d'après les sources arméniennes", *Revue d'histoire Arménienne Contemporaine* I (1995), s. 45-99.

Mordechai, Eliav, *Dayid Volfson: ha-ish u-zemano : ha-tenu'ah ha-tsiyonit ba-shanim 1905-1914* (Tel Aviv/Kudüs: Institute for Zionist Research/Publishing House of the World Zionist Organization, 1977).

Moumdjian, Garabed K, "Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish Nationalism (1830-1930)", *Bazmawēp* 157, sayı 1-4 (1999): s. 268-347.

—. "Struggling for a Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II, 1895-1909", (doktora tezi, University of California, Los Angeles, 2012).

Nalbandian, Louis, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley: University of California Press, 1963).

Newman, Simon, *Parades and the Politics of the Street* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997).

Nicholson, James, *The Hejaz Railway* (Londra: Stacey International, 2005).

Ochsenwald, William, *Hijaz Railroad* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1980).

Olson, Robert, "The Young Turks and the Jews", *Turcica*, cilt 18, 1986, s. 219-235.

Ozouf, Mona, *Festivals and the French Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988).

Özyüksel, Murat, *Hijaz Demiyolu* (Beşiktaş, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000).

Panossian, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006).

Paboudjia, Paul ve Kévorkian, Raymond H, "Les massacres de Cilicie d'avril 1909", Raymond H. Kévorkian, *La Cilicie (1909-1921) de Massacres d'Adana au Mandat Français* (*Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, cilt III, 1999), s.7-248.

Papadopoullos, Theodore H, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination* (Aldershot, BK: Variorum, 1990).

Patai, R, *The Complete Diaries of Theodor Herzl* (New York: Herzl Press, 1960), cilt I-V.

Poturean, Mkrtich, *Hay mamulē tasnewhing taruan mēj, 1894-1909* (Venedik: Surb Ghazar, 1909).

Prâtor, Sabine, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik : eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)* Islamkundliche Untersuchungen ; Bd. 170 (Berlin: Klaus Schwarz, 1993).

Ramsaur, Ernest Edmondson, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908* (New York, Russel & Russell, 1957).

Reḳanaṭi, Dayid A, *Zihhron Šaloniḳi : gedulatah ve-hurbanah shel Yerushalayim de-Balḳan Zikohron* (Tel Aviv: The Committee of Publishing the Book on the Community of Salonica, 1985) cilt II.

Robinson, Abraham, *David Wolffsohn: Ein Beitrag zur Geschichte des Zionismus* (Berlin: Jüdischer Verlag, 1921).

Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1990).

Rosanes, Salomon, *Divre yeme Yiśrael be-Torgamah: 'al-pi meḳorot rishonim* (Tel Aviv: "Devir", 1930-1938) cilt I-VI.

Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, the Middle East and Russia, 1914-23* (Londra: Routledge, 2001).

Rudé, George, *Face of the Crowd: Studies in Revolution, Ideology, and Popular Protest* Harvey J. Kaye tarafından hazırlanan ve sunulan George Rudé'nin seçilmiş denemeleri (New York : Harvester/Wheatsheaf, 1988).

Sasuni, Karō. *K'iwrd Azgayin Sharzhumnerē ew Hay-K'rtakan Haraperut'iwnnerē, 15 darēn minchew mer ōrerē* (Beyrut: Hamazkayin Publications, 1969).

Sence, Emre, "Balkan Nationalisms in the Ottoman Parliament, 1909", *East European Quarterly*, XXXVIII, sayıl, Mart 2004.

Shar'avi, Rakhel, "Ha-ma'vakim 'al ha-rabanut ha-sefaradit venose ha-mishra, 1906-1914," *Katedra*, 37, 1985, s.106-112.

Shahrikean, Harut'iwn, *Mer Hawatamk'ē Azgayin Harts'in Masin* (İstanbul: Hratarakut'iwn Artsiw Zhoghovrdakan Gravachaṛanots'i, 1910).

Sohrabi, Nader, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011).

—. "Global waves, local actors: What the young Turks knew about other revolutions and why it mattered", *Comparative studies in society and history*, 2002, cilt 44, sayı 1, 45-79.

Sonyel, Salahi, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları* (Temmuz 1908-Aralık 1909) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988).

Spagnolo, John P, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914* (Londra: Ithaca Press for the Middle Easter Center, St. Anthony's College, Oxford, 1977).

Sperber, Jonathan, "Festivals of National Unity in the German Revolution of 1848-1849," *Past and Present*, sayı 136, (Ağustos 1992).

Suny, Ronald Grigor (ed.), *Armenian Review* 47, sayı 1-2 (Yaz 2002).

Tasnapetean, Hrach, *H.H. Dashnakts'ut'ean Kazmakerpakan Karuyts'i Holovuyt'ë* (Beyrut: Hamazkayin Vahe Setian Press, 1985).

—. *H.H. Dashnakts'ut'iwnë ir Kazmut'enën minch'ew Zh. Ĕndh. Zhoghov (1890-1924)* (Atina: Publication of the Armenian Revolutionary Federation, 1988).

Ter Minassian, Anahit, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement* (Cambridge, Mass.: Zoryan Institute, 1984).

—. "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher (ed.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923* (Londra ve N.Y.: I.B. Tauris, 1994, International Institute of Social History ile birlikte, Amsterdam), s.109-156.

Thompson, Elizabeth, *Justice Interrupted: The Struggle for Constitutional Government in the Middle East* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

Toksöz, Meltem, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* (Leiden, Netherlands: Brill, 2010).

—. "Adana Ermenileri ve 1909 'iğtişâşı'", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar 2007): s. 147-157.

Tunaya, Tarık Zafer, "Elections in Turkish History", *Middle Eastern Affairs*, IV, 1954, s. 116-119.

—. *Türkiye'de Siyasal Partiler: Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), cilt 1.

Turfan, Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I.B. Tauris, 2000).

Tziper, Daniel, *Ha-degel ha-tzioni mi'al ha-bosphorus: ha-macabi be-kushta beyn tzionut le'utmaniyut 1895-1923* (Kudüs: Alumni Association of the Zionist in Turkey, 2000).

Üngör, Uğur Umit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

Uras, Esat, *Armenians in the History and the Armenian Question* (Sirkeci, İstanbul : Documentary Publications, 1988).

—. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara: Yeni Press, 1950).

Ueno, Masayuki, "'For the Fatherland and the State': Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* 45, sayı 1 (Şubat 2013): s. 93-109.

Van Der Dussen, William J., "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914", *Armenian Review* 39, sayı 1 (Bahar 1986): s. 11-28.

Varantian, Mikael, *Hay Heghap'okhakan Dashnakts'ut'ean Patmut'iwn* (Erivan: Publication of Yerevan University, 1992).

Walker, Dennis, "The Relation of Catholic Maronite Patriarch Iyas Butrus al-Huwayyik with the Ottoman Turks", *Islamochristiana*, 28 (2002), s. 109-123.

Watenpaugh, Keith David, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006).

Woods, Henry Charles, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East* (Boston: Little, Brown, and Company, 1911).

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Osmanlı Meclisinde Arap Mebuslar", *Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, 26 Nisan 1962.

Yayla, Yıldızhan, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri: Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1984).

Eghiayean, Biwzand, *Atanayi Hayots' Patmut'iwn* (Beyrut: Adana's Compatriot Union, 1970).

Yeritsian, Hovannes, "Hay Heghap'okhakan Dashnakts'ut'iwnē Tikranakerti Mēch", *Hayrenik' Amsagir* 34 (Nisan 1956).

Zachs, Fruma, *Making of Syrian identity: intellectuals and merchants in nineteenth century Beirut* (Leiden; Boston: Brill, 2005).

Yosmaoğlu, İpek, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013).

Israel Zangwill, "The Return to Palestine", *New Liberal Review*, Aralık 1901, s. 615.

Zürcher, Erik Jan, *Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: E.J. Brill, 1984).

1865 Yahudi Nizamnamesi 43, 45, 48, 141
1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi 28
1876 Anayasası 93, 171
1877 Osmanlı-Rus Savaşı 34, 73
1902 Jön Türk Kongresi 46
1908 seçimleri 163, 164, 195, 196
1913 darbesi 20

Abdülkadir el-Aclani 251
Abdülselim Efendi 66
Adana 25, 59, 60, 77, 81, 89, 105, 107, 173, 180, 181, 218, 240, 253-261, 263-265
Adana katliamları (1909) 133, 137, 161, 224, 234, 253, 254, 258, 264-267, 274, 276
Ademimerkeziyet 26, 37, 42, 75, 110, 112, 114-116, 118, 123, 137, 169-171, 174, 176, 194, 268, 274
Adil Bey 259
Agudat ha-Yehudim ha-Otmamim *bkz.* Osmanlı Yahudileri Birliği
Ağavnuni, Mıgırdıç 17
Aharonyan, Avedis 40
AIU *bkz.* Alliance Israélite Universelle
Alfandari, Mirkado 142
Alliance Israélite Universelle (AIU) 42, 45, 112, 138-141, 144, 145, 167, 168
Amiralar 31, 32
Anadolu 35, 36, 38, 101, 105, 136, 191, 199, 208, 215, 217, 219-221, 223, 224, 231, 250, 251, 253, 255, 274, 277
Antebi, Albert 168, 184
Arap Baharı 272, 273
Arap kültürel uyanışı (*el-Nahda*) 49, 50
Arap liderler 52
Arap mebuslar 50, 186, 204-206, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 230, 231
Arap vilayetleri 31, 48-51, 60, 95, 105, 120, 121, 149, 150, 153, 161, 166, 185, 186, 194, 195, 204, 208, 209, 215, 221, 231, 250, 251, 253, 274.
Arapçılık 26
Araplar 21, 22, 27, 48, 51, 52, 69, 70, 92, 95, 111-113, 117, 118, 122, 123, 166, 195, 204, 205, 207, 208, 215, 231, 242, 267, 274, 276, 277
Arevelk (gazete) 56, 100, 106, 107
Arif Bey (Diyarbekir mebusu) 217, 221, 230
Arif Efendi (Bitlis mebusu) 219
Armenakan Partisi 36, 137, 182, 183
Arpiaryan, Arpiar 56
Arslan, Emir Abdullah 251
Arslan, Şekip 119, 158, 159
Arslanyan, Artin 258, 265
Arşaruni, Hovhannes 245

Asaf, Mehmed 253, 254, 258
Asbeduni, Hovhannes 192
Aseyo, Ferer Albert 188
Aseyo, Şabati 188
Asım, Mustafa 190, 229
Aslanyan, Kalust 70, 182, 183
Aşkenaz Yahudileri 66, 116
Avigdor, Yakov 45
Avrupalı Yahudiler 44
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 25, 199
Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i ilhakı 199, 200
Ayastefanos Antlaşması (1878) 34, 201
Azatamart (gazete) 135
Azmi, Abdullah (Kütahya mebusu) 202
Azriel, Moshe 141

Bab-ı Ali 38, 49, 140, 142, 234, 237, 265
Babikyan, Hagop 191, 227, 228
Bağdadizâde, Abdülkadir 256, 265
Bağdat 21, 48, 50, 107, 108, 142, 208, 210
Bağdat Demiryolu 205, 206, 209, 211-214
Bahri Paşa 255-257
Balkanlar 20, 34, 35, 51, 105, 199, 203
Barth, Fredrik 21, 22
Basra 48, 50, 206, 211
Bayburt 39
Behor Efendi 144
Ben Zvi, Yitzhak 247, 249
Ben-Attar, Haim 141
Ben-Yehuda 66, 184, 193
Berlin Antlaşması (1878) 34, 107
Berlin Kongresi 130, 202
Beyan ül-Hak (dergi) 181
Beyrut 48, 60, 62-64, 70, 74, 77, 78, 81, 85, 94, 95, 119, 144, 152-155, 157, 158, 161, 166, 183, 185, 186, 194, 205, 207, 212, 213, 221, 242, 246
Beyt-ül Din hadisesi 157
Bialik, Hayim Nahman 95
Bigart, Jacques 138-140
Birinci Balkan krizi 199
Birinci Dünya Savaşı 19, 30, 121, 224, 277
Birinci Meşrutiyet Dönemi (1876-1878) 29, 34, 46, 50, 88
Birinci Siyonist Kongre (Basel, 1897) 47
Bitlis 33, 37, 39, 105, 132, 216, 218, 219, 263
Boşo, Yorgo 222, 225, 227
Boyacıyan, Hampartsum Murad 189, 191, 218, 219, 229
Boyacıyan, Harutyun 178, 179
Buazizi, Muhammed 272
Bulgar Eksarhlığı 201, 202
Bulgarlar 23, 100, 173, 176, 201-203, 231

Cahid, Hüseyin 57, 101, 107, 114, 168-171, 189, 190, 200, 215, 223, 224, 226, 231, 239
Camondo, Abraham 45
Cavid, Mehmed 239
Cebel-i Lübnan Sancağı 49, 118-120, 123, 155-158, 160, 162
Cemaleddin Afgani 50
Cemiyet-ül Vataniye 154
Cenin 246, 253
Cevad Bey 256, 265
Cevdet, Ahmed 56
Christie, Thomas D. 257, 258
Club des Intimes 246
Cumberbatch, H.A. 155, 159
Çalyan, Karabet 265
Çeraz, Minas 130
Çuhacıyan, Dikran 61

Dalçef, Hristo 202, 203
Dalmediko, Moiz 180
Damad Mahmud 40, 75, 76
Danon, Avraham 141, 249
Danon, Nissim 67
Davud Paşa 49
Demiroğlu, Tevfik 182, 183
Der Garabedyan, Keğam 190
Devrim sloganları 78, 81, 83
Die Welt (gazete) 149
Dinî liderler 107, 113, 114, 190, 241
Diyarbekir 37, 105, 129, 216, 218, 221, 246, 263
Doğu Meselesi 34
Doğu vilayetleri 33, 35, 38, 47, 105, 131, 132, 136, 215, 216, 224, 268, 274
Doughty-Wyllie, Charles 263
Dünya Siyonist Örgütü 73, 143, 149, 183
Dürziler 119, 156-159
Dzayn Hayrenyats (gazete) 110, 267

EDF'nin Osmanlı Bankası baskını 39, 80
Ekrem, Ali 66, 70
El- Baruni, Süleyman 209
El Hizb el Hür el Mutedil *bkz.* Liberal Parti
El İtidal Partisi 205
El İttihad el Osmani (gazete) 94, 119, 185, 205, 214, 215
El Mukaddem (gazete) 17, 87, 95, 107, 111, 153, 154, 170, 214, 215
El Muktebes (gazete) 121, 214, 251
El Telegrafo (gazete) 139
El Tiempo (gazete) 62, 65, 97, 111, 113, 139-142, 148, 179, 180, 186-188
El-Azın, Muhammed Refik 51
El-Azın, Refik 88
El-Bustani, Butrus 50
El-Bustani, Süleyman 185, 212-215, 221
El-Cezairi, Abdülkadir 251
Elena Muharebesi 73
El-Halidi, Ruhi 184, 185, 207, 221
El-Hatip el-Mağribi, Abdülkadir 65, 89
El-Huveyyik, İlyas Butrus 156, 159
El-Hüseyni, Said Efendi 185
El-İsa, Yusuf Efendi 252
El-Kasım, Semih 271
El-Menar (dergi) 51, 103
El-Müeyyid, Şefik 204, 206
El-Said, Hafız 184, 185
El-Sulh, Rıza 185, 205
El-Şem'a, Rüştü 204
El-Tunisi, Salih Şerif 152
El-Yazıcı, Nasif 50
El-Yusuf, Abdurrahman Başa 186
Emevi Camii 64, 73, 150, 152
Emir Abdullah 251
Enver Bey 61, 69
Epstein, İzak 148
Eretz İsrail Bürosu (Filistin Bürosu) 183, 193
Ermeni Anayasal Demokratik Partisi (Ramkavar Partisi) 137, 182, 183
Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) 37, 39-42, 57, 75, 79, 82, 105-107, 109, 110, 115, 134-137, 166, 169-172, 182, 183, 190, 239, 243-246, 266
Ermeni din adamları 71
Ermeni mallarına el konulması 39, 110, 133, 134, 170, 172, 176, 183, 266
Ermeni meselesi 37, 38, 64, 130, 135
Ermeni Mıkhitarist Cemaati 33
Ermeni Milleti Nizamnamesi 31-33, 127, 130
Ermeni Milli Meclisi (EMM) 31-34, 127, 128, 130-133, 137, 161, 163, 165, 177, 189, 216
Ermeni Patrikhanesi 31, 38, 73, 105, 107, 116, 127-129, 131, 161, 172, 177, 187, 188, 245
Ermeni Reform Programı 38
Ermeni Reform Projesi 224
Ermeni Rönesansı (*Zartonk*) 31
Ermeni Soykırımı 107, 277
Ermeniler 21, 22, 25, 31-35, 38-43, 45, 47, 48, 51, 52, 55, 61, 62, 67-69, 75, 79, 87, 89, 92, 97, 99, 100-105, 107-111, 115, 116, 122, 127-131, 133, 160, 163, 165, 170, 175-178, 180-182, 189-191, 194, 195, 215, 216, 219, 221, 225, 231, 234, 241, 243-246, 250, 253, 254, 256-268, 274, 276, 277
Ermeni-Türk ilişkileri 41, 108, 115, 182, 224
Erzincan 37, 38, 79, 253.
Erzurum 33, 37, 38, 42, 105, 135, 190, 216, 246, 253
Eski rejim (*Ancien régime*) 57, 59, 60, 65, 69, 86, 87, 91, 92, 102-108, 111, 113, 122, 125, 127-129, 131, 140, 142, 150, 151, 153-156, 161, 162, 186, 192, 203, 213, 217, 233, 255, 259, 268, 274
Etnik kimlikler 27, 98, 275
Ezra Cemiyeti 145
Ez-Zehravi, Abdülhamid 204

Faik Bey 62
Faraci, Vital 144, 145, 180, 188-190, 242
Fehmi, Hasan 233-236
Fikri, İhsan 60, 255, 256, 261-263, 265
Filistin 24, 31, 42, 46-50, 65, 68, 95, 108, 111-113, 116, 117, 122, 123, 144, 148, 149, 154, 160, 167, 168, 183, 184, 196, 206, 231, 249, 274
Filistin Bürosu (Eretz İsrail Bürosu) 183
Fouques-Duparc, M. 159
Fransız Devrimi (1789) 18, 59, 77, 87, 92, 96, 103, 122
Fransızlar 87, 158

Fresko, David 62, 139, 148, 180
Friman, Yakov 167
Fua, Albert 46, 146
Fuad Paşa 64, 69, 73, 74

Gabay, İzak 139
Galib Bey 216, 220
Garo, Armen 190
Genç Osmanlılar 29
Gergerlizâde, Ali 256
Ginzberg, Asher 95
Gülhane Hatt-ı Şerifi 28
Gülyan, Sabah 110, 115, 136, 177

Habazeleth (gazete) 66, 108
Hagop, Buncukyan 181
Hahamnname Nizamnamesi *bkz.* 1865 Yahudi Nizamnamesi
Ha-Herut (gazete) 111, 141
Hakikati Arayanlar 140
Hakkı, İsmail (Bağdat mebusu) 210, 212-214
Halep 48, 50, 105, 208, 215, 221, 261, 263
Halevi, Moşe 45, 46, 113, 138, 139
Halevi, Yosef 141
Hallaçyan, Bedros 133, 173, 175, 176, 178, 179, 187, 188, 190, 191, 216, 218, 221, 223, 228
Hamamcıyan, Bedros 175
Hamevaser (gazete) 147
Hamidiye Alayları 38, 132, 137
Ha-Olam (gazete) 73, 116, 143, 168, 267
Hapoel Hatzair (gazete) 65, 95, 112
Hapoel Hatzair (siyasi parti) 65
Hareket Ordusu 240, 241, 243-249, 251, 253, 264, 266, 267
Harput 34, 105, 129, 135
Hasan Bey 202
Haşiloah (dergi) 95, 112
Hashkafa (gazete) 66, 114
Haskala (Yahudi Aydınlanma hareketi) 43, 44
Hattatzâde, İsmail 181
Hatt-ı Hümayun 28
Haviv, Moşe 141
Hay Heghap'okhakanneri Dashnakts'ut'iwn *bkz.* Ermeni Devrimci Federasyonu
Hayfa 13, 68, 194, 210
Ha-Zvi (gazete) 66, 167, 241, 242, 249, 268
Herzl, Theodor 47
Heyet-i Müttefika-ı Osmaniye 239, 240
Hınçak (gazete) 36, 40, 75, 110, 115, 136
Hınçaklar *bkz.* Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi
Hınıs 37
Hıristiyan Araplar 49, 50
Hıristiyanlar 18, 49, 62, 67, 108, 113, 120, 157, 169, 181, 184, 201, 204, 241, 247, 252, 264, 271, 272
Hicaz 51, 215
Hicaz demiryolu 206, 209-211
Hilmi, Hüseyin 199-202, 205, 212, 225
Hochberg, Sami 147

Ignatieff, Michael 19
Irak 21, 49, 121, 205, 206, 212, 215
Islahat Fermanı (1856) 45, 49

İç Eylem Komitesi 143
İkdam (gazete) 56-58, 106, 107, 170, 208, 223, 239, 249
İkinci Abdülhamid, (Sultan) 20, 29, 34, 38, 39, 50-52, 70, 73, 81, 93, 127, 154, 156, 206, 209, 237, 240, 266, 276
İkinci Devrim 233, 266, 267
İkinci Mahmud (sultan) 27
İkinci Meşrutiyet Dönemi 25, 30, 62, 91, 102, 201, 204, 233, 253
İkinci Osmanlı Muhalefet Partileri Kongresi (Paris, 1907) 41
İkinci Siyonist Kongre (Basel, 1898) 47
İlyas, Hacı 219
İran 18, 27, 28, 109, 273
İsfendiyar (Adana Türk'ü) 258, 259, 262
İsmail Bey (Gümülcine mebusu) 222, 223, 227
İsmail Bey (Tokat mebusu) 220
İsmet, Arif (Biga mebusu) 217, 229
İspartalıyan (Spartalıyan), Stepan Efendi 191, 224
İstanbul 31-34, 38, 39, 44, 49, 52, 55-57, 59, 61, 62, 69, 70, 73-75, 77, 79-81, 83, 85, 87, 96, 98, 105, 106, 110, 111, 115, 116, 127, 129, 130, 132, 134-136, 139-144, 146, 147, 149, 150, 165-168, 174, 176-181, 183,

185, 187-189, 191-193, 196, 201-204, 209, 211, 213, 219, 221, 235, 237, 239, 240, 243-245, 249-252, 259, 263, 265.
İTC *bkz.* İttihat ve Terakki Cemiyeti
İtidal (gazete) 255, 256, 261, 263
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 235, 236, 241, 250, 251
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 26, 30, 39, 46, 57-60, 62, 64, 65, 70, 71, 73-76, 79, 80, 82, 83, 100, 114, 119, 121, 126, 129, 134, 136, 137, 144, 149-155, 158, 161, 164, 166, 171, 172, 174-180, 182, 183, 185-189, 191-196, 198-201, 204, 206, 215, 224, 225, 228, 231, 233-237, 239-246, 249-253, 255, 256, 261, 263, 265-269, 273-278.
İzmir 33, 34, 44, 61, 62, 70-72, 75, 78, 81, 88, 116, 144, 167,174, 177, 193, 196, 203, 211, 221, 224, 243, 244
İzmirliyan, II. Madteos (İstanbul Patriği) 39, 68-74, 79, 80, 88, 98, 113, 127, 129, 140, 190
İzzet, Ahmed 104

Jabotinsky, Vladimir (Ze'ev) 143, 147, 148
Jacobson, Avigodr 144
Jacobson, David 147
Jamanak (gazete) 98, 101, 113, 235, 239-241
Jewish Chronicle (gazete) 139
Jön Türk Devrimi 17, 19, 24, 27, 30, 39, 45, 48, 69, 75, 89-91, 103, 105, 108, 109, 113, 122, 127, 130, 132, 135, 138, 144, 149, 150, 156, 160, 162, 203, 216, 249, 254, 271-273, 276
Jön Türkler 20, 25-27, 29, 30, 40-42, 50, 52, 79, 94, 100, 112, 116, 121, 136, 138, 144, 148, 149, 156, 168, 169, 171, 172, 178, 194, 249, 266, 268, 273, 275-278
Jukhdar, Süleyman 186

Kahire 17, 39, 78, 87, 88, 91, 141, 271
Kamil Paşa 132, 133, 140, 199-201, 216, 224, 225, 231
Kapriel Efendi 128
Karasu, Emanuel 144, 148, 186, 187
Karolidi Efendi 203
Karşı-devrim 25, 26, 104, 105, 130, 133, 147, 149, 154, 201, 215, 224, 231, 233, 234, 236-243, 246, 249-254, 259, 264, 266, 268, 269
Kasap Missak 265
Kasbaryan, Arisdages 173, 174, 181
Kasr el-Dobara Anglikan Kilisesi (Kahire) 271
Kayseri 34, 180, 191
Keçyan, Püzant 55, 96, 97, 116, 125, 127, 163, 191
Kemal, Ali 249
Kemal, İsmail 225, 239
Kemal, Yusuf 223, 265
Khrimyan, Mıgırdiç (Hayrik) 61
Kilikya Katolikosluğu 106, 107
Kilikya Krallığı 253, 256, 258, 261, 263
Kleinman, Moshe 116, 117
Kohen, Moiz 121
Konstantinidis, Konstantin 190
Kozmidi, Pandelaki 190, 219, 225, 228
Kudüs 13, 39, 47, 65-68, 70, 77, 79-82, 85, 112, 114, 121, 131, 141-143, 167, 168, 183-185, 193, 196, 207, 221, 241, 252, 268
Kudüs Meselesi 131, 143
Kudüs-ü Şerif (gazete) 66, 185
Kumkapı gösterileri (1890) 38
Kürd Ali, Muhammed 121, 250
Kürtler 22, 23, 41, 51, 101, 106, 109, 251, 260, 277

L'Arménie-Armenia (dergi) 130
La Epoka (gazete) 148, 172, 173
Ladino basın 58, 62, 65, 107, 108, 141
Lazkiye 63, 152, 153, 161, 208, 239, 242, 251, 252
Le Play, Frédéric 114
Levant Herald (gazete) 55, 63, 64, 85
Levi, Abraham 43
Levi, David 184
Liberal Birlik 201, 240
Liberal Parti 157, 164
Liberaller 40, 41, 57, 58, 75, 96, 106, 119, 120, 147, 156, 160, 196, 198, 234, 236, 237, 249, 252, 276
Lisan'ül Hal (gazete) 60, 94, 97, 166, 174, 185, 194, 207, 215, 234, 235
Lutfallah (prens) 40
Lübnan 49, 50, 107, 118-120, 156-159, 161, 162, 206, 242

Lübnan Nizamnamesi 49, 162
Lütfi, Ömer (Dersim mebusu) 219, 220, 230
Lütfü, Ömer (Burdur mebusu) 219
Lynch Company 205
Lynch hadisesi 205, 212, 214

Mahir, İsmail 220
Maja'es, Davud 120
Makedonya Dahili İhtilal Teşkilatı (MDİT) 202
Makedonya meselesi 198, 201, 203, 204, 208
Makkabi Jimnastik Kulübü 140
Malumyan (Agnuni), Haçadur 134
Mamuret-ül Aziz 37, 216
Manisazâde, Refik 190
Mansur, Ömer 206
Maruniler 156-159, 162
Mazliyah, Nesim Efendi 144-146, 187, 193, 242
MDİT *bkz.* Makedonya Dahili İhtilal Teşkilatı
Meclisteki etnik gruplar 198, 201
Meir, Yakov 142, 145, 148
Mersin 59, 60, 255, 258, 263, 265
Merzifon 34
Meşrutiyet 18-20, 23, 25, 26, 29, 30, 32, 34, 46, 50, 62, 63, 75, 83, 84, 88, 91, 82, 102, 105, 106, 123, 130, 151, 172, 178, 201, 204, 226, 233, 253, 268, 273, 274
Meşveret (dergi) 46
Mısır 27, 34, 50, 73, 87, 88, 95, 107, 119, 121, 271, 272
Millet-i hâkime 101, 123, 192, 268
Minasyan, Sertrak 66
Mosdişyan, Harutyun 265
Muhammed Abduh 50
Muhammed Ali Bey (Beyrut valisi) 155, 252
Muhammed el-Aclani 186, 209
Murkus, Edvar 118
Musad, Bulus 159
Mustafa, Serdarzâde 206
Muş 37, 105, 131, 132, 135, 190, 218, 219, 243
Mutran hadisesi 206-208
Mutran, Reşit 207, 208
Müslüman-Hıristiyan kardeşliği 63
Müslümanlar 35, 49, 55, 62, 68, 102, 112, 113, 176, 181, 183, 184, 189, 201, 204, 210, 252, 256, 260, 264, 271, 272

Nablus 49, 153, 154, 161, 183, 246, 253
Nafi Paşa 215
Nahum, Hayim 62, 138, 139, 141, 142, 144, 148, 160, 179, 188
Nail, Mustafa 221
Naor, Jozef 148
Nemr, Faris 17, 18, 87, 88
Nesimi, Ahmed 190
Nihad Bey 115
Niyazi Bey 61, 69, 248
Nuri, Burhan 262

Odesa Komitesi 149
Ormanyan, Mağakya (İstanbul patriği) 39, 125, 127-129, 131
Ortadoğu 11, 12, 19, 91, 141, 164, 194, 273
Osmanlı Liberalleri Birinci Kongresi (1902) 40
Osmanlı Meclis Seçimleri Danışma Komitesi 172, 177
Osmanlı Meşruti Ermeni Heyeti 178
Osmanlı Yahudileri Birliği 111
Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti 111, 150, 204, 206
Osmanlıcılık 52, 111, 164, 276
Osmanlı-Yahudi Birliği 184
Ozouf, Mona 59, 76, 77

Panigel, Elyahu 67, 142
Panosyan, Aleksandr 99
Papazyan, Vahan 182, 183, 190, 243
Portakalyan, Mıgırdiç 36
Prens Sabahaddin 40, 41, 69, 74-76, 82, 114-116, 118, 140
Pro Armenia (gazete) 57, 135
Püzantiyon (gazete) 55, 87, 93, 96, 97, 100, 101, 103, 104, 107-109, 116, 125, 165, 181, 191.

Quillard, Pierre 57, 135

Rabbinovitz, Yakov 95
Ramkavarlar *bkz.* Ermeni Anayasal Demokratik Partisi
Recep, Tahir 210
Rehber-i İtidal (dergi) 256

Remzi, Mustafa 264, 265
Reşad, V. Mehmed 240
Revah, Şemtov 249
Rıfat, Mehmed 221, 225
Rıza Efendi (Karahisar-ı Şarki mebusu) 203
Rıza, Ahmed 190, 217, 220, 230, 239
Rıza, Ali 60
Rıza, Reşid 17, 18, 50, 51, 152
Rimavi, Ali 185
Rodfey Emet *bkz.* Hakikati Arayanlar
Rodosto 243, 244
Rumlar 23, 31, 42, 43, 45, 51, 55, 62, 66, 76, 100, 102, 168, 169, 172, 176, 178-180, 185, 188-190, 194, 195, 201, 202, 231, 276, 277
Ruppin, Arthur 183-185
Rusi, David 188
Ruso, Nesim 144-146
Rusya 18, 25, 34, 35, 37, 38, 46, 109

Safed 68, 112
Sahmanadir Ramkavar Kusaktsutyun *bkz.* Ermeni Anayasal Demokratik Partisi
Said Paşa 103, 104, 199
Sait, Mahir 221, 225
Salam, Salim Ali 155
Sason İsyanı (1894) 38
Sason katliamları (1894) 38
Sayda 142
SDHP *bkz.* Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi
Seçim Kampanyası Komitesi 178, 189
Sefa Özler, İsmail 262
Sefaradlar 66, 111, 116, 122, 138, 160, 193, 195
Selanik 21, 44, 137, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 157, 167, 172, 173, 182, 185-188, 191, 194, 196, 201-203, 240, 244, 246-249, 255
Selim, Müftüzâde 220
Serbesti (gazete) 225, 233-235
Serengülyan, Vartkes 190, 217, 221, 226, 227
Seropyan, Muşeğ 89, 257
Shepard, F.D. 257
Sivas 21, 33, 35, 37, 105, 191, 206, 216, 261
Siyonist Kongre (Köln, 1908) 118
Siyonistler 26, 42, 47, 111, 112, 116, 117, 123, 140, 141, 143, 145, 147, 148, 160, 168, 184, 193, 196, 247, 249, 274, 277
Siyonizm 46, 47, 62, 95, 112, 139, 143, 144, 146-149, 199, 231, 249, 267
Slavlar ve Makedonya tartışması 201, 202
Smyrna *bkz.* İzmir
Société du Chemin de Fer d'Anatolie 211
Société Impériale Ottomane du Chemin de Fer de Baghdad 211
Sohrabi, Nader 11, 20, 24, 237, 238
Sokolow, Nahum 73, 149
Sosyal Darwinizm 277
Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (SDHP) 36
Strumza, Vitalis 187
Suriye 31, 48-52, 119, 121, 150, 152, 185, 186, 199, 206-209, 215, 251, 273
Suriye Merkez Komitesi 207
Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Van) 61, 78, 79
Surp Krikor Lusaroviç Ermeni Apostolik Kilisesi (Kahire) 17
Surp Stepanos Ermeni Kilisesi 72, 78
Sursuk, Curci 74

Şahin, Mazhar 271, 272
Şahrigyan, Harutyun (Atom) 276
Şakir, Bahaeddin 239
Şaltiyal, Binko 187
Şam 44, 49, 52, 64, 73, 77, 81, 83, 88, 89, 121, 142, 147, 150-152, 161, 186, 195, 204, 206, 207, 209, 250, 251
Şam katliamları (1860) 49
Şam Vakası (1840) 44
Şeriat 126, 233, 237, 238, 241, 250, 275
Şetvan, Yusuf 206
Şeyh Bedreddin 251
Şeyhülislâm 39, 56
Şimon, R.A. 141
Şukeyr, Esad 194
Şura-yı Ümmet (dergi) 39, 171, 239

Tabara, Ahmed Hasan 94
Tahir Bey 62
Takvim-i Vekayi (dergi) 197

Talat Paşa 144, 221
Talib, Seyyid 206
Talleyrand-Périgord, Charles Maurice de 96
Tanin (dergi) 57, 58, 93, 100, 101, 107, 133, 168, 170, 191, 192, 200, 239, 255
Tanzimat reformları (1839-1876) 28, 29, 32, 42, 43, 48, 65
Taranto, Maystro İzak 173, 174
Tarsus 34, 59, 60, 257
Taşnak *bkz.* Ermeni Devrimci Federasyonu
Taşnaktsutyun *bkz.* Ermeni Devrimci Federasyonu
Ter Minasyan, Rupen 135, 136, 244
Terzibaşyan, Avedis 182
Tevfik, Abbas Hac 154
Tevfik, Rıza 203, 206, 207
Tokat 180, 181, 220
Trablus 50
Trabzon 37, 38, 81, 216, 219
Tritch, David 117
Troşak (dergi) 37, 40, 41, 128, 166, 171, 172, 267, 268
Tumanyan, Mardiros 180
Tunus 27, 272
Turyan, Yeğişe 51, 128, 133
Türk milliyetçiliği 121, 176, 267, 274, 277, 278
Türkleştirme 154, 276, 277

Ulema 39, 52, 150-152, 161, 166, 186, 241, 250, 255
Urfa 39

Üç Haran Ermeni Kilisesi (Balık Pazarı) 56
Üçüncü Selim 27

Vahdeti, Derviş 235, 236, 238, 249
Van 36, 37, 42, 60, 78, 79, 81, 82, 105, 135, 137, 182, 183, 190, 216, 243, 263
Vatan Cemiyeti 154
Vlahof, Dimitri 202
Volkan (gazete) 236, 241
Volos 45

Walker, Dennis 156
Weizman, Hayim 95
Wolffsohn, David 143-149, 183-185

Yafa 65, 67, 68, 70, 85, 95, 183, 185, 252
Yafta hadisesi (Anadolu, 1893) 38
Yahudi Aydınlanması (*Haskala*) 43, 44
Yahudi basını 116, 121, 141, 143, 167
Yahudi Doğu Meselesi 44
Yahudi Gençlik Birliği 61
Yahudi Meclis Seçimleri Komitesi 180
Yahudi Meselesi 46, 47
Yahudi Taburu'nun Askerî Marşı 247
Yahudiler 21, 22, 26, 31, 42-49, 55, 62, 66-69, 76, 82, 92, 108, 111, 112, 116, 117, 122, 123, 138, 141, 142, 145, 146, 148, 160, 165-168, 172, 173, 176, 179, 180, 184, 185, 187, 188, 191, 193-195, 199, 246-250, 252, 267, 274
Yahudi-Türk Cemiyeti 62
Yellin, David 184, 185
Yenilikçi Hınçak Partisi 37, 40, 137, 245, 267
Yetki genişlemesi (tevsi-i mezuniyet) 75, 115
Yusuf el-Hakim 152, 153
Yusuf Paşa 157

Zangwill, Israel 117
Zartaryan, Rupen 135, 166
Zavaryan, Simon 115
Zeki, Cemal Binbaşı 216
Zihni Paşa 210, 213, 214
Zihni, Mustafa 216
Ziraat Kulübü 256
Zohrab, Krikor 12, 75, 89, 132, 133, 177-179, 187-191, 203, 207, 210, 213, 214, 216, 222, 223, 229, 230, 235, 238, 259
Zor Ali 260

Farklı etnik-dinî grupları barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında, dünyada yükselen devrim dalgalarından ve meşrutiyet hareketlerinden de etkilenilerek, 1908'de meşrutiyet ilan edildi. 1789 Fransız Devrimi'nin sembollerinden "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganını öne çıkararak Osmanlı yurttaşlığı yaratmayı amaçlayan bu devrim, *Parçalanan Devrim Düşleri*'nde, ülkedeki baskın olmayan gruplar açısından inceleniyor. Bedross der Matossian, kardeşlik idealinin önündeki engellerden biri olan etnik sınırların devrime rağmen var olmayı sürdürdüğünü dile getiriyor. Ermenileri, Arapları ve Yahudileri merkeze alarak yaptığı bu çalışmasında, yönetici elitler ile Osmanlı tebaası arasındaki müzakere eksikliği ve etnik siyasetin ön plana çıkması gibi sebeplerin devrim ideallerinin gerçekleşmesini nasıl engellediğini inceliyor. Bu süreçte baskın olmayan gruplar için devrimin neden bir hayal kırıklığına dönüştüğünü gözler önüne seriyor.

"(...) devrimcilerin meşrutiyet düşüncesini sorgulamadan benimsemeleri, kabul etmeleri ve uygulamaları, birleşik bir ulus yaratmanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumanın imkânsız olduğu bir devirde ters tepmiştir. (...) Gerçek, meşrutiyetin yeni bir Osmanlı yurttaşlığı anlayışı yaratmayı, tüm yurttaşlara eşit haklar tanımayı, onları bir yasama meclisinin çatısı altında bir araya getirmeyi ve nihayet Abdülhamid rejiminin küllerinden Osmanlılığa yeni bir yaşam soluğu vermeyi başaramadığıdır."

BEDROSS DER MATOSSIAN

THG
GAD
018507A
THG 18507A GAD

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2123-2